

Ἄν σοῦ φανεῖ χρήσιμο αὐτὸ τὸ βιβλίον,
ἀγόρασέ το στήν έντυπη μορφή του.

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

ISBN-13: 978-1475010053

ISBN-10: 1475010052

ELPENOR IN *print*

2012, 2014, 2017

information: www.elpenor.org

© Γιώργος Βαλσάμης

Γιώργος Βαλσάμης

Οι Ἀρχαῖοι Ἕλληνες

ELPENOR

ΑΘΗΝΑ 2017³

*Ἀλήθεια δὴ πάντων μὲν ἀγαθῶν θεοῖς ἡγεῖται,
πάντων δὲ ἀνθρώποις.*

Πλάτων

Περιεχόμενα

<i>Πρόλογος</i>	10
<i>Οι πρώτοι χριστιανοί</i>	17
<i>Ἡ συνείδηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ</i>	41
<i>Σπουδαιότητα τῶν Κλασικῶν</i>	47
<i>Νεοπαγανισμός</i>	75
<i>Προϋποθέσεις τῆς συζήτησης</i>	85
<i>Σὲ ποιούς μίλησε ὁ Παῦλος;</i>	93
<i>Φίλοι καὶ ἐχθροὶ τοῦ Πνεύματος</i>	101
<i>Οἱ ἑλληνικοὶ Θεοί</i>	121
<i>Ἀπὸ ποῦ κατάγονται οἱ Ἕλληνες;</i>	135

<i>Λόγος</i>	139
<i>Ἐλευθερία</i>	169
<i>Μελέτη θανάτου</i>	179
<i>Κοντά σας εἶμαι ἀθάνατος Θεός</i>	209
<i>Ἡ ἀρχαία θρησκευτικότητα</i>	219
<i>Μετάβαση</i>	251
<i>Οἱ πλατωνικὲς Ἰδέες</i>	265
<i>Ἡ γένεση τῆς τραγωδίας</i>	279
<i>Περιογωγή</i>	295
<i>Ἐκκλινὰς οὐρανοὺς</i>	309

Πρόλογος

ΑΠΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΣ σὲ χριστιανικούς λαούς πὸ σκανδαλίζονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ταυτότητά τους, ὁ Φλορόφσκυ συμβουλεύει “νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ βασικὸ αὐτὸ γεγονὸς τῆς χριστιανικῆς ἱστορίας μὲ ταπείνωση μπροστὰ στὴν βουλή τοῦ Θεοῦ ἢ ὁποῖα ἐκπληρώνεται στὸν προορισμὸ τῶν ἐθνῶν. Καὶ ἡ ‘Κλήση τῶν Ἐθνῶν’ σήμαινε ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς εὐλογήθηκε ἀπὸ τὸν Θεό...

“Στὴν ἐκλογή τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε τὶς ἀπόκρυφες ἀποφάσεις τῆς βουλῆς τοῦ Θεοῦ. Ὅπωςδήποτε, ἡ παρουσίαση τῆς ἀποκαλύψεως στὴν γλῶσσα τοῦ ἱστορικοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ κανένα τρόπο δὲν περιορίζει τὴν ἀποκάλυψη. Ἀποδεικνύει μᾶλλον τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο — ὅτι αὐτὴ ἡ γλῶσσα κατεῖχε ὀρισμένες δυνάμεις καὶ ὀρισμένα μέσα πὸ βοήθησαν στὴν διερεύνηση καὶ διατύπωση τῆς ἀλήθειας τῆς ἀποκαλύψεως”.¹

¹ Φλορόφσκυ, *Δημιουργία καὶ Ἀπολύτρωση*, μτφρ. Π. Πάλλης, Θεσ/νίκη 1983, σ. 36.

Τὴν συνείδηση δὲν μεταστρέφουν συμπτώσεις, οὔτε κὰν θεῖες ἀποφάσεις: κρίσιμη ἀλλαγὴ στὴν ταυτότητα ἀτόμων ἢ λαῶν, ἂν συμβεῖ, διαρκεῖ μόνο ἔχοντας ἐσωτερικὴ τὴν ἀρχὴ καὶ ἰσχύ της. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία γιὰ τὸν ἀρχαῖο Ἑλληνισμό ἐπίσης, ὅτι ἐσωτερικοὶ λόγοι θεμελίωσαν τὴν μεταστροφή του, ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παύλου καὶ ἀπὸ ὀτιδήποτε συνέβη στὸ Ἰσραήλ.

Παρακολουθῶντας πῶς γεννήθηκε ὁ ἑλληνικὸς κόσμος, ποια ἡ φύση καὶ οὐσία του, ἴσως γίνεи ἀντιληπτό γιὰτί οἱ Ἑλληνες προσκύνησαν τὸν Θεὸ πὸς περιφρόνησαν οἱ Ἑβραῖοι, μέσα ἀπὸ σκληρὰ μαρτύρια κρατῶντας καὶ μεταδίδοντας τὴν πίστη αὐτὴ μέχρι σήμερα. Ἄν κάθε λαὸς προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν συνολικὴ πολιτισμικὴ του παράδοση καὶ βούληση, περισσότερο καὶ ἀπὸ τὴν γλῶσσα του εἰδικῶς, ἐνδιαφέρει νὰ σκεφτεῖ κανεῖς, πῶς ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς ἄλλαξε ἕναν ἑαυτὸ κάθε ἄλλο ἀπὸ ἀσήμαντο.

Ἡ ΑΡΧΑΙΑ ἑλληνικὴ πνευματικὴ ἀποδεικνύεται ἐνωμένη μὲ τὴν χριστιανικὴ στὴν οὐσιωδέστερη δυνατὴ διάσταση, ὅπως θὰ δοῦμε, ἀλλὰ καὶ στὰ ἴδια τὰ κείμενα τῆς νέας θρησκείας. Ἦδη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλία ἔχουν συντεθεῖ στὸ ἑλληνιστικὸ κλίμα μαρτυρῶντας ἐπιδράσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐνῶ μερικὰ ἔχουν γραφεῖ πρωτοτύπως στὰ ἑλληνικά. Ἑλληνικὲς ἐπιδράσεις ἔχουν δεχθεῖ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὴν μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα, τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἀπόστολοι καὶ ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία, οἱ ἑλληνόφωνες Ἐκκλησίες σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ Βυζαντίου μέχρι σήμερα, καὶ οἱ μὴ-ἑλληνόφωνες Ἐκκλησίες, οἱ ὁποῖες ἀπὸ τὴν μετάφραση αὐτὴ συνήθως ἔφεραν τὴν Παλαιὰ Διαθή-

κη στήν γλώσσα τους και ούτως ἢ ἄλλως τὴν συνεκτιμοῦσαν. Ἄς ἀναλογισθοῦμε χαρακτηριστικὰ ὅτι “φράσεις ὅπως ‘Θεὸς Ὑψιστος’ ἢ ‘Εγὼ εἶμι ὁ ὢν’ εἶναι τεκμήρια πλατωνικῶν ἐπιδράσεων. Ὁ ‘Κύριος τῶν δυνάμεων’ ἢ ὁ ‘Παντοκράτωρ’ ἦταν προσωνομίες τοῦ Ἑρμοῦ”...²

Η ΑΦΟΣΙΩΣΗ τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸ Εὐαγγέλιο ἐπὶ δύο χιλιετίες, ὅπωςδήποτε ἀν ἐξηγηθεῖ καὶ ἀξιολογηθεῖ, σημαίνει τοῦλάχιστον ὅτι ὅσο περισσότερο πιστεύει κανεὶς στὸν Χριστό, τόσο μεγαλώνουν οἱ δυνατότητές του πραγματικῆς κατανοήσεως τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Οὔτε τὰ χριστιανικὰ γράμματα εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοηθοῦν καὶ ἐκτιμηθοῦν σωστὰ χωρὶς τὰ ἑλληνικά, οὔτε τὰ ἑλληνικά χωρὶς τὰ χριστιανικά, σύμφωνα μὲ τὸν Βιλαμόβιτς,³ ὅμως γιὰ νὰ συμβεῖ ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ καὶ νὰ ἔχει ἀντίκρουσμα ζωῆς, δὲν ἀρκεῖ μελέτη γραμμάτων.

Ἐπάρχουν ἱστορίες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας γενικὲς καὶ εἰδικές, καλύτερες ἢ χειρότερες, ὅλες ὅσες γνωρίζω, στὸ κρίσιμο τελείως ἄχρηστες: κρίσιμος εἶναι ὁ Λόγος τῆς ἔρευνας, ἐπομέ-

² Δρακόπουλος, *Μεσαίωνας ἑλληνικὸς καὶ δυτικὸς*, Ἀθήνα 1987², σ. 71. Πρβλ. τὴν σημείωση τοῦ Κέννεντυ (*Sources of New Testament Greek*, Edinburgh 1895, σ. 53), πὼς “ἡ Σοφία τοῦ Σολομῶντος περιέχει ‘τεχνικὲς’ ἐκφράσεις τῆς πλατωνικῆς καὶ τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας, ὅπως ὕλη ἀμορφος, πνεῦμα νοερόν, πρόνοια, κλπ.”

³ Βιλαμόβιτς, *Kleine Schriften I*, 1938, σ. 208· παραθέτει ὁ Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Α', Θεσ/νίκη 1976, σ. 112.

νωσ σὲ ὅποιο βαθμὸ μπορεῖ νὰ συμβεῖ ἐπαφὴ μὲ τὸν Λόγο μέσα ἀπὸ κείμενο, χρειάζεται ἡ ἀνάγνωση ὅσο τὸ κείμενο νὰ ἔχουν πηγᾶσει ἀπὸ τὸν Ἰδιο — πολὺ πέρα ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῶν ἐπιχειρημάτων: στὸν Θωμᾶ ἀνακοινώνεται ὅτι κινδυνεύει νὰ διαλέγει μιὰ κατώτερη ζωὴ, ὅτι μακαριότητα βιώνουν μόνο οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες,⁴ καὶ ὁ Ἡράκλειτος εἰδοποιεῖ πὼς ἡ πολυμάθεια δὲν σοῦ μαθαίνει νὰ ἔχεις νοῦ.⁵ Ἔστω μιὰ μόνο λέξη περιττεύει, ὅσο δὲν ζῶ στὸ νόημά της, ἢ ἂν τὸ νόημά της δὲν εἶναι ζωὴ: “πίστη εἶναι αὐτὸ πὸ οἱ Ἕλληνες ὀνομάζανε θεία μανία”, ἐξηγεῖ ὁ Κίρκεγκωρ, “δὲν εἶναι ἀπλῶς μιὰ πνευματώδης παρατήρηση, ἀλλὰ κάτι πὸ γίνεται κατευθεῖαν νὰ ἐκτελεστεῖ”.⁶

ΤΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΥΣ σκεφτόμαστε γόνιμα ὅπως ἀρχὴ μέσα στὴν Μία Ἀρχὴ τῆς Βάπτισης τῶν ἐθνῶν: ἔζησαν καὶ παρέδωσαν τὴν πίστη πὸ μέχρι σήμερα ἐμπνέει καὶ στηρίζει τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς, ἔγιναν ὁ Εὐαγγελιστὴς, Θεολόγος καὶ Ἀπόστολος τῆς χριστιανοσύνης, Φωτιστὴς, Βαπτιστὴς καὶ Γέροντάς της. Ἄν ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς δὲν εἶχε πιστέψει, δὲν θὰ ὑπῆρχε οὔτε νέος Ἑλληνισμὸς, ὁ Χριστὸς δὲν θὰ εἶχε σήμερα οὔτε ἂν τὴν νοσηρὴ σημασία πὸ εἶχε γιὰ τοὺς σταυρωτές

⁴ Ἰω. 20.29.

⁵ DK 40. Πρβλ. Δημοκρίτου DK 64 καὶ 65. Ὅποτε δὲν ἀναφέρεται μεταφραστὴς, οἱ μεταφράσεις εἶναι δικές μου.

⁶ Κίρκεγκωρ, *Ἡ ἐπανάληψη*, μτφρ. Σοφία Σκοπετέα, Ἀθήνα 1977, σ. 150 — ἡμερολογιακὴ σημείωση.

Του, και δὲν θὰ ὑπῆρχε καθόλου ἡ χριστιανοσύνη σὲ καμμιά μορφὴ καὶ γιὰ κανένα λαό.

Ἄπορεῖ κανεὶς μὲ ὅσους θαυμάζουν τὸν Ἑλληνισμό καὶ θέλουν νὰ τὸν συστήσουν ὡς πηγὴ δύναμης, ἔμπνευσης καὶ σοφίας, ἔχοντας ἀφαιρέσει ἀπὸ τὴν ἱστορία του καὶ περιφρονήσει τὴν ἴδια τὴν σημαντικώτερη πράξη του, τὴν Βάπτισή του. Ἄν ὁ χριστιανισμὸς ἀποτελεῖ ψεῦδος, πόσο σοφὸς μπορεῖ νὰ ὑπῆρξε ἓνας λαὸς ποὺ ἔκανε τὸ ἀπολύτως καθοριστικὸ λάθος νὰ βαπτισθεῖ; Ἐπειτα, ποιά σύνεση καὶ ἀντίληψη θὰ χαρακτήριζε ὅσους σκέφτονται τὸ μέλλον ὑπὸ τὴν προοπτικὴ ἑπιμαχίας φαντάσματος Ἑλληνισμοῦ ἀβάπτιστου, ὅταν χωρὶς τὴν Βάπτιση τῶν ἀρχαίων, δηλαδὴ χωρὶς τὸν νέο Ἑλληνισμό, ἡ εὐρωπαϊκὴ (κατ' ἀρχὴν) ἱστορία τῶν δύο τελευταίων χιλιετιῶν εἶναι τελείως ἀδιανόητη καὶ κάθε συζήτηση ὁποιαδήποτε ἀπλῶς περιττεῖ;

Σὲ μιὰ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ἀδιάφορη γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ στὸ σύνολό του, γιὰ παράδειγμα σὲ μιὰ κινεζικὴ θεώρηση, θὰ μποροῦσε ἴσως, παρὰ τὰ ὅσα λάθη, νὰ ὑπερισχύει κάτι σημαντικό. Στὸν ἀρχαιολατρικὸ ἑπιελληνισμό ὅ,τι κυριαρχεῖ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ παρανοϊκὰ σχήματα ποὺ παίρνει ἡ ἀπώλεια γιὰ νὰ καλεῖ τοὺς δικούς της. Αὐτὸ γιὰ τὸν σημερινὸ Ἑλληνισμό σημαίνει ἐπίσης ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχαῖοι ἔβαλαν ὄριο συγκεκριμένο καὶ ἀμετάθετο, μᾶς ἀρέσει ἢ δὲν μᾶς ἀρέσει, δηλαδὴ εὐχὴ καὶ κατάρρα: μετὰ τὴν Βάπτισή τους δὲν νοεῖται Ἑλληνας ἀντίχριστος. Μπορεῖ νὰ ἀνήκει σὲ ἀνώτερο γένος ἢ στὸ πιὸ τέλειο καὶ ἰδανικὸ — Ἑλληνας ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι.

Οἱ πρῶτοι χριστιανοί

ΚΥΡΙΟΙ ΥΠΟΚΙΝΗΤΕΣ γιὰ τὴν σταύρωση τοῦ Χριστοῦ ἦταν “τὸ Μέγα Συνέδριο μὲ τοὺς ἀρχιερεῖς, τοὺς πρεσβυτέρους, τοὺς Γραμματεῖς καὶ Φαρισαίους, δηλαδή τὸ σύνολο τῆς θρησκευτικῆς καὶ πνευματικῆς ἡγεσίας τοῦ ‘ἐκλεκτοῦ’ λαοῦ τοῦ Θεοῦ”⁷ — ὅμως δὲν τὸν ἀρνήθηκε μιὰ ἡγεσία: τὸν ἀρνήθηκε τὸ Ἰσραήλ, ὁ ἴδιος ὁ λαὸς ὅπου τὸ Εὐαγγέλιο ἀκούστηκε γιὰ πρώτη φορά. Ὁ Χριστὸς δὲν ζήτησε *habeas corpus* ἀλλὰ τοὺς δικούς Του, καὶ δικοὶ Του ἀκόμη σήμερα δὲν ἔχουν γίνει οὔτε οἱ ἡγέτες οὔτε ὁ λαός. Ἡ Λειτουργία τὸ ἀναγνωρίζει αὐτό, καὶ στρέφοντας τὴν προσοχὴ στὸ οὐσιῶδες θυμίζει, χωρὶς ἀντιβραϊσμό, ὅτι *γένος Ἑβραίων ἀπώλετο, δεινὸς δῆμος καὶ ἀχάριστος*.⁸ Ἐπομένως, κάθε ἄλλο παρὰ ἐκπλήσσει τὸ γεγονός

⁷ Πατρῶνος, *Ἡ ἱστορική πορεία τοῦ Ἰησοῦ*, Ἀθήνα 1992², σ. 502.

⁸ *Μηναῖα*, 1 Ὀκτωβρίου. Κι ἐφόσον ἡ Ἐνανθρώπιση δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ γεγονός τοῦ παρελθόντος, *σ ή μ ε ρ ο ν ξ ύ λ ο ν ἐ φ α ν ε ρ ῶ θ η, σ ή μ ε ρ ο ν γ έ ν ο ς Ἑ β ρ α ῖ ο ν ἀ π ῶ λ ε τ ο* (*Μηναῖα*, 13 Σεπτεμβρίου).

ὅτι “ὁ ἀρχαῖκός χριστιανισμός γλωσσικὰ ἦταν ἐλληνικός ἀκόμα καὶ στὴν ἴδια τὴν Παλαιστίνη”.⁹ Εὐνόητη ἡ συνέχεια.

Στὴν πρωτεύουσα τῆς Αὐτοκρατορίας τὴν χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἱδρυσε ἡ ἐλληνικὴ κοινότητα, οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ τῆς Ρώμης ἦταν Ἕλληνες καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐλληνικὴ, γι’ αὐτὸ ἀπὸ τοὺς δεκαπέντε πρώτους πάπες οἱ δώδεκα φέρουν ἐλληνικὰ ὀνόματα.¹⁰ Ἄλλωστε, “μεγάλῃ κοινότητα ἀπὸ Ἕλληνες μοναχοὺς φαίνεται πὼς εἶχε ζήσει πάντα στὴν Ρώμη, καὶ ὡς τὸν Γ’ αἰῶνα τὰ ἐλληνικὰ ἦταν ἡ γλῶσσα τῆς ρωμαϊκῆς Λειτουργίας^[11]”.¹² Ἐλληνόφωνες εἶναι ὅλες οἱ ἀρχαῖες χριστιανικὲς κοι-

⁹ Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Α’, ὁ.π., σ. 81. Καὶ ὄχι μόνο γλωσσικὰ, ἐφόσον Ἕλληνες κατοικοῦσαν στὴν Παλαιστίνη ἤδη ἐπὶ Ἀλεξάνδρου. Ἄν ἔφερε Ἰουδαίους στὸν χριστιανισμὸ ἡ ἐλληνικὴ παιδεία τους, ποιά μπορεῖ νὰ ἦταν ἡ ἀνταπόκριση τῶν ἰδίων τῶν Ἑλλήνων;

¹⁰ Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Α’, ὁ.π., σ. 85.

¹¹ “Ἀκόμη σήμερα στὴν Ἀκολουθία τῆς Μεγάλῃς Παρασκευῆς τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας [...] ἀκούγεται ἡ ἐναλλασσόμενη ψαλμωδία, πρῶτα μὲ τὰ ἐλληνικὰ λόγια “Ἅγιος ἀθάνατος ἐλέησον ἡμᾶς” καὶ ὕστερα μὲ τὸ λατινικὸ ἀντίστοιχο ‘Sanctus immortalis miserere nobis’. Ὁ Βελλέζ ἀναφέρει ἐπίσης τὴν παρεμβολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ τρισάγιου (Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος)”: Γιαννακόπουλος, *Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δύση*, μτφρ. Κ. Κυριαζῆς, Ἀθήνα χ.ἔ., σ. 73· πρβλ. καὶ παραπομπὴ τοῦ συγγραφέα εἰς Wellesz, *Eastern Elements in Western Chant*, 201).

¹² Γιαννακόπουλος, *Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δύση*, ὁ.π., σ. 43· πρβλ. καὶ παραπομπὲς τοῦ συγγραφέα εἰς White, *Latin mona-*

νόητες, σέ ανατολικές ἢ δυτικές περιοχές τῆς Αὐτοκρατορίας, κοινότητες οἱ ὁποῖες κατὰ κανόνα ἐκτείνονται στό σύνολο τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῶν οἰκείων πόλεων.

“Οἱ πρῶτοι Χριστιανοί τῆς Ρώμης καί τῶν ἄλλων δυτικῶν πόλεων ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστο ἐλληνικῆς καταγωγῆς καί εἶχαν ὡς γλῶσσα λατρείας καί διδαχῆς τὴν ἐλληνική, κι ἔτσι οἱ Λατῖνοι δὲν ἔκαμαν διάκριση μεταξὺ Ἑλλήνων καί Χριστιανῶν [...] Ὁ Ἱερώνυμος βεβαιώνει ὅτι κατὰ τὴν παλαιότερη ἐποχή, ὅταν ἐμφανιζόταν στό δρόμο κάποιος Χριστιανός, οἱ Ρωμαῖοι ἐκραύγαζαν, ‘ὁ Γραικος, ὁ ἐπιθέτης’...”¹³

Ἔχει κανεῖς καί ἄλλο τρόπο νὰ συμπεράνει ριζικὴ τὴν σχέση τῆς νέας πίστεως μὲ τὸν Ἑλληνισμό, σκεπτόμενος τί ἐντύπωση μπορεῖ νὰ ἔδινε στοὺς Ἑβραίους ἡ παρουσία καί δράση τοῦ Χριστοῦ, ὅταν τὴν ὥρα ποὺ τοὺς ἔλεγε, πηγαίνω σὲ Ἐκεῖνον ποὺ μὲ ἔστειλε ἐδῶ [...] καὶ ὅπου εἶμαι ἐγώ, ἐσεῖς δὲν μπορεῖτε νὰ ἔρθετε,¹⁴ ὑποπτεύονταν ὅτι πηγαίνει στὶς ἐλληνικὲς περιοχές καί θέλει νὰ διδάξει τοὺς Ἕλληνες.¹⁵

sticism, 22, McNulty καὶ Hamilton “Orientale lumen”, et “Magistra Latinitas”: Ἑλληνικὲς ἐπιρροὲς στὸν Δυτικὸ μοναχισμό, *Le millénaire du Mont Athos*, Σεβετώνη 1963, σ. 181–217, καὶ Hamilton “The city of Rome and the Eastern Churches”, *Orientalia Christiana Periodica*, 27 (1961), σ. 2–26.

¹³ Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων*, Θεσ/νίκη 1989, σ. 84.

¹⁴ Ἰω. 7.33–34.

¹⁵ Ἰω. 7.35.

Σχολιάζει ο Κύριλλος Ἀλεξανδρείας: “φαντάζονται τὴν χώρα τῶν Ἑλλήνων, σὰν νὰ ἦταν στοὺς Ἑλληνας αὐτὸς ποὺ εἶχε στείλει τὸν Χριστό, πρὸς τὸν ὁποῖο τοὺς ἀνακοίνωνε ὅτι θὰ ἐπιστρέψει. Ἀλλὰ μὲ αὐτά, ὅπως φαίνεται, προφητεύει ὁ δῆμος τῶν Ἰουδαίων, κι ἄς μὴ γνωρίζει τί λέει [...] γιατί πράγματι ὁ Χριστὸς ἐπρόκειτο νὰ παρατήσῃ τὴν μητέρα τῶν Ἰουδαίων, τὴν ἀχάριστη Ἱερουσαλήμ, καὶ νὰ βαδίσει στοὺς Ἑλληνας καὶ νὰ τοὺς διδάσκῃ”.¹⁶

Ἡ Καινὴ Διαθήκη πληροφορεῖ πὼς ὅταν ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Φίλιππος ἀνακοίνωσαν στὸν Χριστὸ ὅτι μερικοὶ Ἑλληνας ἤθελαν νὰ μιλήσουν μαζί Του, ἀπάντησε ὅτι ἔχει ἔρθῃ ἡ ὥρα γιὰ νὰ δοξαστεῖ ὁ Υἱὸς τοῦ Ἄνθρώπου.¹⁷ Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν συνέχεια τοῦ κειμένου, τὸ ἴδιο τὸ Εὐαγγέλιο προφητεύει τὴν μεταστροφὴ¹⁸ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, τὴν ἰδρυση τῆς χριστιανικῆς Οἰκουμένης στὸν νέο Ἑλληνισμὸ καὶ τὴν βυζαντινὴ διαδρομὴ του, ὅπου “ὅλες οἱ δημιουργικὲς παραδόσεις καὶ πνευματικὲς κινήσεις τοῦ παρελθόντος ἀναμείχθησαν καὶ τελειοποιήθηκαν: ἦταν νέος Ἑλληνισμὸς, ἀλλὰ Ἑλληνισμὸς ἐκ-

¹⁶ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην*, τ. 1, σ. 684.

¹⁷ Ἰω. 12.23.

¹⁸ “Ἀκόμα καὶ ἡ λέξις ‘μεταστροφή’ προέρχεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα γιὰ τὴν υἰοθέτηση μιᾶς φιλοσοφίας ἢ ὁποῖα σημαίνει στροφή τῆς ζωῆς στὴν πρωταρχικὴ θέση της” (Γαῖγκερ, *Πρωτοχριστιανικοὶ χρόνοι καὶ ἑλληνικὴ παιδεία*, μτφρ. Γ. Π. Βέρροιος, Ἀθήνα 1966, σ. 25· πρβλ. καὶ ἀναφορὰ τοῦ συγγραφέα εἰς A. D. Nock, *Conversion*, Oxford 1933).

χριστιανισμένος δραστικά, καί, οὕτως εἰπεῖν, ἐκκλησιαστικοποιημένος”.¹⁹

“Ἀφ’ ὅτου γεννήθηκε ἡ Χριστιανοσύνη, γρήγορα μεταδόθηκε στὸν ἑλληνόφωνο κόσμο τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Διαδόθηκε μέσω τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἐρμηνεύθηκε καὶ διευκρινίσθηκε ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Χριστιανοσύνης, οἱ ὅποιοι ἦσαν εἴτε Ἕλληνες στὴν καταγωγή εἴτε ἐξελληνισμένοι, καὶ οἱ ὅποιοι μιλοῦσαν καὶ ἔγραφαν στὰ ἑλληνικά. Τὰ χριστιανικά σύμβολα τῆς πίστεως καὶ οἱ κανόνες γράφονταν καὶ κωδικοποιοῦνταν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὶς τοπικὲς ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς οἰκουμενικὲς συνόδους. Τὰ ἴδια τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ μεγάλο μέρος τῆς σημαντικῆς γραμματείας τῆς χριστιανικῆς θρησκείας τῶν πρώτων δέκα αἰῶνων γράφηκαν στὰ ἑλληνικά. Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ παιδεία χρησιμοποιήθηκαν στὸν καθορισμὸ τῶν χριστιανικῶν δογμάτων. Ἀκόμη καὶ Πατέρες τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας ὅπως ὁ Ἱερώνυμος, ὁ Ἀμβρόσιος καὶ ὁ Αὐγουστῖνος, οἱ ὅποιοι ἔγραφαν στὰ λατινικά, φανερώνουν τὴν ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς σκέψης στὰ κείμενά τους.

“Μετὰ ἀπὸ τρεῖς αἰῶνες ὑπόγειας ὑπαρξῆς καὶ διωγμῶν στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, ἦταν καὶ πάλι ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ οἱ Ἕλληνες ἱεραπόστολοι, ἐκεῖνοι ποὺ μετέφεραν τὸ χριστιανικὸ μῆνυμα καὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴν Δύση. Τὸ λατινικὸ στοιχεῖο ἀναδύθηκε ὡς μείζων παράγοντας στὴν ἱστορία τῆς Χριστιανοσύνης μόνο στὴν Δύση καὶ ὄχι νωρίτερα ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἅγιος Παῦλος,

¹⁹ Φλορόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, μτφρ. Ν. Πουρναράς, Θεσ/νίκη 2000², σ. 154. Πρβλ. τὸ κείμενο ‘Γιατὶ ‘νέος’ ὁ Ἕλληνισμός;’ — Βαλσάμης, *Στοιχεῖα*, Ἀθήνα 2013, σ. 19 κ.έ.

γράφοντας στην Έκκλησία τῆς Ρώμης, δὲν χρησιμοποίησε λατινικά ἀλλὰ ἐλληνικά.

“Ἡ ἀρχαία Έκκλησία στὴ Ρώμη ἦταν ἐλληνόφωνη, καὶ ἡ Έκκλησία στὴ Δύση ἦταν μιὰ ἐπέκταση τῆς Έκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς. Ὁ διακεκριμένος ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος Τόμας Σπίντλικ, μέλος τῆς Ἑταιρείας τοῦ Ἰησοῦ, ἔχει ἀπόλυτο δίκιο ὅταν γράφει: ‘Πρέπει νὰ τονίσουμε μιὰ ἀρχὴ καὶ νὰ τὴν τονίσουμε μὲ δύναμη, ὅτι ἡ λατινικὴ Έκκλησία προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ Έκκλησία ὅπως ἓνα κλαδὶ μεγαλώνει ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ δέντρου. Ἡ Έκκλησία φυτεύτηκε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ ἐκφράστηκε στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα.’

“Ὁ Κλήβελαντ Κόουξ, ἐπιμελητὴς τῆς ἀμερικανικῆς ἔκδοσης τῆς μετα-νικαιανῆς σειρᾶς πατερικῶν κειμένων, ἔγραψε γιὰ τὸν ἐλληνικὸ χαρακτῆρα τῆς ἀρχαίας Χριστιανοσύνης: “Ἡ πρωτογενὴς Χριστιανοσύνη ἦταν ἐλληνικὴ στὴν μορφή καὶ τὸν χαρακτῆρα, ἐλληνικὴ ἀπὸ τὰ πρῶτα ὡς τὰ ἔσχατα στοιχεῖα τῆς, ἐλληνικὴ σὲ ὅλες τὶς μορφές τοῦ δόγματος, τῆς λατρείας καὶ τῆς διοίκησής τῆς.’

“Ὁ Ἄρθουρ Π. Στάνλεϋ, διακεκριμένος καθηγητὴς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας στὴν Ὁξφόρδη, πρὶν ἀπὸ περίπου ἑκατὸ χρόνια ἔγραψε μὲ ἀκόμη πιὸ ζωντανούς καὶ δυναμικοὺς ὄρους: ‘... Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ἐντυπωσιακὴ παρατήρηση τοῦ αὐτοκράτορα Ναπολέοντα, ὅτι ἡ ἴδια ἡ εἰσαγωγὴ τῆς Χριστιανοσύνης ἦταν, ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη πλευρὰ, θρίαμβος τῆς Ἑλλάδας ἐπάνω στὴν Ρώμη, ἡ ἔσχατη καὶ πιὸ ἔξοχη περίπτωση αὐτοῦ ποὺ εἶπε ὁ Ὀράτιος, πὼς ἡ αἰχμάλωτη Ἑλλάδα αἰχμαλώτισε τὸν ἄγριο κατακτητὴ τῆς. Ἡ ἀρχαία ρωμαϊκὴ Έκκλησία δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἀποικία Ἑλλήνων χριστιανῶν ἢ ἐξελληνισμένων Ἰουδαίων. Ὁ ἀρχαιότερος Πατέρας τῆς δυτικῆς Έκκλησίας ἔγραψε στὰ ἐλληνικά. Οἱ πρῶτοι πάπες δὲν ἦταν Ἴταλοι ἀλλὰ Ἕλληνες.

Τὸ ὄνομα τοῦ πάπα δὲν εἶναι λατινικὸ ἀλλὰ ἐλληνικὸ [...] Ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἡ μητέρα καὶ ἡ Ρώμη ἡ κόρη. Εἶναι προνόμιο τῆς Ἑλλάδας νὰ ἔχει ἄμεση γλωσσικὴ συνέχεια μὲ τοὺς ἀρχαίους καιροὺς, νὰ καυχᾶται ὅτι διαβάζει ὅλη τὴν Γραφή, τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ, στὴν γλῶσσα μὲ τὴν ὁποία τὴν διάβαζαν καὶ τὴν μιλοῦσαν οἱ Ἀπόστολοι.”²⁰

Ὁ Εὐδοκίμωφ σημειώνει γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν Ὁρθόδοξων λαῶν μὲ τὴν πηγὴ τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ὅτι τὰ ἐλληνικὰ δὲν ἀφοροῦν μόνον τὴν μητρικὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ γίνονται “μητρικὴ γλῶσσα κάθε ὀρθόδοξου”.²¹ Ἡ ἐξάπλωση αὐτὴ συμβαίνει καὶ σὲ ἄλλες διαστάσεις, ὅπως εἶναι φυσικὸ. “Ἄν καὶ Περουβιανός”, ἐξομολογεῖται ὁ Συμεὼν Γρηγοριάτης, “ἐπειδὴ βαπτίστηκα κι ἔγινα Ὁρθόδοξος, αἰσθάνο-

²⁰ Κωνσταντέλος, *Understanding the Greek Orthodox Church*, Boston 1990, σ. 109 κ.έ.

²¹ Εὐδοκίμωφ, *Ἡ πάλη μὲ τὸν Θεόν*, μτφρ. Ι. Κ. Παπαδόπουλος, Θεσ/νίκη 1972², σ. 13–14. Πῶς μητρικὴ πράγματι, ἂν τὸ μητρικὸ πρόσωπο ἀνέτειλε στὴν συνείδηση μέσα ἀπὸ ἤχους μιᾶς ἄλλης γλώσσας; Ἐφόσον πρόκειται γιὰ πολιτισμικὴ γέννηση ἀπὸ μητέρα τὴν παράδοση τῆς ἀρχαίας καὶ σημερινῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας, ἡ τιμὴ ἔχει μιὰ βάση: στὴν ἐπίγνωση τῆς ἀλήθειας, ἐφόσον περιέχει καὶ ἐννοιολογικὴ διάσταση, ἡ σχέση μὲ τὸν Θεὸ ὀλοκληρῶνεται καὶ συμβολιστικά. Ὅμως τὴν ἐπίγνωση δὲν χαρίζει ἡ ὀρθόδοξη παράδοση ἀποκλειστικά, οὔτε κατὰ κύριο λόγο. Ὑπάρχουν ἐπίσης ἄλλοι παράγοντες, μὲ κύριους τοὺς αὐστηρὰ προσωπικούς, ὥστε ἂν τὸ φυσικὸ πρόσωπο τῆς μητέρας ὑποκαθίσταται ἀπὸ (ὅσοδήποτε ὀρθὸς) ιδεολογίες, ἔστω μεταφορικά, ἡ μορφωτικὴ δυνατότητα κινδυνεύει νὰ μετατίθεται ἀπὸ τὴν πληρότητα στὸν ὀλοκληρωτισμὸ.

μαι ότι οί "Έλληνες είναι συγγενείς μου", κι έτσι για την Ελλάδα λέει, "ή χώρα μας, τὰ πρόσωπα τῶν παππούδων μας..."²² Ὁ Σωφρόνιος Σαχάρωφ ἐπιμένει ἰδιαίτερα στήν σημασία τῆς γλώσσας, ἐξηγῶντας πὼς ἡ ἀγάπη γιὰ τὰ ἑλληνικά δὲν τιμᾷ μόνο τὴν συνείδηση καὶ ἀρχὴ τῶν ὀρθόδοξων λαῶν, ἀλλὰ καὶ μιὰ τελειότητα πού, σὲ κάθε περίπτωση, δὲν θὰ βρεθεῖ ἄλλοῦ. Κάθε γραμματεία καὶ ἡ ἴδια ἡ θεμέλια γλῶσσα τῆς καθρεφτίζει μᾶλλον παρὰ δημιουργεῖ ἐσωτερικὲς ποιότητες, ἀλλὰ ὅπως οἱ πνευματικὲς ποιότητες στήν πρωταρχική τους τάξη, ἔτσι τὸ καθρέφτισμά τους στήν δική του τάξη δὲν εἶναι οὔτε ἀνεπαίσθητο οὔτε ἀσήμαντο.

“Οἱ Ἕλληνες μέσα ἀπὸ τὴν φιλοσοφία ἔφθασαν στὰ ὑψηλότερα δυνατὰ ὄρια ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ μέσα ἀπὸ τὴν γλῶσσα παρουσίασαν τὴν τελειότερη δυνατὴ μορφή ἐκφράσεως τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου [...] Ἡ χρῆση στὶς λατρευτικὲς συνάξεις τοῦ τελειότερου γλωσσικοῦ ὀργάνου τὸ ὁποῖο ὑπάρχει, βοηθεῖ τοὺς πιστοὺς νὰ διατηροῦν τὴν αἴσθησι τοῦ Τέλους καὶ συμβάλλει στήν πληρέστερη δυνατὴ κοινωνία μὲ Αὐτό. Ἡ γλῶσσα τῆς Θείας Λειτουργίας, ἡ ὁποία γιὰ τόσο πολὺ χρόνο χρησιμοποιήθηκε καὶ καθαγιασθηκε, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ χαρακτηριθεῖ καὶ ὡς κατηγορηματὴ τῆς ὀρθόδοξης λατρείας, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀντικατασταθεῖ χωρὶς οὐσιώδη βλάβη αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς λατρείας [...] Ὅλοι, ὅσοι εἰλικρινὰ ἐπιθυμοῦν νὰ γίνουν κοινωνοὶ τῆς αἰωνόβιας παράδοσης τοῦ Πνεύματος, εὐκολὰ θὰ βροῦν τὴν δυνατότητα νὰ ἐξοικειωθοῦν μὲ τὸν ἀτίμητο θησαυρὸ

²² Συμεὼν Γρηγοριάτης, *Νηφάλιος μέθην*, Ἀθήνα 1985, σ. 17.

τῆς ἱερῆς λειτουργικῆς γλώσσας, ἡ ὁποία κατὰ τρόπο ὑπέροχο προσιδιάζει στὰ μεγάλα μυστήρια τῆς λατρείας”.²³

Ὁ πλοῦτος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ὑπάρχει πέρα ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν κειμένων καὶ τὸν θησαυρὸ τῶν λέξεων, περιέχει περισσότερους τρόπους καὶ αἰσθήματα, συγκροτεῖ πιὸ ἰσχυρὸ καὶ γνήσιο ὄργανισμό, παρέχοντας ἐπομένως ὑψηλότερο μέτρο καὶ μεγαλύτερη δυνατότητα σκέψης. Γι’ αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία κράτησε τὴν γλῶσσα τῆς Λειτουργίας ἀκόμα καὶ στὶς ἀντίξοες συνθῆκες τῆς τουρκοκρατίας.

Ὁ Κικέρων ἀναγνωρίζει θεϊκὸ χαρακτῆρα στὸ βίωμα ποὺ δημιουργήσε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὅταν δηλώνει μὲ ἀφορμὴ τὸν Πλάτωνα πὺς ἂν ὁ Δίας ἦταν νὰ χρησιμοποιήσῃ ἀνθρώπινο λόγο, μὲ αὐτὴ τὴν γλῶσσα θὰ μιλοῦσε,²⁴ καὶ ὁ Ὅσκαρ Οὐ-

²³ Σαχάρωφ, *Ὁψόμεθα τὸν Θεὸν καθὼς ἐστι*, μτφρ. Ἱερομ. Ζαχαρίας, Ἔσσεξ 1993², σ. 374–6.

²⁴ Πλουτάρχου *Κικέρων*, κεφ. 24, ἐν. 5· πρβλ. τὸν Κικέρωνα, *Βροῦτος*, ἐν. 121. Πέρα ἀπὸ ἐγκωμιαστικὲς κρίσεις, θρυλοὶ συνόδευαν τὸν Πλάτωνα ἀπὸ νωρίς, “ὅτι αἱ μέλισσαι ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ κατέθηκον εἰς τὰ χεῖλη του μέλι”: Ραγκαβῆς, *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας*, τ. Β’, Ἀθήνα 1891, σ. 1015 — ὅτι “ὁ Σωκράτης σὲ ὄνειρο εἶδε νεογέννητο κύκνο στὰ γόνατά του, ποὺ ἀμέσως ἔβγαλε φτερὰ καὶ πέταξε ψηλὰ βγάζοντας μελωδικὴ φωνή· ὅταν τὴν ἐπομένη τοῦ γνώρισαν τὸν [νεαρὸ] Πλάτωνα, εἶπε ὅτι αὐτός εἶναι ὁ κύκνος ποὺ εἶχε δεῖ στὸν ὕπνο του”: Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι φιλοσόφων*, βιβλ. 3, ἐν. 5. Ἄλλος θρυλὸς περιγράφει τὴν γέννηση τοῦ Πλάτωνα ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα: “φάσμα Ἀπολλωνιακὸν συνεγένετο τῇ μητρὶ αὐτοῦ τῇ Περικτιόνῃ καὶ ἐν νυκτὶ φανὲν τῷ Ἀρίστωνι ἐκέλευσεν αὐτῷ μὴ μιγῆναι τῇ Περικτιόνῃ μέχρι τοῦ χρόνου τῆς

άιλντ τὸ ἐξηγεῖ ὡς βίωμα φωτός, χρώματος, ὑπερυψώσεως, οὐσίας, ἀλήθειας, γνησιότητας, ἐλευθερίας καὶ ὁμορφιάς, λέγοντας γιὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη πὼς ὅταν γυρίζει κανεὶς στὸ ἑλληνικὸ κείμενο, εἶναι σὰ νὰ μπαίνει σ' ἓνα κῆπο μὲ κρίνους, βγαίνοντας ἀπὸ κάποιο στενόχωρο καὶ σκοτεινὸ σπῆτι.²⁵

ΟΣΟΔΗΠΟΤΕ σημαντική, ἡ γνώση τῶν ἑλληνικῶν καθόλου δὲν ἀρκεῖ ἀπὸ μόνη της γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς χριστιανικῆς ἀποκάλυψης, εἴτε τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. “Ἐπηρεαζόμεσθε ἀπὸ τὶς δικές μας [τῆς δυτικῆς Εὐρώπης] [...] ἐννοιολογικὲς σχέσεις, πού συχνὰ [καὶ ἐν γένει] εἶναι ξένες πρὸς ὅ,τι ἤθελαν

ἀποτέξεως, ὁ δ' οὕτω πεποίηκεν” (Ὀλυμπιόδωρος, *Σχόλια εἰς τὸν Πλάτωνος Ἀλκιβιάδην*, 2).

²⁵ Ὁσκαρ Οὐάιλντ, *De profundis*, μτφρ. Ἰωάννης Ἀλεξάνδρου, Ἀθήνα χ. ἔ., σ. 100· πρβλ. ὁμοίως τὸν Τζόυς, Ὀδυσσέας, μτφρ. Σωκράτης Καψάσκης, Ἀθήνα 1990, σ. 169, καὶ Τόυνμπη, *Οἱ Ἑλληνες καὶ οἱ κληρονομίαι τους*, μτφρ. Νίκος Γιανναδάκης, Ἀθήνα 1992, σ. 136. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ἡ λεξιλογικὴ πληρότητα ἢ βαθεῖα λεκτικὴ ἑλληνικότητα τῆς Καινῆς Διαθήκης, μὲ τὸ 80% τῶν ὄρων της νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν κλασικὴ καὶ ἀρχαιότερη περίοδο τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, καὶ τὸ 20% ἀπὸ τὴν μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐποχὴ. Ὅπως σημειώνει γιὰ τὰ δεδομένα αὐτὰ ὁ Κέννεντυ (*Sources of New Testament Greek*, ὅ.π., σ. 62–63), “φανερώνουν μιὰ σχεδὸν ἀπρόσμενη καθαρὴ στήν γλῶσσα τῆς Καινῆς Διαθήκης [...] ἐδῶ ἀσχολεῖται κανεὶς μὲ μιὰ γλῶσσα πού μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ, τοῦλάχιστον μὲ τὴν εὐρεῖα ἔννοια, καλλιεργημένη, καὶ πού ἀδιαμφισβήτητα ἔρχεται πιὸ κοντὰ στὴν λογοτεχνικὴ γλῶσσα τῆς περιόδου ἀπ' ὅσο ἡ γλῶσσα τῶν Ἑβδομήκοντα.”

νά εκφράσουν οί [ἀρχαῖοι] “Ἕλληνες”, εἰδοποιεῖ ὁ Γκάθρυ, χρησιμοποιῶντας καὶ εὐφυσολόγημα τοῦ Κόρνφορντ: “ἂν ἄνοιγε κανεῖς τὴν μετάφραση [τῆς πλατωνικῆς *Πολιτείας*] τοῦ Jowett στὴν τύχη καὶ ἔπεφτε στὴν ἀπόφανση (549b) ὅτι ὁ καλύτερος φύλακας τῆς ‘ἀρετῆς’ ἑνὸς ἀνθρώπου εἶναι ‘ἡ φιλοσοφία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν μουσική’, ἴσως τρεπόταν σὲ φυγὴ στὴν ἰδέα ὅτι, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὶς παράνομες σχέσεις μὲ τὸ γυναικεῖο φύλο, θὰ πρέπει νὰ παίζει βιολὶ στὰ διαλείμματα ποὺ δὲν θὰ μελετᾷ μεταφυσική”.²⁶ Ἡ ἱστορία ὁμως δὲν συντίθεται ἀπὸ εὐφυσολογήματα, καὶ οἱ ‘παρανοήσεις’ μπορεῖ νὰ ὀδηγοῦν ἀκόμη καὶ σὲ ἀκραῖα ὀδυνηρὲς καταστάσεις.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μιλῶντας γιὰ ἀρχαία Ρώμη δὲν μποροῦμε νὰ ἐννοοῦμε τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ ἰδιαίτερη οἰκειοποίηση τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ: “οἱ Ἑλληνικὲς ἐπιδράσεις εἶναι τόσο παλιὲς ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἡ Ρώμη^[27]...

²⁶ Γκάθρυ, *Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι*, μτφρ. Ἀ. Σακελλαρίου, Ἀθήνα 1988², σ. 15.

²⁷ Πρβλ. Μπιούρυ – Μήγκς, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος*, τ. Α', ὁμάδα μεταφραστῶν, Ἀθήνα 1978, σ. 113 καὶ 116, γιὰ τὸ ἀλφάβητο καὶ τὴν θρησκεία: “στοὺς Εὐβοεῖς τῆς Κύμης μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὀφείλομε τὸ ἀλφάβητο ποὺ χρησιμοποιοῦμε (στὴν Δύση) σήμερα, γιὰτὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔμαθαν οἱ Λατῖνοι νὰ γράφουν. Τοὺς ἴδιους εἶχαν ἐπίσης γιὰ δασκάλους καὶ οἱ Ἑτροῦσκοι γιὰ νὰ πάρουν χωριστὰ τὸ δικό τους ἀλφάβητο [...] Οἱ Κυμαῖοι πάλι ἔφεραν τοὺς γειτονικοὺς λαοὺς τῆς Ἰταλίας σὲ γνωριμία μὲ τοὺς ἐλληνικοὺς θεοὺς καὶ τὴν ἐλληνικὴ θρησκεία. Τὰ ὀνόματα Ἡρακλῆς, Ἀπόλλων, Κάστωρ καὶ Πολυδεύκης τόσο γνῶριμα ἔγιναν στὴν Ἰταλία, ὥστε κατέληξε νὰ θεωροῦνται αὐτόχθονες ἰταλικὲς θεότητες. Οἱ χρησμοὶ τῆς κυ-

“Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει ο Henri-Irénée Marrou: ‘καθαρὰ αυτόνομος Ἰταλικὸς πολιτισμὸς δὲν βρῆκε τὸν καιρὸ νὰ ἀναπτυχθεῖ, γιατί ἡ Ρώμη καὶ ἡ Ἰταλία ἐντάχθησαν στὸν χῶρο τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ [...] Ἄν δικαιούμαστε νὰ μιλάμε γιὰ Λατινικὴ παιδεία, μιλάμε γιὰ μιὰ δευτερεύουσα μορφή, μιὰ ιδιαίτερη παραλλαγή τοῦ μοναδικοῦ τούτου πολιτισμοῦ’.²⁸ [...] Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Jacques Pirenne, ἐν κατακλειδί ἡ Ρωμαϊκὴ

μαίας Σίβυλλας πιστεύονταν ὅτι ἔκλειναν μέσα τους τὰ πεπρωμένα τῆς Ρώμης [...] Τὸ περίεργο εἶναι στὴν περίπτωση, πὼς οἱ ἄποικοι τῆς Κύμης δὲν ἦταν γνωστοὶ μὲ ὄνομα πού νὰ προσέρχεται οὔτε ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια οὔτε κι ἀπὸ τὴν Κύμη τὴν ἴδια, παρὰ μὲ κάποιον ἄλλο, ἀπὸ τὴ Γραῖα [πόλις Γραῖα ὑπῆρχε στὴ Βοιωτία καὶ τὴν Εὐβοία, στὴν δὲ Εὐβοία εἶχαν συστήσει πολλὰ ἀποικίες οἱ Ἀθηναῖοι]. Μὲ τὸν ὄρο Γραῖοι (Graii) ξεχώριζαν τοὺς ἀποίκους οἱ Λατῖνοι καὶ οἱ ὁμοχώριοί τους καὶ τ’ ὄνομα Graeci εἶναι ἕνας τύπος εὐχρηστος ἀπὸ τὰ παράγωγα τοῦ Graii [...] Ἡ ἱστορία τῆς Σικελίας, ὅπως καὶ τῆς Ἰταλίας, ἀρχίζει στὴν πραγματικότητα μὲ τὴν ἐμφάνιση ἐκεῖ τῶν Ἑλλήνων.”

²⁸ Marrou, *Histoire de l'Éducation dans l'Antiquité*, Παρίσι 1958⁴, σ. 329 κ.έ. [Πρβλ. τὸν Δρακόπουλο, *Μεσαίωνα*, ὁ.π., σ. 54: “(Οἱ Ρωμαῖοι) δὲν ἀκολουθοῦσαν τὸ ἐτρουσικὸ ἀλλὰ τὸ ἀθηναϊκὸ πρότυπο πολιτειακῆς ὀργανώσεως καὶ πολιτισμοῦ [...] Ἡ ἀνοδος τῶν πληβείων καὶ ἡ συμμετοχὴ τους στὴν ἐξουσία, δὲν ἔχει τὸ ἀνάλογό της στὴν ἰταλικὴ ἱστορία, ἀλλὰ στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ δήμου. Τὸ ρωμαϊκὸ ἀλφάβητο ἔχει ἐλληνικὴ προέλευση. Ὁ πρῶτος ἐπώνυμος Ρωμαῖος λογοτέχνης εἶναι ὁ Ἑλληὴν Λίβιος Ἀνδρόνικος. Οἱ ἑλληνικοὶ θεοὶ εἰσῆχθησαν στὴν Ρώμη κατὰ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ: ὁ ναὸς τῆς Δήμητρας, π.χ., κατασκευάστηκε στὴν Ρώμη ἀπὸ Ἑλληνας καλλιτέχνες τὸ 493, δηλαδὴ τὴν ἐποχὴ τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος καὶ ὄχι τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ.”]

Αυτοκρατορία υπήρξε κράτος *Ἑλληνιστικό*.²⁹ [...] Ὁ F. E. Peters, μίλησε τελευταῖα γιὰ Ἰατινικὸ Ἑλληνισμό' Ἰατιν Hellenism' καὶ Ἑλληνικὸ Ἑλληνισμό': [...] ἑτά μάτια τῶν Εὐρωπαϊῶν εἶναι φυσικὸ νὰ στρέφονται στήν πορεία, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἑλληνισμὸς σταδιακὰ μεταμόρφωσε τὸ Ρωμαϊκὸ Κράτος καὶ τὴν Ρωμαϊκὴ κοινωνία καὶ ἐνδεχομένως παρήγαγε τοὺς πολιτισμοὺς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς'.³⁰ ³¹

Ὡς ἐδῶ ἡ ἀνάγνωση τῆς ἱστορίας εἶναι τόσο ἀκριβῆς ὅσο ἀφηρημένη, ἐπιρρεπῆς στήν πιὸ ἐπικίνδυνη δυνατὴ πλάνη, τὴν ὁποία ἀποφεύγοντας ἔχει κανεὶς νὰ σκεφτεῖ, ποιὸ ἀκριβῶς υπῆρξε τὸ ἰδιαίτερο' τῆς ρωμαϊκῆς ἑαραλλαγῆς' τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ;

Ἄν τὸ ὕψος κάθε πολιτισμοῦ φανερώνεται κατὰ κύριο λόγο στὸ Ἱερό, προέχει ὅ,τι θύμιζε ὁ Μπερξὸν γιὰ τοὺς Θεοὺς τῆς Ρώμης, πὼς εἶναι τελειῶς ψεύτικοι, προσχηματικοί, ἑσυμπύπτουν μὲ τὴν λειτουργία μὲ τὴν ὁποία τοὺς περιέβαλαν, καὶ κατὰ κάποιον τρόπο τοὺς βρῖσκουμε μέσα σ' αὐτὴν σὰν σὲ ἀκίνησια.

²⁹ Pirenne, *Les Empires du Proche-Orient et de la Méditerranée. Rapport de synthèse (Antiquité): Les grands empires*, Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Histoire comparative des Institutions, τ. 31, Βρυξέλλαι 1973, σ. 18.

³⁰ Peters, *The Harvest of Hellenism. A History of the Near East from Alexander the Great to the Triumph of Christianity*, Λονδῶνο 1972, σ. 22.

³¹ Ζακυθηνός, *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήνα 1978, σ. 6-19.

“Μόλις ἔχουν σῶμα, ἐνοῶ μορφὴ πού νά μποροῦμε νά τὴν φανταστοῦμε. Μόλις εἶναι θεοί. Ἀντίθετα, κάθε θεὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἔχει τὴν φυσιογνωμία του, τὸν χαρακτήρα του, τὴν ἱστορία του. Πηγαينوέρχεται, ἐνεργεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῶν λειτουργιῶν του. Διηγοῦνται τὶς περιπέτειές του, περιγράφουν τὴν ἐπέμβασή του στὶς ὑποθέσεις μας...”³²

Ἔτσι μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ γιὰ ποιὸ λόγο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, τὰ πιὸ σημαντικὰ ἔργα τῆς Ρώμης εἶναι κοσμικὰ κτίρια, ὄχι ναοί — διαφορὰ ὑπαρκτὴ χαρακτηριστικὰ στὸ ἴδιο τὸ παιχνίδι, παρατηρεῖ ὁ Σίλλερ.

“Ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νά διαπιστώσει κανεὶς ποιὸ εἶναι τὸ ἰδεῶδες ἐνὸς ἀνθρώπου γιὰ τὸ ὠραῖο, εἶναι νά φάξει νά βρεῖ πῶς αὐτὸς ἰκανοποιεῖ τὸ ἔνστικτό του γιὰ τὸ παιχνίδι. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐτέρπονταν παρακολουθῶντας στὴν Ὀλυμπία τοὺς ἀναίμακτους ἀγῶνες δύναμης, δρόμου, πάλης ἢ τὸν ἀνωτέρου ἐπιπέδου συναγωνισμό ταλέντων, ἐνῶ ἀντίθετα, στὴν περίπτωση τοῦ ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ἀναψυχὴ ἀποτελοῦσε ἢ ἐπιθανά-

³² Μπερξόν, *Οἱ δύο πηγές τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας*, μτφρ. Β. Τατάκης, χ.τ., χ.ἔ., σ. 177. Στὴν ἀναπαράστασή τους ὁ Μπόρντμαν δίνει τὸν χαρακτηρισμὸ ‘κάρτ ποστάλ’: “πολὺ συχνὰ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ γλυπτικὴ διδάσκεται μὲ βάση τὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα [...] δὲν εἶναι ἐπομένως περιέργο ὅτι πολλοὶ ἀγνοοῦν τὴν ποιότητά της καὶ ὅτι τὴν ἀνακαλύπτουν μόνο ὅταν ἀντικρύσουν τὰ πρωτότυπα, ὅποτε καὶ ὑποχωρεῖ σιγὰ σιγὰ ἡ ἀντίληψη πού εἶχαν διαμορφώσει γι’ αὐτὴ ἀπὸ τὴν τύπου κάρτ ποστάλ ἀπόδοση τῶν θεοτήτων, τῶν ἡρώων καὶ τῶν γυναικείων μορφῶν τῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα” — βλ. Μπόρντμαν, *Ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη*, μτφρ. Ἀνδρέας Παππᾶς, Ἀθήνα 1980, σ. 169.

τια ἀγωνία τοῦ ἠττημένου ξιφομάχου ἢ τοῦ Λίβου ἀντιπάλου του, εἶναι δεδομένα πού μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κατανοήσουμε γιατί πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τίς ιδεώδεις μορφές τῆς Ἀφροδίτης, τῆς Ἥρας ἢ τοῦ Ἀπόλλωνα στήν Ἑλλάδα καί ὄχι στήν Ρώμη”.³³

Ἀποφεύγοντας τὰ ἐλληνικά γράμματα ὁ Τερτυλλιανός, ὁ χριστιανός Κάτων, ἂν μπορεῖ νὰ χαρακτηριθεῖ ἔτσι,³⁴ δὲν ἀπέφευγε τὸν πολυθεισμό, ἐφόσον πολυθειστικὴ ἦταν καί ἡ λατινικὴ ἀρχαιότητα. Δὲν εἶχε οὔτε ‘φυλετικά’ κίνητρα, διότι ὡς ἐλληνικὴ ὑπερασπιζόταν συνειδητὰ τὴν Ἐκκλησία ὁ ἴδιος, ἀπορῶντας μὲ τοὺς Ρωμαίους, ὅτι ἐνῶ ἰσχυρίζονταν πὼς ἡ Αὐτοκρατορία ὑπάρχει γιὰ νὰ προστατεύει ὅλους, ἐκεῖνοι διώκουν τοὺς Ἑλληνας, δηλαδὴ τοὺς χριστιανούς.³⁵ Μάχη τοῦ Τερτυλλιανοῦ εἶναι ἡ μάχη ἔντρομου δούλου: προσπαθοῦσε νὰ ἀντικαταστήσει τὴν σοφία τῆς φιλίας μὲ τὴν πειθαρχία, γιατί δὲν

³³ Σίλλερ, *Γιὰ τὴν αἰσθητικὴ παιδεία τοῦ ἀνθρώπου*, μτφρ. Κλ. Λεονταρίτου, Ἀθήνα 1990, σ. 122. Ὁ ἐσωτερικὸς διάκοσμος τῶν ἐλληνικῶν ναῶν προερχόταν ἄμεσα ἀπὸ τὴν ζωντανὴ λαϊκὴ εὐσέβεια, σημειώνει ὁ Μπόρντμαν, “ἀπὸ ἰδιωτικὰ ἀφιερῶματα, τὰ ὁποῖα καί τοποθετοῦνταν εἴτε σὲ περίοπτη εἴτε σὲ ἀφανῆ θέση, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία τους, τὸ μέγεθός τους καί τὴν κοινωνικὴ ἰσχὺ ἢ τὴν δημοσιότητα τοῦ δωρητῆ”: *Ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη*, ὁ.π., σ. 89.

³⁴ Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Κάτων θεωροῦσε τὸν Σωκράτη ἀναρχικὸ καί ἐπιδοκίμαζε τὴν καταδίκη του ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους.

³⁵ Βλ. Τερτυλλιανοῦ, *De Pallio* 3, *PL* 2, 1094: “Quid nunc, si est Romanitas omni salus, nec honestis tamen modis ad Graios estis?” — παραθέτει ὁ Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων*, ὁ.π., σ. 84.

σκεφτόταν τὴν δικαιοσύνη, ὅσο φοβόταν καὶ ἔτρεμε τὴν παράβαση.

“Ὁ Τερτυλλιανὸς εἶναι ὁ πρῶτος χριστιανὸς ποὺ ἔγραψε στὰ λατινικά, ὄχι διότι δὲν ἐγνώριζε ἑλληνικά, ἀλλ’ ἐπειδὴ ἤθελε νὰ μὴ χρησιμοποιεῖ ὁ χριστιανισμὸς τὴν φιλοσοφικὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Καὶ πράγματι, εἰσήγαγε ἀντὶ τῶν φιλοσοφικῶν μιὰ σειρὰ ἀπὸ νομικὲς ἔννοιες [...] ὁ Τερτυλλιανὸς διετύπωσε καὶ τὴν θεωρία κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἁμαρτία εἶναι παράβασις νόμου καὶ ἐπισύρει ποινὴν”.³⁶

Ἡ ἰδιάζουσα πρόσληψη τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τοὺς Λατίνους καὶ ἡ ἴδια ἡ λατινικὴ γλῶσσα θεμελιώνουν τόσο πιὸ ἀνεπηρέαστα τὴν συνείδηση τῆς λατινόφωνης χριστιανοσύνης, ὅσο μειώνεται ἡ ἐπαφή της μὲ τὸν Ἑλληνισμό, δηλαδή κυρίως τὸν 5ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς. “Στὴν ἴδια τὴν Ρώμη, γύρω στὸ 600, κανένας πιά δὲν διάβαζε τοὺς Ἑλληνας Πατέρες, οὔτε τοὺς πιὸ ἐπιφανεῖς...

“Δὲν μποροῦμε νὰ λέμε ὅτι στὴν Δύση διατηρήθηκε μιὰ παράδοση —ἔστω καὶ πολὺ ἰσχνή— τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, παιδείας, φιλολογίας καὶ σκέψης [...] Ὁ λατινικὸς κόσμος ζεῖ ἀναδιπλωμένος στὸν ἑαυτό του καὶ στὰ λατινικά του· δέχεται πολὺ λίγα, ἀκόμα κι ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, καὶ δὲν μεταδίδει τίποτα”.³⁷

Ἐχει εἰπωθεῖ πὼς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα δίδασκαν καὶ ὅταν ἔλειπαν, ὅμως τὰ γράμματα ἀπὸ μόνα τοὺς ποτέ δὲν δι-

³⁶ Δρακόπουλος, *Μεσαίωνας*, ὅ.π., σ. 121.

³⁷ Λεμέρλ, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, μτφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου–Πελεκίδου, Ἀθήνα 1981, σ. 19, 28.

δάσκουν αρκετά καλά. Ἡ ἔναρθρη σκέψη εἰκονίζει πιὸ πρωταρχικὲς ἀπὸ τὴν ἴδια κινήσεις τῆς ψυχῆς, θεμελιακὴ γιὰ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν συνείδηση τοῦ λαοῦ ποὺ τὴν δημιουργεῖ, ὅμως δὲν εἶναι τὸ μόνο οὔτε τὸ πιὸ κύριο θεμέλιο. Ἄν συνεχιζόταν ἐκκλησιαστικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἑλληνισμό, τὰ μειονεκτήματα τῶν λατινικῶν καὶ ἀκόμα ἡ ὑποχώρηση εἶτε καὶ ἐγκατάλειψη τῆς ἐλληνομάθειας, δὲν θὰ εἶχαν καθοριστικὴ σημασία. Ἄλλωστε οὔτε τὰ ἑβραϊκὰ καὶ ἡ ἑβραϊκὴ παιδεία δὲν εἶναι ὅ,τι ἐμπόδισε τοὺς Ἑβραίους.

“Οὐσιαστικὰ στὰ ἐλληνικὰ πλάστηκε ἡ χριστιανικὴ σκέψη [...] ἐπῆλθε ἡ μεγάλη μεσαιωνικὴ ‘ρῆξη’ ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴν Δύση, ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν διαφοροτικὲς ἐμπνεύσεις [...] Ἐνῶ ἡ ρωμαϊκὴ Δύση βλέπει νὰ ἐξαπλώνεται ἕνας αὐστηρὰ ρυθμισμένος μοναχισμὸς, οἰκοδομεῖ μιὰ θεωρία αὐταρχικὴ καὶ βασισμένη στὴν λογικὴ [στὸν ὑπολογισμὸ καὶ τὸν νόμο] καὶ χτίζει τοὺς πελώριους καθεδρικοὺς ναοὺς τῆς, — τὸ Βυζάντιο, διαλλακτικώτερο, πιὸ ἀνθρώπινο, ἐμπιστεύεται μιὰ συλλογικὴ καὶ ἀποκεντρωμένη διαχείριση, μιὰ εὐσέβεια πολὺ πιὸ ἀνεκτικὴ, ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιτυχία τοῦ μεγάλου ἱεραποστολικοῦ ἔργου του^[38] [...] Ὅποτε, ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία γεμίζει

³⁸ Πρβλ. τὸν Κυριαζόπουλο (*Λόγος καὶ ἦθος*, Ἰωάννινα 1976, σ. 206): “γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ [γιὰ τὴν οἰκειότητα μὲ τὸν Θεὸ] δὲν ἀνυψώθηκαν στὴν χριστιανικὴ Ἀνατολὴ λίθινα μνημεῖα τῆς ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν γῆ, τὰ γοτθικὰ τόξα, οὔτε ἀναχώρησαν οἱ ἀνθρωποι γιὰ νὰ βροῦν στὰ πέρατα τοῦ κόσμου τὴν λύτρωση, ὅ,τι ἀπουσίαζε στὴν πατρίδα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ λεηλατήσουν ἢ νὰ καταστρέψουν [...] ὅ,τι παρεμβαλλόταν στὸν δρόμο τους, τὴν Κωνσταντινούπολη π.χ. ἢ τοὺς προκολομβιανούς πολιτισμούς τῆς Ἀμερικῆς. Κυ-

μέ μικρές έκκλησίες, κόκκινες στο έξωτερικό τους, από τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων, σύμφωνα με τὴν τρέχουσα συμβολικὴ ἐρμηνεία, καὶ στὸ ἐσωτερικὸ καλυμμένες με τοιχογραφίες ἀπλοϊκῆς ἢ μεγαλοπρεπεῖς, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ Μπαρές, μιλλῶντας γι' αὐτὲς τοῦ Μυστρᾶ, ἔλεγε ὅτι μοιάζουν με ἀραχνούφαντο μεταξωτό: αὐτὲς τὶς μικρὲς έκκλησίες ποὺ δίνουν ἀκόμη καὶ σήμερα στὸ ἐλληνικὸ τοπίο, πλάι στὰ μεγάλα ἀρχαῖα ἐρείπια, τὸ ἱστορικὸ του χρῶμα [...]. Ἡ Ὁρθοδοξία διατήρησε στὴν χριστιανικὴ θρησκεία μιὰ αἴσθησι τοῦ τί εἶναι ἀνθρώπινο, ποὺ μᾶς ἀρέσει νὰ σκεφτόμαστε ὅτι ἔχει τὴν μακρινὴ τῆς ἀπαρχῆς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα”.³⁹

Δὲν ὑπάρχει καὶ δυνατότητα νὰ γίνῃ μακρινὴ ἢ ἀρχή,⁴⁰ παρὰ μόνο ἂν συμβεῖ σχίσμα καὶ χάσμα, μέσα στὸ ὁποῖο,

ρίως ὅμως ἡ Ἐκκλησία δὲν ἐθεώρησε στὴν Ἑλληνικὴ Ὁρθοδοξία τὴν ἐλεύθερη σκέψις ὡς ἐπέμβαση τοῦ Διαβόλου καὶ δὲν ἐπιχείρησε, ὅπως ἔκανε ἡ Καθολικὴ καὶ ἡ Διαμαρτυρούμενη Δύση, νὰ ἐπιβληθεῖ διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου ἐναντίον ἐκείνων, στοὺς ὁποῖους ὀφείλε νὰ προσφέρει τὴν σωτηρία...” (προσαρμόζω στὴν δημοτικὴ).

³⁹ Λεμέρλ, “Ἡ συνέχεια τῆς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης”, εἰς Ἀρβελέρ – Ἀϊμάρ (ἐπιμ.), *Οἱ Εὐρωπαῖοι*, μτφρ. Π. Μπουρλάκης, Ἀθήνα 2003, σ. 183.

⁴⁰ Πόσο μπορεῖ νὰ ἀπομακρυνθεῖ τὸ πρῶτο σημεῖο μιᾶς γραμμῆς, ὅταν κάθε ἄλλο στὴν οὐσία ἐπαναλαμβάνει τὸ ἀρχικό; Φυσικά, ὁ πολιτισμὸς δὲν ἐκτείνεται με τὴν ἴδια ταυτότητα, ὅμως καὶ στὰ πολιτισμικὰ μορφώματα δὲν νοεῖται ἀρχὴ χωρὶς κάποιου βαθμοῦ συνέχειας καὶ ὁμογένειας, διαφοροτικὰ δὲν πρόκειται γιὰ πραγματικὴ ἀρχὴ ὅσοδήποτε σύνθετης καὶ δυναμικῆς ὄντοτητας, ἀλλὰ γιὰ ἔναρξη τυχαίων διαδοχῶν. Τὸ ἀντιλαμβάνομαστε εὐκόλα συγκρίνοντας τοὺς πολιτισμούς: θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ ὑπάρχει ὁ Γρηγόριος Νύσ-

ὅμως, οἱ ‘ρομαντικὲς’ προαιρέσεις παραμένουν μάταιες. “Ἄς εἶμαστε μεῖς ἁμαρτωλοί”, σκέφτεται ὁ πιστὸς τοῦ Ντοστογιέφσκυ, “ἄς κολουμπᾶμε στὸ ψέμα κι ἄς μᾶς τριγυρίζει ὁ πειρασμός. Κάπου σ’ αὐτὸ τὸν κόσμο, σὲ κάποιο μέρος, ὑπάρχει ἓνας ἅγιος. Αὐτὸς ζεῖ μέσα στὴν ἀλήθεια, ξέρεи τὴν ἀλήθεια. Πὰ νὰ πεῖ πῶς δὲν πεθαίνει ἡ ἀλήθεια στὸν κόσμο κ’ ἔτσι θὰ ῥθει κάποτε καὶ σὲ μᾶς καὶ θὰ ξαναδοθεῖ σ’ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὅπως μᾶς εἶναι ὑποσχεμένο”.⁴¹ Κι ὅμως, ἡ ἀλήθεια χαρίζεται σὲ ὅλους ἐδῶ καὶ αἰῶνες, ἀλλὰ δὲν παίρνουν ὅλοι, οὔτε εἶναι ὑποσχεμένο πῶς θὰ πάρουν ὅλοι. Σταυρώθηκαν δύο ληστὲς ἀλλὰ δὲν σώθηκαν δύο — καὶ τί κερδίσανε λοιπὸν μετὰ τὸν Ὀδυσσεά / αὐτοὶ ποὺ βρήκανε τὸν θάνατο στὴν δίνη τῶν κυμάτων; /... Τί τοὺς δόθηκε αὐτονῶνε! Μελισσόκερο νὰ κλείσουνε τὰ αὐτιά...⁴²

“Κατάλαβα πῶς στὴν Ρώμη ἡ δόξα κι ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς γιορτῆς [τοῦ Πάσχα] περνᾷ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία [τὸν κλῆρο] στὸν λαό, ἀλλὰ πῶς στὴν Ἑλλάδα εἶναι μιὰ γιορτὴ ποὺ πηγάζει ἀπ’ τὴν καρδιά καὶ τὸν λογισμὸ τοῦ λαοῦ, ἀπ’ ὅλη του τὴ ζωὴ. Κι ἡ ἐκκλησία [ὁ κλῆρος] δὲν εἶναι παρὰ ἓνα μέλος τῆς μόνο [...] Ὁ Χριστὸς ζοῦσε στὶς σκέψεις καὶ στὰ χεῖλια τους. Τὸ Χριστὸς Ἀνέστη δὲν ἦταν σὰν μῆνυμα γιὰ ἓνα παλιὸ γεγονός. Ὁχι. Ἦταν

σης στὸν κινεζικὸ πολιτισμὸ, ἢ σὲ ὁποιοδήποτε πολιτισμὸ ξένο καὶ ἄσχετο μετὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα;

⁴¹ Ντοστογιέφσκυ, *Ἀδελφοὶ Καραμάζωφ*, μτφρ. Ἄρης Ἀλεξάνδρου, τ. 1, Ἀθήνα χ. ἔ., σ. 36.

⁴² Πάουντ, “Canto XX”, μτφρ. Ἄρης Ἀλεξάνδρου, εἰς *Λαῖνᾶ (ἐπιμ)*, *Ξένη ποίηση τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1989, σ. 101.

σά να ἀναστήθηκε τὴν ἴδια αὐτὴ νύχτα στὴν χώρα αὐτή. Ἦταν σά να ‘φτασε τὸ μήνυμα τὴν ὥρα αὐτὴ στ’ αὐτιά τους”.⁴³

Ὅμως ἂν ἡ γιορτὴ δὲν πηγάζει “ἀπ’ τὴν καρδιά καὶ τὸν λογισμό τοῦ λαοῦ”, τί ἄλλο μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ κάτι ξένο ἢ προσωρινό;⁴⁴ Ἡ ἀνυπαρξία Κοινωνίας εἶναι ἡ κατάρρα τοῦ νόμου, ὅπως γνώριζε ἤδη ὁ Πλάτων: “φοβᾶμαι ὅτι αὐτοὶ ποὺ κυλιῶνται ἀπὸ νέοι στὰ δικαστήρια καὶ τὰ παρόμοια, σὲ σύγκριση μὲ ὅσους ἀνατράφηκαν στὴν φιλοσοφία καὶ τὴν ζωὴ ποὺ τῆς ταιριάζει, μοιάζουν νὰ ἔχουν ἀνατραφεῖ ὅπως οἱ δοῦλοι σὲ σχέση μὲ τοὺς ἐλεύθερους [...] ὥστε μεγαλώνοντας καταλήγουν νὰ νομίζουν πὼς εἶναι σπουδαῖοι καὶ σοφοί, ἐνῶ δὲν ἔχουν καμμιά ὑγεία στὴν σκέψη τους”.⁴⁵

Δὲν ἔχουν οὔτε κἂν σχετικὴ ὑγεία, ἐφόσον ἡ μικρὴ ἀπὸ μόνη τῆς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπωμίζεται καταθλιπτικὰ τὴν ἀπουσία πληρότητας, τὸ ὁποῖο οἱ λάτρεις τῆς μοντέρνας βιομηχανίας φαίνεται νὰ μὴν ἀντιλαμβάνονται, νομίζοντας ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποτελέσει πραγματικὸ ἰδανικὸ πολιτισμὸς ταγμένος γιὰ τὰ μισὰ τοῦ δρόμου. Μὲ τὴν στρέβλωση τοῦ νοή-

⁴³ Ἄντερσεν, Ὁδοιπορικὸ στὴν Ἑλλάδα, μτφρ. Allan Lund, Ἀθήνα χ.ἔ., σ. 79, 81.

⁴⁴ Γι’ αὐτὸ δημιουργεῖ πλάνη καὶ ἐγκυμονεῖ περαιτέρω πνευματικὲς διαβρώσεις τὸ ὄραμα τῆς ἔνωσης μὲ τὸν δυτικὸ κληῖρο, ἂν ὁ τρόπος καὶ ὁ λόγος του προϋποθέτει διαίρεση Ἐκκλησιῶν: ὑπάρχει διαίρεση τοῦ δυτικοῦ κληῖρου ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, καὶ ὄχι διαίρεση ἀλλὰ κατάρρευση τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας ὡς Ἐκκλησίας.

⁴⁵ Πλάτωνος Θεαίτητος 172c– 173b.

ματος —εἴτε βεβήλωση τὴν πεῖ κανεῖς εἴτε ἐκκοσμίκευση— σταδιακὰ ἢ πραγματικὴ ὑπέρβαση τοῦ ἐγὼ καθίσταται σκιώδης καὶ ἀσήμαντη, ὥστε τὰ ἐγωτικὰ συμφέροντα ὀδηγοῦνται σὲ ἀπόλυτο πρόταγμα, ἔστω ἐξιδανικευμένα κάποτε,⁴⁶ ὀρθῶς ἀναγνωριζόμενα ὡς περισσότερο πραγματικά.⁴⁷ Ἐφόσον πρόκειται γιὰ ‘πολιτισμένους’ λαούς, ἡ διάβρωση δὲν ἀφορᾷ τόσο τὴν ὠμὴ βία, ὅσο μεταμορφώσεις της, ὅπως τὴν ἀρένα τοῦ δικαστηρίου, τὸ ‘ἱερὸ’ τῶν νομοκρατικῶν πολιτισμῶν, ὅπου τὰ συμφέροντα συγκρούονται ἐπενδύόμενα σὲ φαντάσματα μιᾶς συμβατικῆς δικαιοσύνης, ὥστε ἰσορροπῶντας νὰ λατρεύουν τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ αὐτοϊκανοποίηση. Ἀλλὰ ὅταν ἡ σύμβαση διεκδικεῖ τὸ ἀπόλυτο, ὁ μηδενισμὸς καὶ ἡ ὠμὴ βία ποτέ δὲν βρίσκονται ἀρκετὰ μακριά.

“Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ κοινότητα εἶναι πόλις, πολιτεία καὶ ὄχι κράτος. Ὅταν οἱ Νεοέλληνες, μὲ τὴν βοήθεια τῶν προστάτιδων δυνάμεων καὶ τῶν Βαυαρῶν, ἔφτιαξαν τὸ σύγχρονο ἐλληνικὸ κράτος, πήρανε τὴν λέξη αὐτὴ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ ὅπου δηλώνει, ἀπλῶς καὶ ὀρθότατα, τὴν ὠμὴ βία. Οἱ ξένοι φιλόλογοι, καὶ ἰδίως οἱ Γερμανοί, μεταφράζοντας τὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα μὲ τὸν τίτλο *Der Staat*, δημιουργοῦν τεράστια παρεξήγηση.

⁴⁶ Χαρακτηριστικὴ περίπτωση ὁ μαρξισμὸς.

⁴⁷ Ὁ Πλάτων τείνει νὰ ἀποδίδει σὲ ἐξωτερικὴ ἀφορμὴ τὴν ἔκπτωση στὴν βιομέριμνα, θεωρῶντας ὑπεύθυνο τὸν μεγάλο φόβο καὶ παρόμοια δεινά, ποὺ μπορεῖ κανεῖς νὰ βίωσε ἐνόσω ἦταν ἀνώριμος νὰ τὰ ὑπερβεῖ. Ἡ τάση αὐτὴ συνοψίζεται στὴν δήλωση *κακὸς ἐκὼν οὐδεὶς* (*Τίμαιος* 86d), καὶ υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο στὴν δική του ἐκστρατεία συγχωρήσεως τῶν παθῶν καὶ οἰκουμενικῆς ἐνότητας.

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ '39 οἱ Waffen-SS ἐδημοσίευσαν μιὰ γερμανικὴ μετάφραση τοῦ Ἐπιταφίου τοῦ Περικλῆ, τοῦ ὑψηλότερου δημοκρατικοῦ κειμένου ποῦ ἔχει ποτὲ γραφεῖ. Στὴν μετάφραση αὐτή, ἡ ἀντικατάσταση τῆς λέξεως 'πόλις' ἀπὸ τὴν λέξη 'Κράτος' ἀρκεῖ γιὰ νὰ κάνει τὸ κείμενο περίπου ναζιστικό. Λέει ὁ Περικλῆς: 'οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ θυσίασαν τὸν ἑαυτό τους γιὰ τὴν πόλη'. Τί εἶναι ἡ πόλις; Σύμφωνα μὲ τὸν Θουκυδίδη: 'ἄνδρες γὰρ πόλις', πόλις εἶναι οἱ Ἀθηναῖοι. Ἐπομένως, ἡ φράση τοῦ Περικλῆ σημαίνει ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ θυσίασαν τὸν ἑαυτό τους γιὰ τοὺς ἄλλους, γιὰ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς κοινότητος. Αὐτὸ στὰ γερμανικὰ ἀποδίδεται μὲ τό: 'θυσίασαν τὸν ἑαυτό τους γιὰ τὸ Κράτος'.⁴⁸

Ο ΠΛΑΤΩΝ εἰδοποιουῖσε τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὴν γνήσια δικαιοσύνη, πὼς εἶναι ἡ ἀλήθεια στὴν ἀρχὴ τῆς μυστικῆ, στὴν ζήτηση καὶ πράξη τῆς αὐθόρμητη, ἤδη στὴν ἀπορία τῆς σημαντικῆ, πάντα τελείως μακριὰ ἀπὸ συμβάσεις στὴν οὐσία τῆς, βαθμὸς ζωῆς γιὰ τὸν ὅποιο κάθε ἄλλος βαθμὸς μπορεῖ ἀκόμα καὶ νὰ θυσιάσεται ἂν χρειαστεῖ, χωρὶς ἡ ἀπώλεια νὰ ζημιώνει τὴν ἀκεραιότητα τοῦ ἀνθρώπου στὸ παραμικρό.

Μιλῶντας γιὰ τὰ δεινὰ τοῦ νομοκρατικοῦ πολιτισμοῦ ὁ συγγραφέας τῶν (ὅσοδήποτε συμβολικῶν, πάντως) *Νόμων* δὲν ὑπαινίσσεται ὡς ἰδανικὸ κάποιο εἶδος ἀναρχίας — ἀντιθέτως, ἀποδεικνύει ἄκρως ἐπικίνδυνη τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν Ἀρχή, στὴν ἀνάδυση ὡς ψευδο-δικαιοσύνης τῆς σύμβασης ἢ

⁴⁸ Καστοριάδης, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ δημοκρατία καὶ ἡ σημασία τῆς γιὰ μᾶς σήμερα*, Ἀθήνα 1986, σ. 37.

ἀπόλυτης θεμελίωσης και ἐγκατάλειψης τῆς κοινωνίας στὴν θέσμιση, ὅποτε ὁ ἄνθρωπος ἔχει λόγο γιὰ νὰ ζεῖ τόσο μικρό, ὥστε δὲν ἔχει λόγο γιὰ νὰ πεθαίνει, τεχνητὸ πρᾶγμα ὁ ἴδιος, ὑπο-λογισμένο, συμβατικὸ και ἀσήμαντο.

Ὁ Πλάτων ἀντιτάσσει στὸν ὑπαγόμενο σὲ ὀρίζοντα πλαστότητας, μόχθου και καταναγκασμοῦ δικανικὸ βίον, τὶς ποιότητες τῆς ἐλευθερίας ποὺ καρποφορεῖ στὴν ἀληθινὴ δικαιοσύνη, ὅταν ἡ ζήτηση τοῦ ὄντος, πληρότητος τοῦ νοήματος μὲ ὅποιοδήποτε τίμημα και πέρα ἀπὸ κάθε σύμβαση και ἀνάγκη, μεγαλώνει στὴν ψυχὴ εὐθύτητα, ἀκεραιότητα, ἡσυχία, ἀφοβία, ἐμπιστοσύνη... Στὸν φόβο, τὴν καχυποψία και τὸν δόλο ὁ ἄνθρωπος κυρτώνει και ὀδηγεῖται στὴν πώρωση, νομίζοντας ἀρετὴ ἀκόμα και τὴν δουλεία του στὴν βιομέριμνα, τὴν μικρότητα και τὸν μηχανισμό.

Δὲν θὰ διαφωνήσω μὲ ὅσους μιλοῦν γιὰ θεμελίωση τῆς Εὐρώπης και τῆς Ἀμερικῆς στοὺς Ἕλληνες, ἀρκεῖ νὰ μὴ παραβλέπονται οὐσιώδεις διαφορὲς τὶς ὁποῖες εἰσάγει ἡ οἰκειοποίηση. Στὰ θεμέλια ἐγγράφεται τὸ μέγιστο δυνατὸ ὕψος, ἀλλὰ δὲν προκύπτει οὔτε ἐλάχιστο ὕψος ἀπὸ μόνη τὴν δυνατότητα. Ὁ Λούθηρος μποροῦσε και νὰ συναρπάζεται νομίζοντας ὅτι “γινόμαστε ὅλοι Ἕλληνες”,⁴⁹ ὅμως ὁ προτεσταντικὸς χαρακτήρας, ὅπως ἤδη ὁ παπικὸς, παρὰ τὰ ὅσα κοινὰ δὲν ἔχουν μικρὴ ἢ ἔστω ἀσήμαντη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ, πέρα και ἀπὸ τὶς διαφορὲς ποὺ διαιροῦν τὶς ἴδιες τὶς προτεσταντικὲς ὁμολογίες μεταξύ τους. Γι’ αὐτὸ δὲν παύω νὰ θεωρῶ καθορι-

⁴⁹ Παραθέτει ὁ Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, Ἀθήνα 1990⁵, σ. 589.

στική για κάθε λαό την οίκεια βούλησή του και πρωταρχικό τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του, απ' όπου κυρίως πηγάζει ή βούληση και όλη ή πράξη του.

Βελτιώνοντας την παρομοίωση τοῦ Σπίντλικ για την έλληνογένεια τῆς λατινικῆς παράδοσης (“ὅπως ἕνα κλαδι μεγαλώνει ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ δέντρου”), θὰ προσέθετα ὅτι κάθε λαὸς οἰκειοποιούμενος μεταβάλλει καὶ τὴν ἴδια τὴν ρίζα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του. Ἐφόσον προηγεῖται καὶ ἐπιμένει ἐκκλησιαστικὴ ἐνότητα οἱ ἀποχρώσεις τείνουν νὰ συναρμόζουν, ὅποτε ἡ κοινὴ ζωὴ ἀποκτᾷ μορφὴ κήπου. Ὅμως ἂν ἔχει καταργηθεῖ ἡ ἐνότητα, ὅπως ἰσχύει γιὰ τὴν χριστιανοσύνη ἀπὸ καιρὸ, ἡ οἰκειοποίηση τῆς ρίζας ματαιώνεται, ἀντὶ κήπου δημιουργεῖται σωρὸς ἀπὸ ἀγριόχορτα, καὶ εἶναι τότε πιὸ σωστὸ νὰ μιλοῦμε γιὰ ἐλληνοφανῆ πολιτισμὸ, ὄχι ἐλληνικὸ. Γιατὶ σήμερα πὺ ἐξαπλώνεται παγκοσμίως ἡ δυτικὴ ‘παραλλαγή’ τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, δὲν ἀποκλείεται κάποια στιγμή νὰ νομίσουμε ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς παρήγαγε ὀλόκληρο τὸν πλανήτη — ἀπορῶντας, ἢ ἔχοντας χάσει ἀκόμη καὶ τὴν δυνατότητα γιὰ ἀπορία, πῶς ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα καὶ τὴν Ἁγιά Σοφιά προέκυψε ἐργοτάξιο...

Ἡ συνείδηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ

ΑΓΑΠΩΝΤΑΣ τὴν σοφία πλησιάζει κανεὶς τὸν Ἑλληνισμό
στὴν πραγματικὴ του ταυτότητα, ποὺ δὲν εἶναι φυλετι-
κὴ. Γι' αὐτὸ ἡ ἀρχαία Ἀθήνα μποροῦσε νὰ λογίζεται Ἑλλάς
Ἑλλάδος, καὶ ἀκόμα βάρβαροι νὰ γίνονται δεκτοὶ στὰ Ἐλευσί-
νια μυστήρια. Ὅχι ἀπλῶς “ἓνα [μεταξὺ πολλῶν, ἀλλὰ τὸ πιὸ]
καθοριστικὸ στοιχεῖο τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος εἶναι ἡ ἀπου-
σία ὑπεροφίας ἔναντι τῶν ἄλλων λαῶν”.⁵⁰ Ἔχουν τὸ ἴδιο αἷμα

⁵⁰ Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, Ἀθήνα 2004, σ.
23, διευκρινίζοντας ὅτι, ἂν καὶ “διέκριναν τοὺς ἑαυτοὺς των ἀπὸ
τοὺς ἄλλους λαούς, τοὺς ὁποίους ἀποκαλοῦσαν βαρβάρους, οἱ Ἑλλη-
νες εἶχαν τὴν ἔφεση νὰ παίρνουν στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλους πολιτισμοὺς
καὶ νὰ τὰ ἐγκολπώνονται, μετατρέποντάς τα, βεβαίως, καὶ δίνοντάς
τους ὄλως ἄλλες διαστάσεις. Στὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀναφέρθηκαν
τόσον ὁ Ἡρόδοτος (1.60) ὅσο καὶ ὁ Πλάτων (*Ἐπινομίς* 987d). Ὁ
μηχανισμὸς αὐτός, ἡ γνωστὴ *interpretatio Graeca*, λειτουργοῦσε ὡς
δύναμη ἔμπνευσης τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, ὅσο ὑπῆρχε τὸ στα-
θερὸ θεμέλιο, ἡ στενὰ δεμένη κοινότητα, καὶ στὴ συνέχεια ἡ πόλις.
Ὅταν ὅμως ἡ πόλις ἔχασε τὸν πυρηνικὸ της χαρακτῆρα, τὸ ἐλλη-
νικὸ πνεῦμα ἔχασε μὲ τὴ σειρά του τὴν ἱκανότητα νὰ ἐγκολπώνεται

ὅσοι ἀπολαμβάνουν ὁμογενῶν Θεῶν κοινωνίαν,⁵¹ ἐξηγεῖ ὁ Πλάτων. Τὸ γένος ὀρίζει ἡ ψυχὴ μεγαλώνοντας στὴν ἀγαθὴ ἀκεραιότητα τῆς ὑψηλότερης δυνατῆς νόησης καὶ ὁμόνοιας, ὅταν “ἀρχὴ ὅλων τῶν ἀγαθῶν γιὰ Θεοὺς καὶ ἀνθρώπους εἶναι ἡ ἀλήθεια”.⁵²

Τὴν ταυτότητά του ὁ Ἑλληνισμὸς ἀποκτᾷ στὴν ἔξοδο ἀπὸ ἕναν ἑαυτὸ ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ μόνο δικός του, στὴν ὁρμὴ του νὰ μαθαίνει ἀπὸ παντοῦ, μυούμενος σὲ Μορφὴ ἀπρόσιτη γιὰ ἐφευρέτες.⁵³ Ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ δὲν ὑπάρχει τίποτα πιὸ θλιβερό γιὰ τοὺς Ἑλληνας ἀπὸ τὴν πλάνη τῆς δυτικῆς χριστιανοσύνης στὸν ὑπο-λογισμὸ, καὶ τίποτα πιὸ χαρμόσυνο ἀπὸ τὸν ζωντανὸ δυναμισμὸ τῆς μοντέρνας σλαβικῆς θεολογίας καὶ ἰδίως τῆς ρωσικῆς.⁵⁴

ἀναδημιουργῶντας, καὶ βυθίστηκε γρήγορα στὰ τενάγη τοῦ συγκρητισμοῦ” (ὁ.π.)

⁵¹ Πλάτωνος *Νόμοι* 729ε.

⁵² *Ο.π.* 730ε. Πρβλ. Δημοκρίτου *DK* 186.

⁵³ Γιὰ παράδειγμα βλ. Ἡρακλείτου *DK* 2.

⁵⁴ Ὁ Κιτρομηλίδης σημειώνει ὅτι “στὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ βασίλειο ἡ ἀπήχηση τῆς ρωσικῆς θεολογικῆς σκέψης ἔγινε κυρίως αἰσθητὴ χάρις στὴ δράση τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου ... Ἡ ἐπίδραση τῆς ρωσικῆς θεολογίας παρέμεινε ἰσχυρὴ στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ ὡς ἐναλλακτικὴ πνευματικὴ θεώρηση, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν ἑλλαδικὴ θεολογία ποῦ εἶχε τὴν προέλευσή της στὸν ἀκαδημικὸ προτεσταντισμὸ τῆς Γερμανίας” (“Ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Κοινοπολιτεία στὶς ἐθνικὲς κοινότητες: τὸ πολιτικὸ περιεχόμενον τῶν ἑλληνορωσικῶν

Έτσι γίνεται άμέσως αντιληπτό πώς δὲν μπορούσε νὰ δημιουργεῖ πρόβλημα στοὺς ἀρχαίους τὸ γεγονός ὅτι ἡ νέα πίστη συνδεόταν μὲ τὸν ἐβραϊσμό ἢ ὅποια ἄλλη παράδοση. Ἄν σήμερα νοιώθουν μερικοὶ ‘ἄβολα’, ὥστε νὰ ζητοῦν ἀκόμη καὶ ἐγκατάλειψη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ‘μειωμένοι’ ποὺ ὁ Χριστὸς γεννήθηκε Ἐβραῖος, αὐτὸ ἀποδεικνύει πὺς δὲν εἶναι περισσότερο ἀλλὰ λιγώτερο Ἑλληνας. Οἱ συνομιλητὲς τοῦ Παύλου δὲν ἐνοχλήθηκαν ἀπὸ τέτοια, ἀντιθέτως: *Ἀθηναῖοι πάντες καὶ οἱ ἐπιδημοῦντες ξένοι εἰς οὐδὲν ἕτερον ἠὲ καίρου ἢ λέγειν τι ἢ ἀκούειν τι καινότερον.*⁵⁵ Ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἱστορικὲς πηγές, κίνδυνος ἐγωλογισμοῦ πάντα ὑπῆρχε, καὶ πάντα ὅποιοι ἤθελε νὰ τὸν ἀποφύγει, χρειάζόταν νὰ θυμᾶται ὅτι πρόκειται γιὰ κίνδυνο.

“Οἱ ἄνθρωποι τότε δὲν ἦταν σοφοὶ ὅπως ἐσεῖς οἱ νέοι, ἀλλὰ εἶχαν ἀνοιχτὸ μυαλὸ καὶ τοὺς ἔφτανε νὰ ἀκοῦν ἀκόμα καὶ τὴν δρῶ ἢ τὸν βράχο, ἀρκεῖ νὰ τοὺς ἔλεγαν τὴν ἀλήθεια. Ὅμως ἐσένα μπορεῖ νὰ σὲ ἐνδιαφέρει ποιὸς μιλάει καὶ ἀπὸ ποῦ εἶναι, ἐπειδὴ δὲν σκέφτεσαι μόνον αὐτό: ἂν ὅσα λέει εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἀληθινά”.⁵⁶

πνευματικῶν σχέσεων κατὰ τὴν τουρκοκρατία”: *Χίλια Χρόνια Ἑλληνισμοῦ-Ρωσίας*, Ἀθήνα 1994, σ. 154).

⁵⁵ Πράξεις 17.21.

⁵⁶ Πλάτωνος *Φαῖδρος* 275b-c. Δὲν νοεῖται ὡς σύμπτωση ἡ ἱστορικὴ μοναδικότητα τῆς μεταστροφῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ ὅλες τὶς μεγάλες ἀρχαῖες παραδόσεις μόνον ἡ ἑλληνικὴ μπόρεσε νὰ ὑπερβεῖ τὰ μορφώματα τοῦ προηγούμενου πολιτισμοῦ τῆς σὲ βαθμὸ ἰκανὸ γιὰ νὰ προσέλθει στὸν Χριστό, ὅπως μέχρι σήμερα δὲν

Από την άλλη πλευρά, όταν η οικειοποίηση ξένων αγαθών συμβαίνει περίπου ως κλοπή, ή άγνοια είτε ο φθόνος για τον πολιτισμό μέσα στον οποίο τα αγαθά αυτά προέκυψαν, ύπονομεύει και ίσως ματαιώνει τελείως την χρήση τους. Το ίδιο στο πιό οικείο παρόν, για παράδειγμα λέγοντας πώς η Όρθοδοξία —ή ‘θεωρία’ της— είναι κάτι καλό, αλλά το ‘παπαδαριό’ της διεφθαρμένο και ο λαός της άχρηστος, ώστε απορριπτέως, αν οι διδασκάλους φυτρώνουν σε χωράφια και δεν είναι βίωμα ανθρώπων. Πόσο σοβαρό όφελος θα μπορούσε να προσέλθει από τέτοια αναπηρία;

Φθόνος ακόμη και για τα ίδια τα κορυφαία μεγέθη ενδέχεται να δημιουργείται στον βαθμό που βλέπω άλλους αντί ανώτερου έαυτού, όποτε έμποδίζομαι ακόμη περισσότερο να αποκτήσω επίγνωση ότι υπερέχουν ακριβώς στον βαθμό που έχουν το ενδιαφέρον τους στην αλήθεια. Το ενδιαφέρον αυτό είναι ο Έλληνισμός — έρωτας για οτιδήποτε αληθινό, άβιαστα μετρημένος και ιεραρχημένος από την άμετρη προσκόλληση στο απολύτως αληθινό. “Έχουμε την αξίωση να παίρνουμε”, λέει ο Γαζής, “αν κάποιος ανακάλυψαν κάτι χρήσιμο για τον βίο μας, Λατίνος είτε βάρβαρος, και να τους θεωρούμε όλους οικείους, γιατί είναι όλοι άνθρωποι κι έχουν λάβει από τον Θεό την ίδια φύση μ’ έμας. Όχι μόνο να μην έχουμε φθόνο και να μη τους έχθρευόμαστε, αλλά και να όμολογούμε χάρη σε όποιους το

έχει συμβεί ούτε στην Κίνα, ούτε στην Ίνδία, ούτε καν στο Ίσραήλ, ή πνευματικότητα των οποίων δεν προϋποθέτει ανάκριση των πεποιθήσεων αλλά διανοητική άγκύλωση, στην καλύτερη περίπτωση κατάπαυση κάθε συλλογιστικής λειτουργίας.

ανακάλυψαν”.⁵⁷ Κι ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ἐντάσσει τὶς ἀνακαλύψεις στὸ Μέτρο τους, προσθέτοντας γιὰ τὴν λεγόμενη ‘ἐπιστημονικὴ’ γνώση, γιὰ ὅσους “μοχθοῦν σὲ ὅλη τὴν ζωὴ τους νὰ μάθουν τί ὑπάρχει στὸν ἥλιο ἢ στὴν σελήνη ἢ σὲ κάποιον ἄλλο ἄστρο” κτῶ., ὅτι “κανένα ὄφελος ἀπὸ αὐτὸ γιὰ τὴν ψυχὴ...

“Ἄν ὅμως φροντίσουμε νὰ γνωρίσουμε τί ὑπάρχει στὴν ἀνθρώπινη καρδιά, τότε θὰ δοῦμε: στὴν ψυχὴ τοῦ ἀγίου τὴν Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν, στὴν ψυχὴ τοῦ ἁμαρτωλοῦ τὸ σκοτάδι καὶ τὴν κόλαση. Καὶ εἶναι ὠφέλιμο νὰ τὸ γνωρίζουμε αὐτό, γιατί [κι ἐμεῖς] θὰ βρεθοῦμε αἰώνια, εἴτε στὴν Βασιλεία εἴτε στὴν κόλαση”.⁵⁸

⁵⁷ Γαζῆς, *Περὶ μηνῶν*, PG 19, 1197–1200.

⁵⁸ Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, *Περὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ* (ἀπὸ Σαχάρωφ, Ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, Ἔσσεξ 1995⁶, σ. 449.)

Σπουδαιότητα τῶν Κλασικῶν

ΔΕΝ ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ νὰ παίζω τὸν Πλάτωνα στὰ δάχτυλα γιὰ νὰ πιστεύω στὸν Θεό, ὅμως δὲν πιστεύω περισσότερο ἢ καλύτερα ἐπειδὴ ἀγνοῶ τὸν Πλάτωνα. Ὁ Χριστὸς δὲν ‘κλείστηκε’ στὴν πλησμονὴ τῆς θείας γνώσης, οὔτε ἀπέκτησε διὰ μαγείας τὴν ἀνθρώπινη, ἀλλὰ σκέφτηκε ὅσα ἤθελε νὰ σκεφτεῖ, διαβάζοντας δημιουργικὰ τὴν ὑψηλότερη σκέψη ποὺ ἤδη ἐπηρέαζε τὸν χῶρο στὸν ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ δράσει — βιβλίον κατεδέξω προφητικὸν ἀναγνῶναι Χριστὲ ὁ Θεός, θυμίζει ἡ Λειτουργία— ὥστε πρόκοβε σὲ γνώση,⁵⁹ τόσο ποὺ οἱ Γραμματεῖς, οἱ ἐπαγγελματίες ἐρμηνευτὲς τῆς ἐβραϊκῆς παράδοσης, ὀδηγήθηκαν σὲ ἀπορία.⁶⁰ Ἄλλωστε ἡ πατερικὴ γραμματεία τῶν φιλοσοφικῶν ἀξιώσεων ἐνὸς Μάξιμου Ὁμολογητῆ ἢ ἐνὸς Γρηγόριου Νύσσης δὲν γράφηκε γιὰ νὰ ὑποδαυλίζει τὴν θανάσιμη πλήξη τῶν φοιτητῶν: εἶναι κείμενα τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν Ἐκκλησία, στὸν βαθμὸ ποὺ ὁποιοσδήποτε προσωπικὰ

⁵⁹ Λουκ. 2.40.

⁶⁰ Ἰω. 7.15.

τὰ χρειάζεται, τὰ ἀναζητεῖ καὶ τὰ διαβάζει. Ἡ ἀγραμματοσύνη δὲν διασφαλίζει καμμιά ‘εὐαγγελικὴ ἀπλότητα’, οὔτε εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ὑπάρχει ἡ ἀπλότητα αὐτή. Χαρακτηριστικά στὸ ἀπολυτίκιο τῆς Πεντηκοστῆς⁶¹ ὁ Θεὸς δὲν ὑμνεῖται ἐπειδὴ ἄφησε τοὺς Μαθητὲς ἀμόρφωτους, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν τοὺς ἄφησε.⁶² Τὸν καιρὸ πὺ οἱ Μαθητὲς ἦταν κοινοὶ φαράδες

⁶¹ Εὐλογητὸς εἶ Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ πανσόφους τοὺς ἀλιεῖς ἀναδείξας, καταπέμφας αὐτοῖς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ δι’ αὐτῶν τὴν οἰκουμένην σαγητεύσας...

⁶² Δὲν φαίνεται ἔγκυρη ἡ ἐρμηνεία τῆς μορφώσεως ὡς αἰφνίδιας. Ἄν ἀκόμη καὶ ὁ Χριστὸς ἀνέκρινε κείμενα, ἡ δωρεὰ τοῦ Πνεύματος στοὺς Μαθητὲς γιατί συνέβη ὡς μαγικὴ ἔνεση; Ὅπως πληροφορεῖ χαρακτηριστικά τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ (24.45), “διήνοιξεν αὐτῶν τὸν νοῦν τοῦ συνιέναι τὰς γραφάς”. Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἀμφέβαλλαν γιὰ τὴν σημασία τῆς ἐπιφοίτησης, γι’ αὐτὸ εἰκόνιζαν τὸν Χριστὸ Παντοκράτορα νὰ δίνει τὴν θεανθρώπινη καὶ τριαδικὴ εὐλογία μαζί με τὴν Βίβλο. “Βίρα κι ἔχει ὁ Θεός”, λέει σήμερα ἡ παροιμία, καὶ οἱ ἀρχαῖοι παρομοίως εἰδοποιοῦσαν πὺς ἡ συνδρομὴ τῆς Ἀθηνᾶς προϋποθέτει ἔμπρακτη ἐπιθυμία γιὰ τὸ δῶρο της, διατηρῶντας ἔτσι στοὺς δεῖκτες τῆς πνευματικῆς ζωῆς τὴν διάκριση ἀπατηλοῦ καὶ γνήσιου, ὡστε καὶ ὁ ἄσχετος νὰ ἔχει μιὰ πρόγευση καὶ νὰ μὴ καταπέφτει σὲ κενὴ ἐλπίδα. Ἄν ὅμως ἡ ἀπάντηση προϋποθέτει ἀπορία καὶ ἡ γνήσια ἀπορία εἶναι ἔμπρακτη, ὡστε καὶ οἱ μαθητὲς με ἀνάκριση καὶ στοχασμὸ οἰκειοποιήθηκαν τὴν θεία εὐλογία, ὅπως ὅλοι χωρὶς ἐξαιρεση οἱ Πατέρες ἐπὶ δύο χιλιετίες μέχρι σήμερα, σὲ τί ἀκριβῶς συνίσταται ἡ δωρεὰ τοῦ Πνεύματος ὡς δωρεά; Ὅπως θυμίζει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (*Εἰς τὸν ἐξισωτὴν Ἰουλιανόν, λόγος 19, PG 35, 1053*· πρβλ. Ἰω. 6.27), τὸ ἴδιο “τὸ ὅτι ὑπάρχομε, ἔχει χαριστεῖ ἀπὸ τὸν Θεό, καὶ ἐπίσης τὸ νὰ γνωρί-

ἔκαναν ἀκόμα καὶ τὸν Χριστὸ νὰ ἀγανακτεῖ: “ἔφεραν τὰ παιδιὰ τοὺς νὰ τὰ ἀγγίξει, καὶ οἱ Μαθητὲς τοὺς ἐπέπληξαν. Ὁ Ἰησοῦς τοὺς εἶδε καὶ ἀγανάκτησε καὶ τοὺς εἶπε, ‘Ἀφῆστε τὰ παιδιὰ νὰ ἔρχονται σὲ μένα, μὴ τὰ ἐμποδίζετε...’”⁶³

ΤΙΣ ΛΕΓΟΜΕΝΕΣ ‘θετικές’ γνώσεις —πόση εἶναι ἡ περίμετρος τῆς γῆς, πῶς γίνονται οἱ ἐκλείψεις τῆς σελήνης, κτθ.— ὁ Βασίλειος ἀποκαλεῖ *μωρανθεῖσα σοφία*,⁶⁴ γνώση περιορισμένη καὶ περιοριστική. Τὸ ἴδιο τὶς ρητορικές καὶ νομικές σπουδές, *σοφία τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου, τῶν καταργουμένων*,⁶⁵ ψευδώνυμο γνώση, *ἀφροσύνη, ἀνικανότητα διακρίσεως* τοῦ κυρίως ὠφέλιμου ἢ βλαβεροῦ, καὶ *ἄνοια*, δηλαδή ἄγνοια τοῦ Θεοῦ.⁶⁶

ζουμε τὸν ἴδιο, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τὸ νὰ ἔχουμε κάτι νὰ συνεισφέρουμε...”, ἐπομένως ὅλα χαρίζονται, ὥστε καὶ ἡ ἰκανότητα νὰ κρίνουμε, νὰ συγκρίνουμε, κλπ. Κινδυνεύει κανεὶς νὰ συγχέει τὸ χάρισμα μὲ τὴν μαγεία, στὸν βαθμὸ πού βιώνει στὴν ἴδια τὴν καθημερινότητα ἀντὶ θείας δωρεᾶς κάτι αὐτονόητο καὶ συνηθισμένο, ἀσήμαντο ἐπίσης.

⁶³ Μάρκ. 10.13–15.

⁶⁴ Μ. Βασίλειος, *Εἰς τὴν ἑξαήμερον*, ὁμιλία 9, ἐν. 1.

⁶⁵ Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολὴ* 223, ἐν. 2.

⁶⁶ Βλ. Μ. Βασιλείου, *Εἰς Ψαλμούς*, PG 29, 445· πρβλ. τοῦ ἰδίου *Περὶ ταπεινοφροσύνης*, PG 31, 528–9, γιὰ τὴν συσχέτιση ἀλαζονείας, ἀθείας καὶ αὐτοδικαίωσης.

Ὁ Βασίλειος δὲν ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ γνῶση, ἀντιθέτως, σπούδασε μαθηματικὰ καὶ ἰατρικὴ,⁶⁷ εἶναι δὲ φανερὴ κυρίως στὶς ὁμιλίες γιὰ τὴν Ἑξαήμερο ἢ μεγάλη γοητεία ποῦ τοῦ ἀσκοῦσαν οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες, μὲ τὶς ὁποῖες δυναμώνει τὴν ἐπίγνωσή του γιὰ τὸ ὑπαρκτὸ ὡς πολύπλοκο καὶ σοφὰ δημιουργημένο. Πέρα ἀπὸ αὐτὰ ἀναγνωρίζει πραγματικὴ ἀξία στὸ ὅλο ἐπιστημονικὸ ἐγχείρημα μόνον στὸν βαθμὸ ποῦ θεραπεύει βιοτικὲς ἀνάγκες: ἤδη ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἢ ἐπιστημονικῆς ζήτησης ἀδυνατεῖ νὰ ἐκταθεῖ στὸ μὴ ἀποδείξιμο, ἀποκλεισμένη λοιπὸν ἀπὸ τὴν πληρότητα τῆς γνῶσης δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὸ τέλος τῆς στὸν ἑαυτὸ τῆς καὶ νὰ ἐνδιαφέρεται καθ'ἑαυτήν, ὅπως οὔτε ἡ περιέργεια καὶ ἡ ἐπιβίωση.⁶⁸

⁶⁷ Βλ. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Δ', Θεσ/νίκη 1989, σ. 22.

⁶⁸ Γιὰ παράδειγμα, Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος 55*, PG 31, 1044. Ἡ ἱκανοποίηση βιοτικῶν ἀναγκῶν ὑπερέβη σημαντικὰ τὸ στοιχειῶδες, ὅταν ἔπαψε νὰ ἀποτελεῖ κύριο σκοπὸ τῆς γνῶσης, προκύπτοντας σχεδὸν ὡς ἀπλὴ παρενέργεια τῆς ἀποϊεροποίησης καὶ ἀπεριόριστης παρατήρησης τῆς ὑπαρξῆς, σημειώνει ἡ Ἀρέντ, *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, μτφρ. Στ. Ροζάνης, Γερ. Λυκιαρδόπουλος, Ἀθήνα 1986, σ. 391–2: “εἶναι ἱστορικὰ μαρτυρημένο πὼς ἡ νεώτερη τεχνολογία δὲν γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐργαλείων ἐκείνων ποῦ ὁ ἄνθρωπος ἐπισοῦσε πάντα, ἀποβλέποντας στὸν διττὸ στόχο νὰ ἐλαφρώσει τοὺς μόχθους του καὶ νὰ οἰκοδομήσει τὸν ἀνθρώπινο κόσμον, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἀπὸ μιὰ διόλου πρακτικὴ ἀναζήτησι ἀχρηστη γνῶσης”. Μοιάζει παράδοξο, ὅμως τίποτα πῖο εὐλόγο ἀπὸ τὴν ὑπακοή στὴν ἀρχή. Ὅποιοδῆποτε πρόταγμα, ἀρχίζω νὰ τὸ πραγματοποιῶ ὅταν δὲν ἔχει κἄν προκύψει ὡς

Είρωνευόμενος τούς ούμανιστές ο Γαλιλαῖος γράφει στον Κέπλερ πώς “τέτοιιοι ἄνθρωποι πιστεύουν ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἓνα βιβλίο, ὅπως ἡ *Αἰνειάδα* καὶ ἡ *Ὀδύσσεια*, καὶ πὼς ἡ ἀλήθεια δὲν θὰ βρεθεῖ στὸ σύμπαν ἢ στὴν φύση, ἀλλὰ (κι αὐτὰ εἶναι τὰ ἴδια τὰ λόγια τους) στὴν σύγκριση τῶν κειμένων”.⁶⁹ Πόσο δὲν φανερώνει ἡ φράση αὐτὴ τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐρχόμενης πρὸς τὸν ἀπόλυτο θετικισμό ἐπιστήμης — γιὰ τὴν συνειδητὴ πιά προσήλωση στὸν κόσμο ὅπως σὲ ἀντικείμενο, γιὰ τὴν βεβαιότητα πὼς ἡ φύση εἶναι πλήρως διαθέσιμη στὴν ἔρευνα, γιὰ τὴν βλακώδη ἀδιαφορία πρὸς κάθε στερούμενη ‘ἀντικειμενικότητος’ ἀλήθεια... Ὁ ἀνερχόμενος θετικισμὸς ὄχι μόνο δὲν στενοχωρεῖται ἀπὸ τὰ ὄριά του, ἀλλὰ τὰ ψηλαφίζει καὶ τὰ ἀποδέχεται μὲ ἔπαρση, βάζοντας καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ θεμέλιά του στὴν κενοδοξία.⁷⁰

Κι ἐνῶ ἡ ‘θετικὴ’ ἐπιστήμη ἔχει τὶς προόδους καὶ τὰ ὠφέλη της, ἡ φιλοσοφία ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ‘λογικὴ’ αὐτὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ οὐμανιστικὴ ‘ἀντίπαλός’ της, δὲν μπόρεσε νὰ κάνει οὔτε βῆμα πέρα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὴν Πατερικὴ θεολογία (ἀντίθετα, ἔχει κάνει ἀρκετὰ πρὸς τὸ τίποτα), ἀπ’ ὅπου συμπεραίνει κανεὶς πόσο τυχάρπαστοι μερικοὶ λάτρεις τῆς βιο-μηχανίας νεοέλληνες, μιλιῶντας ἀκόμη καὶ γιὰ ὑπερο-

τέτιο, δηλαδὴ ὅταν τὸ ἴδιο μὲ ἐπιλέγει, αἰχμαλωτίζοντας στίς προϋποθέσεις του μιὰ πηγαία κλίση μου.

⁶⁹ Παραθέτει ὁ Κασίρερ, “On the Originality of the Renaissance”, *Journal of the History of Ideas*, v. 4, n. 1, (Jan 1943), σ. 52.

⁷⁰ Πρβλ. τὰ κείμενα “Ἐπιστημονικὴ” ἀθεΐα” καὶ “Ἐπαναστάτες χωρὶς αἰτία” — Βαλσάμης, *Στοιχεῖα*, ὁ.π., σ. 313 κ.έ., 321 κ.έ.

χική φιλοσοφική αξία τῆς Δύσης, πρὸς τὴν ὁποία τάχα ὁ μὴ ‘διαφωτισμένος’ Ἑλληνισμὸς ὑστερεῖ φρικτά... Οἱ ἴδιοι οἱ δυτικοὶ δὲν συμφωνοῦν πάντα μὲ τέτοιες ἐκτιμήσεις. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἕμερσον, “ἀπὸ τὸν Πλάτωνα προέρχονται ὅλα ὅσα ἀκόμη τώρα γράφονται καὶ συζητοῦνται ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους τῆς σκέψης...

“Ὁ Πλάτων εἶναι ἡ φιλοσοφία, καὶ ἡ φιλοσοφία ὁ Πλάτων — ὁ ἴδιος ταυτόχρονα ἡ δόξα καὶ ἡ ντροπὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ἐφόσον οὔτε Σάξωνας οὔτε Ρωμαῖος δὲν μπόρεσαν νὰ προσθέσουν τὴν παραμικρὴ ἔννοια στὶς κατηγορίες του. Δὲν εἶχε οὔτε σύζυγο οὔτε παιδιά, κι οἱ στοχαστὲς κάθε πολιτισμένου ἔθνους εἶναι οἱ ἀπόγονοί του καὶ ἀποπνέουν τὸν νοῦ του. [...] Ὅπως λένε γιὰ τὴν Ἑλένη τοῦ Ἄργου, ὅτι εἶχε ἐκεῖνη τὴν καθολικὴ ὁμορφιά, πὺ οἱ πάντες ἐνοιωθῶν νὰ τοὺς ἀφορᾶ, ἔτσι ὁ Πλάτων φαίνεται στὸν ἀναγνώστη τῆς Νέας Ἀγγλίας μιὰ ἀμερικανικὴ ἰδιοφυΐα. [...] Τὰ γραφτά του ἀπασχόλησαν κάθε σχολὴ τῶν γραμμάτων, κάθε ἐραστὴ τῆς σκέψης, κάθε Ἑκκλησία, κάθε ποιητὴ — κάνοντας ἀδύνατο νὰ σκεφτεῖ κανεὶς σὲ ὀρισμένα ἐπίπεδα, παρὰ μόνον μέσα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ὁ Πλάτων στέκεται ἀνάμεσα στὴν ἀλήθεια καὶ στὸν νοῦ κάθε ἀνθρώπου, καὶ σχεδὸν σὰν νὰ ἔχει χαράξει τὴν γλῶσσα καὶ τίς θεμέλιες μορφὲς τῆς σκέψης μὲ τὸ ὄνομά του καὶ τὴν σφραγίδα του”.⁷¹

Ἡ ‘ὑποταγὴ’ τῆς θεωρητικῆς στὴν ἐφαρμοσμένη ἐπιστήμη ὅπως προτείνεται ἀπὸ τὸν Βασίλειο, δὲν προϋποθέτει χρησιμοθηρικὴ νοοτροπία, ἀλλὰ ἐπίγνωση τῆς ἰδρυτικῆς ὥστε καὶ

⁷¹ Ἕμερσον, *Representative Men; Seven Lectures*, Boston 1850, σ. 43–48.

άνυπέρβλητης ανεπάρκειας τῆς ἐπιστημονικῆς ἀπόβλεψης, καθηλωμένης στο ἀποδεικτέο καὶ ἀποδείξιμο. Ἡ ἐπιστημονικὴ φαντασία ἔχει ὀδηγηθεῖ σὲ ἐπίκριση ἀκόμα πιὸ αὐστηρῆ, στὴν ἴδια τὴν ὠφέλεια τῆς ἐπιστήμης διαβλέποντας παρενέργειες: ἔχοντας τὸ νόημά τους σὲ κάποιον σκοπὸ τους, ἰσχύς καὶ ἄνεση ἀπογοητεύουν καθεαυτὲς ἢ καὶ ἐντείνοντας στὰ ὄρια τὰ βιώματα ἀπουσίας σκοποῦ συντρίβουν τὸν ἄνθρωπο τελείως. Ὅμως ἡ ἐκ τῶν ἔσω κριτικὴ τῆς ἐπιστήμης, ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ τολμηρὴ καὶ ἀκριβῆς, ἐπίσης ἀπογοητεύει — ὁσοδήποτε ἰκανὴ γιὰ διάγνωση ἀδιεξόδων, πάντοτε ἀνίκανη γιὰ τὴν ὑπέρβασή τους.

“Στὴν *Χρονομηχανή* τοῦ Χ. Τζ. Γουέλς, ὁ ἀφηγητὴς συνειδητοποιεῖ πὼς ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος πρὸς τὴνσχόλη καὶ τὴν χλιδὴ εἶχε ἀποδειχθεῖ αὐτοκαταστροφικὴ· καὶ ταξιδεύει ὄλο καὶ βαθύτερα μέσα στὸν χρόνο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βρῖσκει κάθε εἶδους ζωὴ σὲ βαθμιαία ἐξαφάνιση πάνω στὸν πλανήτη. Στὸ ὄλοένα ὑψηλότερο οἰκοδόμημα τοῦ πολιτισμοῦ διαβλέπει μονάχα ἓναν ‘ἀνόητο σωρό, πὸ μοιραῖα στὸ τέλος θὰ πέσει πάνω σ’ αὐτοὺς πὸ τὸν ἔφτιαξαν καὶ θὰ τοὺς καταστρέφει’. Τὸ προαίσθημα αὐτὸ ἦταν σὲ τόσο βαθειὰ ἀντίθεση πρὸς τὴν συνειδητὴ στράτευση τοῦ Γουέλς στὸ πλευρὸ τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου, ὥστε κατέληξε στὸ ἐξῆς ἐκπληκτικὸ συμπέρασμα: ‘ἂν ἔτσι εἶναι τὰ πράγματα, δὲν μᾶς μένει παρὰ νὰ ζήσουμε σὰν νὰ μὴν ἦταν ἔτσι’. Μὲ ἄλλα λόγια, καλύτερα νὰ κλείσουμε τὰ μάτια μας καὶ νὰ σφαλίσουμε τὰ μυαλά μας. Ὡραία κατάληξη γιὰ τὴν ἐπιστη-

μονική επιδίωξη τῆς οὐράνιας ἀλήθειας, πού εἶχαν θεσπίσει ὁ Κοπέρνικος καὶ ὁ Κέπλερ”.⁷²

Ὁ νοῦς δὲν θὰ στρεφόταν στὸν κόσμο μὲ ἔνταση ἰκανή γιὰ νὰ μεγαλώσει ἢ ἐπιστήμη καὶ ἢ τεχνολογία στὸν ἐκρηκτικὸ βαθμὸ τῆς νεώτερης ἐποχῆς, ἂν ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἐγγυᾶτο διαιώνιση τοῦ ἀτόμου, ἰσχυρίζεται ἡ Ἀρέντ.⁷³ Ὅμως εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν ὑποσχέθηκε τὴν ἀθανασία μόνος οὔτε κἂν πρῶτος, ὅπως καὶ ὅτι οἱ συνέπειες τῆς ὑπόσχεσης δὲν ὑπῆρξαν οἱ ἴδιες σὲ ὅλες τὶς Ἐκκλησίες.

Ἄν ἡ πεποίθηση στὴν διαιώνιση τοῦ ἀτόμου δημιουργεῖ ἐνδοκόσμια στροφή, γιατί ἡ ἐκκοσμίκευση ἄργησε τόσους αἰῶνες, καὶ γιατί συνέβη μόνον στὴν Δύση; Στὴν Βυζαντινὴ κοινωνία δὲν ἀναπτύχθηκε βιο-μηχανικὸ πρόταγμα, καὶ ὁμοίως στὸ σύνολο τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ μέχρι σήμερα — στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἐπίσης, δὲν προέκυψε ὑπερτροφικὴ ἢ δική της ‘ἐπιστημοτεχνική’ διάσταση, τῆς δογματικῆς καὶ νομολογίας.⁷⁴ Ἀπὸ μόνη της ἡ πεποίθηση στὴν ἀθανασία

⁷² Μάμφορντ, *Ἡ προσωπικότητα στὴν ἱστορία*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Ἀθήνα 1988, σ. 77.

⁷³ Ἀρέντ, *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, ὁ.π., σ. 426.

⁷⁴ Ἡ Ὀρθοδοξία δὲν περιφρονεῖ τοὺς θεσμοὺς οὔτε ἀπογυμνώνεται θεσμικά, ἀλλὰ νοιώθοντας τὴν ριζικὴ προσωρινότητα τῆς διάστασης αὐτῆς ὁλόκληρης, τείνει σὲ θεσμικὴ λιτότητα καὶ ἐπενδύει πολὺ πιὸ μικρὴ σημασία στὴν παραγωγή κανόνων καὶ δόγματος. Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τοὺς μακαρισμοὺς*, PG 44, 1269, Μάιστερ Ἐκκαρτ, *Ὁμιλία 81*, DW III, σ. 395, καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, *Εἰς τὸν πατέρα σιωπῶντα*, PG 35, 937. Πρβλ. ἐπίσης τὸν Νίτσε,

στρέφει μᾶλλον στὴν ἐρχόμενη ζωὴ, τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖ γιατί καὶ στὴν Δύση ἡ ὑπερανάπτυξη τῆς ἐπιστήμης ἀργοπόρησε, ἕως ὅτου πράγματι συνέβη ἔχοντας διαφοροετικές ἀφορμές.

ΚΥΡΙΩΣ μὲ τὸ ἴδιο τὸ παράδειγμά τους μεγάλης προσωπικῆς ἀγάπης γιὰ τοὺς ἀρχαίους, σὲ ἔργα ποὺ οἰκειοποιοῦνται μὲ δύναμη τελείως συνειδητὰ τὴν προηγούμενη ἐλληνικὴ σκέψη, οἱ μεγάλοι Καππαδόκες πατέρες⁷⁵ βεβαίωσαν τὴν Ἐκκλησία γιὰ τὰ ἀρχαῖα γράμματα, ὅτι εἶναι ἀπαραίτητα, ἂν κάποιος ἐνδιαφέρεται νὰ φθάσει μὲ πληρότητα στὴν ἐπίγνωση τῆς ἀλήθειας.⁷⁶ Μολονότι δὲν εἶχε ἀκόμη καθοριστεῖ τὸ ἀκριβὲς ἢ Ἐκκο-

Ἀνθρώπινο πολὺ ἀνθρώπινο, τ. Β', ἐν. 292, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, *Θεολογία* ἁ.ἔ., σ. 70: "πρέπει νᾶχει ἀγαπήσει κανεὶς τὴν θρησκεία καὶ τὴν τέχνη σὰν μᾶνα καὶ παραμᾶνα, ἀλλιῶς δὲν μπορεῖ νὰ γίνεαι σοφός. Πρέπει ὅμως νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ βλέπει πέρα ἀπ' αὐτές, νὰ μὴ μποροῦν νὰ τὸν χωρέσουν πιά· ἂν μείνει κάτω ἀπὸ τὴν μαγεία τους, δὲν τίς καταλαβαίνει [...] Περπάτα πρὸς τὰ πίσω."

⁷⁵ Μ. Βασίλειος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης.

⁷⁶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον*, κεφ. 11, ἐν. 3. Οἱ Καππαδόκες ἐξέφραζαν τὴν συνειδηση τῆς ἐλληνόφωνης Ἐκκλησίας. Ἡ λατινόφωνη χριστιανισμὸς δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ τοὺς ἀκολουθήσει σὲ αὐτό, παρὰ τὸν ἰδιαιτέρου σεβασμὸ μὲ τὸν ὁποῖο τοὺς περιέβαλλε, παραβλέποντας ἀκόμη καὶ τὴν φιλοσοφικὴ διάσταση τοῦ ἴδιου τοῦ Αὐγουστίνου! Ἡ ἐνταξη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς σκέψης στὴν χριστιανικὴ ὀφείλεται στὴν ἴδια τὴν ἐλληνικότητα τοῦ Βυζαντίου, μὲ τὴν λατινόφωνη πλευρὰ νὰ τείνει ἀντίστοιχα στὸν νομικισμὸ. Πόσο τυχαῖο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἀρχαῖος Ἐλληνισμὸς ἄρχισε νὰ βρίσκει στὴν Δύση ἐντονη, μόνιμη καὶ γόνι-

νικὸν περιεχόμενό της, τὸν 4ο αἰῶνα καὶ ἤδη πιὸ πρὶν ἢ Βίβλος εἶναι ἀναγνωρισμένη στὴν συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἔργο κατ' ἐξοχὴν ἱερὸν, μὲ τὴν ἔννοια καὶ στὸν βαθμὸ πού θὰ παραμείνει ἱερὸ ὅλους τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες μέχρι σήμερα — καὶ ὅμως οἱ Πατέρες αὐτοί, ἐργαζόμενοι στὰ θεμέλια τῆς χριστιανοσύνης καὶ ἤδη τότε ἀπολαμβάνοντας οἰκουμενικὴ τιμὴ, δὲν θεωροῦν καθόλου ἐπαρκῆ ἀπὸ μόνῃ της τὴν Ἁγία Γραφή.

“Χρειάζεται νὰ κατανοήσουμε ὅτι καὶ γιὰ μᾶς [γιὰ τοὺς χριστιανούς ὅπως γιὰ ὅποιονδήποτε] ὑπάρχει ἓνας ἀγώνας, πού εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἀπ' ὅλους τοὺς ἀγῶνες, γιὰ χάρι τοῦ ὁποίου ἔχουμε νὰ κάνουμε τὰ πάντα καὶ νὰ κοπιᾶσουμε ὅσο μποροῦμε γιὰ νὰ προετοιμαστοῦμε: νὰ μιλήσουμε μὲ ποιητές, λογοποιοῦς, ρήτορες, καὶ μὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀπὸ ὅπουδήποτε μπορεῖ νὰ προσέλθει κάποια βοήθεια γιὰ νὰ φροντίσουμε τὴν ψυχὴ μας”.⁷⁷ “Ὁ ἴδιος ὁ Μωϋσῆς, ὁ σπουδαῖος, πού ἀνάμεσα σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἔχει τὸ πιὸ μεγάλο ὄνομα γιὰ τὴν σοφία του, πρῶτα γύμνασε τὴν σκέψη του στὰ μαθήματα τῶν Αἰγυπτίων, καὶ ἔτσι πλησίασε στὴν θεωρία τοῦ ὄντος. Καὶ παρόμοια μὲ αὐτόν, πιὸ κοντὰ στὴν ἐποχὴ μας, ὁ σοφὸς Δανιὴλ στὴν Βαβυλώνα, λένε πὼς πρῶτα ἔμαθε τὴν σοφία τῶν Χαλδαίων τέλεια, καὶ μετὰ ἄγγιξε τὴν θεία παιδεία”.⁷⁸

μη θέση μόνο μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν γερμανόφωνων πληθυσμῶν καὶ τὴν σταδιακὴ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ λατινικά;

⁷⁷ Μ. Βασίλειος, *Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, ἐν. 2· πρβλ. τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, *Διαλεκτικὴ*, ἐν. 1 (περὶ γνώσεως).

⁷⁸ Μ. Βασίλειος, *Πρὸς τοὺς νέους...*, ἐν. 3.

“Από τούς λαούς πού υπάρχουν στὸν σημερινὸ κόσμο”, θυμίζει ὁ Τόϋνμπε, “τρεῖς εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔχουν τὶς πιὸ μακροχρόνιες μνήμες ἀπὸ τὸ παρελθόν τους — οἱ Κινέζοι, οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἕλληνες [...] [‘Χάρη’ καὶ στὴν ἀποχαυνωτικὴ φύση τοῦ Ἰσλάμ,] οἱ σημερινοὶ Αἰγύπτιοι δὲν ἔχουν καμμιά ἀνάμνηση τῆς Αἰγύπτου τῶν Φαραώ, οὔτε οἱ σημερινοὶ Ἰρακινοὶ τῆς πρώτης δυναστείας τῶν Οὔρ, ἢ ἔστω τῆς τελευταίας δυναστείας τῆς Βαβυλωνός”.⁷⁹ Ἡ ἡλικία μιᾶς μνήμης ἐνδιαφέρει, ἐφόσον ἀνήκει σὲ ὅσα δοκιμάζουν τὴν ἀξία της.⁸⁰ Ὁ Ἴμπν Χαλντοὺν στὰ *Προλεγόμενά* του ἰσχυρίζεται πὼς ἡ φιλοσοφικὴ σπουδὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεμελιώνεται παρὰ μόνο στὸν Ἑλληνισμό.

“Ποῦ εἶναι ἡ γραμματεία τῶν Περσῶν; [...] Ποῦ εἶναι ἡ γραμματεία τῶν Χαλδαίων, τῶν Ἀσσυρίων καὶ τῶν Βαβυλωνίων; [...] Ποῦ εἶναι ἡ γραμματεία τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν προκατό-

⁷⁹ *Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ κληρονομίες τους*, ὁ.π., σ. 17, 67.

⁸⁰ Γι’ αὐτὸ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ‘ἀναγκασμένοι’ νὰ σκεφτοῦν πρῶτοι πολλὰ, ἐπινοοῦσαν κάποτε τὴν ἀνύπαρκτη αὐτὴ δοκιμὴ γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν καὶ ἔτσι τὴν ἀλήθειση τῶν λεγομένων τους, ἐπιγράφοντας δικές τους σκέψεις σὲ ὑπαρκτὲς ἢ πλασματικὲς ἀρχαιότερες ἐποχές, στοὺς Αἰγύπτιους κλπ. Αὐτὰ σήμερα ‘ἀξιοποιοῦνται’ ἀπὸ συμπλεγματικὸς πολιτισμούς, στὴν ἐπιδίωξη μιᾶς ἀναγνώρισης πού δὲν τοὺς ἀνήκει καὶ δὲν τὴν χρειάζονται, τυφλοὶ ὅπως εἶναι ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ πιὸ αὐτονόητα: τί ἀξία μπορεῖ νὰ ἔχει τὸ χρῶμα τῆς (ἔστω ὑπαρκτῆς) μαύρης Ἀθηνᾶς, ἂν οἱ λαοὶ της παρέμειναν πιὸ ἄπραγοι ἀπὸ πέτρες, ἂν ἡ ἴδια ἢ ὑποτιθέμενη ὡς δική τους σοφία δὲν μαρτυρεῖται παρὰ μόνο στοὺς Ἕλληνες;

χων τους; Στήν πραγματικότητα ἔχουμε κληρονομήσει τὴν γραμματεία μόνο ἐνὸς λαοῦ, τῶν Ἑλλήνων”.⁸¹

Ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα καθ’αυτὴν καὶ ἐκτεινόμενη ἢ ἀφομοιωμένη στὸν νέο Ἑλληνισμό, ἰδίως τὸν βυζαντινὸ ἀλλὰ ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ στὸν μετα-βυζαντινὸ, δὲν παρέχει τὴν πρὸ ὑψηλὴ ἔστω σοφία: κυρίως μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς φιλοσοφικῆς ἀπόβλεψης, γιὰ τὶς ἐνδοϊστορικὲς ρίζες τῆς στὸν ὀλοκληρο ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία του, καὶ γιὰ τὸν ἀποφατικὸ ἢ ἄρρητο χαρακτῆρα τῆς πληρώσεώς της. Ἀπὸ μόνος του ὁ ἀποφατισμὸς τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας φανερώνει τὴν “καταγωγικὴ ἑλληνικότητα τῆς ἱστορικῆς σάρκας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ εὐ-αγγελίου, ἀφοῦ ὁ ἀποφατισμὸς εἶναι ἡ θεμελιώδης [αὐθόρμητη καὶ ἐσωτερικὴ, ὄχι προγραμματικὴ] γνωσιοθεωρητικὴ ἀρχὴ τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἐκφραστικῆς”.⁸² Ἡ φιλοσοφία ἰδρύει τὴν σκέψη ἐπ’ ἄκρῳ τῷ νοητῷ,⁸³ καὶ ἡ ὀλοκλήρωση αὐτὴ προϋποθέτει μιὰ διαδρομὴ.

Στὴν μεταφορὰ τοῦ Βασιλείου, ὅτι οἱ στοχαστικοὶ ἄνθρωποι ἀνθολογοῦν ὅπως οἱ μέλισσες, ἀποτυπώνεται ἀνάγκη ψηλαφῆσεως τῆς ἱστορίας ὅπως σώματος παντοῦ καὶ ὡς τὸ ὑψηλότερό της, ὅπου φανερώνεται ἡ καθολικότητα προσωπικὰ καὶ ἀπό-

⁸¹ Ἰμπν Χαλντούν, *Προλεγόμενα*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Ἀθήνα 1980, σ. 56–57.

⁸² Γιανναράς, *Ὀντολογία τῆς σχέσης*, 15, Ἀθήνα 2004, σ. 151, σημ. 1.

⁸³ Πλωτίνου *Ἐννεάδες* 1, κεφ. 3, ἐν. 1.

λυτα, πέρα από ανοχές και ιεραρχήσεις,⁸⁴ ώστε η συνειδηση ένοποιείται στην πληρότητά της, ταυτόχρονα αποκτώντας δύναμη αναγνωρίσεως κινδύνων του πνευματικού βίου διαρκώς ένδεχόμενων. Έτσι ο χριστιανισμός επέκτεινε την σπουδή του σε κάθε σημαντικό έργο οποιασδήποτε εποχής και πολιτισμού, στην κίνηση αυτή παιδαγωγούμενος και από την ίδια την έναρξη και θεμελίωση της φιλοσοφίας στην έλληνική αρχαιότητα.

Την ζωντανή ψυχή αναπαύει ή προσωπική γνώση, όποια δέν μεγαλώνει παρά μόνο μαζί με τον όλόκληρο άνθρωπο, ώστε ασχολούμενος με πραγματικό πρόβλημα για πραγματικό λόγο ανακαλύπτει κανείς στους ‘Κλασικούς’ την μορφή — σκέψη μετρημένη από έξαντλητική των οικείων όριων ανάγκη του βίου για αλήθεια. “Όταν τó όνομα δέν δηλώνει άπλώς άπόσταση από ‘κοινούς θνητούς’, δέν τους όνομάζουμε ‘Κλασικούς’ επειδή παρέχουν περισσότερες ή άκριβέστερες ή έπαναστατικές γνώσεις, αλλά επειδή ή σκέψη καθενός εκφέρεται μοναδική στην μορφή και κορυφαία στην ισχύ της μορφής της, στην γονιμότητα των σημασιών της, προορισμένη να παραμείνει τέτοια. Έτσι, όχι μόνο δέν έπιζητούν ‘αίώνια τιμή’, αλλά (δέν μποροϋν παρά να) διώχουν από τον έαυτό τους τελείως, όποτε τους διαβάζει κανείς σωστά.

⁸⁴ Πρβλ. τον Μ. Βασίλειο, *Πρός τους νέους...*, έν. 3: “αν υπάρχει κάποια συγγένεια ανάμεσα στους λόγους της δικής μας και της έξω παιδείας, ή γνώση τους θα μάς ενίσχυε· αν πάλι δέν υπάρχει, είναι βέβαιο πώς τó να συγκρίνουμε και να κατανοήσουμε τις διαφορές, θα έδινε μεγάλη βοήθεια να στερεωθεί ή πίστη μας στο ύψηλότερο.” Πρβλ. έπίσης Α΄ Ίωάν. 4.1, Πλάτωνος *Πολιτεία* 386a.

Πρῶτος παρομοίαζε τὴν σκέψη μὲ ζωντανὸ ὄργανισμὸ ὁ Πλάτων,⁸⁵ καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ Βασίλειου συμβούλευε “νὰ μὴ δείξουμε τὸν λόγο μέσα σὲ πτῶμα, ἀλλὰ μὲ κάθε συμπλοκὴ τοῦ νοήματος νὰ διαπεράσουμε τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ διασώσουμε ὄρθιο τὸν νοῦ”.⁸⁶ Ἀπλὴ ἐπίλυση προβλήματος δὲν συγκροτεῖ στοχασμὸ καὶ δὲν ἐνισχύει νοημοσύνη, δὲν σώζει ὄρθιο τὸν νοῦ. Ὁ στοχασμὸς ἀρχίζει ὅπως τελειοποιεῖται, στὴν ὀλόκληρη ἀνθρώπινη ζωὴ, δὲν εἶναι διανοητικὴ ἐπίδοση ἀλλὰ μῖτος τῆς Ἀριάδνης, ἡ δὲ ἐξασθένειά της, θυμίζει ὁ Μάξιμος, ἔχει καὶ πάλι ὑπαρξιακὲς προϋποθέσεις, συμβαίνει ὡς δύναμη παιδείας, “διακοπὴ τῆς χορηγήσεως τῶν θείων χαρισμάτων, ἡ ὁποία γίνεται σὲ κάθε νοῦ ποὺ ἄρχισε νὰ πετάει ψηλὰ καὶ νὰ καυχιέται γιὰ τὰ καλὰ ποὺ τοῦ δόθηκαν ἀπὸ τὸν Θεὸ σὰν νὰ ἦταν δικά του κατορθώματα”.⁸⁷

Μεγάλη φροντίδα τοῦ Θεοῦ, οἱ συμφορὲς δοκιμάζουν καὶ ἐνισχύουν, ὅμως δὲν γεννοῦν, γι’ αὐτὸ ἄλλοι μεγαλώνουν μέσα τους, ἐνῶ ἄλλοι τὶς ἀχρηστεύουν καὶ συνεχίζουν νὰ χάνονται. “Εἶναι στὴν φύση τοῦ ἀνόητου μὲ κάθε λόγο νὰ πτοεῖται”, εἰδοποιῶσε ὁ Ἡράκλειτος.⁸⁸ Ἡ προτροπὴ γιὰ φιλοσοφικὴ σπουδὴ προϋποθέτει ἀμετακίνητη ἐμπιστοσύνη στὴν ἐλευθερία κα-

⁸⁵ Φαῖδρος 264c.

⁸⁶ Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, τ. 5, σ. 278.

⁸⁷ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, *PG* 90, 496a καὶ 492a: παραθέτει καὶ μεταφράζει ὁ ἱερομ. Γρηγόριος, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, Ἀθήνα 1987³, σ. 233.

⁸⁸ *DK* 87.

θενός να καταδικάζει τον έαυτό του στο άσημαντο ή να τον διασώζει στο σημαντικό. Ἡ ψυχὴ ‘στερεύει’ ἐπειδὴ ἀποξενώθηκε ἀπὸ τὰ πράγματα. Τὸ ἴδιο τὸ ὄν περιττεύει στὸν ἀσημαντοβίον, καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀπουσία ποὺ ἐπιτρέπει στὸ χάρισμα νὰ προσλαμβάνεται ὡς κατόρθωμα φέροντας καύχηση καὶ κλειδώνοντας τὸν ἄνθρωπο στὴν ἄνοια.

Ἡ ἀπλὴ δυνατότητα γιὰ σημασία, στὸν βαθμὸ ποὺ παραμένει ἀνοιχτὴ, καταφύγιο ἐγρήγορησης ἔσχατο ὅπως εἶναι, τὴν ἀποστέρηση τοῦ χαρίσματος ἢ κοινὴ ταπείνωση ὑποδέχεται ὡς παιδεία καὶ ἐνεργοποιεῖται, ὑψώνοντας καὶ διασώζοντας τὸν ἄνθρωπο. Ἡ στερεότητα τὴν ὁποία ἐπιζητεῖ ἡ φιλοσοφικὴ κίνηση, ἡ συγκρότηση σώματος, ὅταν “συλλαμβάνουμε τὴν πληρότητα τοῦ κόσμου μὲ τὴν πλοκὴ τοῦ λόγου”,⁸⁹ δὲν ἀμελεῖται παρὰ μόνον ἐπὶ ποινῇ καταργήσεως τῆς φιλοσοφίας. Σὲ αὐτὸ δὲν ὑπάρχει περιστασιακὸς ἢ μερικὸς κίνδυνος, ἀλλὰ σημεῖο ἐξόντωσης, ὥστε ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γίνεται σχεδὸν ἐπιθετικὰ σαφής: “οὔτε ἓνα μὴ νομίσεις ὅτι εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὴν παιδεία...”⁹⁰ “Μὴ σταματήσεις νὰ ἐρευνᾷς τὸν έαυτό σου”, συμβουλεύει ἐπίσης ὁ Βασίλειος⁹¹ — κι ὁ ἀδελφός του: “ἓνα

⁸⁹ Γρηγόριος Θεολόγος, *Εἰς τὴν Πεντηκοστήν*, λόγος 41, PG 36, 448.

⁹⁰ Γρηγόριος Θεολόγος, *Ἠθικά ἔπη*, PG 37, 944.

⁹¹ Βλ. Μ. Βασιλείου *Εἰς τὸ Πρόσεχε σεαυτῶ*, ἐν. 31.

μόνο χρειάζεται, να μὴ κουραστούμε να ἀνιχνεύουμε ἀπὸ παντοῦ τὴν ἀλήθεια”...⁹²

“Τίποτα δὲν εἶναι πιὸ πολύτιμο ἀπὸ τὴν γνώση, γιατί ἂν ἡ γνώση εἶναι τὸ φῶς τῆς ἔλλογης ψυχῆς, ἀντίστροφα ἡ ἄγνοια εἶναι σκοτάδι [...] *Νὰ ζητήσουμε, νὰ ἐρευνήσουμε, νὰ ἀνακρίνουμε, νὰ ρωτήσουμε...*”⁹³

“Νομίζω πὼς ὅλοι ὅσοι ἔχουν μυαλὸ στὸ κεφάλι τους θὰ συμφωνοῦσαν ὅτι ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ τῶν χριστιανῶν τὸ πρῶτο εἶναι ἡ παιδεία. Ὅχι μόνο αὐτὴ ἐδῶ ἢ εὐγενέστερη καὶ δική μας [...] ἀλλὰ καὶ ἡ ἔξω, ἐκείνη ποὺ οἱ περισσότεροὶ χριστιανοὶ λοιδοροῦν, ὅτι τάχα εἶναι βλαβερὴ καὶ σφαλερὴ καὶ ἀπομακρύνει ἀπὸ τὸν Θεό, ἀλλὰ κάνουν λάθος”.⁹⁴

⁹² Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, PG 44, 97· πρβλ. τὸν Πλούταρχο, *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης*, 920c.

⁹³ Ἰω. Δαμασκηνός, *Διαλεκτική*, ἐν. 1 — περὶ γνώσεως.

⁹⁴ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον*, κεφ. 11, ἐν. 1· πρβλ. Γρηγόριο Νεοκαισαρείας τὸν Θαυματουργό, *Χαριστήριος εἰς Ὠριγένην*, ἐν. 15–16. Ἡ φράση τοῦ Συμεών, χαρακτηριστικὴ παρόμοιων δηλώσεων ἀρκετῶν πατέρων, ὅτι “οἱ (ἀρχαῖοι) Ἕλληνες μιλοῦσαν γιὰ τὰ αἰσθητὰ καὶ οἱ διηγῆσεις τους εἶναι μάταιες περὶ ματαίων πραγμάτων” — *Ἠθικός 1*, *Ἔργα ἀγίου Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου*, ἔκδοσις Ὁρθοδόξου Κυψέλης, Θεσ/νίκη 1988–9 (στὸ ἐξῆς *ΕΣΝΘ*) τ. 2, σ. 99 — προφανῶς δὲν προέρχεται ἀπὸ μελέτη, ἀλλὰ ἀπὸ ἄγνοια ἢ μεροληψία, ἴσως ἀπὸ κακὴ ποιμαντικὴ ἢ ἀσκητικὴ τακτικὴ. Στὴν ἴδια τὴν ἐλληνόφωνη χριστιανοσύνη ἢ ἐκτίμηση τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὁσοδήποτε μεγάλῃ καὶ γόνιμῃ, συχρὰ

Στὸ κύριο καὶ μεγάλο ἀγαθὸ τῆς Παιδείας ἀνήκει ἢ Βίβλος, ὅσο ὁ Πλάτων, ὁ Ρίλκε, ὁ Πασκάλ καὶ οἱ Πατέρες. Πῶς αὐτό;

“Ὅπως τὸ ἴδιο κάνουμε μὲ τὸν οὐρανὸ, τὴν γῆ, τὸν ἀέρα καὶ ὅλα τὰ παρόμοια, ποῦ δὲν πρέπει νὰ τὰ κατακρίνουμε, ἐπειδὴ ὀρισμένοι πλανήθηκαν, τὰ πῆραν γιὰ θεοὺς καὶ τὰ τιμοῦν σὰν θεοὺς”.⁹⁵

Μπορῶ νὰ ζήσω χωρὶς τὸν οὐρανὸ καὶ τὴν γῆ; Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς χρειάζομαι τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Πλάτωνα: εἶναι ὁ κορμὸς τῆς ἀλήθειας — καιρὸς, κόσμος καὶ σῶμα της, ὕπαρξη ὅχι ἀπολύτως ὑψηλή, ἀλλὰ μέσα στὴν ἀπολύτως ὑψηλή.⁹⁶ Φιλοσοφικὴ μὀρφωση ἄξια τοῦ ὀνόματός της δὲν νοεῖται παρὰ ὡς μύηση στὴν ἱστορία, ἐπαφὴ ἢ βαθύτερη δυνατὴ μὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ἄνθρωπο ἀπόλυτα διὰ τῆς ἱστορίας. Τὴν ἐνότητα ὕπαρξιακῶν καὶ διανοητικῶν διαστάσεων τῆς παιδείας αὐτῆς ὀνομάζουμε ἐπίσης στοχασμὸ. Ὁ ἄνθρωπος ὕψώνεται στὸν Θεὸ ὅπως δέντρο, ἔχοντας τὶς ρίζες καὶ τὸν καρπὸ στὴν καθαρὴ ἀλήθεια,

ὀποχωροῦσε. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ ἴσως παράδειγμα τέτοιας ὀποχώρησης ἀποτελεῖ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἀδικῶντας τὴν σκέψη του καὶ μειώνοντας δραματικὰ τὸ μέγεθός του.

⁹⁵ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον*, κεφ. 11, ἐν. 2. Τὴν ἱστορία τῆς σχέσης χριστιανισμοῦ καὶ κλασικῆς παιδείας συνοψίζει ὁ Μαρροῦ στὴν *Ἱστορία τῆς ἐκπαιδύσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, μτφρ. Θ. Φωτεινόπουλου, Ἀθήναι 1961, σ. 428–460.

⁹⁶ Πρβλ. τὸν *Ἀναστάσιμο ἦχο* τοῦ Παπατσῶνη (*Ἐκλογή Α', Β'*, Ἀθήνα 1988, σ. 290), ποῦ μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ ὡς ἐμπνευσμένο σχόλιο στὴν παρατήρηση τοῦ Γρηγόριου.

έπομένως και χωρίς να περιφρονεῖ τὸν κορμό.⁹⁷ “Μόνο στὴν ἐπαφή μὲ τὰ ὄντα μπορεῖ νὰ συζητηθεῖ ἢ ἔστω καὶ ἀπλῶς νὰ ἐγερθεῖ τὸ ζήτημα τοῦ εἶναι τους”.⁹⁸ Χωρὶς σῶμα, χωρὶς ἱστορία, δὲν νοεῖται ἀνθρώπινη ζωὴ, θάνατος ἢ ἀνάσταση.

“Στὸν βαθμὸ πού ἐπιστρέφουμε στοὺς ἑαυτοὺς μας καὶ ἀτενίζουμε τὸ βάθος τῶν πραγμάτων, ἡ ἱστορία δὲν εἶναι πλέον ἡ φυλακὴ μας. Εἶναι μόνον ὁ [χαριζόμενος καὶ δημιουργούμενος, ἐλεύθερος μαζί καὶ] ἀναπόδραστος τόπος, στὸν ὁποῖο μὲ τὴν πράξη μας καὶ τὴν πείρα μας, [ἐνδέχεται νὰ] φθάνουμε στὸ οὐσιῶδες. Ἄν ὅμως βγαίναμε ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορία [περιφρονῶντας τὴν ἱστορία ἢ ἀδιαφορῶντας,] θὰ πέφταμε στὸ μηδέν. Χωρὶς τὴν ἐμπειρική μας ὑπαρξὴ μέσα στὴν ἱστορία δὲν θὰ εἶχαμε [δυνατότητα νὰ ἀκολουθήσουμε] κανένα μῖτο γιὰ νὰ ὀδηγηθοῦμε πρὸς τὸ οὐσιῶδες. Χωρὶς αὐτὴν δὲν θὰ εἶχαμε γλῶσσα, μὲ τὴν ὁποία ἔμμεσα [ἐνδέχεται νὰ] ἀκοῦμε [ὡς ἓνα βαθμὸ] τὸ βάθος ἀπὸ τὸ ὁποῖο προήλθαμε καὶ τὸ ὁποῖο μᾶς στηρίζει. Δὲν μποροῦμε νὰ βγοῦμε ἔξω ἀπὸ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ καθὼς τὴν διασχίζουμε, τούτη [ἐνδέχεται νὰ] καταυγάζεται ἀπὸ ἓνα ἄλλο φῶς [...] ἐμπειρία ἐνὸς αἰώνιου παρόντος διὰ τοῦ χρόνου καὶ μέσα στὴν φανέρωση τοῦ χρόνου”.⁹⁹

Ὅπως τὸ περιγράφει ἡ μεταφορὰ τοῦ Βασιλείου, ὑψώνεται ὁ κορμὸς τοῦ στοχασμοῦ μέσα στὰ κλαδιά του καὶ ἀνθίζει τὸ

⁹⁷ Βλ. Μ. Βασιλείου, *Πρὸς τοὺς νέους...*, ἐν. 3.

⁹⁸ Καστοριάδης, *Τὰ σταυροδρόμια τοῦ λαβύρινθου*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Ἀθήνα 1991, σ. 216–7.

⁹⁹ Γιάσπερς, *Μαθήματα φιλοσοφίας*, μτφρ. Χρ. Μαλεβίτσης, Ἀθήνα 1978, σ. 60.

Πνεῦμα,¹⁰⁰ ράβδος ἄνθος φέρουσα τὸν Κύριον,¹⁰¹ “τὸ μικρότερο ἀπ’ ὅλα τὰ σπέρματα ποὺ εἶναι στὴν γῆ, ἀνεβαίνει καὶ γίνεται μεγαλύτερο ἀπ’ ὅλα τὰ φυτὰ καὶ κάνει μεγάλα κλαδιά, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κατασκηνώνουν στὴν σκιά του τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ”.¹⁰²

“Ἀφοῦ θὰ ἔχουμε κερδίσει τὴν πρώτη τελειότητα στὴν ἔξω παιδεία, τότε θὰ μπορέσουμε νὰ ἀκούσουμε καλὰ τὰ ἱερά καὶ ἀπόρρητα μαθήματα, ἔτσι ποὺ νὰ στεριώσει ἀμετακίνητη μέσα μας ἡ γνώση καὶ ἡ ὁμορφιὰ τοῦ καλοῦ. Συμβαίνει κάπως σὰν νὰ ἔχουμε συνηθίσει πρῶτα νὰ βλέπουμε τὸν ἥλιο στὸ νερό, κι ἔτσι στρέφουμε κατόπιν τὰ μάτια στὸ ἴδιο τὸ φῶς”.¹⁰³ “Μὴν ἀτιμάζουμε τὴν παιδεία, ἐπειδὴ ἔτσι νομίζουν μερικοί, ἀλλὰ ἀπαίσιους καὶ ἀπαιδευτους νὰ θεωροῦμε τοὺς ἴδιους. Θὰ ἤθελαν νὰ εἶναι ὅλοι σὰν κι αὐτούς, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κρύβουν τὸ κατάντημά τους μέσα στὸ γενικὸ κατάντημα, κι ἔτσι νὰ ἀποφεύγουν τοὺς ἐλέγχους τῆς ἀπαιδευσίας τους”.¹⁰⁴

Ἡ ἐπίγνωση αὐτὴ ἔχει σήμερα ἀτονήσει, μὲ θλιβερὲς συνέπειες, διαμορφώνει ὅμως τὰ θεμέλια τῆς χριστιανικῆς σκέψης, ὑπῆρξε τόσο ἰσχυρὴ ὥστε, ὅπως θύμιζε ὁ Μίλτων, στὴν προ-

¹⁰⁰ Βλ. Μ. Βασιλείου *Πρὸς τοὺς νέους...*, ἐν. 3.

¹⁰¹ *Μηναῖα*, 8 Σεπτεμβρίου.

¹⁰² Μάρκ. 4.31–32.

¹⁰³ Μ. Βασιλείου, *Πρὸς τοὺς νέους...*, ἐν. 2.

¹⁰⁴ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον*, κεφ. 11, ἐν. 4· πρβλ. τὸν Πλάτωνα, *Σοφιστῆς* 230d–e.

σπάθεια τοῦ Ἰουλιανοῦ νὰ ἀποκόψει τὸν χριστιανισμό ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἢ Ἐκκλησία ἔνοιωσε κίνδυνο μεγαλύτερο ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τοῦ Δέκιου καὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ...

“Ἀκόμη καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς ἀναγκάστηκε νὰ παραδεχτεῖ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς μελέτης τῆς παγανιστικῆς γραμματείας, ὡστόσο θὰ ἀπαγόρευε στοὺς χριστιανούς νὰ τὴν διδάσκουν στὰ δημόσια σχολεῖα, ὅταν αὐτὸ προϋπέθετε ἀναγνώριση τῆς αὐτοκρατορικῆς θρησκείας. Ἀλλὰ ἡ Ἐκκλησία ἀρνήθηκε νὰ τὸν ἀκολουθήσει καὶ στὴν συνέχεια καμμιά ἀπὸ τὶς ὑποουλές ἀπόπειρες τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐναντίον τῆς χριστιανισμοῦ δὲν προκάλεσε μεγαλύτερη ὀργή, ἀπὸ τὸ διάταγμά του ποὺ ἀπαγόρευε στοὺς χριστιανούς δασκάλους νὰ διδάσκουν τοὺς κλασικούς”.¹⁰⁵

Ὅταν ὁ Παῦλος ἐκφράζεται ὑποτιμητικὰ γιὰ τὴν φιλοσοφία, δὲν ἐννοεῖ τοὺς κλασικούς ἀλλὰ τὸν γνωστικισμό,¹⁰⁶ βλακώδεις ‘κοσμοθεωρίες’ ποὺ δὲν ρίζωναν πραγματικὰ σὲ καμμιά παράδοση. Τὸ φαινόμενο ὑπάρχει ἐπίσης στὶς ἡμέρες μας —σὲ διάφορα ‘συστήματα’ τῆς λεγόμενης Νέας Ἐποχῆς, ἔργα προσβλητικῆς συνήθως ἀφέλειας καὶ ἐπιστημοφανοῦς φαντα-

¹⁰⁵ Ταίηλορ, *The classical heritage of the middle ages*, Ν.Υ 1957⁴, σ. 108–9. “Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἰουλιανός, δὲν πίστευε καθόλου στὴν θρησκεία τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοῦ Ὀμήρου καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ἀλλὰ ἀποστατώντας ἀπὸ τὸν χριστιανισμό ἔγινε μιθραϊστής, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι κι ὁ ἴδιος θᾶπρεπε νὰ χάσει τὰ δικαιώματα ποὺ ἀφαιροῦσε ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, καὶ νὰ περιοριστεῖ στὰ κείμενα τῶν Περσῶν μάγων”: Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, ὁ.π., σ. 128.

¹⁰⁶ Πρβλ. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*, τ. Α', ὁ.π., σ. 101–2.

σίας ἢ ἀκόμα ὠμῆς ἀπατεωνιάς, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀπόπειρες σχετικὰ πρὸ προσωπικῆς καὶ γι' αὐτὸ πρὸ θλιβερῆς, ὅπως εἶναι ἡ perennial philosophy τοῦ Χάξλεϋ— καὶ ἀναπτύσσεται τόσο περισσότερο, ὅσο εὐτελίζεται ἡ συνείδηση Ἐκκλησίας, ἡ ποιότητα τῶν προσωπικῶν συναντήσεων καὶ ἡ πραγματικὴ φιλοσοφικὴ παιδεία.

Οἱ Πατέρες δὲν ἀνησυχοῦσαν μήπως δὲν ἀποστηθίζει τὸν Ὅμηρο καὶ ὁ τελευταῖος χριστιανός. Τοὺς ἐνδιέφερε νὰ ἐξαντλεῖ καθέννας τὰ ὄριά του στὴν ζήτηση νοήματος, στὴν δημιουργία προσωπικῆς, ἀντισυμβατικῆς, σχέσης μὲ τὸν προσωπικὸ Λυτρωτὴ — καὶ πέρα ἀπὸ αὐτό, νὰ μὴ στερηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ παιδεία ὁ στοχασμὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἴδια ἡ Θεολογία, τόσο περισσότερο ὅσο “ὅλη ἡ κατανόηση, ἀκόμα καὶ μετὰξὺ τῶν μὴ Ἑλλήνων, χρειαζόταν τὴν πνευματικὴ μεσολάβηση τῆς ἐλληνικῆς σκέψης καὶ τῶν κατηγοριῶν της”.¹⁰⁷

“Εἶτε μᾶς ἀρέσει εἶτε ὄχι, τὸ πνευματικὸ μας στερέωμα εἶναι πλατωνοκεντρικόν. Ὁ Πλάτων ὄρισε τὸν γνώμονα διὰ τοῦ ὁποίου ἀναγνωρίζουμε κάτι ὡς πνευματικόν· αὐτὸς ἔθεσε τὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου [ἀναλογιζόμαστε ὅσο γίνεται πρὸ ἀπροκατάληπτα τὴν σκέψη καὶ τὸν πολιτισμὸ μας δημιουργῶντας τὴν δυνατότητα μαζὶ καὶ ὑποχρέωση νὰ προσδιορίζουμε συνεχτικὰ] τὸ πνευματικὸ μὶκρῶμα [διακρίνοντας ὅτι] ἔχει [οὐσιώδεις] ιδιότητες, [ὥστε δὲν προκύπτει οὔτε ἀλλάζει τυχαῖα, ἀλλὰ] ὑπακούει σὲ [ἀντίστοιχους τῶν ιδιοτήτων του] κανόνες, [χωρὶς ποτέ νὰ ἐξαντλεῖται στὴν ἐκάστοτε μορφή του, ἐφόσον] ἐνέχει σημασίες,

¹⁰⁷ Γαῖγκερ, *Πρωτοχριστιανικοὶ χρόνοι καὶ ἐλληνικὴ παιδεία*, ὅ.π., σ. 41.

[ὥστε ἐρμηνεύοντας καὶ ἐρμηνεύμενο] δημιουργεῖ [καὶ ἀνανεώνει ἢ καταργεῖ ἢ ἀλλάζει] ἀξίες, ἀνήκει σὲ τάξεις [τις ὁποῖες τὸ ἴδιο διανοίγει, ἐνῶ] καὶ διέπεται ἀπὸ σχέσεις [διὰ τῶν ὁποίων μόνο εἶναι δυνατὴ ἡ δημιουργία του καὶ κάθε ἀλλοίωσή του]: αὐτὸς θέσπισε, μὲ δυὸ λόγια, τί εἶναι πραγματικὸ καὶ τί ὄχι. Μετὰ τὸν Πλάτωνα, καὶ μόνο μετὰ ἀπὸ αὐτόν, μπορούμε νὰ εἶμαστε πλατωνιστὲς ἢ ἀριστοτελιστὲς, ἢ ἐγγελιανοί, ἢ μαρξιστὲς, ἢ καντιανοί ἢ νιτσεϊκοί. Μετὰ τὸν Πλάτωνα, καὶ μόνο μετὰ ἀπὸ αὐτόν, μπορούμε νὰ ὀρίσουμε τί εἶναι φιλοσοφία, τί εἶναι ἐπιστήμη, τί εἶναι τέχνη. Οἱ ἀπαντήσεις μας μπορούν νὰ διαφέρουν, νὰ ἀλλάζουν· νοοῦνται ὅμως ὡς ἀπαντήσεις [μποροῦν νὰ κρίνονται καὶ νὰ συγκρίνονται] ἐπειδὴ ἔχει ὑπάρξει ὁ Πλάτων. Χωρὶς τὸν Πλάτωνα δὲν ὑπάρχουν οὔτε οἱ πρὸ αὐτοῦ φιλόσοφοι καὶ στοχαστὲς, οὔτε οἱ μετὰ ἀπὸ αὐτόν. Καὶ αὐτὰ ἰσχύουν ἀδιαφόρως τῶν ἐπιλογῶν μας, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε προϋποθέτουν ὅτι αὐτὰ ἰσχύουν. Εἶναι δυνατὴ ἡ συγκρότηση ξένου πρὸς τὸν Πλάτωνα κόσμου; Ἡ ἔννοια ‘συγκρότηση πνευματικοῦ κόσμου’ εἶναι πλατωνικὴ καί, συνεπῶς, τὸ ἐρώτημα δὲν εὐσταθεῖ”.¹⁰⁸

Ἐντυπωσιάζει ἡ περίπτωση τοῦ Μπερντιάεφ, πῶς κατόρθωσε νὰ μὴ διδαχθεῖ οὔτε κἂν μιὰ αἴσθηση καὶ ἐπιθυμία συγκρότησης. Ἐντυπωσιάζει ἐπίσης ὁ Σικελιανός.

“Ὅλοι λοιπὸν καὶ ὅλα τότε μοῦ ἐσυσταίνανε νὰ ἐπιμείνω στὴ μελέτη πρὸ παντὸς τοῦ Πλάτωνα. Αὐτὸς εἶταν μοῦ ἔλεγαν ἡ μεγάλη γέφυρα τοῦ παλαιοῦ μὲ τὸ νέο κόσμο. Σ’ αὐτόν ἐκαταστάλαξε τελειωτικὰ ἡ Ὀρφικὴ καὶ Πυθαγόρεια παράδοση, αὐτὸς

¹⁰⁸ Δρακόπουλος, “Ἀριστοτέλους: Περὶ Ἑρμηνείας”, Ἐποπτεία 96, Δεκέμβριος 1984, σ. 1262–3.

ἐνέπνευσε τοὺς Ἀλεξανδρινούς, αὐτὸς ἐμφύχωσε τοὺς Ἐκκλησιαστικούς πατέρες, αὐτὸς φύσηξε μιὰ πνοή πολιτιστικῆς δημιουργίας στὴ Δύση στὸ Μεσαίωνα μὲ τὴν ἀναγέννηση, αὐτὸς στερέωσε τὸ πλαστοουργὸ πνεῦμα τοῦ Γερμανικοῦ Ἰδεαλισμοῦ μὲ τὸ Βίνκελμαν καὶ μὲ τὸ Γκαϊτε, αὐτὸς ξανάρχεται, παράποτε καὶ πάλι, σήμερα ἴσως μεταξύ μας, ζωντανός”.¹⁰⁹

Ἡ μελέτη αὐτὴ ὁδήγησε τὸν Σικελιανὸ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Πλάτων “ἐβράδυνε νὰ τοὺς μαντέψει (τοὺς πραγματικούς Ρυθμούς τῆς Ἑλλάδας) στὴν πηγὴ τους [...] ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ὑψωθεί ἐγκαίρως [...] μὲ τὴ δύναμην ἐνὸς ἐπαναστάτη, ἢ τὸ κῦρος ἐνὸς ἀτεγκτου παιδαγωγοῦ” (!) Ἔτσι, ἀντὶ νὰ ἔχει φωτεινὸ παράδειγμα τὸν Ἀρχύτα Ταραντῖνο (!),¹¹⁰ κατέληξε σὲ “σύγκριση πολιτικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν ἀρχῶν”, σὲ ἓνα “αἰσθηματολογικὸ κομμουνισμό” (!), ἐνῶ στάθηκε ἀνίκανος νὰ κατανοήσῃ ὅσα χάρη στὸν ἴδιο ἔφθασαν σ’ ἐμᾶς,¹¹¹ “δὲν τ’ ἀφομοίωσε καὶ δὲν τ’ ἀπλοποίησε ...” (!), “καὶ ἡ μεγάλη γενικὰ ἐπίδρασή του [...] δὲν κατόρθωσε, ἀν’ ὅχι τίποτε ἄλλο, νὰ

¹⁰⁹ Σικελιανός, *Ἡ Δελφικὴ ἔνωση*, Ἀθήνα 1932, σ. 11. Ἀρκοῦμαι σὲ ἀπλὴ νύξη γιὰ τὴν περίπτωση Μπερντιάεφ, καὶ πάλι μόνο ἐπειδὴ μερικοὶ τὸν θεωροῦν σημαντικὸ. Μὲ τὸν Σικελιανὸ ἀσχολοῦμαι περισσότερο ἐπειδὴ σέβομαι τὸ ποιητικὸ τοῦ ἔργου. Καὶ οἱ δύο ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ‘ἀφοπλίσεως’ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, ἄθελά τους ἀποδεικνύοντας πόσο ἀνίκανος νὰ ἐνισχύει τὸν στοχασμὸ καὶ ὁ ἴδιος ὁ νομοθέτης του, ὅταν κανεὶς στερεεῖται ἐσωτερικῶν προϋποθέσεων τελείως προσωπικῶν.

¹¹⁰ Ὁ.π., σ. 13.

¹¹¹ Ὁ.π., σ. 14.

συντρίψει ἔγκαιρα στὸ πνεῦμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων τὴν ἐπέμβαση τῆς Βίβλου [Παλαιᾶς Διαθήκης] ...” (!)¹¹²

Παρ’ ὅλα αὐτά, ὁ Σικελιανὸς ἔχει ζωντάνια στὴν σκέψη του, δὲν παγιδεύτηκε στὴν “χρονολογικὴ καὶ νεκρογραφικὴ” ἐκτίμηση τῆς ἀρχαιότητος,¹¹³ ἐπιδόθηκε σὲ μιὰ προσπάθεια πραγματικῆς οἰκειοποίησης —”ἠθικῆς, ἐσωτερικῆς, δυναμικῆς”¹¹⁴— τὴν ὁποία ὅμως ματαίωσαν οἱ παγανίζουσες προϋποθέσεις του. Ἀναγνωρίζει κανεὶς τὴν κρισιμότητα τῆς κλασικῆς παιδείας κυρίως προσέχοντας προβληματικούς διανοητὲς μὲ ἀνοιχτὲς δυνατότητες γιὰ σοβαρὴ σκέψη, ὅποτε ἡ ἀνεπάρκειά τους προκαλεῖ πέρα ἀπ’ ὅλα ἔκπληξη γιὰ μιὰ κατάφορη ἀδικία ποὺ κάνουν στὸν ἑαυτὸ τους, ἢ ὁποία θὰ ἔλειπε, ἂν δὲν ἔλειπαν οἱ κλασικοί.

Ἡ ΠΟΙΟΤΗΤΑ ἑνὸς πολιτισμοῦ προβάλλει μὲ νέες μορφὲς στὴν ζωὴ ὅποιος κοινωνίας ἐμπνέεται πραγματικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του, ἀκόμη κι ἂν δὲν τὰ ἔχει δημιουργήσει ἢ ἴδια, καὶ ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι ὅσο πιὸ ἀσήμαντη μιὰ παράδοση, τόσο μεγαλύτερος ὁ ἐγκλεισμὸς τῆς κοινωνίας στὸ ἐφήμερο καὶ ὁ ἐθιμοτυπισμὸς ἢ ὁ ἀναρχισμὸς, καὶ τόσο πιὸ μικρὸ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν συνάνθρωπο, τὴν διερώτηση, τὴν συζήτηση καὶ τὴν ἐλευθερία. “Δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ συνομιλοῦμε μὲ χριστιαν-

¹¹² Ὁ.π., σ. 14.

¹¹³ Ὁ.π., σ. 27.

¹¹⁴ Ὁ.π., σ. 27.

νούς”, έξομολογεῖται ὁ μουσουλμάνος συνομιλητῆς τοῦ Μανουήλ Παλαιολόγου, “γιατί, ὅπως λέγεται, ἔχουν μὲ τὸ μέρος τους μεγάλη δύναμη νὰ πείθουν”.¹¹⁵

Ἡ φράση, δὲν ὑπάρχει Ἑλληνας καὶ Ἰουδαῖος, τοῦλάχιστον ὅπως τὴν ἐρμήνευσε ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, δὲν σημαίνει ὅτι ὁ βαπτιζόμενος ὑφίσταται διαγραφὴ μνήμης, ἀλλὰ ὅτι προσφέρει τὸ γένος του: δὲν ἐξισώνει τὰ πάντα, οὔτε προσθέτει πλαστοῦ ὕφος στὰ κατώτερα, ὅπως ζητάει σήμερα ἡ ‘πολιτικὴ ὀρθότης’ τῆς ἀμερικανικῆς συμπλεγματοκτικότητας καὶ ὑστεροβουλίας, ὅμως γνωρίζει ὅτι δὲν ἔχει σημασία σὲ ποιὸν δόθηκε ἓνα χάρισμα, ἀλλὰ πόσο τὸ δέχτηκε, πόσο τὸ μεγάλωσε, πόσο τὸ τίμησε, καὶ μαζὶ ποιοὶ ἄλλοι τὸ πρόσεξαν ἢ τὸ περιφρόνησαν. Οὔτε πεθαίνει κανεὶς γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὅταν τὸν ἀντικρύζει “σὰν ἓνα ἔλκος κι ἓνα ἀπόστημα, ἀπ’ ὅπου ἔχουν χυθεῖ τόσες ἀμαρτίες καὶ ἀνομίες καὶ τόσο βρομερὸ φαρμάκι”,¹¹⁶ ἀλλὰ καὶ πάλι ὅταν τὸν προσφέρει.

Οἱ ἴδιοι οἱ Ἀπόστολοι δὲν προσπάθησαν νὰ προσελκύσουν ἄξιους μαστιγώσεως:¹¹⁷ χάρη στὴν γνησιότητα τῆς φιλοσοφίας

¹¹⁵ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Διάλογος α΄ μετὰ μωαμεθανοῦ*, PG 156, 136.

¹¹⁶ Λογιόλα, *Πνευματικὲς ἀσκήσεις* — παραθέτει ὁ Μάμφορντ, *Ἡ προσωπικότητα στὴν ἱστορία*, ὁ.π., σ. 80.

¹¹⁷ Οὔτε θὰ μπορούσαν νὰ τὸ κάνουν χωρὶς νὰ ἀποτύχουν. Ἔχει ἀποδειχθεῖ πὼς “εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνῃ ἱεραποστολὴ σὲ ψυχικὰ ἀνέτοιμο ἢ ἐχθρικὰ διακείμενο ἀκροατήριον” (Μεταλληνός, *Σύγχυση – πρόκληση – ἀφύπνιση*, Ἀθήνα 1991, σ. 49), ὥστε καὶ ἡ φράση “οὐ γὰρ ἤλθον καλέσαι δικαίους ἀλλὰ ἀμαρτωλοὺς” (Ματ. 9.13)

κῆς ἀπόβλεψης τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία ἀναγνώρισε καὶ ἀνέλαβε,¹¹⁸ ἔγινε δυνατὴ ἡ Βάπτιση τῶν ἀρχαίων καὶ ἡ ἐνότητα τῆς ‘πρὶν’ καὶ ‘μετὰ’ τὸν Χριστὸ ἐλληνικῆς ἱστορίας, ὅπου θεμελιώθηκαν οἱ πολιτισμοὶ ὄλων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν. Ἐπομένως, ἡ δήλωση τοῦ Φλορόφσκυ ἰσχύει καὶ ἀντίστροφα: *ἂν εἴμαστε περισσότερο Ὀρθόδοξοι, θὰ γινόμεστε καὶ περισσότερο Ἑλληνες*. Γιατὶ ἡ Ὀρθοδοξία “ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὴν ἐλληνικὴ ἀντίληψη τοῦ χριστιανισμοῦ”,¹¹⁹ καὶ ὁ χριστιανισμὸς πρωταρχικὰ ὑπῆρξε ἀπόφαση τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, τὴν ὁποία ὑποτιμῶντας ἀδύνατο νὰ ἐκτιμήσουμε πραγματικὰ τοὺς ἀρχαίους. Κάθε ἐρμηνεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἂν ἀγνοεῖ τὸ Ἔνα Ὁμήρου καὶ Ἀγίας Γραφῆς, εἶναι καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία. Ὁ Ἑλληνισμὸς γεννιέται καὶ μεγαλώνει

δὲν σημαίνει κλήση τῶν πωρωμένων, ἀλλὰ ὅσων ἔχουν ἤδη ἀναπτύξει ἐσωτερικὲς δυνατότητες μεταστροφῆς: *κατὰ τὴν πίστιν ὑμῶν γεννηθήτω ὑμῖν*: Ματ. 9.29.

¹¹⁸ “Ὁ χριστιανισμὸς ἀγκάλιασε τὸ ἐλληνικὸ καὶ τὸ ρωμαϊκὸ πνεῦμα, καὶ ἀντὶ νὰ εἶναι ἓνας μετανάστης στὴν αὐτοκρατορία, μετέτρεψε τὴν Εὐρώπη σὲ πατρίδα του. Αὐτὴ ἡ κίνηση ἔδωσε τὸ δικαίωμα στὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρείας νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ‘θεῖα δωρεὰ Ἑλλησι δεδομένη’ (Στρωματεῖς, βιβλ. 1, κεφ. 2, ἐν. 20.2)”: Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἡ ψυχὴ τῆς Εὐρώπης*, Ἀθήνα 2004, σ. 27. Πρβλ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, *Στρωματεῖς*, βιβλ. 6, κεφ. 6, ἐν. 44.1: “στοὺς βάρβαρους δόθηκε ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆτες, στοὺς Ἑλληνες ἡ φιλοσοφία, γιὰ νὰ ἀσκηθοῦν οἱ ἀκοές τους καὶ νὰ κατανοήσουν τὸ Εὐαγγέλιο.”

¹¹⁹ Τατάκης, *Ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία*, μτφρ. Εὐα Καλπουρτζῆ, Ἀθήνα 1977, σ. 23.

στὸν ὀμηρικὸ οὐρανὸ, βαπτίζεται ὁλόκληρος στὴν βιβλικὴ ἀποκάλυψη καὶ μεταμορφώνεται μὲ τοὺς Ἑλληνας Πατέρες.

Νεοπαγανισμός

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΝΕΟΠΑΓΑΝΙΣΤΕΣ ή αρχαιότητα είναι ελευθερία και συζήτηση, ἄς ἐκτελέστηκε ἀκόμα κι ὁ Σωκράτης, ἐνῶ ὁ χριστιανισμός δόγμα καὶ δεισιδαιμονία. Μπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφεῖ ἕνα καθοριστικὸ ἐρώτημα: γιὰ ποιὸ λόγο ἢ ἀντίληψη περὶ ‘δογματικοῦ χριστιανισμοῦ’ καὶ ‘φιλελεύθερης ἀρχαιότητας’ δὲν προέκυπτε παλαιότερα, ὅταν “πολιτισμὸς ἐσήμαινε ἀκριβῶς Ἑλληνισμὸς, μὲ ὅλες τὶς εἰδωλολατρικὲς ἀναμνήσεις του, τὰ πνευματικὰ ἤθη καὶ τὰ αἰσθητικὰ του θέλγητρα”,¹²⁰ καὶ ὅταν ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς παράδοσης δὲν ἦταν μόνον πολιτισμικός: “γιὰ νὰ γίνεις τότε χριστιανός, χρειαζόταν μεγάλο θάρρος, χρειαζόταν ψυχικὴ ἐτοιμασία νὰ γευθεῖς στὸ στόμα σου τὸ ἴδιο σου τὸ αἷμα, νὰ δεῖς μὲ τὰ ἴδια σου τὰ μάτια τὴν γυναῖκα σου καὶ τὰ παιδιὰ σου νὰ βασανίζονται καὶ νὰ κατακρεουργοῦνται πλάϊ σου. Ἀλλὰ οὔτε αὐτὸ ἐμπόδισε τοὺς

¹²⁰ Φλορόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, ὁ.π., σ. 153.

“Ἕλληνες νὰ προσέλθουν στὸν Χριστό”.¹²¹ Στὴν Δύναμη τοῦ μαρτυρίου ιδρύθηκε ἡ ἑλληνικὴ Λειτουργία.

Ὁ ἅγιος Φίλιππος ξίφει τελειοῦται.

Ὁ ἅγιος Ἡσύχιος ἀπαγχονισθεὶς τελειοῦται.

Ὁ ἅγιος Λεωνίδης πυρὶ τελειοῦται.

Ὁ ἅγιος Εὐτύχιος σταυρωθεὶς τελειοῦται.

Ἡ ἅγια Παρθαγάπη ἐν τῇ θαλάσῃ τελειοῦται.¹²²

Αἱ ἅγιοι δύο Κόραι ξίφει τελειοῦνται.¹²³

Οἱ νεοπαγανιστὲς ὑποτιμοῦν εἴτε ἀγνοοῦν ἢ καὶ μὲ δόλο ἀποσιωποῦν, ὅτι “ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἀναγεννήθηκε καὶ μεταμορφώθηκε ὕστερα ἀπὸ τρομερὸ ἀγῶνα”¹²⁴ ποὺ ἔδωσε ὁ ἴδιος. Ἡ ἀρχὴ τῆς σημερινῆς πίστεως βρίσκεται μέσα στὸ αἷμα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἐπὶ τρεῖς αἰῶνες, προσομιλοῦντες βασιλῆς, καὶ ξεόμενοι τὸ σῶμα ποικίλως, καὶ τεινόμενοι δεινῶς, καὶ τοῖς θηρσὶ διδόμενοι¹²⁵ — γιατί δὲν εἶπαν ‘Πίσω στὸν

¹²¹ Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, ὅ.π., σ. 133.

¹²² *Μηναῖα*, 2 Σεπτεμβρίου.

¹²³ *Μηναῖα*, 15 Σεπτεμβρίου.

¹²⁴ Φλορόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, ὅ.π., σ. 153.

¹²⁵ *Μηναῖα*, 19 Σεπτεμβρίου.

Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ; Οἱ Λατῖνοι δὲν προσπάθησαν νὰ ἐπιβάλουν κάτι ξένο, ἀντιθέτως, κατηγοροῦσαν τοὺς Ἕλληνες ὅτι “ἐγκατέλειψαν τὴν θρησκεία τῶν προγόνων τους”.¹²⁶

ΑΛΛΑΖΕ ὁ Ἑλληνισμός, μέσα ἀπὸ διωγμοὺς βεβαιώνοντας καὶ ἀνανεώνοντας τὴν μεταστροφή του ἀκόμη καὶ πρόσφατα, στὴν μεγάλη μαρτυρική περίοδο τῆς τουρκοκρατίας — γιὰ ποιό λόγο; Τί ὁδήγησε στὴν πίστη αὐτή, “τὴν ὁποία παραλάβαμε ἀπὸ τοὺς πατέρες μας, στὴν ὁποία καυχᾶται ὁλόκληρο τὸ

¹²⁶ Ἔδικτο τοῦ Γαλέριου, 311 — παραθέτει ὁ Μπέκ, *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Ἀθήνα 1990, σ. 122. Γιατί οἱ Λατῖνοι ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν πιστότητα τῶν Ἑλλήνων στὰ πάτρια τόσο πολὺ, ὥστε νὰ ἐξαπολύουν σκληροὺς μακροχρόνιους διωγμοὺς, ἂν ὄχι ἐπειδὴ ἀναγνώριζαν στὴν ἑλληνικὴ παράδοση τὰ θεμέλια τῆς λατινικῆς ταυτότητας, καὶ στὸν ζωντανὸ Ἑλληνισμὸ μιὰ ἐγγύηση τῶν θεμελίων αὐτῶν, ποὺ οἱ ἴδιοι δὲν μποροῦσαν νὰ δώσουν; Στὴν πολιτισμικὴ μετάθεση τῶν Ἑλλήνων δὲν ἐφοβοῦντο τίποτα λιγώτερο ἀπὸ ἀνατροπὴ τῆς Αὐτοκρατορίας μέσα ἀπὸ τὴν ἀπώλεια ἀξονικῶν πολιτισμικῶν προϋποθέσεων. Καὶ οἱ διωγμοὶ ἔπαψαν, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ μετά, ὅταν οἱ αὐτοκράτορες βεβαιώθηκαν πὼς ἡ νέα ἑλληνικὴ ἀπόφαση δὲν ἦταν κίνδυνος καὶ ἀπειλὴ γιὰ τὴν Αὐτοκρατορία, ἀλλὰ ἡ μόνη ἐλπίδα της, ὅποτε ἀνέθεσαν καὶ πάλι στὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς λατινικῆς ταυτότητας. Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῆς Δύσης ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες εἶχε τοῦλάχιστον τέτοια ἰσχὺ καὶ ποιότητα, ὥστε νὰ νοιώσει ἐπιτέλους τὸ λατινόφωνο στοιχεῖο αὐταρκες καὶ νὰ διαμορφώσει μὲ αὐτοπεποίθηση τὴν ἰδιαίτερη πολιτισμικὴ του πορεία, ἡ ὁποία ὁδήγησε στὴν δημιουργία τοῦ νεώτερου δυτικοῦ ἀνθρώπου.

ὀρθόδοξο ἔθνος μας τόσους αἰῶνες, γιὰ τὴν ὁποία ἐχύθησαν ἄπειρα αἵματα, καὶ μὲ τὴν ὁποία ἐλπίζουμε τὴν αἰώνια σωτηρία μας;”¹²⁷ Ὁ Ἰουστῖνος Πόποβιτς δίνει τὴν μόνη πράγματι πειστικὴ ἐξήγηση:

“Χωρὶς τὴν Ἀνάσταση τοῦ Θεανθρώπου δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ οὔτε ἡ ἀποστολικότητα τῶν Ἀποστόλων, οὔτε τὸ μαρτύριο τῶν Μαρτύρων, οὔτε ἡ ὁμολογία τῶν Ὁμολογητῶν, οὔτε ἡ ἀγιότητα τῶν Ἀγίων, οὔτε ἡ ἀσκητικότητα τῶν Ἀσκητῶν, οὔτε ἡ θαυματουργικότητα τῶν Θαυματουργῶν, οὔτε ἡ πίστη τῶν πιστευόντων... Ἄν ὁ Κύριος δὲν εἶχε ἀναστηθεῖ καὶ ὡς Ἀναστάς δὲν εἶχε γεμίσει τοὺς μαθητὲς Του μὲ τὴν ζωοποιὸ δύναμη καὶ τὴν θαυματουργικὴ σοφία, ποίος θὰ μποροῦσε αὐτοὺς τοὺς φοβισμένους καὶ δραπετέτες νὰ τοὺς συγκεντρώσει καὶ νὰ τοὺς δώσει τὸ θάρρος, τὴν δύναμη καὶ τὴν σοφία γιὰ νὰ μπορέσουν τόσο ἄφοβα καὶ μὲ τόση δύναμη καὶ σοφία νὰ κηρύττουν καὶ νὰ ὁμολογοῦν τὸν Ἀναστάντα Κύριο καὶ νὰ πηγαίνουν μὲ τόση χαρὰ στὸν θάνατο γι’ Αὐτόν; Κι ἂν ὁ Ἀναστάς Σωτῆρας δὲν τοὺς εἶχε γεμίσει μὲ τὴν θεία δύναμή Του καὶ σοφία, πῶς θὰ μποροῦσαν νὰ ἀνάψουν μέσα στὸν [ἴδιο τὸν ἐλληνικὸ καὶ ἐλληνοθρεμμένο] κόσμο τὴν ἄσβηστη πυρκαϊὰ τῆς καινοδιαθηκικῆς πίστεως, αὐτοὶ οἱ ἀπλοῖκοί, ἀγράμματοι, ἀμαθεῖς καὶ φτωχοὶ ἄνθρωποι;”¹²⁸

¹²⁷ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Πρὸς ἅπαντας τοὺς κατὰ τὴν ἐλληνικὴν ἐπικράτειαν εὐσεβεῖς καὶ ὀρθοδόξους χριστιανούς*, ἐγκύκλιος 8144–6, Ἀθήνα 3 Νοεμβρίου 1839 — παραθέτει ὁ Κ. Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικά*, τ. Β’, Ἀθήνα 1864, σ. 427.

¹²⁸ Ἰουστῖνος Πόποβιτς, *Ἄνθρωπος καὶ Θεάνθρωπος*, μτφρ. Ἀθανάσιος Γιέβτιτς, Ἀθήνα 1981⁴, σ. 47–48.

ΜΕΡΙΚΟΙ μιλοῦν γιὰ ‘ἐπιβολή’ τοῦ χριστιανισμοῦ, σὰν νὰ μὴν ἦταν Ἕλληνες οἱ πρῶτοι χριστιανοί, ἐπὶ τρεῖς αἰῶνες τελείως ἀνίσχυροι καὶ συστηματικὰ διωκόμενοι, σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχαν ἤδη ‘πρὶν’ ἀπὸ τὸν Χριστὸ μεγάλοι Ἕλληνες σοφοὶ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων, πού λίγο ἢ πολὺ ἦ καὶ τελείως ἀπέρριπταν τὴν ἀρχαία θρησκεία, καὶ σὰν νὰ μὴν ἦταν ἐλληνικὴ ἡ καρδιά κι ἐν τέλει τὸ σῶμα τοῦ Βυζαντίου.

“Γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται τὸ ὄνομα Βυζαντινὸς μὲ γενικὴ ἔννοια¹²⁹ στὰ νεώτερα χρόνια. Ὁ Ἰερώνυμος Wolf τὸ 1562 εἰσηγήθηκε τὴν σύσταση ἑνὸς συστήματος Βυζαντινῆς Ἱστορίας [...] καὶ κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα, τὸ 1680, ὁ Du Cange ἐτίτλοφόρησε τὸ ἱστορικὸ του σύγγραμμα *Historia Byzantina* [...] Οἱ Ἀγγλοσάξωνες ἱστορικοὶ γιὰ πολὺν καιρὸ ἐνέμειναν στὴν συνήθεια νὰ τονίζουν τὸ ρωμαϊκὸ στοιχεῖο τῆς αὐτοκρατορίας, κατὰ ἓνα τρόπο μάλιστα ἰδιαίτερος ὑποτιμητικὸ, σύμφωνα μὲ τὴν τάση πού ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὸν Ed. Gibbon [...] Ἀντιθέτως μερικοὶ Γάλλοι ἱστορικοὶ, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου, χαρακτηρίζουν τὴν ἱστορία ὡς ἐλληνικὴ.

¹²⁹ Δηλαδή χωρὶς νὰ σημαίνει τὸ ἀρχαῖο Βυζάντιο, μεγαρικὴ ἀποικία τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., ὅπου ἐπρόκειτο νὰ μεταφερθεῖ ἡ ἔδρα τῆς Αὐτοκρατορίας τὸ 330 μ.Χ. μὲ τὴν ὀνομασία *Nova Roma*, καὶ κατόπιν, πρὸς τιμὴν τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα, Κωνσταντινούπολη. Σὲ πολλὰ κείμενα ἡ Πόλη συνεχίζει νὰ ἀναφέρεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου της ἰδρυτῆ, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στὸν *Βίο* τοῦ Φιλάρετου (9ος αἰ.). Τὸ Βυζάντιο δὲν ἦταν ἡ μοναδικὴ περίπτωση ἐλληνικῆς ἀποικίας στὴν περιοχὴ. Τὰ Μέγαρα ἀκολούθησε ἡ Μίλητος καὶ μετὰ ἡ Ἀθήνα μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἵδρυση ἐλληνικῶν Πόλεων ὡς τὰ πιὸ ἀπόμακρα μέρη τοῦ Εὐξείνου.

Τὸ ὄνομα Βυζαντινὸς ἐπανεμφανίζεται στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ ἐπικρατεῖ ἀπὸ τότε πλήρως [...] Βέβαια τὸ Βυζάντιο ἦταν μιὰ κοινοπολιτεία [...] ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἐκεῖνοι ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν καρδιά καὶ τὸν νοῦ της. Ἡ γλῶσσα τοῦ κράτους ἦταν ἑλληνικὴ, ἡ παιδεία του ἦταν ἑλληνικὴ, ἡ σκέψη του ἦταν ἑλληνικὴ· καὶ ἡ θρησκευτικὴ του πίστη, ποὺ τόσο σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξε στὴ ζωὴ του, ἦταν ἡ χριστιανικὴ ὀρθοδοξία, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς ζυμωμένους μὲ τὴν ἑλληνικὴ πολιτιστικὴ παράδοση”.¹³⁰

Ὁ νέος Ἑλληνισμὸς δὲν ἀπέρριψε τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ μιὰ θρησκευτικὴ ποὺ εἶχε καταστήσει ἀστρολογία, ἀριθμολογία, βασκανία καὶ μαγεία.¹³¹ Ἀξίζει δὲ νὰ ση-

¹³⁰ Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων*, ὅ.π., σ. 98–102. Προφανῶς δὲν στέκει ὁ ὀρισμὸς τοῦ Χαίζεμπεργκ (παραθέτει ὁ Ζακυθηνὸς στὴν εἰσαγωγὴ του στὰ *Βυζαντινὰ κείμενα – Ἀνθολογία*, Ἀθήνα 1957, σ. ια', σημ. 1), ὅτι “τὸ Βυζάντιον εἶναι τὸ ἐκχριστιανισθὲν Ρωμαϊκὸν Κράτος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους” — ὅχι ἀπλῶς ἐπειδὴ δὲν ἐκχριστιανίσθηκε μόνον τὸ κράτος, ἢ ἐπειδὴ στὴν βυζαντινὴ πορεία πολλὰ ἔθνη συμμετεῖχαν ἢ παρέλαβαν στοιχεῖα, συχνὰ τὰ πιὸ οὐσιώδη, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ ἴδια ἡ φύση καὶ ἀπόβλεψη τῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν οἰκουμενικὴ, ὥστε οἱ Βυζαντινοὶ θὰ ἀνατρίχιαζαν μὲ τὴν τερατώδη αὐτὴ περιγραφὴ, στὴν ὁποία δὲν θὰ ἀναγνώριζαν τὴν Πόλη τους. Ὁ Ζακυθηνὸς μοιάζει νὰ διαισθάνεται τὸ ἀτόπημα, ὅμως τὸ υἱοθετεῖ καὶ τὸ ἐκφράζει μὲ παρόμοιο τέρας: “τὸ οἰκουμενικὸν Χριστιανικὸν Κράτος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους” (ὅ.π.).

¹³¹ Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, ὅ.π., σ. 70. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καὶ σήμερα, χαρακτηριστικὰ, ὁ νεοπαγανισμὸς ἔχει

μειωθεί ότι “ὁ Πλάτων ζήτησε ἀπιστεύτως αὐστηρότερη ἀντιμετώπιση τῶν μάγων ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ζήτησε, πολὺ ἀργότερα, ἢ χριστιανικὴ Ἐκκλησία”.¹³² Σὲ κάθε περίπτωση, πῶς “ἦταν ἀρκετὸς ἓνας Θεοδόσιος γιὰ νὰ σκορπίσει ὡς ἀχνὸς ἡ ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων εἰδωλολατρῶν κ’ ἡ ἀπόφασή της νὰ ὑπερασπίζει τὰ πάτρια; Ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ ψυχὴ τῶν Ἑλλήνων χριστιανῶν εἶχε τὸ σθένος νὰ ἀντέξει καὶ νὰ πληθύνεται ὑποφέροντας καὶ Νέρωνα καὶ Δομητιανό, καὶ Τραϊανό, καὶ Μάρκο Αὐρήλιο, καὶ τὸν φοβερὸ Δέκιο ποὺ γέμισε χριστιανοὺς μάρτυρες τὴν Ἑλλάδα, καὶ τὸν Διοκλητιανὸ ποὺ ἔστειλε τοὺς χριστιανοὺς τῆς Ἑλλάδας σκλάβους στὰ ὄρυχεῖα καὶ τὰ λατομεῖα τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Κιλικίας;”¹³³

“Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία δὲν κατελύθη διὰ διατάγματα, οὔτε κατόπιν ἐπιθέσεων φανατισμένου ὄχλου. Ἡ ἀντιπαγανιστικὴ [ἀλλὰ ὄχι αἰμοβόρος] νομοθεσία ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπικράτησης τοῦ χριστιανισμοῦ κι ὄχι παράγων τῆς νίκης του. Ἀντίθετα, διάταγμα ὑπὲρ τῆς ἐμμονῆς στὴν ἀρχαία θρησκεία ὑπῆρξε, καὶ μάλιστα συνοδεύτηκε ἀπὸ διάταγμα ποὺ ὄριζε τὸν πρῶτο [καθολικὸ καὶ συστηματικὸ], καὶ σκληρότατο διωγμὸ τῶν χριστιανῶν.¹³⁴ [...] Ὡστόσο, ἂν καὶ τὸ χῶμα στὰ ἱπποδρόμια

τὴν ἀφορμὴ του κυρίως στὰ κατακάθια τῆς ἀρχαιότητος, ἀριθμοσοφίες κτῆ.

¹³² Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, ὁ.π., σ. 11· βλ. καὶ παραπομπὴ εἰς Πλάτωνος *Νόμους* 909b–d.

¹³³ Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, ὁ.π., σ. 133–4.

¹³⁴ Ἀναφέρομαι στὸ διάταγμα τοῦ Δέκιου τὸ 248, ποὺ συνόδευσε τὶς ἐορτὲς γιὰ τὴν χιλιετία τῆς Ρώμης.

τῆς αὐτοκρατορίας βρεχόταν κόκκινο μὲ τὸ αἷμα τῶν χριστιανῶν, ἂν καὶ τὰ θηρία χόρταιναν τὴν πείνα τους μὲ τις σάρκες τῶν προσευχομένων, ἂν καὶ ἐπὶ αἰῶνες οἱ Ρωμαῖοι ἔπαρχοι ἀσκοῦσαν τὴ φαντασία τους ἐφευρίσκοντας νέα μαρτύρια κατὰ τῶν ὁμολογούντων Χριστόν, ὁ χριστιανισμὸς ἄντεξε καὶ ἄνθισε, καὶ ἐπεκράτησε τοῦ κόσμου”.¹³⁵

¹³⁵ Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, ὁ.π., σ. 11 (γιὰ τὸν μῦθο ὅτι “οἱ χριστιανοὶ παραλάβανε μιὰν Ἑλλάδα πλήρη λαμπρῶν ναῶν, τὴν ὁποία τάχα αὐτοὶ κατάστρεψαν μὲ μῖσος”, βλ. ὁ.π., σ. 111 κ.έ. Γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν Ὑπατία, βλ. ὁ.π., σ. 130.) Ἄς σκεφτοῦμε ἐπίσης: μετὰ ἀπὸ τόσους διωγμοὺς τῶν χριστιανῶν, μὲ τὴν ἐξουσία τοῦ παγανισμοῦ πλήρη καὶ ἀνεμπόδιστη, πῶς ἔφθασε νὰ γίνεῖ ἐξαίρεση περιθωριακὴ ὁ Ἰουλιανός; Ἔχει κανεὶς νὰ ἐκτιμήσει δύο πιθανότητες, εἴτε πῶς προέκυψε αἴφνης σειρὰ εὐσεβῶν μετὰ πεποιθήσεως αὐτοκρατόρων, εἴτε πῶς ὑπῆρχαν ἀντικειμενικὰ καὶ πειστικὰ ὁρατὲς ὠφέλειες γιὰ τὴν Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴν υἱοθέτηση τοῦ χριστιανισμοῦ. Τόσοι αὐτοκράτορες δὲν θὰ ἐγκατέλειπαν τοὺς πατρῶους θεοὺς ἐπειδὴ ὁ Κωνσταντῖνος εἶδε ἓνα ὄραμα — θὰ πρέπει νὰ τὸ εἶδαν καὶ οἱ ἴδιοι, καὶ θὰ πρέπει τὸ κοινὸ τους ὄραμα νὰ περιεῖχε σαφεῖς πολιτικὲς ἀρχὲς καὶ διαστάσεις, πέρα τῆς ὅσης προσωπικῆς εὐσέβειας καθενός. Ἐξ ὀρισμοῦ ὁ αὐτοκράτορας ἐπιθυμεῖ κράτος, ἐκείνης ἢ τῆς ἄλλης μορφῆς, ἀλλὰ πάντως ὄχι ἀνίσχυρο. Αὐτὸ διαπιστώνεται συνεχῶς, ὅταν ἡγεμόνες εὐσεβεῖς σὲ βαθμὸν κάποτε πατερικῆς θεολογίας, ὅπως ὁ Μανουήλ Παλαιολόγος, παραμέριζαν τὶς ἀνησυχίες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες κατὰ πᾶσα πιθανότητα δὲν ἔπαυαν νὰ εἶναι καὶ προσωπικὲς τους, προσπαθώντας νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν συμπαράσταση δυτικῶν ἐθνῶν. Ὅπως δείχνει ἀπὸ μόνον του τὸ σφρῖγος τῆς χριστιανικῆς λατρείας, παρά τοὺς συνεχεῖς σκληροὺς διωγμούς, ἢ πολυπληθέστερη παγανιστικὴ πλευρὰ τῆς αὐτοκρατορίας θὰ πρέπει ἀντιστοίχως νὰ ἦταν ἐκτυφλωτικὰ πιὸ

Ὅμως ἔστω πὼς ὁ Ἑλληνισμὸς βυθίστηκε στὴν πιὸ φρικτὴ μανία, δίνοντας καὶ τὴν ζωὴ τῶν παιδιῶν του γιὰ νὰ λατρεύει μάταια καὶ ἀνόητα ἓνα ἑβραϊκὸ μῦθο, ποῦ οὔτε οἱ Ἑβραῖοι δὲν καταδέχονταν. Τότε γιατί ὁ ἴδιος αὐτὸς ‘ἀλλοτριωμένος’ Ἑλληνισμὸς μελέτησε, ἀγάπησε καὶ διέσωσε τὸν ἀρχαῖο ἑαυτό του, ὅλους αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες;

“Τὸ Βυζάντιο ἀναζήτησε μὲ πάθος τὰ ἀρχαῖα κείμενα, ὅλα τὰ παλιὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, τὰ ἀντέγραψε κατὰ χιλιάδες. Αὐτὸ ἀποκατέστησε τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἔργα, τὸ κείμενο ποῦ διαβάζουμε ἐμεῖς. Ἐπιτέλεσε τοῦτο τὸ πελώριο ἔργο μὲ ἀξιοσημείωτη φροντίδα, ὥστε νὰ παραμείνει κατὰ τὸ δυνατόν πλησιέστερα στοῦ ἀρχικοῦ κείμενο, δημιούργησε παράδοση κειμενικῆς κριτικῆς ἢ ὁποῖα συνέχισε τὴν ἀλεξανδρινὴ παράδοση τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Χωρὶς τὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια (scriptoria), χωρὶς τοὺς Βυζαντινοὺς ἀντιγραφεῖς ποῦ ἡ δραστηριότητά τους μᾶς ξαφνιάζει, σὲ τί θὰ εἶχε περιοριστεῖ ἡ δική μας συλλογὴ ἑλληνικῶν κειμένων ποῦ καλοῦνται κλασικά;”¹³⁶

σαθρὴ πνευματικά, μὲ γλιαρῆς καὶ ἀσήμαντες ἀποβλέψεις, ὥστε νὰ φθάσουν οἱ αὐτοκράτορες νὰ στοιχηματίσουν στοῦ ὀλιγάριθμο χριστιανικὸ-ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Ἄλλωστε, τὸ ἴδιο ἰσχύει ἀκόμη σήμερα, ὥστε, ὡς πρὸς αὐτό, μπορεῖ κανεὶς νὰ ζήσει τὸν 4ο αἰῶνα κυριολεκτικὰ ἐδῶ καὶ τώρα: τὰ χριστιανικὰ τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας δὲν εἶναι ὑγιέστερα καὶ μὲ διαφορὰ, ἐν συγκρίσει πρὸς ‘διαλογιστές’, ‘ἡδονιστές’, δωδεκαθεϊστές, κλπ;

¹³⁶ Λεμέρλ, “Ἡ συνέχεια τῆς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης”, *Οἱ Εὐρωπαῖοι*, ὅ.π., σ. 182–3· πρβλ. τὸν Ράνσιμαν, *Ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης*, μτφρ. Ν. Νικολοῦδης, Ἀθήνα 2003², σ. 273–4, καὶ

Δύσκολο, ίσως, να εξηγήσει κανείς “πώς ο έλληνικός λαός, απέρριψε την θρησκεία τῶν προγόνων του και άσπάσθηκε μιάν άλλη θρησκεία. Τί τον ώθησε σέ μιá τόσο δραματική άπόφαση”,¹³⁷ όμως ή κατανόηση γίνεται αδύνατη όταν δέν ενδιαφέρει. Πραγματικό πρόβλημα μέ τούς νεοπαγανιστές εΐναι ότι δέν περιφρονοϋν μόνο τον χριστιανισμό, αλλά κυρίως τήν ίδια τήν αρχαιότητα. ‘Λατρεύουν’ τον Δία για διάφορους λόγους, αλλά όχι επειδή τούς ενδιαφέρει πραγματικά: αν τούς πονοϋσαν οί άγωνίες τῆς αρχαιότητας και αν τούς όμόρφαινε ή σοφία της, θα εΐχαν προσέξει αυτό που έλεγε ό ‘Ηράκλειτος, ότι τó σοφόν “θέλει και δέν θέλει τó όνομα τοϋ Δία”.¹³⁸

τον Χοϋνγκερ, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. Β΄, όμάδα μεταφραστῶν, Άθήνα 1992, σ. 372 και 437 κ.έ.

¹³⁷ Χριστόδουλος Άθηνῶν, *Έλληνισμός προσήλυτος*, ό.π., σ. 11–12.

¹³⁸ DK 32. Πρβλ. τον Αισχύλο, *Προμηθεϋς Δεσμώτης* 938: *έγώ τον Δία τον λογαριάζω λιγώτερο κι άπ’ τó τίποτα.*

Προϋποθέσεις τῆς συζήτησης

Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ δὲν συζητάει μὲ ὅλους. Ὅχι περιφρονῶντας, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ συζητήσει — δὲν μοιράζονται τὸ ἴδιο θέμα μαζί του, ἐνδιαφέρει τὴν ψυχὴ τους κάτι ἄλλο κυρίως παρὰ αὐτὸ ποὺ δηλώνουν ὅτι συζητοῦν. Κι ὁ Ἀριστοτέλης γνώριζε πὼς ἡ παιδεία, ὄχι μιὰ ἀπόδειξη, εἶναι τὸ μόνον ποὺ θὰ ἐξηγοῦσε γιατί μπορῶ νὰ καλέσω στὴν ἴδια συνάντηση τὸν Πλάτωνα κι ἕναν ἀγράμματο γέροντα τῆς ἐρήμου, ἀλλὰ ὄχι τὸ 99% τῆς μοντέρνας ‘διανόησης’.

“Δὲν ἐρμηνεύουν κἂν πλέον τοὺς φιλοσόφους τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ ἐρμηνεύουν τί ὁ τάδε ἐρμηνευτὴς εἶπε γιὰ τὸν τάδε ἐρμηνευτὴ, ὁ ὁποῖος ἐρμήνευε, ἅς ποῦμε, τὸν Λάιμπνιτς. Αὐτὸ σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὑφίσταται μιὰ τρομερὴ παραμόρφωση, διότι διαμελίζεται ἀνάμεσα σ’ ἕναν σχολαστικὸ ἀκαδημικισμό καὶ στὶς ἀποδομητικὲς ἢ ξεχαρβαλωτικὲς ἀσχετότητες”.¹³⁹

¹³⁹ Καστοριάδης, *Οἱ ὁμιλίες στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1990, σ. 16. Δὲν βλάπτει ἀκόμα καὶ συνεχὴς ὑπενθύμιση τῆς ὑπάρξεως ἐξαιρέσεων καὶ μεγεθῶν. Ὅμως χρειάζεται ἐπίσης νὰ μὴν ὑποτιμοῦμε πὼς

Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν νοεῖται σχολικο–σχολαστικὴ ‘οἰκειοποίηση’ τῆς ἀρχαιότητας. Στὴν ἑλληνικὴ παράδοση ὁ στοχασμὸς δὲν ταυτίζεται μὲ τὸν ὑπολογισμὸ καὶ ἐχθρεύεται τὴν εἰδίκευση — ἢ φιλοσοφία δὲν εἶναι διερεύνηση διαφορῶν ‘ἀντικειμένων’ οὔτε καθήλωση στὸ μερικό. Φιλοσοφικὴ σκέψη, στὸν βαθμὸ τῆς γνησιότητάς της, συμβαίνει μὲ προϋποθέσεις ποὺ ἐνοποιοῦν καὶ δυναμώνουν τὴν ψυχὴ ἐφόσον ἐπιστρέφει στὸ ἴδιο ὑψηλό, μέσα στὸ ὁποῖο δημιουργήθηκαν τὰ περισσότερο σημαντικὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος. Ἔτσι γίνεται φανερὸ γιὰ ποιὸν λόγο “τὸ μουσεῖο μᾶς κάνει νὰ νιώθουμε ἔνοχοι, σὰν κλέφτες...

“Νιώθουμε ἀμυδρὰ ὅτι ὑπάρχει κάποιος χάσιμος κι ὅτι αὐτὴ ἢ κατάνυξη γεροντοκόρης, αὐτὴ ἢ σιωπὴ νεκρόπολης, αὐτὸς ὁ σεβασμὸς Πυγμαίων δὲν εἶναι τὸ ἀληθινὸ περιβάλλον τῆς τέχνης, ὅτι τόσες προσπάθειες, τόσες χαρὲς καὶ τόσες λύπες, τόση ὀργή, τόση δουλειά, δὲν ἦταν προορισμένες ν’ ἀντανακλοῦν μιὰ μέρα τὸ θλιβερὸ φῶς τοῦ Λούβρου...”¹⁴⁰

Σὲ ὅποιον ἤδη ἄρχισε νὰ ἀποφεύγει ἢ ποτὲ δὲν γνώρισε τὴν ἄψυχη ἔρευνα, ὁ Συκουτρῆς ἐξηγεῖ πὼς ἡ ἰσχὺς τῆς ἀπάντησης

εἶναι ἀναπόφευκτη ἢ θάλασσα τῆς ἀσημαντότητας, ὅταν οἱ σχολῆς τῶν μαζοκρατικῶν κοινωνιῶν διατείνονται ὅτι μποροῦν νὰ προκύπτουν χιλιάδες φιλοσόφων καὶ φιλολόγων κατ’ ἔτος, τοὺς ὁποίους καὶ παράγουν. Ἀσημαντότητα ὑπῆρχε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἐπίσης καὶ στὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ ὁ δυτικὸς τυχοδιωκτισμὸς κατόρθωσε νὰ τὴν ἀναγάγει σὲ πλημμύρα καὶ κοσμοχαλασιά.

¹⁴⁰ Μερλώ–Ποντύ, *Ἡ πρόξα τοῦ κόσμου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Ἀθήνα 1984, σ. 106.

έγγράφεται στην ποιότητα τῆς ἐρώτησης, δηλαδή ὅτι αὐτὸ ποὺ προέχει ἐξ ἀρχῆς καὶ διὰ παντὸς στὴν ζήτηση νοήματος δὲν εἶναι ἡ ἴδια ἡ εὐρεση οὔτε κἂν ἡ ζήτηση, ἀλλὰ κυρίως οἱ ὑπαρξιακὲς προϋποθέσεις της — “ἀπὸ ποιὲς ἀμφιβολίες ξεκίνησες... Πῶς κατέληξες σὲ αὐτὴν εἰδικὰ τὴν πίστη, τί ἐσωτερικοὺς ἢ κι ἐξωτερικοὺς ἀγῶνες σοῦ στοίχισε, πῶς διαμορφώνει τώρα τὴν ζωὴ καὶ τίς πράξεις σου ...

“Ὅποιαδήποτε λύση, ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ σωστή, χάνει τὴν ἀξία της, γίνεται κάτι ἐπιφανειακό, [ἂν τὴν προσεγγίζεις σὰν νὰ ἦταν ‘ἕνα δεδομένο’, δηλαδή] ὅταν σταματήσεις νὰ αἰσθάνεσαι ἀνοιχτὸ μέσα σου τὸ πρόβλημα ποὺ τὴν ἐπέβαλε, ὅταν πιστέψεις ὅτι [ὡς ἀληθινὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ] εἶναι ὀριστική [, ὅταν πάψεις νὰ μὲ εἶσαι στὴν ἀπάντηση, ἢ ἂν ἡ ἀπάντησή σου δὲν εἶναι τέτοια ποὺ νὰ χρειάζεται μύηση]. Γιατὶ δὲν εἶναι οἱ ἀπαντήσεις, ἀλλὰ οἱ ἐρωτήσεις ἐκεῖνες ποὺ κρατοῦν τὸν κόσμο τοῦ πνεύματος πάντοτε ζωντανὸ καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἄγρυπνη”.¹⁴¹

¹⁴¹ Συκουτρῆς, “Οἱ πνευματικὲς κατευθύνσεις τῶν νέων”, *Μελέται καὶ ἄρθρα*, Ἀθήνα 1956, σ. 257–260 (προσαρμόζω στὴν δημοτικὴ). Πρβλ. τὸ πλήρες κείμενο στὶς ἐλληνικὲς σελίδες τοῦ Ἑλλοπου (ellopos.gr) Πρβλ. τὸν Ρίλκε (*Γράμματα σ’ ἕνα νέο ποιητὴ*, μτφρ. Νίκος Παπασταϊκούδης, Θεσ/νίκη χ. ἔ., σ. 69–70): “νὰ ἔχετε ὑπομονὴ γιὰ ὅλα τὰ ἄλυτα προβλήματα τῆς καρδιάς σας καὶ νὰ προσπαθήσετε νὰ ἀγαπήσετε τὰ ἴδια σας τὰ ἐρωτήματα σὰν κλειστὰ δῶματα καὶ σὰν βιβλία ποὺ εἶναι γραμμένα σὲ μιὰ πολὺ ξένη γλῶσσα. Μὴ φάγετε τώρα γιὰ ἐκεῖνες τίς ἀπαντήσεις ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σᾶς δοθοῦν, γιατί, ἀπλοῦστατα, δὲν θὰ μπορούσατε νὰ τίς βιώσετε. Ἄλλωστε, αὐτὸ εἶναι ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει: νὰ βιώνουμε τὰ πάντα. Τώρα βιώνετε τὰ ἐρωτήματα. Ἴσως ἀργότερα μπορέσε-

Παραμερίζοντας προκαταλήψεις, ύστεροβουλίες και κάθε φόβο, ὥστε, ὅπως ἔλεγε ὁ Πλωτῖνος,¹⁴² νὰ μὴ συνδοξάζω, νὰ μὴ σκέπτονται μαζί μου τὰ (ὅσα νομίζω ὡς) ἰδανικὰ ἢ συμφέροντα, ἢ συχάζω σὲ ὅ,τι ἀναζητῶ, ἐξαντλῶντας συνεχῶς, δι-
 αρχῶς καὶ ἔμπρακτα τὸ ἐρώτημα *τί ἀκριβῶς σκέπτομαι*, τὴν οὐσίαν ἐκάστου,¹⁴³ γιὰ ποιὸ λόγῳ σκέφτομαι — κυρίως: θὰ μποροῦσα νὰ ζήσω χωρὶς νὰ σκεφτῶ καὶ εἶναι ἡ σκέψη μου κάτι μέσα στὸ ὁποῖο μπορῶ νὰ ζήσω;

Σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια αὐτὰ γίνεται φανερό ὅτι σημαντική σκέψη καὶ συζήτηση ἔχει μιὰ σπανιότητα. “Φιλομαθῆ ψυχῆ, ποὺ νὰ ζητάει μὲ ὅλη της τὴν δύναμη τὴν ἀλήθεια γιὰ νὰ γιαιτρέψει τὴν ἄγνοια, εἶναι τὸ πιὸ δύσκολο νὰ συναντήσεις”, εἰδοποιοῦσε ὁ Βασίλειος,¹⁴⁴ καὶ ὁ Μανουὴλ Παλαιολόγος συμβούλευε τὸ παιδί του, ὅτι ἂν καὶ “μέτρο τῆς τροφῆς εἶναι ἡ ἀνάγκη καθενός, στὴν μάθηση χρειάζεται συνεχῶς τὸ περισσότερο [...] Συμφέρει νὰ μυηθεῖ ἡ ψυχὴ στὸ καλὸ μὲ κάποιον τρόπο ἀκόμα καὶ τὴν ὥρα ποὺ χωρίζεται ἀπὸ τὸ σῶμα”.¹⁴⁵

τε, σιγὰ σιγὰ καὶ χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθεῖτε, νὰ βιώσετε τις ἀπαντήσεις [...] Σχεδὸν καθετὶ τὸ σημαντικό εἶναι δύσκολο, καὶ σημαντικὰ εἶναι τὰ πάντα.”

¹⁴² Βλ. Πλωτίνου *Ἐννεάδες* 1, κεφ. 2, ἐν. 3.

¹⁴³ Πρβλ. τὸν *Φαῖδρο* τοῦ Πλάτωνα, 237c.

¹⁴⁴ Μ. Βασίλειος, *Περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος*, κεφ. 1, ἐν. 1.

¹⁴⁵ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος, *ὑποθῆκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς...*, PG 156, 368. Πρβλ. τὸν Οὔργο τοῦ ἁγ. Βίκτωρος (*Eruditio Didascalica*, PL 176, 776): “ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει πὼς ἡ πιὸ ἁμορφη ὁμίλια

Καὶ ὅμως, ὅ,τι ἐνδιαφέρει τόσο λίγους, εἶναι ἀκριβῶς ἡ αὐθεντικὴ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου (τότε ἐστὶν ὄντως μόνον), δηλαδή ἡ Νόηση, ἔγερση τῆς ψυχῆς στὴν πηγὴ τῆς σκέψης (ἀναχθεῖσα πρὸς νοῦν),¹⁴⁶ ὅπως ἐξομολογεῖται ὁ ἥρωας τοῦ Χαίλντερλιν — πρέπει νὰ ἀποκαλύψω τὸ μεγάλο Μυστικό, αὐτὸ πὺν θὰ μὲ ὀδηγήσει εἴτε στὴν ζωὴ εἴτε στὸν θάνατο.¹⁴⁷ Καὶ ὅταν αὐτὸ φανερωθεῖ, “ὅταν ἡ σοφία μπεῖ στὸ σπῖτι τῆς ψυχῆς, μιὰ ἐπουράνια ζωὴ ἀρχίζει τότε γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἡ ὁποία φθάνει στὴν γλυκειὰ μακαριότητα, νὰ ζεῖ ὡς μαθητῆς!

“Ὅλα τὰ πράγματα γίνονται πιά δάσκαλοι γι’ αὐτόν. Ἡ φύση ὀλόκληρη εἶναι ἓνας δάσκαλος γιὰ τὴν ψυχὴ του. Ὁ ἄνθρωπος ὁ πλέον ἀσήμαντος μπορεῖ νὰ εἶναι σὰν δάσκαλος γι’ αὐτόν. Ἡ συμβουλὴ τοῦ πιὸ ἀπλοῦ ὄντος τὸν κάνει νὰ νοιώθει τὴν σοφία τῶν συμβουλῶν του. Τὸ ἀντικείμενο τὸ πιὸ γελοῖο τοῦ φανερώνεται ἀπὸ τὴν ὄψη του τὴν σοφὴ καὶ τὸ σύμπαν ὀλόκληρο παρουσιάζεται στὸ πνεῦμα του σὰν ἓνα διδακτικὸ βιβλίον ἀνοικτό. Μπορεῖ νὰ ἀντλεῖ ἀπὸ κεῖ θησαυροὺς περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, γιὰτι νοιώθει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον ὅτι εἶναι μαθητῆς. Ἄν τύχει ὅμως νὰ τοῦ περάσει ἀπὸ τὸ μυαλὸ καὶ γιὰ μιὰ

βγήκε ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Νέστορα ὅταν ἦταν γέρος καὶ ἀνήμερος. Δὲς λοιπὸν πόσο ἀγαποῦσαν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι τὴν σοφία, τόσο πὺν οὔτε ἡ ἀρρώστια τῶν γηρατειῶν δὲν μποροῦσε νὰ τοὺς ἐμποδίσει νὰ τὴν ἀναζητοῦν.”

¹⁴⁶ Πλωτίνου *Ἐννεάδες* 1, κεφ. 6, ἐν. 6.

¹⁴⁷ Χαίλντερλιν, “Ἐπερίων – Thalia fragment”, μτφρ. Βασ. Λαζα-
νάς, *Ἐποπτεία* 66, Μάρτιος 1982, σ. 252· πρβλ. Γρηγορίου Νύσ-
σης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 145.

μόνο στιγμή, ὅτι ἡ ἐκπαίδευσή του ἐτελείωσε καὶ δὲν εἶναι πιά μαθητής, ἂν περνᾷ γιὰ προσβολή τὴν συμβουλή ἢ τὴν διδασχὴ τοῦ ἄλλου, ἢ σοφία τὸν ἀποχαιρετᾷ καὶ μένει στὸ σκοτάδι, ὅπως ὁ Σολομὼν τὶς τελευταῖες μέρες τῆς ζωῆς του”.¹⁴⁸

Ὅσοδήποτε γνήσια, ἡ ζήτηση ἐνδέχεται νὰ φανεῖ μάταιη, σὰν νὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ἀνάβει ξύλα μέσα στὴν βροχή. Ἄν εἶναι ὀλόψυχη, ἔρχονται ὧρες πού ἡ σκέψη παίρνει ξαφνικὰ φωτιά,¹⁴⁹ ἔννοιες κι ἐπιθυμίες, ὅλη ἡ περιουσία τῆς ψυχῆς ὑποχωρεῖ κι ἐπισκιάζεται ἀπὸ τὸ Πνεῦμα: εἶναι ζωντανὸς ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἐνεργὸς καὶ κοφτερὸς πέρα ἀπὸ κάθε ξίφος δίστομο, διασχίζει καὶ φθάνει ὡς τὸν μερισμὸ ψυχῆς καὶ Πνεύματος.¹⁵⁰

“Θὰ γίνουν ὅλοι μαθητὲς τοῦ Θεοῦ¹⁵¹ δηλαδή, ὄχι μὲ γράμματα καὶ χαράγματα μαθαίνοντας τὸ καλὸ, ἀλλὰ μέσα στὸ Ἅγιο Πνεῦμα διδασκόμενοι τέλεια· οὔτε μόνο στὶς λέξεις, ἀλλὰ στὸ Φῶς τῶν λέξεων καὶ στὶς λέξεις τοῦ Φωτός, μυσούμενοι μυστικά στὶς θεῖες πραγματικότητες”.¹⁵²

¹⁴⁸ Γκόγκολ, “Γράμματα γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴ ζωὴ”, χ. μτφρ., Ἐποπτεία Ἰουνίου 1992, σ. 66.

¹⁴⁹ Βλ. Πλάτωνος Ἐβδόμη ἐπιστολή, 341b κ.έ.

¹⁵⁰ Ἐβρ. 4.12· γιὰ τὴν διάκριση ἐδῶ ψυχῆς καὶ πνεύματος πρβλ. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ Πρὸς Θαλάσσιον, ἐν. 56.

¹⁵¹ Ἰω. 6.45.

¹⁵² Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, Κατήχηση 28, εἰς ΕΣΝΘ, τ. 1, σ. 358.

“Τοῦ ἔδωσε αὐτάρκεια μέσα στήν ἔρημο, στήν δίψα τοῦ κάου-
σωνα καί τήν ξηρασία, τόν ἐκύκλωσε, τόν ἐπαίδευσε καί τόν δια-
φύλαξε ὡς κόρη τοῦ ὀφθαλμοῦ Του”.¹⁵³

“Ὁ μέγας Θεός, τὸ τέλειο παιδί! Καί πῶς νὰ μὴν
εἶναι τέλεια ἡ παιδεία τοῦ παιδιοῦ αὐτοῦ; Φτάνει σὲ ὅλα τὰ παι-
διά Του, κι ἐμᾶς, τὰ νήπιά Του, μᾶς παιδαγωγεῖ”.¹⁵⁴

Ἦ ὅπως τὸ ἐξηγεῖ ὁ Χαίλντερλιν,

“Ὅλα τὰ ὀνόματα αὔρα ἐωθινή / ποὺ χάνεται κατάντησαν,
ἀφότου ἤρθεν ὁ Χριστός, ὄνειρα ἐγίναν. / Σὰν πλανέματα πέ-
φτουν στήν καρδιά, σκοτώνοντας, ἂν κανένας // στοχαστικά δὲν
ζυγιάσει, τί νᾶναι τάχα, καί δὲν τὰ κατανοήσει. / Ἄλλ’ ὅμως ὁ
στοχαστικὸς ἄνθρωπος σπούδασε / τὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ”.¹⁵⁵

¹⁵³ Δευτ. 32.10.

¹⁵⁴ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, *Παιδαγωγός*, βιβλ. 1, κεφ. 5, ὑποκεφ. 24,
έν. 3.

¹⁵⁵ Χαίλντερλιν, *Πάτμος-ἡμιτελὲς σχεδίασμα*, εἰς Τ. Παπατσώνη,
Friedrich Hölderlin, Ἀθήνα 1993, σ. 123· πρβλ. τὸν Πλούταρχο,
ὅπως παραθέτει ὁ Μάξιμος, *Ἐκ διαφορῶν βιβλίων..*, PG 91, 821.

Σὲ ποιούς μίλησε ὁ Παῦλος;

Η ΟΜΙΛΙΑ τοῦ Παύλου στοὺς Ἀθηναίους βοηθάει κατ' ἀρχὴν νὰ σκεφτοῦμε τὴν δική του μεταστροφή. Πιστεύω πὼς εἶναι ἀμέσως κατανοητὸ ὅτι, ὅσοδήποτε κι ἂν χρειαζόταν, ὅμως δὲν ἀρκοῦσε ἓνα ὄραμα, ὅταν καὶ ἄλλοι συναντοῦσαν τὸν Χριστὸ ἀλλὰ δὲν πίστευαν. *Κακοὶ μάρτυρες γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τὰ μάτια καὶ τὰ αὐτιά, ἂν ἔχουν βάρβαρες ψυχές, ἐξηγεῖ ὁ Ἑράκλειτος.*¹⁵⁶

Ἦχι μόνο ἡ βάρβαρη, ἀλλὰ καὶ μιὰ ψυχὴ ποὺ ἔφτασε νὰ μαντεύει πὼς ἡ ὁμορφιά εἶναι ἀλήθεια, ἡ ἀλήθεια ὁμορφιά, ὅμως ὄχι (ἢ ὄχι ἀκόμα) στὴν Μορφὴ ἐκείνου ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος ἡ ἀλήθεια, ἔχει τὴν ὁμορφιά της θνητῆ, ἐπιχειρεῖ ὀλιγάρχεια χωρὶς λόγο: *αὐτὸ εἶν' ὄλο / ποὺ ξέρεις στὴ γῆ, κι ὄλο ποὺ χρειάζεται νὰ ξέρεις.*¹⁵⁷ Κάποτε δὲν ἀντέχει ἡ ἀπελπισμένη αὐτὴ ὀλιγάρχεια, καὶ τὸ ἄλογο γίνεται παράλογο, ὁ ἄνθρωπος τρελαίνεται τελείως.

¹⁵⁶ DK 107.

¹⁵⁷ Κήτης, Ὡδὴ σὲ μιὰ ἐλληνικὴ ὑδρία.

Πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς Δαμασκοῦ, ὁ Παῦλος θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἀγάπη γιὰ τὴν ἀλήθεια μὲ σπουδὴ καὶ τόλμη,¹⁵⁸ μέσα σὲ προσευχὴ μετάνοιας,¹⁵⁹ ἢ ὁποῖα τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀφεθεῖ μὲ ἐμπιστοσύνη στὸ Φῶς ποὺ κατέφλεγε τὴν ἁμαρτία του, καὶ κατόπιν νὰ μιλήσει στοὺς Ἀθηναίους μὲ τὸν φιλοσοφικὸ καὶ εὐαγγελικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἔκανε. Ὅπως συνοψίζει ὁ ἅγιος Σωφρόνιος, “ἔφερε πνευματικῶς στὴν καρδιά του τὸν Χριστό, τὸν ὁποῖο ἐδίωκε, γι’ αὐτὸ τοῦ φανερώθηκε τὸ Φῶς τῆς Θεότητος μὲ δύναμη”.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Ὅπως σημειώνει ὁ Γαῖγκερ, “Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς [...] ὑπῆρξε ὁ πρῶτος συγγραφέας ὁ ὁποῖος [...] ἔδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐλληνικῆς παιδείας τῶν βιβλικῶν συγγραφέων. Κάνει ὀρθὴ ἀναγνώριση (*Στρώματα* I.19...) τῆς περικοπῆς τῶν *Πράξεων* 17.28, ὡς προερχόμενης ἀπὸ τὸ ἀστρονομικὸ ἔργο *Φαινόμενα* τοῦ Ἀράτου, στ. 5. Παρομοίως (*Στρώματα* I.14...) ἐφιστᾶ τὴν προσοχὴ στὴν περικοπὴ ἐνὸς στίχου Ἐπιμενίδου τοῦ Κρητός, ἀπὸ τὸ ἐπικὸ ποίημά του *Οἱ Χρησμοὶ* (ἀπ. I, *DK* I.31) στὴν *Πρὸς Τίτον* ἐπιστολὴ (1.12), καὶ ἓνα ἄλλο ἐλληνικὸ ἀπομνημόνευμα στὴν *Α’ πρὸς Κορινθίους* (15.33), προερχόμενο ἀπὸ τὸν διασημότερο ποιητὴ τῆς νέας Ἀττικῆς κωμωδίας Μένανδρο (*Θαῖς* ἀπ. 218...), μία πολὺ πετυχημένη περικοπὴ σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Παύλου ἢ ὁποῖα ἀπευθυνόταν στὴν μᾶλλον πεπαιδευμένη ἐλληνικὴ Ἐκκλησία τῆς Κορίνθου” (βλ. Γαῖγκερ, *Πρωτοχριστιανικοὶ χρόνοι καὶ ἐλληνικὴ παιδεία*, ὅ.π., σ. 103–4, σημ. 28). Ὁ Παῦλος καταγόταν ἀπὸ τὴν Ταρσό, πόλη φημισμένη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γιὰ τὴν μελέτη τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων.

¹⁵⁹ Πρβλ. Σαχάρωφ, *Ὁψόμεθα τὸν Θεὸν καθὼς ἐστι*, ὅ.π., σ. 401.

¹⁶⁰ Σαχάρωφ, ὅ.π., σ. 247.

Η ΟΜΙΛΙΑ τοῦ Παύλου στηριζόταν κυρίως στὰ δεδομένα τῆς ὁμηρικῆς θρησκείας — ὅπου ὁ Ποσειδῶν μποροῦσε νὰ ἀποσύρεται στὸν ναό του στὶς Αἰγές¹⁶¹ καὶ ἡ Ἄθηνᾶ στὸ Ἐρεχθεῖο¹⁶²— ἀφορῶντας τὴν καρδιὰ τῆς ἐλληνικῆς ἀγωνίας, τὸ ζήτημα τοῦ θανάτου, τὸ ὁποῖο διατηροῦσε τὸν ὁμηρικὸ πυρῆνα τοῦ¹⁶³ ἀκόμη καὶ μετὰ τίς φιλοσοφικὲς ἐπιγνώσεις, καὶ πιὸ ἔντονο μέσα στὸν συγκρητισμὸ τῆς ἐποχῆς.¹⁶⁴ Ὁ Παῦλος συνέδεσε τὸν πυρῆνα αὐτὸ μὲ τὴν ἴδια τὴν δική τους ὑψηλότερη θεολογικὴ σκέψη, κρίσιμα στοιχεῖα τῆς ὁποίας ἐγγυήθηκε φέροντάς τα στὸν ὀρίζοντα τῆς χριστιανικῆς ἀποκάλυψης.

Μόνο πολὺ ἀπρόσεκτα θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι “τὸ νέο μῆνυμα ὑποσχόταν μιὰν ἀθανασία, τὴν ὁποία δὲν εἶχαν τολμήσει ποτέ

¹⁶¹ Ὀδύσσεια ε 380–1.

¹⁶² Ὀδύσσεια η 81. Πρβλ. στὴν ὁμιλία τοῦ Παύλου: “Κύριος οὐρανοῦ καὶ γῆς ὅπως εἶναι, δὲν κατοικεῖ σὲ χειροποίητους ναούς”, κλπ.

¹⁶³ Σήμερα ἀκόμη, “τὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν γιὰ τοὺς Νεοέλληνες μοιάζει στὴν ἐρημιὰ καὶ στὸ σκοτάδι μὲ τὸ βασίλειο τῶν νεκρῶν τοῦ Ὀμήρου [...] Ἡ ἰδέα ποὺ ἔχει ὁ Ὅμηρος γιὰ τὸν κάτω Κόσμο, ἔχει τόσο βαθειὰ ἐπηρεάσει τὴν λαϊκὴ ἀντίληψη, ὥστε οὔτε ἡ μυθολογία [ποια μυθολογία;] οὔτε ὁ χριστιανισμὸς δὲν μπόρεσαν νὰ τὴν ξεριζώσουν,” παρατηρεῖ ὁ Νίλσον, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας*, μτφρ. Αἰκ. Παπαθωμοπούλου, Ἀθήνα 1984, σ. 317.

¹⁶⁴ Ἡ ἴδια ἢ εἰκαστικὴ τους ὁρμὴ εἶχε ἀπὸ καιρὸ ἐγκαταλείψει τὴν κλασικὴ προσήλωση στὴν ἡσυχία τῆς θείας θεωρίας ἐξερευνώντας πλησιέστερα στὴν ὁμηρικὴ ἀρχὴ τῆς καὶ βιαιότερα συναισθημάτα θλίψης, ἔντασης, ἀγωνίας...

νά ἐλπίσουν”.¹⁶⁵ Ὁ Παῦλος συνέδεσε τὴν ἀθανασία πού δὲν ἤλπιζαν ἀπλῶς ἀλλὰ γνώριζαν, μὲ τὴν πρωταρχικὴ ὁμηρικὴ συνείδησή τους. Περισσότερο συνάρμοσε τὴν ἱστορικὴ τους συνείδηση σὲ μιὰ ἐνότητα, παρὰ τοὺς ἀνακοίνωσε κάτι νέο. Ἡ ἀγγελία τῆς ἀνάστασης δόθηκε στοὺς Ἕλληνες ὡς αὐτονόητη πλευρὰ τῆς στενῆς σχέσης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, στηριζόμενη στὴν θεία πρόνοια καὶ ἀγάπη γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος στὸ σύνολό του, ὡς γένος τοῦ Θεοῦ.

Ἡ (ὁμηρικὴ ἤδη) ζωντανὴ ἐπίγνωση συγγένειας καὶ ἐπαφῆς τοῦ Θεοῦ μὲ τοὺς ἀνθρώπους ἀπομάκρυνε κάθε μαγικὴ συνεκδοχὴ καὶ συνέδεε τὴν ἀνάσταση μὲ τὴν ἐπιθυμία καὶ φροντίδα Του γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἐνῶ ἡ ποίηση ὅλων τῶν ἐθνῶν ἀπὸ ἓνα, καὶ ἡ μαρτυρία γιὰ τὴν Ἡμέρα τοῦ ζῶντος ἀνδρὸς καὶ τὴν οἰκουμενικὴ δικαιοσύνη Του, ἀποκάλυπτε πῶς ἡ μύηση κατ’ ἀρχὴν ἀφορᾷ ὅλους —οὔτε μία μόνο ἐθνότητα, οὔτε στενὸ κύκλο σοφῶν— καὶ δὲν εἶναι ἀφηρημένη διαδικασία προσαρμογῆς σὲ συμπαντικοὺς νόμους διαιωνίσεως, ἀλλὰ ἔχει τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος της, ὀλόκληρο τὸ νόημά της, σὲ συγκεκριμένο πρόσωπο, θεῖο μαζὶ καὶ ἀνθρώπινο.

Ὁ Παῦλος ἄγγιζε βαθύτερα σημεῖα τῆς συνείδησής τους, ὅσο ἀνεπαρκῆς ἐπιφανειακά (μὲ τὴν ἔμφαση στὴν ὁμηρικὴ καταδίκη στὸν ἄδη ἀκόμη καὶ τῶν ἡρώων), τόσο λυσιτελέστερος στὸ βάθος, ὥστε μᾶλλον τὸν εἰρωνεύθησαν παρὰ τὸν ἀπέρριψαν: “κι ὅταν ἄκουσαν γιὰ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, ἄλλοι τὸν χλεύαζαν κι ἄλλοι εἶπαν, ‘θὰ σὲ ἀκούσουμε γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ

¹⁶⁵ Ἀρέντ, *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, ὁ.π., σ. 424.

καὶ πάλι’.”¹⁶⁶ Τοὺς παρουσίαζε, ἂν καὶ ὄχι καθαρὰ (στὴν συγκεκριμένη ὁμιλία), τὸν Λόγο τῆς μετάβασης στὴν ἀθανασία. Στις Ἐπιστολὲς εἶναι σαφέστερος, ἀλλὰ καὶ οἱ Πατέρες ποὺ ἀκολούθησαν ἔχουν ἐπιμείνει ἐδῶ ἀρκετά, ἀπ’ ὅπου φαίνεται πὼς ἡ ἐνανθρώπηση, ἡ μετάβαση καὶ διάβαση τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου πρὸς τὸν κόσμον, ἦταν αὐτὸ ποὺ περισσότερο σκανδάλιζε.

“Οἱ φιλόσοφοι τῶν Ἑλλήνων λένε πὼς ὁ κόσμος εἶναι ἓνα μεγάλο σῶμα, καὶ λένε τὴν ἀλήθεια [...] Ἐπομένως, καθόλου ἀταίριαστο δὲν εἶναι νὰ βρίσκεται μέσα σὲ ἄνθρωπο ὁ Λόγος, καὶ ὅμως ὅλα νὰ φωτίζονται, νὰ κινοῦνται καὶ νὰ ζοῦν ἀπὸ Ἐκεῖνον καὶ μέσα Του, ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς λένε, ὅτι ‘μέσα Του ζοῦμε, κινούμεστε καὶ ὑπάρχουμε’... Γιατὶ ἂν ὁ Πλάτων, ὁ θαυμαστὸς ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνας, λέει ὅτι Ἐκεῖνος ποὺ δημιούργησε τὸν κόσμον, βλέποντάς τον νὰ χειμάζεται καὶ νὰ κινδυνεύει νὰ δώσει στὸν τόπο τῆς ἀνομοιότητος, κάθισε στοὺς οἴακες τῆς φυχῆς καὶ βοηθεῖ διορθώνοντας ὅλα τὰ σφάλματα, τί ἀπίστευτο λέμε ἐμεῖς, ἂν ἡ ἀνθρωπότητα βρίσκεται σὲ πλάνη, καὶ κάθισε μέσα τῆς ὁ Λόγος καὶ φανερώθηκε ἄνθρωπος, γιὰ νὰ σώσει τὴν χειμαζόμενη ἀνθρωπότητα μὲ τὴν ἐξουσία καὶ τὴν ἀγαθότητά Του;”¹⁶⁷

Ὅπως τὸ εἶπε ὁ Χαίλντερλιν,

¹⁶⁶ Πράξεις 17.32.

¹⁶⁷ Μ. Ἀθανάσιος, *Περὶ ἐνανθρωπήσεως*, κεφ. 41, ἐν. 5· κεφ. 42, ἐν. 4· κεφ. 43, ἐν. 7· πρβλ. τὸν Πλάτωνα, *Πολιτικός* 273d κ.έ., *Νόμοι* 897a.

“Στήν στροφή τοῦ Χρόνου, ἐμᾶς τοὺς νυσταγμένους ἀνορθώνει, καὶ μὲ χρυσὰ λουριὰ κρατάει, σὰν παιδιά”.¹⁶⁸

Καὶ τὸ σχολίασε ὁ Παπατσώνης, ἐπίσης ποιητικά.

“Ὁ λυτρωμένος ἀπὸ τὰ τάρταρα νεκρός, αὐτὸς ποὺ διανύει τὴ νόχτα τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ Θεοῦ, ποὺ τοῦ ξυπνᾷ κάποτε θεία συνάρσει τὸ θυμοειδές, ἀλλὰ ποὺ πτοεῖται, καθὼς τὸν σέρνουν πρὸς τὸ ἔκπαγλο φῶς, καὶ ἐτοιμάζεται νὰ καλπᾷ πρὸς τὰ πίσω, ἐνῶ ἔρχεται μειλίχιος ὁ χρυσὸς χαλινός, ὑπομονετικός, ὄχι ἀγριωπός, τῆς στοργῆς τοῦ Πατέρα, τῆς εὐτολμίας, δώρου πατρικοῦ, καὶ κάθεται καὶ τὸν γυμνάζει καὶ τὸν προπονεῖ στὶς μικρές καὶ ἤρεμες χόβολες καὶ στὶς χρυσόσκονες τῆς θέρμης του ὥστε νὰ μπορέσει κάποτε νὰ φθάσει καὶ τὶς φλόγες τὶς ὀλοκληρωτικὲς — τί ἄλλο θυμίζει παρὰ κονίστρα ὅπου θεϊκὲς βουλὲς προπονοῦν ἡμιθέους σὲ τοπία ὀλύμπιας φωτεινότητας;”¹⁶⁹

Ἡ ΒΑΘΕΙΑ συγγένεια τῆς χριστιανικῆς πνευματικότητος μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ διαμορφώνει τὴν ὁμιλία τοῦ Παύλου στοὺς Ἀθηναίους καὶ τὴν φιλοσοφικὴ σκέψη ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν Βάπτιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὅπως δὲ ποτε οἱ Ἕλληνες δὲν πίστεψαν χάρις σὲ μερικὲς ὁμιλίες. Στὴν ἀγάπη τους γιὰ τὴν ἀλήθεια, μὲ ὀρμὴ ποὺ μπορούσε νὰ ὑπερβαίνει ἄνετα τὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴ τους ἰδιαίτερη μνήμη, δὲν ἀποκρίθηκε μιὰ διάλε-

¹⁶⁸ Χαίλντερλιν, “Αἰδημοσύνη” εἰς *Ἐλεγείες, ὕμνοι καὶ ἄλλα ποιήματα*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Ἀθήνα 1996, σ. 17.

¹⁶⁹ Σχόλιο τοῦ Παπατσώνη στὸ ποίημα *Πάτμος*, εἰς Τ. Παπατσώνη, *Friedrich Hölderlin*, ὁ.π., σ. 69.

ξη ἀλλὰ κυρίως αὐτὸ ποὺ ἱστορεῖται στὶς Πράξεις γιὰ τὸν Στέφανο, ὅτι πλήρης πίστεως καὶ δυνάμεως ἐποίει τέρατα καὶ σημεῖα μεγάλα ἐν τῷ λαῷ,¹⁷⁰ ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ Ἑβραῖοι ποὺ ἐπρόκειτο νὰ τὸν δολοφονήσουν, ἀτενίσαντες εἰς αὐτὸν ἄπαντες οἱ καθεζόμενοι ἐν τῷ συνεδρίῳ εἶδον τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡσεὶ πρόσωπον ἀγγέλου.¹⁷¹ Ὅπως ἐξηγοῦσε ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, “πράγματι ὁ Χριστὸς ἐπρόκειτο νὰ παρατήσῃ τὴν μητέρα τῶν Ἰουδαίων, τὴν ἀχάριστη Ἱερουσαλήμ, καὶ νὰ βαδίσει στοὺς Ἕλληνας καὶ νὰ τοὺς διδάσκῃ”.¹⁷²

Γιὰ νὰ ἐνωθεῖ καὶ ἐννοιολογικὰ ἡ νέα πίστη μὲ τὴν προηγούμενη ἐλληνικὴ παράδοση, συνέβαλε ἡ ἔμπρακτη ἔμφαση στὴν πνευματικὴ συγγένεια τοῦ Εὐαγγελίου μὲ τὸν Ἑλληνισμό — ὁ διάλογος μὲ τοὺς Ἕλληνας, ἡ ἔμφαση στὴν νίκη ἐπάνω στὸν θάνατο, ἡ ἐπικέντρωση στὴν ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν γνώση Του ὡς ζωντανὴ πείρα τῆς ἔνωσης μαζί Του.

¹⁷⁰ Πράξεις 6.8.

¹⁷¹ Πράξεις 6.15.

¹⁷² Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην*, τ. 1, σ. 684.

Φίλοι και ἐχθροὶ τοῦ Πνεύματος

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ δὲν εἶναι ἀγώνισμα πρωτοτυπίας. Ἀντίθετα, ἤδη στὰ πρῶτα χρόνια τῆς λεγόμενης¹⁷³ ἀποστολικῆς περιόδου, οἱ Πατέρες βεβαιώνουν ἀλήθεια πού συχνὰ λησμονεῖται, ὅτι σὲ διάφορους βαθμοὺς τὸ Πνεῦμα ζωοποιεῖ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὅλους τοὺς πολιτισμούς. Οἱ βαθμοὶ σημαίνουν πὼς δὲν εἶναι ὅλα ‘τὸ ἴδιο’ — ἀντιθέτως, ὅλα διαφέρουν περισσότερο ἢ λιγώτερο, ὥστε ἂν πρῶτο βῆμα τῆς ἀξιολόγησης γίνεῖ ἡ ἰσοπέδωση, ἀντὶ οἰκουμενικότητος προκύπτει συνονθύλευμα.

Ἄς σκεφτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο τοῦ Θεανθρώπου ὡς θνητοῦ καὶ ἀναστάντος, πῶς ὀρι-

¹⁷³ Ἀποστολικὴ παραμένει ἡ Ἐκκλησία συνεχῶς, ἰσχυρίζεται τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συμβαίνει ὄχι μόνο πρὸς τὰ ‘ἔξω’ μέχρι συντελείας, ἀλλὰ καὶ στὸ ἴδιο τὸ πλήρωμά της, ὅπου κατὰ κύριο λόγο τὸ Εὐαγγέλιο δὲν ἀποτελεῖ μιὰ πεποιθήση, ἀλλὰ συνεχῆ μυστικὴ ἀνακοίνωση τῶν Καλῶν Νέων. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἀποστολικὴ ἐπειδὴ κατάγεται ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀποστόλους. Τὸ ἓνα δὲν εἶναι δυνατὸ χωρὶς τὸ ἄλλο.

σμένοι ἐπικαλοῦνται σχετικὰ ὅμοιες πεποιθήσεις γιὰ νὰ δείξουν, τάχα, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μιὰ ἐκδήλωση τοῦ ‘συλλογικοῦ ἀσυνείδητου’, πάντως τίποτα πιὸ πραγματικὸ σὲ σχέση μὲ παρόμοια ‘μυθεύματα’.

Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι τὸ ὄπιο τοῦ λαοῦ, ἀποτελεῖ (στὴν καλύτερη περίπτωση) εὐλογία σχετικῶς εἰκασία,¹⁷⁴ ὄχι ἀπαραιτήτως ἀλήθεια. Ἡ πλαστότητα ἔστω ὅλων τῶν μέχρι στιγμῆς γνωστῶν θρησκειῶν, γιατί βεβαιώνει ὅτι δὲν θὰ μπορούσε ποτέ νὰ προκύψει καμμιά γνήσια θρησκεία, καὶ ἡ ἀνάγκη ἔστω ὅλων τῶν ἀνθρώπων νὰ παρηγορηθοῦν, γιατί βεβαιώνει ὅτι καμμιά θρησκεία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ παραμῦθι; Παρομοίως στὸ δικό μας ζητούμενο: γιατί ἡ ὑπαρξὴ διαφόρων διηγήσεων περὶ θεανθρώπων ἀποκλείει τὴν ἀπλὴ δυνατότητα μιὰ ἀπὸ αὐτὲς νὰ ἀληθεύει μόνο ἢ κυρίως ἢ περισσότερο;

ΦΥΣΙΚΑ, ἡ ἀπλὴ ἱστορικότητα τῆς ὑπαρξης τοῦ Ἰησοῦ εἶναι ἀναμφίβολη. Συνοψίζοντας τὴν σχετικὴ ἔρευνα ὁ Πατρῶνος συμπεραίνει πὼς “ἡ ἱστορικὴ ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν καὶ ἡ ἱστορικότητα τῶν ἱερῶν προσώπων τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἶναι ἀδιανόητο νὰ ἀμφισβητη-

¹⁷⁴ Ὅχι ἰδιαίτερος εὐλογία, ἐφόσον ὁ χριστιανισμὸς, στὸν ὅποιο κυρίως ἀναφέρεται ὁ Μάρξ ἐπικρίνοντας τὸ θρησκευτικὸ βίωμα, δὲν ἀναπαύει πράγματι, παρὰ μόνο ὑπὸ προϋποθέσεις ἐπίπονου πνευματικοῦ ἀγῶνα, μέσα ἀπὸ δοκιμασίες ποὺ δὲν περιέχουν τίποτα λιγώτερο ἀπὸ φόβο καὶ τρόμο.

θοῦν σήμερα ἀπὸ τοὺς ἀντικειμενικοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας αὐτῆς”, καὶ παραθέτει μαρτυρίες τῶν ἱστορικῶν Πλίνιου τοῦ Νεώτερου, Τάκιτου, Σουητώνιου, Ἰώσηπου, ἐπισημαίνοντας καὶ σχετικὲς μαρτυρίες ἀντιχριστιανικῶν συγγραμμάτων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἐπίσημης ραββινικῆς φιλολογίας,¹⁷⁵ ἢ ὁποῖα δὲν θὰ ἀμυνόταν αἴφνης ἀπέναντι σὲ ἀνύπαρκτο πρόσωπο, καὶ μάλιστα ὅταν τέτοιες ἄμυνες ἀποφασίζονται μόνον σὲ περίπτωση ἀπόλυτης ἀνάγκης, ἐφόσον συνεπάγονται ἀνεπιθύμητες παρενέργειες, διὰ μόνης τῆς ὑπάρξεώς τους ἀναγνωρίζοντας μιὰ σπουδαιότητα στὸν θεωρούμενο ὡς ἀντίπαλο.

“Ἀπὸ τὴν ραββινικὴ παράδοση πληροφοροῦμαστε ὅτι ἔγινε συγχρόνως [μὲ τίς κινήσεις γιὰ τὴν σταύρωση] καὶ συστηματικὴ προσπάθεια ὥστε ὅλα τὰ θαύματα τοῦ Ἰησοῦ νὰ ἐρμηνευθοῦν πρὸς τὸν λαὸ μὲ κάποια λογικὴ ἐξήγηση. Ἰδιαιτέρα οἱ ἀναστάσεις νεκρῶν ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ, εἴτε ν’ ἀποδοθοῦν σὲ μορφὲς νεκροφάνειας, εἴτε νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς μαγικὲς πράξεις καὶ ἐνέργειες κάποιας ὀπτικῆς ἢ ἄλλης ἀπάτης. Ἐπομένως, θὰ ἔπρεπε νὰ προβληθεῖ ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦταν ἓνα εἶδος ‘λαοπλάνου’ ψευδοπροφήτη καὶ ὅτι ὅλα ὅσα ἔπραττε στηρίζονταν σὲ κάποια ‘μαγικὴ ἐνέργεια’ καὶ τίποτε παραπάνω”.¹⁷⁶

Παρομοίως ὁ Ράμφος τονίζει πὼς “ἡ ἱστορικὴ ὑπαρξίς τοῦ Ἰησοῦ δὲν μπορεῖ νὰ τεθῆ σοβαρὰ ὑπὸ ἀμφισβήτησι. Τὴν τεκμηριώνουν (γιὰ τίς θύραθεν μαρτυρίες περὶ Ἰησοῦ βλέπε μετὰξὺ ἄλλων: Ε. Π. Σάντερς, *Τὸ ἱστορικὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ*,

¹⁷⁵ Πατρῶνος, *Ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἰησοῦ*, ὁ.π., σ. 17.

¹⁷⁶ Ὁ.π., σ. 399 καὶ 454.

Ἀθήνα 1998, σ. 99 κ.έξ.), αναφερόμενοι στὸν ἴδιο ἢ τὴν κίνησι τῶν μαθητῶν του οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐποχῆς Φλάβιος Ἰώσηπος (*Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας* 18, 63 κ.έξ.), Τάκιτος (*Χρονικῶν* 15, 44) καὶ προηγουμένως ὁ Σουητώνιος στοὺς *Βίους τῶν δώδεκα καισάρων* (Κλαύδιος). Πρόκειται γιὰ ἀπλές, πλὴν ἐπαρκεῖς, ἀναφορές, καθὼς ὁ Ἰησοῦς ἦταν γιὰ τὰ δεδομένα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἓνας ἀσήμαντος ὑπήκοος τῆς Ῥώμης”.¹⁷⁷

Ἐπιμένοντας στὴν τελευταία παρατήρηση. Ἐφόσον ὁ Ἰησοῦς δὲν μποροῦσε νὰ ἐνδιαφέρει τοὺς ἱστορικοὺς, παρὰ μόνον μετὰ τὴν βάπτισι τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἀλυσίδας τῶν ἐθνῶν ποὺ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ὁ Ἑλληνισμὸς ἐκχριστιάνισε, ἐνδεχόμενη ἀπουσία σχετικῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία, ἀκόμη καὶ ἂν συνέβαινε τέτοια ἀπουσία, ὄχι μόνον δὲν θὰ κατέρριπτε τὴν ἱστορικότητα τῆς ὑπαρξῆς Του, ἀλλὰ δὲν θὰ εὐνοοῦσε οὔτε κἂν ἀπλὴ ὑποψία ἐναντίον της. Ὅμως ἀρκεῖ στοιχειώδης νοημοσύνη, ἔστω ἀγνοῶντας τελείως ἢ καὶ ἀπορρίπτοντας τὶς μαρτυρίες τῶν ἱστορικῶν, ἔστω καὶ τῆς ἴδιας τῆς Ἰουδαϊκῆς καὶ ὁποιασδήποτε ἀντιχριστιανικῆς γραμματείας τῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ συμπεράνει κανεὶς τὴν ἱστορικότητά Του πέρα ἀπὸ κάθε δυνατὴ ἀμφιβολία.

Ἄς θυμηθοῦμε πῶς ἔδειχνε ὁ Πόποβιτς τὸ βέβαιο ὄχι μόνον τῆς ἱστορικότητας ἀλλὰ τῆς ἴδιας τῆς Θεότητάς Του, ἐξηγῶντας ὅτι χωρὶς τὴν Ἀνάστασι καὶ τὴν Σοφία Του δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὑπάρξουν Ἀπόστολοι, Ὁμολογητές, Μάρτυ-

¹⁷⁷ Ράμφος, *Τὸ Μυστικὸ τοῦ Ἰησοῦ*, Ἀθήνα 2006, σ. 37–38.

ρες...,¹⁷⁸ ὅλη ἡ αὐτοθυσία μαζί καὶ σοβαρότητα στὴν ὁποία ἰδρύθηκαν οἱ χριστιανικὲς Ἐκκλησίες, μὲ ἀπλοϊκοὺς ἀνθρώπους φθάνοντας στὴν Βάπτισή τοῦ ἴδιου τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, καταλήγοντας νὰ γίνουν ἡ ψυχὴ τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἡ θεμέλια αἰτία ὅλων τῶν πολιτισμῶν ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν... Ἄν αὐτὰ δὲν μποροῦν παρὰ νὰ εἶναι θεῖα ἔργα, εὐκόλα συμπεραίνει κανεὶς σὲ τί ἀνοησία βρίσκονται ὅσοι ἀρνοῦνται ἀκόμα καὶ τὴν ἀπλὴ ἱστορικότητα τῆς ὕπαρξής Του. Ὅπως συνοφίζει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, “παραμύθια ὅλα γιὰ τοὺς πονηροὺς, καὶ μόνο καλύτερο γι’ αὐτοὺς ὅ,τι ἔχουν μπροστὰ στὰ πόδια τους”.¹⁷⁹

Ἐφόσον θεμέλια καὶ ἀξονικὴ δύναμη τοῦ χριστιανισμοῦ ἔγινε ὁ Ἑλληνισμός, ἄς ἀναλογισθεῖ κανεὶς: πόσο πιθανὸ εἶναι οἱ ἀρχαῖοι νὰ θυσίαζαν καὶ τὴν ζωὴ τῶν παιδιῶν τους καὶ τίς παραδόσεις τους, γιὰ τίς ὁποῖες ἦσαν ὑπερήφανοι οἱ ἴδιοι καὶ οἱ γύρω τους, ὅπου καὶ ἡ Αὐτοκρατορία εἶχε ἰδρυθεῖ, πόσο πιθανὸ εἶναι νὰ θυσίαζαν κυριολεκτικὰ τὰ πάντα μέσα στὰ πιὸ φρικτὰ μαρτύρια ἐπὶ αἰῶνες, μόνο καὶ μόνο γιὰ ψεύδη καὶ παραμύθια ποὺ ἐπινόησε μιὰ ἐβραϊκὴ συμμορία — ὅταν μάλιστα ἤδη προηγουμένως ἀδιαφοροῦσαν πλήρως γιὰ κάθε τι ἐβραϊκὸ, καὶ γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ὑψηλότερο τοῦ ἐβραϊκοῦ πολιτισμοῦ...

Καὶ δημιουργήθηκαν χριστιανικὲς κοινότητες, Ἐκκλησίες, σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐλληνορωμαϊκὴ Οἰκουμένη, κατὰ χιλιάδες οἱ

¹⁷⁸ Ἰουστίνος Πόποβιτς, *Ἄνθρωπος καὶ Θεάνθρωπος*, ὅ.π., σ. 47–48.

¹⁷⁹ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Ἠθικά ἔπη*, PG 37, 763.

άσκητες στις έρημους και τὰ μοναστήρια, με πλήθος μοναχούς, ιερείς, άπλους πιστούς κάθε ηλικίας να έχουν μιλήσει και μέχρι σήμερα να μιλοϋν για έδω και τώρα, ήδη στην ζωή αυτή, πρόσωπο με πρόσωπο συνάντησή τους με τον ίδιο τον Χριστό, με την Θεοτόκο, με κοιμηθέντες Άγίους... Χρειάζεται όχι άνοησία, αλλά αποφασισμένη ύποταγή στην άνοησία, για να άρνεϊται κανείς ακόμα και την άπλή ιστορικότητα του Χριστού.¹⁸⁰

ΟΜΩΣ ό σκοπός του παραδείγματος δέν θα μπορούσε να βρίσκεται στην ιστορικότητα τής ύπαρξής Του, αλλά στην Θεότητά Του, και την εμφάνιση όμοιοτήτων με άλλες παραδόσεις — όμοιοτήτων άνεξήγητων, αν κανείς άρνηθει ότι τὸ Πνεϋμα

¹⁸⁰ Στο άκραιο αυτό σημείο βλακώδους έμπάθειας δέν κατάντησε ούτε καν ό πιο αποφασισμένος πολέμιος του χριστιανισμού στις ήμέρες μας, ό όποιος διακήρυττε πώς οί καμπάνες των έκκλησιών χτυποϋν μέχρι σήμερα “λόγω ενός Έβραίου που σταυρώθηκε πριν από δυὸ χιλιάδες χρόνια και που έλεγε ότι ήταν γιός του Θεού” (Νίτσε, *Άνθρώπινο πολὺν ανθρώπινο*, τ. Α΄, έν. 113, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Θεσ/νίκη ά.έ., σ. 144.) Η φράση αυτή, ύποτιμώντας την νοημοσύνη του Έλληνισμού και όλων των ευρωπαϊκών λαών, στην πραγματικότητα ύποτιμάει την νοημοσύνη του συγγραφέα της — και όμως, παρά τις τεράστιες ιδεολογικές και συναισθηματικές άγγυλώσεις, που έπιτρέπουν στην εύφυΐα του βαρειά όλισθήματα, άκόμη και ό Νίτσε ούτε καν διανοείται να άμφισβητήσει την άπλή ιστορικότητα τής ύπαρξης εκείνου του Έβραίου, “που σταυρώθηκε πριν από δυὸ χιλιάδες χρόνια και που έλεγε ότι ήταν γιός του Θεού...”

ζωοποιεῖ σὲ διάφορους βαθμοὺς ὅλους τοὺς πολιτισμούς, ἀνάλογα μὲ τὴν βούληση κάθε λαοῦ. Οἱ βαθμοὶ σημαίνουν πὼς “ἡ πνευματικότητα τοῦ καθενὸς δὲν εἶναι κάτι ἀφηρημένο, ὁμοιόμορφο, ἀλλὰ φέρει τὰ ιδιαίτερα σημάδια τοῦ χαρακτῆρα καὶ τῶν διαφοροποιημένων προσωπικῶν περιστάσεων”,¹⁸¹ ὥστε ἐπιβάλλεται νὰ προσεγγίξει κανεὶς τὶς παραδόσεις μέσα σὲ κάθε σημαντικὴ λεπτομέρειά τους.¹⁸² Δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ιδεῶδες ἀπόλυτης ἱστορικῆς καὶ φιλολογικῆς ἀντικειμενικότητας, ἀλλὰ γιὰ αἴτημα ποὺ ἐγείρει ἡ ἀξία τοῦ ἴδιου τοῦ βίου: στὸν ἀσήμαντο βίον τὸ πολὺ νὰ ὑπάρχει συντροφικότητα, ὅσο οἱ συνθῆκες εὐνοοῦν σύμπτωση συμφερόντων καὶ ἐν γένει ἀμοιβαία αὐτοϊκανοποίηση, ἀλλὰ πάντα χωρὶς προοπτικὴ οὐσιαστικῆς ἐπαφῆς, χωρὶς δυνατότητα νὰ μεγαλώνει καὶ νὰ βαθαίνει ἡ σχέση. Ὅμως ἂν ἡ φιλία δὲν μεγαλώνει, τότε μικραίνει,

¹⁸¹ Δημήτριος Στανιλοάε, *Εἰσαγωγή καὶ σχόλια εἰς Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ Ἐρωτήματα φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ*, μτφρ. Ἄννη Σακαλῆ, Ἀθήνα 1990², σ. 41–42.

¹⁸² Εἴτε περιέχοντας καὶ δόλο εἴτε ‘καλοπροαίρετες’, πάντως ἀποφάνσεις ποὺ ζητοῦν νὰ ἐξισώνουν τὸν χριστιανισμό μὲ ἐξαφανισμένες θρησκευτικὲς δοξασίες οἱ ὁποῖες ἀναφέρονταν, πραγματικὰ ἢ ὑποθετικὰ, σὲ κάποιον εἶδος θεανθρώπου, ἔχουν τὴν βάση τους στὴν ἀπερικοσμία. Ἄν ἐνδιαφέρει στοιχειώδης σοβαρότητα, ἐπιβάλλεται προσοχὴ σὲ ὁλόκληρη τὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν διαφόρων θρησκειῶν—στοὺς θεσμούς, τὰ κείμενα, τὰ πρόσωπα, τὶς εὐρύτερες πολιτισμικὲς ἐπιπτώσεις καὶ σὲ κάθε στοιχεῖο τῆς συστάσεως, φύσεως καὶ διαδρομῆς τους— προσοχὴ στὴν ὅλη δύναμη, ἰσχὺ καὶ ποιότητά τους, ὥστε νὰ γίνονται σεβαστὰ τὰ μεγέθη καὶ νὰ μὴ συγκρίνονται τὰ ἀσύγκριτα.

ώστε χάνεται και ὅση ὑπάρχει. Ἐπομένως ἀπειλεῖται ἀκόμα και ἡ ἀγελαία εἰρήνη πού νομίζουν οἱ ἀφελεῖς ὅτι προστατεύει ἡ πολτοποίηση τῶν παραδόσεων. Ὅπως ἐξηγοῦσε ὁ Ταρκόφσκυ, “αὐτὸ πού λένε *συντροφικότητα* εἶναι μιὰ σκέτη ἀπάτη, πού ὀδηγεῖ ἀργὰ ἢ γρήγορα στὴ δημιουργία κάποιου καταστροφικοῦ, μανιταροειδοῦς νέφους, πού ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὴν γῆ...

“Ὀλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα, πού γιὰ μοναδικό της σκοπὸ ἔχει νὰ γεμίζει τὸ στομάχι της, εἶναι καταδικασμένη νὰ παρακμάσει, νὰ διαλυθεῖ, νὰ ἀλληλομισηθεῖ”.¹⁸³

“Γιὰ νὰ εἶσαι κοσμοπολίτης πρέπει πρῶτα νὰ γίνεις “Ἕλληνας”, εἰδοποιοῦσε ὁ Τσαρούχης.¹⁸⁴ Χωρὶς ἑαυτὸ δὲν ἔχεις μὲ τί νὰ προσλάβεις και τί νὰ προσφέρεις. Ἡ συμβίωση ὄλων σὲ τεράστιο ἀπρόσωπο δωμάτιο δὲν ὑπόσχεται μεγαλύτερη κοινωνικότητα, ἀλλὰ μικρότερη και χειρότερη. Δὲν σημαίνει εὐρύτερο ἢ καλύτερο πολιτισμὸ ἀλλὰ τὸ τέλος τῆς ἴδιας τῆς δυνατότητας νὰ ὑπάρξει ὅποιοσδήποτε πολιτισμὸς.

Ἄν κάθε ιδιαιτερότητα εἶναι συμπτωματικὴ γιὰ τὴν πνευματικὴ προκοπὴ και ἀσήμαντη, πῶς ἢ νέα ‘καθολικὴ’ τάχα και ‘πολυπολιτισμικὴ’ ἀνθρωπότητα θὰ ἀπέφευγε τὴν τυχαιότητα και τὸ ἀσήμαντο; Ἄρνούμενος ἀξιολόγηση και ἱεράρχηση καθιστῶ ἀδιανόητη (ὄχι ἀνύπαρκτη) τὴν σημασία τῆς ιδιαιτε-

¹⁸³ Ταρκόφσκυ, *Μαρτυρολόγιο* (*Ἡμερολόγια* 1970–1986), μτφρ. Ἄλ. Ἰσαρης, Ἀθήνα 1990, σ. 56.

¹⁸⁴ Παραθέτει ὁ Γιανναράς, *Παιδεία και γλῶσσα*, Ἀθήνα 2001³, σ. 121.

ρότητας, και δὲν ἔχω ὑπερβεῖ ἀλλὰ μόνο συκοφαντήσῃ κάθε προηγούμενη ἢ δυνατὴ ἰδιαιτερότητα, γιὰ χάρη νέας ἐπίσης ἰδιαιτερότητας ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπλῶς ἔχω στερήσει τὴν δυνατότητα νὰ ἀναγνωρίζεται ὡς τέτοια.

Τέτοια καρικατούρα οἰκουμενικότητας πραγματοποιεῖ ἡ συσσώρευση τῶν πάντων, ὅπου κάθε παράδοση ἐξ ὀρισμοῦ εἶναι τόσο σημαντικὴ καὶ ἀσήμαντη ὅσο κάθε ἄλλη, ὅποτε ἡ μηδενικὴ ἀξία ἀνακηρύσσεται ἰδεώδης, μὲ τὴν κοινωνία νὰ προσπαθεῖ νὰ γίνεταί σκουπιδότοπος, πολύχρωμα κουρέλια ποὺ παριστάνουν τὸν πλοῦτο τοῦ πνεύματος: ὅλα ‘ισχύουν’ ὅπως χρειάζεται ὥστε τίποτα νὰ μὴν ἔχει θέση παρὰ μόνο στὴν ἀκοινωνήτη αὐθαιρεσία — “οἱ μὲν θὰ ἀναζητήσουν στήριγμα στὴν σάρκα, οἱ δὲ στὶς ἀρχαῖες θρησκείες, ἄλλοι στὴν Τέχνη· καὶ ἡ ἀνθρωπότητα, ὅπως οἱ Ἑβραῖοι στὴν ἔρημο, θὰ λατρέψῃ εἰδῶλα κάθε λογῆς”.¹⁸⁵

Ἐστὼ καὶ καλοπροαίρετη, δὲν παύει νὰ προέρχεται ἀπὸ ἀνοησία ἢ πρόταση πὼς οἱ πιστοὶ ὅλων τῶν θρησκειῶν ἀναγνωρίζουν ‘στὴν οὐσία’ τὸν ἴδιο Θεό, στὸν ὁποῖο ‘ἀπλῶς’ δίνουν διάφορα ὀνόματα. Στὸν βαθμὸ ποὺ ὁ Θεὸς ἀνακοινώνει τὴν ὑπαρξὴ Του ἄμεσα καὶ ἔμμεσα, ἐρχόμενος στὶς λέξεις, τὰ σύμβολα καὶ τὶς εἰκόνες τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, εἶναι φανερὸ πὼς οἱ θρησκευτικὲς διαφορὲς ἀντιστοιχοῦν τοῦλάχιστον σὲ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη γνώση Του.

¹⁸⁵ Φλωμπέρ, *Ἀλληλογραφία*, μτφρ. Κ. Παπᾶς, Ἀθήνα 1983, σ. 98.

Ίσοπεδώνοντας τις θρησκευτές ύποτιμῶ τὴν πνευματικότητα ὄλων τῶν λαῶν, ἀποκρύβοντας ἀπὸ τὸ κατώτερο τὴν προοπτική βελτιώσεώς του καὶ ἐμποδίζοντας τὴν παιδαγωγικὴ δύναμη τοῦ ἀνώτερου, ταυτόχρονα ἀντικαθιστῶντας τὴν οὐσιαστικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν συμβατικὴ, ἀνώφελη καὶ παράλογη εὐφημισμῶν περὶ ‘σεβασμοῦ τῆς διαφορετικότητος’ — ὡς ἐὰν ὑπῆρχε θαυμασμός χωρὶς ἀναγνώριση καμμιᾶς ὑπεροχῆς, εἴτε ζητῶντας νὰ τιμοῦμε τὸν ἄλλο ὄχι παρά τὸ ἐλάττωμά του, ἀλλὰ ἀκριβῶς γιὰ τὸ ἐλάττωμά του.

Ἀκόμη κι ἂν νοιώθει κανεὶς νὰ βαρύνει πάνω ἀπ’ ὅλα ὁ κίνδυνος τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης, δὲν προστατεύει τὴν ἐλευθερία ἀνακηρύσσοντας τὴν ἀλήθεια ἀπροσδιόριστη, ἀσήμαντη καὶ ἀδιάφορη: ἰδίως τότε χρειάζεται μεγαλύτερη ἀφοσίωση στὴν ἐπίγνωσή της καὶ στὴν δυνατότητα ἔγκυρων διακρίσεων καὶ ἱεραρχήσεων. Καταργῶντας τὸ φρόνημα δὲν ἀποτρέπουμε τὸ ἔργο τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης, ἀλλὰ τὸ πραγματοποιοῦμε προκαταβολικά, καὶ μόνο φαινομενικὰ ἀναίμακτο. “Ἄς ἀρχίσουμε λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἀλήθεια”, προτείνει ὁ ἅγιος Μακάριος. “Ἄς μὴ παραδοθοῦμε σὲ ψεύτικη σκέψη. Νὰ ἀποκτήσουμε πείρα τῶν ἀναστάσιμων ἀγαθῶν καὶ βέβαιη πίστη”.¹⁸⁶ Ἡ δῆθεν φιλάνθρωπη ἰσοπέδωση τῶν παραδόσεων ἀπὸ τὴν μοντέρνα βιομηχανία καὶ τὴν ἀμερικανικὴ τῆς αἰχμὴ φανερώνει μῖσος καὶ ὄχι ἀγάπη γιὰ τὴ ζωὴ — φανερώνει ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν κόσμος, φόβο γιὰ τὸν θάνατο, βαθειὰ περιφρόνηση τοῦ ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἄλλων.

¹⁸⁶ Μακάριος, *Λόγος* λθ’.

ΑΚΟΜΗ ἐπιμένει καὶ ἄλλη πλάνη, πῶς ἡ ἄρνηση τῶν (ὁποῖωνδὴποτε) θρησκειῶν ταιριάζει τάχα σὲ πιὸ ‘φυσικὴ’ ζωή. Ὅμως, ἔτσι φυσικὴ ἔχει τὴν ζωὴ του τὸ βρέφος, τὸ ὁποῖο δὲν γνωρίζει οὔτε θρησκεία γιὰ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ. Πῶς τὴν ἀπέκτησε μεγαλώνοντας; Γιὰ ποιὸ λόγο ἡ ‘φυσικὴ’ ζωὴ χρειάστηκε τὴν θρησκεία — πῶς τὴν δημιούργησε, τί κάνει νὰ πιστεύουμε ὅτι τώρα ἔπαψε νὰ τὴν χρειάζεται; Γιατί σημαίνει πιὸ φυσικὴ ζωὴ ἢ κατάργηση τῆς θρησκείας εἰδικῶς, καὶ ὄχι ἡ κατάργηση ὅλων ὅσα δημιουργοῦμε ἀφήνοντας τὴν ἡλικία τοῦ βρέφους;

Ἄπὸ τὴν στιγμή πού ὑπάρχει θρησκεία δὲν τὴν ἀρνούμαστε ἀλλὰ τὴν σκεφτόμαστε, πλησιάζουμε στὴν πείρα πού τὴν δημιούργησε, καὶ ἂν εἶναι ἀληθινὴ καὶ ἂν ἐμεῖς ἔχουμε προϋποθέσεις νὰ τὸ ἀντιληφθοῦμε, ἀρχίζει νὰ γίνεται φανερό πῶς ἡ πρακτικὴ τῆς ἀξία βρίσκεται στὸν βαθμὸ πού ἐπιτρέπει νὰ τὴν διασχίσουμε καὶ ὑπερβοῦμε. Ὅσο πιὸ μικρὸς ὁ βαθμὸς αὐτός, τόσο ἡ ὑπέρβαση σημαίνει ἰσοπέδωση καὶ ἡ πιστότητα φανατισμό. Πίστη ζωντανὴ καὶ ἀληθινὴ, ὄχι ἀδιάφορη ἐθιμοτυπία ἢ φανατικὴ ἰδεολογία, ἔχει ἐπίσης τὸ Μέτρο νὰ διακρίνει ὅσο ὑπάρχει, ἂν ὑπάρχει, “τὸ ὑπέροχο πού βλέπουν γεμάτα θάμπος τὰ μάτια τῆς ἄλλης πίστεως”.¹⁸⁷

Ἄφη τραγικότητος ἀκόμη καὶ στὸν χριστιανισμό, ὅτι ὡς θρησκεία καταργεῖται. Καὶ ὅπως στὴν πρωτεύουσα διάσταση ὑπάρχει θάνατος πρὶν ἀπὸ τὸν βιολογικό, ἔτσι στὴν διάσταση τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν παραδόσεων, στὸν βαθμὸ πού ἡ θε-

¹⁸⁷ Λεφέβρ, *Ἡ Λευκὴ Σκέψη*, μτφρ. Χ. Ἀνδρέου, Ἀθήνα 2000, σ. 142.

σμικρότητα αποκρίνεται στην αλήθεια και υποδέχεται ήσυχα την κατάργηση που της δωρίζεται, ώστε μεγαλώνει ως πρόσκληση στον κόσμο, δηλαδή γίνεται πιο καθολική και πιο αποστολική, και μεγαλώνει επίσης ως προσευχή στον Θεό, γίνεται πιο ιερή. Ο Μανουήλ Παλαιολόγος δίδασκε τον γιό του, “μή πολεμάς με χριστιανούς γιατί είμαστε αδέρφια, αλλά ούτε με κανέναν άλλο, ούτε με βαρβαρικό έθνος, αν έχει όρκιστεϊ ειρήνη μαζί σου και θέλει να τηρήσει τους όρκους του ...

“Νομίζω πως όλοι θάλεγαν ήλιθιο κάποιον που θα νόμιζε ότι υπάρχει στον κόσμο άνθρωπος τελείως ξένος. Γιατί όλοι είμαστε παιδιά Ένός, έστω κι αν διαφέρουμε στην γλώσσα ή σε ότιδήποτε, ακόμη και στην ίδια την πίστη. Λοιπόν, άνθρωποι όπως είμαστε χρειάζεται να φροντίζουμε τους ανθρώπους, και να ευχόμαστε για όλους αγαθά, να τους βοηθοῦμε όλους όπως είναι δίκαιο και δυνατό. Γιατί έχουμε κοινή φύση, και μία γῆ για όλους, μία οροφή, ένα φῶς και ένας αέρας έχει απλωθεϊ επάνω σε όλους μας από τον Δημιουργό. Και με μία λέξη, τὰ δικά Του είναι κοινὰ για όλους μας. Χρειάζεται ὅμως και να διακρίνεις τὸ πιὸ μακρινὸ και τὸ ἐγγύτερο (γιατὶ ὑπάρχουν πάρα πολλοὶ βαθμοὶ στὴν οικειότητα), και να εἶσαι με όλους ἀγαθὸς ὅσο ἐξαρτᾶται ἀπὸ σένα, και σε ὅσους εἶναι πιὸ κοντὰ σου να προσφέρεσαι με τὴν ἀνάλογη οικειότητα και θέρμη στὴν σχέση σου”.¹⁸⁸

Ὅσο εἶναι ἐχθρὸς τοῦ Πνεύματος ἢ ἰσοπέδωση, ἄλλο τόσο ἢ ἀποστείρωση, τὰ προφυλακτικὰ, τὰ παρώπια και τὰ ἀντήλια.

¹⁸⁸ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Υποθήκαι βασιλικῆς ἀγωγῆς...*, PG 156, 353–6.

Διαπιστώνοντας στην αρχαία ελληνική σκέψη έγγύτητα συχνά μέχρι ταυτίσεως με την χριστιανική, και νομίζοντας ότι προφυλάσσουν από τον συγκρητισμό, όρισμένοι εκκλησιαστικοί συγγραφείς προσπάθησαν να αποδώσουν το ‘παράδοξο’ σε δανεισμό από την Βίβλο!

Ό Αύγουστίνος τὸ ισχυρίζεται τόσο διστακτικά, ὥστε δίνει ταυτόχρονα τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν τὸ ισχυρίζεται!¹⁸⁹ Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἀπορεῖ: “όρισμένοι ἀπὸ τὴν ἔξω σοφία ἴσως ἔκλεψαν τὰ δικά μας [...] Ὁ ἕνας ἀποφθεγματικά συμβούλευσε νὰ μὴ λείπει τίποτα, ὁ ἄλλος ἀπαγόρευσε τὴν ὑπερβολή· διότι ὁ ἕνας ἀποφάνθηκε τὸ *Μέτρον ἄριστον*, ὁ ἄλλος νομοθέτησε τὸ *Μηδὲν ἄγαν*”.¹⁹⁰

Παρόμοια μερικοὶ παγανιστές, ἀλλὰ μὲ ἀντίθετη φορά: “ὁ Μωϋσῆς καὶ οἱ προφῆτες δὲν ἔχουν πεῖ θεοπρεπεῖς διδασκαλίες ἐπειδὴ τὶς ἄκουσαν ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ὅπως νομίζει ὁ Κέλσος”.¹⁹¹

Συχνὰ δὲν ὑπῆρξε ἀπόδοση τῆς μίας παραδόσεως στὴν ἄλλη, οὔτε κἂν ἀπλὴ ἀπορία, ἀλλὰ θαυμασμός: “στὸ ἔβδομο βιβλίο τῶν *Ἐξομολογήσεων* ὁ Αὐγουστίνος λέει πὼς διάβασε τὸ *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος* κι ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ πρώτου κεφαλαίου τοῦ Ἰωάννη στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα. Στὸ δέκατο βι-

¹⁸⁹ Βλ. Αὐγουστίνου *Πολιτεία τοῦ Θεοῦ*, βιβλ. 8, κεφ. 11, *PL* 41, 235 κ.έ.

¹⁹⁰ Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, τ. 5, σ. 375.

¹⁹¹ Ὁριγένης, *Κατὰ Κέλσου*, βιβλ. 6, ἐν. 7.

βλίο τῆς *Πολιτείας* τοῦ Θεοῦ μιλάει γιὰ ἓνα πλατωνιστὴ ὁ ὁποῖος ἔλεγε πὼς ἡ ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ὡς τὴ φράση, *ἐγένετο ἄνθρωπος ἀπεσταλμένος παρὰ Θεοῦ*, θὰ ἔπρεπε νὰ γραφεῖ μὲ χρυσὰ γράμματα σὲ κεντρικὰ σημεῖα τῆς πόλης”.¹⁹²

Ἀναζητῶντας στέρεη διάκριση ὁ Ὡριγένης ἐπέμενε στὴν πρακτικὴ πλευρά: “ὡς παραδεχτοῦμε πὼς ἔχουν σὲ ὀρισμένα σημεῖα τὰ ἴδια δόγματα οἱ Ὑλληνες^[193] καὶ ὅσοι προέρχονται ἀπὸ τὴν δικὴ μας παράδοση — ἀλλὰ πάντως δὲν ἔχουν τὴν ἴδια δυνατότητα νὰ καθοδηγήσουν καὶ νὰ συμμορφώσουν τὶς ψυχὲς σύμφωνα μὲ ὅσα διδάσκουν”.¹⁹⁴

Τέτοιος σκανδαλισμὸς συμβαίνει ἀκόμη σήμερα, μὲ ὀρισμένους νὰ ζητοῦν ἀγιοποίηση τοῦ Σωκράτη,¹⁹⁵ ἄλλους νὰ κατηγο-

¹⁹² Μάιστερ Ὑκκαρτ, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην*, *LW III*, σ. 4.

¹⁹³ Ὑς σημειωθεῖ, ἂν καὶ εἶναι γενικῶς γνωστὸ, ὅτι στὰ ἐλληνόφωνα πολεμικὰ κείμενα “Κατὰ Ὑλλήνων” ὁ ὄρος δὲν ἀναφέρεται στὸ γένος, τὴν γλῶσσα ἢ σὲ ὀτιδήποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν θρησκεία. Ἡ συνήθεια αὐτὴ ὑποχώρησε τὸν 4ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ὅταν ἡ χριστιανοσύνη ἄρχισε νὰ οἰκιοποιεῖται συνειδητὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψη ὡς μεγάλο καὶ ἀπαραίτητο ἀγαθὸ, ὁπότε ἔπαψε νὰ ταυτίζει τὴν ἀρχαιότητα μὲ τὴν εἰδωλολατρεία.

¹⁹⁴ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μ. Βασιλείου *Φιλοκαλία Ὡριγένους*, κεφ. 15, ἐν. 4.

¹⁹⁵ Ὁ ἀπολογητὴς Ἰουστῖνος μπορεῖ νὰ φθάνει μέχρι συγκρίσεως τοῦ Σωκράτη μὲ τὸν Χριστὸ, ἀλλὰ ἀπευθυνόμενος στοὺς παγανιστὲς, ὄχι στὴν χριστιανοσύνη, ὅπου ἀναγνωρίζοταν τόσο ἡ ἀξία τοῦ Ὑλληνα φιλοσόφου, ὅσο καὶ ἡ πολιτισμικὴ διαφορά, ποὺ θὰ καθιστοῦσε τεχνητὴ καὶ κακόγουστη τὴν ‘χριστιανοποίησή’ του. Ἀξίζει

ροῦν τοὺς ἀρχαίους γιὰ ἀτροφικὴ βούληση ἢ καὶ ἀπουσία ἐσωτερικότητας!

Ἡ πραγματικὴ διαφορὰ, ἂν ἔτσι τὸ ἐννοεῖ καὶ ὁ Ὁριγένης, βρίσκεται στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπερβαίνει τὶς πεποιθήσεις τῆς ἀρχαιότητος στὴν ἀγιότητα ὄχι μόνον τῆς Παρουσίας Του ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τοῦ Ὄνόματός Του, ὅποτε ἡ συνείδηση μεγαλώνει τὴν ἀποστολικότητά της: “τὸ ὄνομα Χριστός ἀποτελεῖ ὁμολογία τοῦ παντός (ὅλης τῆς Τριάδος), γιὰτὶ δηλώνει τὸν Θεὸ πὺ τὸν ἔχρισε, τὸν Υἱὸ πὺ ἔχρίσθη καὶ τὸ Χρῖσμα τὸ Πνεῦμα”.¹⁹⁶

ΔΕΝ ΘΑ ΜΠΟΡΟΥΣΕ νὰ χρησιμοποιηθεῖ πραγματικὰ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἂν εἶχε ὑποτιμηθεῖ ἡ ἀξία της. “Πρῶτα θὰ παραθέσω τὰ καλύτερα ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας σοφούς”, ἐξηγεῖ ὁ ἅγιος Ἰωάννης Δαμασκηνός, “γιὰτὶ ἔχω βεβαιωθεῖ ὅτι ὅποιοδῆποτε ἀγαθὸ ὑπάρχει, τὸ ἔχει δωρίσει

ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ, ὅτι στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης Ἴταλοι πλατωνιστὲς “παρακάλεσαν τὸν Πάπα νὰ περιλάβει τὸν Πλάτωνα μεταξὺ τῶν ἁγίων τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας” (Τατάκης, *Ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία*, ὅ.π., σ. 270), γεγονός πὺ ἀρκεῖ ἀπὸ μόνου του γιὰ νὰ γίνεταὶ ἀντιληπτὴ ἡ ἐπιδερμικότητα τῆς πίστεως τῶν ‘χριστιανῶν’ οὐμανιστῶν καὶ τὸ φυσιολογικὸ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ οὐμανισμοῦ ἀπὸ τὸν χριστιανισμὸ κατὰ τὰ νεώτερα ἰδίως χρόνια, ὅποτε οὐμανισμὸς καὶ ἀθεῖσμὸς σχεδὸν ταυτίζονται.

¹⁹⁶ Μ. Βασίλειος, *Περὶ τοῦ ἁγ. Πνεύματος*, κεφ. 12, ἐν. 28.

ἀπὸ ψηλὰ στοὺς ἀνθρώπους ὁ ἴδιος ὁ Θεός”.¹⁹⁷ Ὅχι μόνο ἀπόρριψη, ἀλλὰ καὶ μιὰ χλιαρὴ συγκαταβατικὴ στάση δὲν ὠφελεῖ, ἐφόσον στοὺς ἀρχαίους δὲν βρίσκεται ‘κάποιο’ ἀγαθὸ, ποὺ κι ἂν χαθεῖ ἀναπληρώνεται, ἀλλὰ ἡ “κορύφωση τῆς πανανθρώπινης λυτρωτικῆς ἀναζητήσεως”.¹⁹⁸

“Πολλοὶ Ἕλληνες φιλόσοφοι καθόλου μακριὰ δὲν ἔμειναν ἀπὸ τὴν γνώση τοῦ Θεοῦ. Γιατὶ καὶ σ’ αὐτοὺς ποὺ εἰσηγήθησαν ὅτι ὁ Θεὸς δὲν προνοεῖ γιὰ τὸν κόσμο, ὅπως ἦταν οἱ Ἐπικούρειοι ἢ ἀλλιῶς ἐριστικοί, ἀπάντησαν γενναῖα, ἀνατρέποντας τὴν ἀμάθειά τους μὲ τὴν λογικὴ ἐπιστήμη [...] Ἄλλωστε ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Ἀπόστολός του μᾶς παραδίδουν [...] ‘τὰ πάντα νὰ δοκιμάζετε καὶ νὰ κρατᾶτε γερὰ τὸ καλὸ’ [...] Γιατὶ τὸ καλὸ, ὅπου κι ἂν βρίσκεται, ἀνήκει στὴν ἀλήθεια. Κι ἂν κανεῖς νομίζει ὅτι τὰ λέμε αὐτὰ αὐθαίρετα, ἄς σκεφθεῖ ὅτι ὁ Ἀπόστολος, ὅχι μόνο δὲν ἐμποδίζει νὰ σπουδάσουμε τὴν ἐλληνικὴ παιδεία, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν τὴν ἀμέλησε, ἀφοῦ γνωρίζει πολλὰ ποὺ ἔχουν πεῖ οἱ Ἕλληνες”.¹⁹⁹

“Ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος ἀνακρίνει τὰ πάντα, κι ὁ ἴδιος δὲν ἀνακρίνεται ἀπὸ κανένα”, εἰδοποιουῖς ὁ Παῦλος τοὺς Κορινθίους,²⁰⁰ ὅμως ὑποτίμηση πραγματικῆς ἀξίας σημαίνει φόβος ἢ φθόνος — ἡ Ἐκκλησία θὰ εἶχε χάσει τὸ ἀγαθὸ τῆς ἀρχαίας

¹⁹⁷ Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Διαλεκτικὴ*, προσίμιον.

¹⁹⁸ Μεταλληνός, “Ἡ συνέχεια τοῦ Γένους μετὰ τὴν Ἄλωση”: Εὐ. Χρυσός (ἐπιμ.), *Ἡ Ἄλωση τῆς Πόλης*, Ἀθήνα 1994, σ. 310.

¹⁹⁹ Σωκράτους, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, ὅ.π.

²⁰⁰ Α΄ Κορ. 2.15· πρβλ. Πλάτωνος, *Ἀπολογία Σωκράτους* 38a.

σκέψης και θα είχε υποκύψει σε ανάκρισή της. Αυτό δὲν συνέβη γιατί ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ιστοριογραφία, “πάντοτε, σὰν ἀπὸ συνήθεια πὺ κανεῖς δὲν ἐμπόδισε, οἱ διδάσκαλοι τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀσκοῦνται στὴν ἑλληνικὴ παιδεία ὡς τὰ γεράματα”.²⁰¹

“Πολλοὶ προσφέρουν τὴν ἔξω παιδεία ἀκριβῶς σὰν ἓνα δῶρο στὴν Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ. Τέτοιος ἦταν ὁ Μέγας Βασίλειος [...] πὺ μὲ τὸν πλοῦτο της στόλισε τέλεια τὴν ἀληθινὴ σκηνὴ τῆς Ἐκκλησίας”.²⁰²

Ἡ Ἐκκλησία πρόκοβε στὴν ἀλήθεια καὶ ἀναγνώριζε ἄφοβα τὸ ἀπλούστερο.

“Ἐκεῖνοι πὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν δικὴ μας φιλοσοφία, μὲ διαφορὲς θεωρίες, καθέννας μὲ διαφορετικὸ τρόπο, ἄγγιξαν κάποια πλευρὰ τῆς πίστεως στὴν Ἀνάσταση, χωρὶς νὰ φθάσουν ἀκριβῶς στὰ δικά μας, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ σφάλουν ἐντελῶς στὴν ἐλπίδα αὐτή”.²⁰³

“Ὁ Λόγος φανερώθηκε μὲ παρρησία ὕστερα, σὲ ιδιαίτερους καιροὺς, ἀλλὰ καὶ πιὸ πρὶν ἀκόμη τὸν γνόρισαν ὅσοι εἶχαν καθαρὴ τὴν σκέψη τους”.²⁰⁴

²⁰¹ Σωκράτης, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, βιβλ. 3, ἐν. 16· πρβλ. Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ *Διαλεκτικὴ*, προοίμιον.

²⁰² Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὸν βίον Μωϋσέως*, κεφ. 2, ἐν. 116.

²⁰³ Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 108.

²⁰⁴ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Εἰς τοὺς Μακκαβαίους λόγος* 15, PG 35, 912· πρβλ. τὸν Μάιστερ Ἔκκαρτ, *Ὀμιλία* 36a, DW II, σ. 189, γιὰ

“Οἱ πιὸ θεολογικοὶ ἀπὸ τοὺς Ἑλληγες καὶ ποὺ περισσότερο πλησίασαν σὲ μᾶς, νομίζω πὼς ἀντιλήφθηκαν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ἀλλὰ τὸ ὀνόμασαν διαφορετικὰ, ἀποκαλῶντας το Νοῦ τοῦ πατρός, θύραθεν Νοῦ, καὶ τὰ ὅμοια”.²⁰⁵

“Ὅπως πολλοὶ δικοὶ μας δὲν εἶναι μαζί μας, αὐτοὶ ποὺ μὲ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους χωρίζονται ἀπὸ τὸ κοινὸ σῶμα, ἔτσι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἔξω εἶναι κοντὰ μας, ὅσοι μὲ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους φθάνουν στὴν πίστη, καὶ τοὺς λείπει μόνο τὸ ὄνομα ἐνῶ ἔχουν τὸ ἔργο”.²⁰⁶

ΠΑΡΑΠΛΑΝΑ ἢ κριτικὴ ποὺ ἀναφέρεται σὲ “ἀπρόσωπο Θεὸ τῶν φιλοσόφων”,²⁰⁷ γιὰτὶ δὲν ἦταν ἀπρόσωπος ἀλλὰ ψευδώνυ-

τὸν Ἡράκλειτο, πὼς εἶναι “ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ παλαιοὺς δασκάλους μας, ὁ ὁποῖος βρῆκε τὴν ἀλήθεια πολὺ πολὺ καιρὸ πρὶν ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ Θεοῦ, ὅταν δὲν ὑπῆρχε ἡ χριστιανικὴ πίστη.”

²⁰⁵ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Περὶ ἀγ. Πνεύματος λόγος* 31, ἐν. 5· πρβλ. τὸν Μάιστερ Ἐκκαρτ, *Εἰς τὴν Γένεσιν* 1,116, *LW* 1, σ. 273 (παραθέτει ὁ Κουίντ, *DW* II, σ. 68), “πρόσεξε αὐτὸ ποὺ ἔχει πεῖ ὁ Πλάτων παρομοίως, ὅταν λέει πὼς ὁ δημιουργὸς βλέπει στὸν νοητὸ αἰῶνα καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο παράγει τὰ ὄντα.”

²⁰⁶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Ἐπιτάφιον εἰς τὸν πατέρα*, *PG* 35, 992· πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Περὶ ἀγ. Πνεύματος λόγος* 31, ἐν. 5, καὶ τὸν Ἀθανάσιο, *Περὶ ἐνανθρωπήσεως*, κεφ. 41, ἐν. 5· κεφ. 42, ἐν. 4· κεφ. 43, ἐν. 7.

²⁰⁷ Λόσκυ, *Ἡ μυστικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, μτφρ. Στέλλα Πλευράκη, *Θεσ/νίκη* 1991⁵, σ. 45.

μος ἢ ἀνώνυμος. Ὅμως ἡ ἀπουσία τοῦ Ὄνόματος δὲν στερεῖται σημασίας, ἀκόμη κι ἂν ὑπάρχει Χάρη καὶ περισσεύει. Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ καὶ ἐπικαλεῖσθε τὸ Ὄνομα τὸ ἅγιον αὐτοῦ, ἐνθαρρύνει καὶ προσεύχεται ἡ Ἐκκλησία.

Ποιό εἶναι τὸ Ὄνομά Του;

Ὅσο ἡ σκέψη στηρίζεται στὴν γλῶσσα, ἡ ἄγνοια τοῦ Ὄνόματος δημιουργεῖ ψεῦδος ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου γονιμοποιεῖ ὁ ἕνας Λόγος. Ἡ ἀποστολικότητα μειώνεται μέχρι μηδενίσεως, γιατί ὅλες οἱ ἔννοιες γεννιῶνται ἀνάπηρες καὶ τραυματίζουν τὴν συνείδηση καὶ τὴν ὑπαρξή, ὅπως φαίνεται, σὲ διάφορους τρόπους καὶ βαθμούς, ἀκόμη καὶ στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα. Γι' αὐτὸ λέει ὁ Πέτρος γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, ὅτι “δὲν ὑπάρχει ἄλλο ὄνομα κάτω ἀπ’ τὸν οὐρανὸ πού νὰ ἔχει δοθεῖ στοὺς ἀνθρώπους καὶ μέσα Του νὰ χρειάζεται νὰ σωθοῦμε”.²⁰⁸

²⁰⁸ Πράξ. 4.12.

Οἱ ἑλληνικοὶ Θεοί

ΤΗΝ ΑΡΧΗ τῆς Βάπτισης τοῦ Ἑλληνισμοῦ ζητῶ στὸν Ὅμηρο, ὁ ὁποῖος εἶναι τόσο πολλῶν ἡ ἀρχή (“ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὸν Ὅμηρο ἔχουν διδαχθεῖ ὅλοι”²⁰⁹), ὥστε δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ οὔτε αὐτὸ χωρὶς πολὺ σοβαρὴ μελέτη. Ἐνδεχομένως καὶ ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ ἐδῶ ἔχει τὴν αἰτία της,²¹⁰ καὶ ἡ ἴδια ἡ δύναμη μὲ τὴν ὁποία ἡ σημασία τοῦ προσώπου ἐξαπλώνεται ἀπόλυτη σὲ ὅλο τὸ εὔρος τῆς ἑλληνικῆς δημιουργικότητος, ὅπως τὸ μαρτυρεῖ ἡ μεταγενέστερη ποίηση καὶ φιλοσοφία, καὶ ἀκόμη πιὸ ἐντυπωσιακά, ὡς εὐρισκόμενη πέρα τῆς ἄμεσης γλωσσικῆς ἰσχύος, ἡ εἰκαστικὴ ὀρμὴ, ἡ ὁποία μετὰ τὸν Ὅμηρο ἀπέφυγε σταδιακὰ τὴν ἄσκοπη ἀφαίρεση τῆς γεωμετρικῆς περιόδου καὶ συγκεντρώθηκε στὸ νόημα.

²⁰⁹ Ξενοφάνης, *Σίλλοι* 9.

²¹⁰ “Μὲ τὸν Powell βρεθήκαμε πιὸ κοντὰ σὲ μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, γιατί ἐφευρέθηκε τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο: γιὰ νὰ καταγραφεῖ ὁ Ὅμηρος”: Αἰντενάιερ, *Ὅψεις τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, μτφρ. Εὐ. Θωμαδάκη, Ἀθήνα 2004, σ. 44.

“Γύρω στα μέσα τοῦ (8ου) αἰώνα, ἐμφανίζεται καὶ ἡ ἀνθρώπινη μορφή σὲ σκηνὲς κάπως πιὸ πολυσύνθετες [...] Αὐτὲς οἱ σκηνὲς μὲ ἀνθρώπινες μορφὲς ἀρχίζουν νὰ διακοσμοῦν καὶ τὰ μικρότερα ἀγγεῖα, προσφέροντας ἔτσι τὴν ἀρχαιότερη καὶ σαφέστερη ἔκφραση τῆς ἀφηγηματικῆς τέχνης, μιᾶς τέχνης ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο τῆς κλασικῆς παράδοσης”.²¹¹

²¹¹ Μπόρντμαν, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη*, ὁ.π., σ. 22–24, ὁ ὁποῖος σημειώνει γιὰ τὴν τέχνη τῆς Ἀνατολῆς, ὅτι “λειτούργησε οὐσιαστικὰ ἀπλὰ καὶ μόνο [sic] σὰν καταλύτης στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης [...] [Ἡ ‘καταλυτικὴ’ τῆς λειτουργία σημαίνει ὅτι] ὁ Ἕλληνας καλλιτέχνης διαλέγει τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ θέλει, καὶ σύντομα τὰ προσαρμόζει στὶς δικές του ἀντιλήψεις γιὰ τὴν σύνθεση ἢ τὸ σχέδιο, δημιουργῶντας ἔτσι διακοσμητικὰ θέματα ποὺ ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ σὲ πρωτοτυπία τὰ κοινότυπα, ἐπαναλαμβάνόμενα διακοσμητικὰ σχέδια τῶν τεχνουργημάτων ἀπὸ χαλκὸ ἢ ἐλεφαντόδοντο τῆς Ἀνατολῆς” (ὁ.π., σ. 39). ‘Καταλυτικὴ’ ἐπίδραση θὰ ἦταν ἤδη κάτι ὑπερβολικὸ, ἐφόσον ἀναγκαῖα. Εἰδικῶς γιὰ τὴν ἀνάδυση τοῦ προσώπου, τόσο ἐντυπωσιακὴ καὶ κρίσιμη στὴν ἑλληνικὴ δημιουργικότητα, μπορεῖ κανεὶς νὰ διερωτηθεῖ: ἡ σκέψη ποὺ μεγάλωνε στὰ ὁμηρικὰ πρόσωπα, γιὰτί θὰ μεταμόρφωνε τὴν γεωμετρικὴ τῆς προϊστορία χάρη στὶς ὀδαλίσκες τῆς Ἀνατολῆς; Ὅσα στοιχεῖα κι ἂν ἐκμεταλλεύθηκε ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, πρόκειται στὴν οὐσία καὶ τὴν ἀφορμὴ τῆς γιὰ ἐξέλιξη ἀντίστοιχη τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τὴν ἰσχνὴ καὶ σχετικὰ ἀπρόσωπη μαντικὴ τῆς ἰωνικῆς κοσμολογίας πρὸς τὸν μεγάλο κόσμον τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, μετάβαση ποὺ, ὅσο γνωρίζω, κανεὶς δὲν συσχετίζει στὰ σοβαρὰ μὲ ὁποιαδήποτε ἐξωτερικὴ αἰτία ἢ ἀφορμὴ.

Παρά τὴν πληθώρα καὶ συχνὰ μεγάλη ἀξία —καὶ γλωσσική²¹²— τῶν χριστιανικῶν συγγραφῶν, στὸν Ὅμηρο ἐμπιστευόταν τὸ ἀλφαβητάρι τους οἱ Βυζαντινοὶ σὲ ὄλη τὴν διάρκεια τῆς Αὐτοκρατορίας.²¹³ Αὐτὸ δὲν θὰ συνέβαινε, ἂν οἱ λέξεις του ἀφοροῦσαν ἀξιοπεριφρόνητο Θεό, ὅσοδήποτε σοφῆς ἂν ἦσαν οἱ ὑπόλοιπες διηγήσεις του καὶ ὅσοδήποτε σπουδαία ἢ γλωῦσσα του. “Εἶναι ἀλήθεια βασιλικὸ πρᾶγμα ἡ ποίηση τοῦ Ὁμήρου [...] γεμάτη ἀπὸ μυριάδες καλὰ [...] καὶ ἀδύνατο νὰ πεῖ κανεὶς πόση φρόνηση περιποιεῖται σὲ ὅποιον θέλει νὰ τὴν προσέξει”, δηλώνει ὁ Εὐστάθιος, ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης,²¹⁴ ἐνῶ στὸ

²¹² Τὴν ὁμηρικὴ διάλεκτο τίμησαν πραγματικὰ συγγραφεῖς ὅπως ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν ὅλες τὶς δυνατότητες νὰ μὴ χρησιμοποιοῦσαν τὸν Ὅμηρο γιὰ τὴν γραμματικὴ τους παιδεία. Πάντως ἀφορμὴ τῆς ἀνυποχώρητης ἀντίστασης στὸν Ἰουλιανὸ θὰ πρέπει νὰ ἦταν κυρίως ἡ γλωῦσσα, γιὰτὶ ἀναπτύχθηκε τότε ἰσχυρὴ πρωτοβουλία νὰ μεταγράφονται τὰ χριστιανικὰ κείμενα στὴν ὁμηρικὴ διάλεκτο.

²¹³ Βλ. Μπάκλερ, “Ἡ Βυζαντινὴ ἐκπαίδευση”, εἰς Μπαίηνς–Μὸς (ἐπιμ.), *Εἰσαγωγὴ στὸν Βυζαντινὸ πολιτισμὸ*, μτφρ. Δημήτριος Σακκάς, Ἀθήνα 1988, σ. 294–5· Λεμέρλ, *Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς σὺμανισμὸς*, ὁ.π.: Οὐίλσον, *Οἱ λόγιοι στὸ Βυζάντιο*, μτφρ. Νικ. Κονομηῆς, Ἀθήνα 1991, σ. 24 κ.έ. (πρβλ. ὁ.π., σ. 28 κ.έ. γιὰ τὴν κατηγορία πὼς οἱ Βυζαντινοὶ κατέστρεφαν τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας γραμματείας!)

²¹⁴ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα*, τ. 1, σ. 1–2. Προηγουμένως ὁ Εὐστάθιος ἐπιχειρεῖ πολὺ πρόχειρη καὶ ὅμως ἤδη ἐντυπωσιακὴ καταγραφή τῶν ἐπιδράσεων τοῦ Ὁμήρου. Πρβλ. τὴν *Ἐπιστολὴν* 54 Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου στὸν Μ. Βασίλειο.

Υπόμνημα στην Όδύσεια ἐπιτίθεται μὲ σφοδρότητα σὲ ὅσους ἀπορρίπτουν τὴν μελέτη τοῦ Ὅμηρου, ἐξηγῶντας ὅτι μᾶλλον δὲν ἀντιλαμβάνονται ποιά σημασία καὶ λειτουργία ἔχει ὁ μῦθος. Ἐγὼ πολλάκις ἐθαύμαζον τὸν Ὅμηρον ἐπερχόμενος, ἐξομολογεῖται ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας Ἀρέθας, ἀναγνωρίζοντας στοὺς μύθους πραγμάτων μόνον ἀλληγορίαν ὀξέως πᾶσι τὸ λυσιτελοῦν προμηθουμένην.²¹⁵ Φαίνεται μάλιστα πὼς ἀρκετοὶ ἀποστήθιζαν.

“Ὁ Συνέσιος τὸν 5ο αἰῶνα μιλάει γιὰ τὴν ἰκανότητα τοῦ ἀνηψιοῦ του νὰ ἀποστηθίζει τὸν Ὅμηρο (μάθαινε πενήντα στίχους τὴν ἡμέρα), ἐνῶ ὁ Ψελλός, ἀπὸ πολὺ μικρός, ἤξερε ὀλόκληρη τὴν Ἰλιάδα ἀπ’ ἕξω [...] Καὶ τοὺς ἄλλους ποιητὲς τοὺς διάβαζαν καὶ τοὺς μάθαιναν, κανένας ὅμως δὲν εἶχε τὴν ἀνώτατη αὐτὴ θέση ποὺ διατήρησε ὡς τὸ τέλος ὁ Ὅμηρος”.²¹⁶

ΥΠΑΡΧΕΙ ὀτιδὴποτε στὸν Ὅμηρο ποὺ νὰ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεό; Καὶ γάρ τ’ ὄναρ ἐκ Διὸς ἐστίν. Ἰδίως ὅ,τι ἐπικρίθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ τὴν πατερικὴ φιλοσοφία — ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τοῦ Ὀλύμπου εἶναι ἡ μεγαλύτερη προσφορά τοῦ Ὅμηρου, προετοιμάζοντας τὸν Ἑλληνισμὸ νὰ ἀκούσει τὰ Καλὰ Νέα, καὶ κατόπιν εἰσάγοντας τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Όδύσεια στὴν Βυζαντινὴ σκέψη.

²¹⁵ Ἀρέθας Καισαρείας, *Στεφάνῳ ὑπογραφεὶ βασιλέως τῶν ἀπορρήτων*, εἰς Ζακυθηνοῦ (ἐπιμ.), *Βυζαντινὰ κείμενα...*, ὅ.π., σ. 126.

²¹⁶ Ράνσιμαν, *Βυζαντινὸς πολιτισμὸς*, μτφρ. Δέσποινα Δετζώρτζη, Ἀθήνα 1978³, σ. 251–2.

Μεγάλου βάρθους και έκτάσεως ένότητα τῆς θείας φύσης με τὴν ἀνθρώπινη δὲν περιγράφεται μέχρι σήμερα ἀπὸ κανένα μὴ χριστιανικὸ πολίτισμό, ἐκτὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἴσως γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ “οἱ Ἕλληνες τῆς κλασικῆς ἐποχῆς δὲν εἶχαν προσέξει τοὺς Ἰουδαίους, καίτοι παρουσίαζαν σοβαρὸ ἐνδιαφέρον, ἔστω καὶ γιὰ μόνον τὸν ἀξιοπερίεργο γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μονοθεϊσμό τους”.²¹⁷ Ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται ἐπίσης γιὰτί ἀπὸ κανένα δὲν ἔχει ἐκτιμηθεῖ ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα ὅσο ἀπὸ χριστιανικοὺς λαούς: κατ’ ἐξοχὴν οἱ λαοὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης γνωρίζουν τὸν Λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἀνθρωπότητα στὸ σύνολό της ἀποτελεῖ θεῖο γένος.

Ἡ ΙΛΙΑΔΑ ἀρχίζει με ἐπίκληση στὴν Θεά, νὰ ψάλει ἡ ἴδια τὴν ὀργὴ τοῦ Ἀχιλλέα τὴν ὀλέθρια, ποὺ ἔφερε στοὺς ἀνθρώπους πόνον, ἔστειλε γενναῖες ψυχὲς στὸν ἄδη καὶ πέταξε τὰ κορμιά τους στὰ σκυλιὰ καὶ τὰ ὄρνεα, ἐκπληρώνοντας τὸ θεῖο θέλημα.²¹⁸ Χωρὶς νὰ θεοδικήσει, τιμῶντας ἀπόλυτα τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, πνευματικὴ καὶ σωματικὴ, ὁ Ὅμηρος ἀναγνωρίζει τὴν θεία βουλὴ πέρα ἀπὸ καλὸ καὶ κακὸ. Στὴν ἀπόλυτη ὑπεροχὴ Τῆς (αἰεὶ κρείσσων),²¹⁹ ἐξίσου ἀπόλυτη με τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ θεία βουλὴ μοιράζεται τὴν ὀργὴ τοῦ Ἀχιλλέα, ὥστε ὅλη ἡ συμφορὰ ἔχει τὸν κορμὸ καὶ τὰ κλαδιά της

²¹⁷ Δρακόπουλος, *Μεσαίωνα*, ὁ.π., σ. 62.

²¹⁸ *Ἰλιάδα* Α 1–7.

²¹⁹ *Ἰλιάδα* Ρ 176· πρβλ. Ἡσιόδου, *Θεογονία*, στ. 1002.

στο ανθρώπινο πάθος, με τὸν καρπὸ τῆς νὰ παραμένει ἀσύλληπτος, ὅποτε μπορεῖ νὰ ψαλεῖ μόνο ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Θεά.

Ὡς ἓνα βαθμὸ οἱ Ὀλύμπιοι εἰκονίζουσι τὴν ἀνθρώπινη κοινότητα, ἀπὸ τὸ ἐλάχιστον διάφορον — γιὰ παράδειγμα ὅταν συναγωνίζονται μεταξύ τους — στὸ ἐξόχως διάφορον τῆς ἀθανασίας — ἢ ὅποια δὲν παύει νὰ συνιστᾷ ἀνθρώπινη ἀξία καὶ ἐπιθυμία²²⁰ — καὶ κατόπιν στὸ τελείως ἀπερινόητον τοῦ θεοῦ θελήματος. Ἐπειδὴ τέλος ὑπῆρχε τὸ ἀκατάληπτον καὶ ὀρατὴ ἔμενε ἢ σύγκριση βαθμοῦ μεταξύ κοινῶν δυνάμεων καὶ ἐπιθυμιῶν, ἢ πίστη σῆμαινε ἄπειρη κίνηση καὶ προκοπή: “οἱ ἑλληνικοὶ θεοὶ συνιστοῦν ἓνα κόσμον μορφῶν, πὺρ εἶναι μοναδικός, ἀπέραντος καὶ θαυμαστὰ φωτεινός. Σ’ αὐτόν, ὅ,τι ὑπάρχει, ὅ,τι ἀναμένει ὁ ἄνθρωπος, καλὸ ἢ κακόν, ὅ,τι μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ γίνουν — ὅλα αὐτὰ μᾶς ἐμπεριέχουν μὲ τὰ θεοτικὰ σύμβολα”.²²¹

“Τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς κρατᾷ δόρυ καὶ ἀσπίδα γιὰ τὸ σταθερὸν καὶ ἀνδρεῖο καὶ γιὰ τὸν ἕκαστον ἐπιβουλή ἀπωθεῖται μὲ τὴν σοφία. Γιὰ τὴν ἑκάστη ταυτίζεται μὲ τὸν νοῦν. Καὶ περικεφαλαία τῆς δίνουσι, ἐπειδὴ τὸ ὑψηλότερον τῆς σοφίας εἶναι ἀθέατον. Καὶ ἐλιά, ἐπειδὴ ἡ οὐσία αὐτὴ εἶναι καθαρὸτατη, γιὰ τὴν ἑκάστη εἶναι τὸ δέντρο τοῦ φωτός. Καὶ γοργόνα δίνουσι στὸ στήθος τῆς, γιὰ τὴν ταχύτητα τοῦ νοῦ”.²²²

²²⁰ Πρβλ. τὴν Ἀρέντ, *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, ὁ.π., σ. 32–37.

²²¹ Γιάσπερς, *Μαθήματα φιλοσοφίας*, μτφρ. Χρ. Μαλεβίτσης, Ἀθήνα 1978, σ. 155.

²²² Κωδινός, *Πάτρια ΚΠόλεως*, βιβλ. 2, ἐν. 3.

Μή έχοντας βέβαιη θέση στο πρόσωπο Θεοῦ ἢ ἀνθρώπου, μεταξύ τῶν δύο ὀλισθαίνοντας, ἡ σοφία, ἡ ἀγαθότητα, ἡ ἀνδρεία, ἡ ὀργή ἀκόμα, δὲν μποροῦσαν νὰ ταυτιστοῦν πλήρως μὲ κανένα συγκεκριμένο πρόσωπο — ἀντίθετα: ὀδυνηρό, Θεά, νὰ σὲ γνωρίσει θνητὸς ποὺ σὲ συνάντησε / κι ἄς εἶναι πολὺ σοφός· γιατί στὰ πάντα ἀλλάζεις τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ σου, ὁμολογεῖ ὁ Ὀδυσσεύς.²²³

Στὸ τραγούδι τοῦ Ὅμηρου ἀκουγαν τὴν Ἀθηνᾶ, ἀκουγαν τὸν Ὀδυσσεύς, κι ἐνοιωθῶν προσωπικὴ τὴν ἴδια τὴν Σοφία, φιλότερα ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὸν Ὀδυσσεύς, νὰ τοὺς βλέπει, νὰ φανερώνεται καὶ νὰ τοὺς μιλάει.

ΤΙΣ ΣΥΝΟΜΙΛΙΕΣ Θεῶν καὶ ἀνθρώπων, ὅπως μαρτυροῦνται στὰ ὀμηρικὰ ἔπη, χαρακτηρίζει ἡ οἰκειότητα καὶ ἀμεσότητα τῆς συναναστροφῆς μὲ ἓνα φίλο. Ἄς διαβάσουμε, γιὰ παράδειγμα, τὴν συνάντηση ποὺ περιγράφεται στὸ ν τῆς Ὀδύσειας.

Ἡ Ἀθηνᾶ διαφαίνεται στὸ πρόσωπο νεαροῦ βοσκοῦ, στὸν ὁποῖο ὁ Ὀδυσσεύς ἀπευθύνεται σὰν νὰ μιλοῦσε σὲ Θεό (ὡς τε θεῶ), ἀλλὰ καὶ διατηρῶντας καχυποψία, ὥσπου τὸ παλληκᾶρι μεταμορφώνεται μὲ δύναμη στὴν τρυφερὴ σοφία τῆς Ἀθηνᾶς, χαμογελῶντας στὸν Ὀδυσσεύς καὶ ἀγγίζοντάς τον μὲ τὸ χέρι Τῆς: ὑψώνεται μαζὶ καὶ κατέρχεται, κατέρχεται καὶ τὸν ὑψώ-

²²³ Ὀδύσεια ν 312–3· πρβλ. τὸν Γρηγόριο Νύσσης, *Κατὰ Εὐνομίου*, βιβλ. 3, κεφ. 4, ἐν. 30, καὶ τὸν Μάιστερ Ἐκκαρτ, *Ὀμιλία 63, DW III*, σ. 78.

νει μαζί Της ἐξ ἄδου κατωτάτου, ἀποκαλύπτοντας τὴν θεία φύση στὴν σοφία τῆς φιλίας Της. Οἱ μεταμορφώσεις αὐτὲς σημαίνουν ἀναγνώριση ποὺ συμβαίνει πέρα ἀπὸ λόγια.

Στὶς ἀναγνωρίσεις συχνὰ παρίστανται καὶ ἄλλοι, καθένας βλέποντας ἀνάλογα μὲ τὴν προσωπικὴ του καθαρότητα, ὅπως ὁ Μέδοντας, ποὺ ἀναγνώρισε ποιὸς βοήθησε τὸν Ὀδυσσεῖα νὰ ἐξοντώσει τοὺς μνηστῆρες: “ἐγὼ ὁ ἴδιος εἶδα τὸν ἀθάνατο Θεὸ νὰ στέκει κοντά του, καὶ σὲ ὅλα ἔμοιαζε τοῦ Μέντορα”.²²⁴

Ἡ στιχομυθία Ὀδυσσεῖα καὶ Ἀθηνᾶς ὅπως τὴν καταγράφει ὁ Ὅμηρος, εἰκονίζει ἀλλαγὴ τῆς συνείδησης τοῦ Ὀδυσσεῖα, συμβαίνει ὡς ἀπόηχος σὲ ἄλλη τάξη, ἐσωτερικὸς διάλογος γεννημένος στὴν ψυχὴ του ἀπὸ τὴν θεία ὄψη καὶ τὸ ἄγγιγμα τοῦ νέου, ποὺ μόνον ἐλάχιστα λόγια μπορεῖ νὰ εἶπε — ἂν εἶπε ὅτιδὴποτε.

Φανερώνοντας τὴν ὑπεροχικὴ ὄψη τῆς σοφίας καὶ στοργῆς Του, τὸ θεῖο πρόσωπο μετέδωσε χωρὶς λόγια ἢ πέρα ἀπὸ λόγια ὅσα ὁ Ὀδυσσεῖας ἐπρόκειτο νὰ προσλάβει στὸν συλλογισμό, καὶ μαζί τὴν ἴδια τὴν φύση Του ὡς θείου προσώπου, εἰσάγοντας καὶ διαφυλάσσοντάς τον στὴν δική Του ὑπόσταση.²²⁵

²²⁴ Ὀδύσεια ω 445–6: αὐτὸς ἐγὼν εἶδον θεὸν ἄμβροτον, ὅς ῥ’ Ὀδυσῆϊ ἐγγύθεν ἐστήκει καὶ Μέντορι πάντα ἐώκει.

²²⁵ Βλ. Ὀδύσεια ν 187–440· πρβλ. τ 51–52. Ἐδῶ ἔχει τὴν ἀρχὴ του τὸ λεγόμενο ‘ἀρχαϊκὸ’ χαμόγελο τῆς μεταγενέστερης γλυπτικῆς.

Στις συνομιλίες Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ὁ Ὅμηρος δημιουργεῖ σύμβολα τῆς οἰκειοποίησης τῆς θείας Χάρης, ὅταν “τὰ σύνορα πρὸς στιγμὴν χάνονται, συγχέονται ἀπὸ τὴν ἔνταση τῆς θείας Παρουσίας, ἢ ὁποῖα γιὰ νὰ προβάλει μπροστὰ στὸν πιστὸ μὲ ὄλη της τὴν ἐμφάνεια, θὰ πρέπει πρῶτα νὰ κυριαρχήσει στὸ βλέμμα του, νὰ τὸ αἰχμαλωτίσει ἀπὸ τὰ μέσα, νὰ μεταβάλλει ἀκόμη καὶ τὸν τρόπο ποὺ βλέπει ὁ πιστός”.²²⁶ Τοῦλάχιστον σ’ ἓναν Ὁρθόδοξο δὲν θὰ πρέπει νὰ μοιάζουν φανταστικὲς οἱ ὁμηρικὲς ἀναγνωρίσεις...

Οἱ μυημένοι διέκριναν αὐτὸ ποὺ τὸ ὁμηρικὸ κείμενο σημαίνει, οἱ τελείως ἄσχετοι ἄκουγαν ἀπλῶς ἓνα παραμῦθι (ὁ Θεὸς δὲν παρουσιάζεται στοὺς ἀσεβεῖς),²²⁷ ἐνῶ οἱ ἀρχάριοι πλησίαζαν κάπως στὴν “βεβαιότητα, ὅτι καμμιὰ καλὴ σκέψη δὲν γεννιέται στὴν ψυχὴ, χωρὶς τὴν κυρίαρχη θέληση τοῦ ὄντος ποὺ εἶναι ἀνώτερό μας, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ τίποτε νὰ κατορθώσει μόνος, μὲ τὶς δικές του μόνο δυνάμεις — ὅλα αὐτὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι γεμάτες οἱ σελίδες τῆς Ὀδύσσειας”.²²⁸

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ αὐτὴ συμφωνεῖ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Ὅμηρου καὶ τῆς ἐλληνικῆς σκέψης ποὺ ἀκολούθησε, ὅπως θὰ δοῦμε. Ἀλλὰ

²²⁶ Βερνάν, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, μτφρ. Στέλλα Γεωργούδη, Ἀθήνα 1988, σ. 297 (μὲ ἀναφορὰ στὸν *Διόνυσο* τοῦ Εὐριπίδη, ἀλλὰ ἡ περιγραφὴ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ὁμηρικὲς Συναντήσεις).

²²⁷ Πρβλ. τὸν Βερνάν, *ὁ.π.*, σ. 300 καὶ 308.

²²⁸ Γκόγκολ, “Γράμματα γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴ ζωὴ”, *ὁ.π.*, σ. 60.

θὰ πρέπει πάντως νὰ ὑπάρχει ἐρμηνεία — ὄχι ἀπλή εἰκασία ἢ βεβαιότητα, οὔτε μείγμα τῶν δύο, ἀλλὰ μέσα καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὰ ἐξήγηση ἀπευθυνόμενη μυητικὰ στὴν προσωπικὴ ζωὴ καθενός. Σὲ κάθε περίπτωση νὰ μὴν ὑποτιμᾶται ἡ νοημοσύνη μας, τοῦλάχιστον νὰ ἐξηγεῖται πειστικὰ γιὰ ποιὸ λόγο ἐνδιαφέρει ὁ Ὅμηρος ἐδῶ καὶ τρεῖς χιλιετίες συνεχῶς. Ποτέ δὲν θὰ ἔχει πραγματικὸ νόημα γιὰ μᾶς σήμερα ἡ ἀρχαιότητα, ἂν ἀντιμετωπίζεται ὡς καθαρὸ παρελθόν, ὅποτε “σκοπὸς τῆς σπουδῆς εἶναι νὰ φέρει τὸν [ὑποτιθέμενο ὡς] νεκρὸ αὐτὸ κόσμον στὴν [δῆθεν] ζωὴ [τῆς ἀναπαράστασης] μὲ τὴν [ταριχευτικὴ] δύναμη τῆς ἐπιστήμης”.²²⁹

Ὁ Ὅμηρος ἀπηχοῦσε ποιητικὰ τὴν πείρα ἀπὸ τὴν σοφία τῆς θείας φιλίας, καὶ αὐτὴν προσωπικὴ. Ἀκούγοντας τὸ τραγοῦδι τοῦ ἔνοιωθαν καὶ ἀναλογίζονταν τὴν ζωντανὴ προσωπικὴ σχέση τους μὲ τὸν Θεό. Δὲν εἶναι βέβαιη ἡ ρίζα τῶν νοεῖν, νοιώθω, κλπ. Συγγενῆς ἀλλὰ πιὸ καθαρὴ ἀπὸ τὴν √ΓΝΟ, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται τὸ γινώσκω καὶ ἡ γνῶσις. Ὅπως δὲ ποτε στὸν Ὅμηρον ἡ νόηση σημαίνει συναίσθηση τοῦ ὑπερβαίνοντος. “Ἡ σοφία καὶ ἡ φρόνηση εἶναι στὴν θεώρηση ὅσων ἔχει ὁ νοῦς, ὁ δὲ νοῦς στὴν ἐπαφή”, ἐξηγεῖ ὁ Πλωτῖνος.

“Ἡ φρόνηση κυκλογοῦρει στὸ ὄν, ὁ νοῦς στὸ ἐπέκεινα τοῦ ὄντος”.²³⁰

²²⁹ Βιλαμόβιτς, *History of Classical Scholarship*, tr. A. Harris, London 1982, σ. 1.

²³⁰ Πλωτίνου *Ἐννεάδες* 1, κεφ. 2, ἐν. 6 καὶ κεφ. 3, ἐν. 5.

Βιωματική–νοητική έμπειρία τοῦ ἀκράιου αὐτοῦ βαθμοῦ, *ιερατική*, ἐξηγεῖ ἴσως τὴν μεγάλη προτεραιότητα τῆς ποίησης, ἤδη ἐγγύτερης ἔναντι ὅχι μόνο τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ στοχασμοῦ, στὴν πρωταρχικώτερη γλωσσικὴ ὀρμὴ τῆς κοινωνικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, διαφορετικὰ θὰ ἀπέμενε τελείως παράδοξο, ὅτι ὁ λαὸς ποὺ διέθετε τὰ ὀμηρικὰ ἔπη, χρειάστηκε τόσο πολὺ χρόνο γιὰ νὰ κερδίσει ἀντίστοιχη ἀριότητα στὰ ἀγάλματά του, στὶς ζωγραφιές, τὸν ἀποδεικτικὸ λογισμό..., παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὅλα προὔπηρχαν στὸν Ὅμηρο!

Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ζωγράφο, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ ἕνα χέρι δὲν δημιουργεῖ τίποτα λιγώτερο ἀπὸ τὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα,²³¹ ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο χαράζει γραμμὲς ἐπὶ γραμμῶν καὶ σκιὲς ἀνθρώπων. Πιθανότερο φαίνεται ὅχι κάποιος εἶδος σχιζοφρένειας, ἀλλὰ ὅτι δὲν ἔχει ἀρκετὴ προσοχὴ νὰ δώσει καὶ στὸ ἄλλο χέρι.²³² Μὲ τὴν ὑπαρξὴ νὰ μετεωρίζεται στὸ ἐπέκεινα τοῦ ὄντος, ἀπ' ὅπου πηγάζει ἡ ἴδια ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, μαρτυρῶντας καλύτερα ἀπ' ὅτιδήποτε γιὰ τὴν ταυτότητα τῆς πηγῆς

²³¹ *Ἰλιάδα* Σ 478–608.

²³² Τὸ δευτερεῦον ἢ καὶ κατώτερο δὲν εἶναι ἀπαραιτήτως ἀσήμαντο. Τὸ παράδειγμα χρησιμεύει γιὰ νὰ διακρίνεται αὐτὸ ποὺ προηγεῖται καὶ γιατί τὰ ὑπόλοιπα καθυστεροῦν, ὅμως “δὲν ὑπάρχει καμμιά περίοδος τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης στὴν ὁποία ὁ καλλιτέχνης [ὡς καλλιτέχνης] νὰ μὴν ἀξιοποιεῖ στὸ μέγιστο τὶς ἰκανότητές του, παρόλους τοὺς περιορισμοὺς στὰ ὑλικά μέσα καὶ τὶς τεχνικὲς ποὺ εἶχε στὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ στὴ διάθεσή του. Καμμιά περίοδος δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀδέξιους πειραματισμοὺς ἢ στεῖρα παρακμή”, σημειώνει ὁ Μπόρντμαν, *Ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη*, ὁ.π., σ. 170.

της και ταυτότητα του Έλληνισμού, δὲν παραξενεύει τόσο ἡ ἀτροφικότητα καὶ χρονοβόρος δημιουργικότητα τῶν ὑπολοίπων δυνάμεων, ὅσο ἡ παραγωγή τῆς ὀμηρικῆς ποίησης ἔστω...²³³ Δὲν νοεῖται ὡς ἀπλή σύμπτωση, ὅτι ἀκόμα καὶ στὴν κλασικὴ περίοδο, μὲ ὅλες τὶς ἐκφραστικὲς δυνατότητες ἤδη ἀνεπτυγμένους καὶ διαθέσιμους, ἡ εἰκαστικὴ τέχνη τῶν ἀρχαίων ἀρκεῖται νὰ συλλαμβάνει τὴν στάσιμη ταυτοκινήσια τῆς θεωρίας, τὴν κίνηση-χωρὶς-κίνηση ἀπὸ τὴν ὁποία κατάγεται ὁ ἴδιος ὁ Έλληνισμός: “οἱ καλλιτέχνες δὲν ἐνδιαφέρονται νὰ μεταδώσουν τὰ συναισθήματα μέσα ἀπὸ τὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου, καὶ σπάνια συναντᾶμε ἐλαφρὲς ἀποχρώσεις μιᾶς ψυχικῆς κατάστασης ἢ ἑνὸς συναισθήματος.

“Ὁ ἐξιδανικευμένος [ιδεώδης ὡς ἀληθεύων] θνητὸς εἶναι αὐτάρκης καὶ πάνω ἀπὸ κάθε κοινὸ, ἀνθρώπινο, πάθος, πλησιάζοντας τὴν Θεότητα”.²³⁴

²³³ Ἡ ἀκρότητα τῆς νοήσεως ἀφορᾷ τὴν κυρίαρχη ὀρμή, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ εἶχε στραφεῖ ἄλλοῦ — δὲν σημαίνει πῶς καὶ ὁ τελευταῖος ἀγρότης δὲν ἔκανε ἄλλο παρὰ νὰ ἀφουγκράζεται τὸ θεῖο θέλημα. Ἄν χρειάζεται πιά νὰ λέγονται καὶ τὰ ἀπολύτως αὐτονόητα, ἄς εἰπωθεῖ ὅτι στὴν ὄση ἀσημαντότητα τοῦ ἀρχαίου βίου, ἀναπόφευκτη σὲ ποικίλους βαθμοὺς σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς ὄλων τῶν λαῶν, κάτι ἄλλο καὶ πρωταρχικὸ θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ὑπῆρχε, γιὰ νὰ προκύψει ἡ ἴδια ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα. Τὸ ἄλλο αὐτό, προσανατολισμένο στὴν ἀκρότητα τῆς νόησής του, ἄφηνε σχετικῶς ἀτροφικὲς καὶ βραδυκίνητες τὶς διαφορὲς ἀξιόλογες στὴν δική τους τάξη ἀρετές του.

²³⁴ Μπόρντμαν, *Ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη*, ὅ.π., σ. 140. Στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα συντείνει καὶ ἡ σχεδὸν πλήρης ἀπουσία φωτοσκόπησης καὶ

Τὸ νοεῖν “ὑποδήλωνε πρωταρχικὰ μιὰ πράξη ἄμεσης ἀναγνώρισης [...] Ἦταν γενικὴ ἐλληνικὴ [πεῖρα καὶ] πεποίθηση, πὼς οἱ δυνάμεις τῆς ἀνθρώπινης [ψυχῆς, πέρα καὶ ἀπὸ τὶς ἀνώτερες συμβολιστικὲς ἐκφράσεις τῆς] συνείδησης περιεῖχαν μιὰ λειτουργία ἄμεσης κατάληψης τῆς ἀληθινῆς φύσης ἐνὸς πράγματος ἢ μιᾶς κατάστασης, συγκρίσιμη ἀλλὰ βαθύτερη ἀπὸ τὴν ἄμεση [κοινὴ γιὰ ὅλους πάντοτε ἢ συνήθη] κατάληψη τῶν ἐπιφανειακῶν ποιότητων [μέσα κυρίως] ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις”.²³⁵ Ὁ Τηλέμαχος ἔνοιωσε τὴν θεϊκὴ παρουσία στὴν λάμψη πού διέχεε τὸ ἴδιο τὸ σπίτι — οἱ τοῖχοι, τὰ δοκάρια, οἱ κοιλῶνες “σὰν ἀπὸ φωτιά· πραγματικά, θὰ εἶναι μέσα κάποιος ἀπὸ τοὺς Θεοὺς πού ἔχουν τὸν πλατὺ οὐρανό”.²³⁶

προοπτικῆς στὴν ζωγραφικὴ καὶ τὴν ἀγγειογραφία, ἀπὸ μόνη τῆς ἐνισχύοντασ περαιτέρω τὶς δυνατότητεσ συμβολικῆσ λειτουργίασ.

²³⁵ Γκάθρυ, *A History of Greek Philosophy*, τ. Β', Cambridge 1965, σ. 17–19.

²³⁶ Βλ. Ὀδύσσεια τ 35 κ.έ.

Ἄπο ποῦ κατάγονται οἱ Ἕλληνες;

Ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ σημειώνει ὅτι στὸν Ἀχιλλέα καὶ τοὺς συμπολιῖτες του ἀναγνώριζε ὁ Ὅμηρος τὴν καρδιά τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπ’ ὅπου ὀνομάστηκαν Ἕλληνες καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἑλληνόφωνα φύλα: “πουθενά δὲν τοὺς ὀνόμασε ὅλους Ἕλληνες, οὔτε κάποιους ἄλλους, παρὰ μόνο ὅσους ἦταν μαζί μὲ τὸν Ἀχιλλέα ἀπὸ τὴν Φθιώτιδα. Αὐτοὶ ἦταν οἱ πρῶτοι Ἕλληνες [...] Καθένας στὶς διάφορες πόλεις ἀναγνωρίζονταν μεταξὺ τους ὡς Ἕλληνες καὶ ὅλοι κατόπιν ἔτσι ὀνομάστηκαν, ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τοὺς τρωϊκοὺς πολέμους δὲν εἶχαν κάνει τίποτα ὅλοι μαζί, ἐπειδὴ ἦταν ἀνίσχυροι καὶ δὲν ἀναμιγνύονταν”.²³⁷

²³⁷ Θουκυδίδης, *Ἱστορίαι*, βιβλ. 1, κεφ. 3, ἐν. 3–4· πρβλ. τὸν Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων*, ὁ.π., σ. 39, γιὰ τὶς μεταγενέστερες ἐξελίξεις: “ἂν καὶ τὰ προηγούμενα ἑλληνικά φύλα εἶχαν ἐπεκταθεῖ ἀρκετὰ ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς καθ’ αὐτὸ Ἑλλάδος, στὰ νησιά καὶ τὶς μικρασιατικὲς ἀκτές, ἢ κάθοδος τῶν Δωριέων [τὸν καιρὸ ποὺ οἱ ἡγεμόνες ἀπουσίαζαν στὸν τρωϊκὸ πόλεμο] προεκάλεσε νέα ἐπέκταση τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ τώρα γιὰ πρώτη φορά καὶ πρὸς τὴ Δύση. Καὶ ὅπωςδήποτε ἔδωσε τὴν ὀριστικὴ ἐθνολογικὴ διαμόρφωση στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο.

Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος Ἕλληνες παραμένει ἀβέβαιη, ἀλλὰ φαίνεται νὰ ὑπερισχύει ἱερατικὴ καὶ ἀσκητικὴ σημασία, ἄλλωστε βέβαιη ἱστορικά.

“Δὲν εἶναι εὐκόλη ἡ ἐπιλογή ἀνάμεσα σ’ ἓνα πλῆθος πιθανῶν ἐτυμολογικῶν ριζῶν τοῦ ὀνόματος: σαλ, προσεύχεσθαι (Σελλοί)· σαλ, ξηραίνεσθαι (Σελινοῦς)· ελλ, ὀρεινός· σελ, φωτίζειν (σέλας, ἥλιος) [...] Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι ἀναμφισβήτητο, διότι ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ὅλη τὴν ἀρχαία ἱστορικὴ παράδοση, εἶναι ὅτι τὸ φῦλο τῶν Ἑλλήνων συνδέεται μὲ τοὺς Σελλοὺς, τοὺς ἱερεῖς τῆς Δωδώνης στὴν Ἡπειρο. Ὁ Ὅμηρος παρουσιάζει τὸν ἡγεμόνα τῶν Ἑλλήνων Ἀχιλλεὺς νὰ προσεύχεται πρὸς τὸν Δωδωναῖο Δία ὡς προγονικὸ Θεό — Ζεῦ ἄνα, Δωδωναῖε, Πελασγική,^[238] τηλόθι

Οἱ μεταγενέστερες περιπέτειες μπορεῖ νὰ ἐξαφάνισαν τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὶς παρυφές τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου — χαρακτηριστικῶς τὶς μεγαλύτερες ἀπώλειες ὑπέστη τὸ ἐλληνικὸ στοιχεῖο κατὰ τὸν 7ο αἰῶνα μ.Χ. (Διβύη, Αἴγυπτος, Παλαιστίνη, Συρία, βόρειες ἀκτὲς Εὐξεινοῦ Πόντου) καὶ τὸν 20ὸ (στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὶς ὑπερῶριες περιοχὲς τῆς Θράκης, Μακεδονίας καὶ Ἡπείρου)—, ἀλλὰ καμμιά νεώτερη διείσδυση δὲν ἐπέφερε σημαντικὲς ἀλλοιώσεις στὸν ἐθνολογικὸ χάρτη τοῦ κέντρου.”

²³⁸ “Τὸ ὄνομα *Πελασγοί* καλύπτει τὰ περισσότερα πρωτοελληνικὰ φῦλα ποὺ κατέβηκαν στὴν Χερσόνησο τοῦ Αἴμου καὶ στὴν καθ’ αὐτὸ Ἑλλάδα, ἡ ὁποία ὀνομαζόταν ἀπ’ αὐτοὺς *Πελαγία*. Ἔλαβαν μέρος στὴν ἀνάπτυξη τοῦ Μινωικοῦ καὶ τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀργότερα μερικὰ ἀποσπάσματά τους ἀνέπτυξαν χωριστὰ δικούς τους πολιτισμούς· οἱ Τρῶες, οἱ Τυρσηνοί, οἱ Φιλισταῖοι, οἱ Φοίνικες, ἀνάμικτοι μὲ ἐντοπίους πληθυσμούς”: Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων*, ὁ.π., σ. 27.

ναίων, / Δωδώνης μεδέων δυσχειμέρου· ἀμφὶ δὲ Σελλοὶ / σοὶ ναί-
ουσ' ὑποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῦναι' (Π 233–5)".²³⁹

²³⁹ Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες...*, ὁ.π., σ. 40–41. Πρβλ. τὸν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα (24a), καὶ τὴν ἀναφορὰ στὸ ἱερὸ τοῦ Δωδωναίου *Δία*, στὸν *Φαῖδρο* (275b). Τὸ ὄνομα *Γραικὸς* ἐπίσης ἀνάγεται στοὺς ἱερεῖς τῆς Δωδώνης, ἐνῶ μυθολογικά, καὶ “ὁ Γραικὸς γενεαλογεῖται, ὅπως ὁ Ἕλληνα, ἀπὸ τὸν Δευκαλίωνα, ἢ θεωρεῖται ἀδελφὸς τοῦ Λατίνου. Τὸ ὄνομα φαίνεται νὰ ἔχει σχέση μετὰ τὴν λέξη γηραιός” (Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες...*, ὁ.π., σ. 105). Καὶ ὅπως “τὸ ὄνομα *Γραικοὶ* [...] ἐπιχωρίαζε στὴν Ἠπειρο καὶ τὸ παρέλαβαν οἱ Λατῖνοι ποὺ διὰ τῆς Ἠπειροῦ γιὰ πρώτη φορὰ ἔρχονταν σ' ἐπαφὴ μετὰ τοὺς Ἕλληνας”, ἔτσι οἱ ἀνατολικοὶ λαοὶ “ἐπειδὴ ἦλθαν σ' ἐπαφὴ μετὰ τοὺς ἀκραιφνεῖς Ἕλληνας γιὰ πρώτη φορὰ διὰ τῆς φυλῆς τῶν *Ἰώνων*, ἐχρησιμοποίησαν αὐτῶν τῶν τελευταίων ὡς κοινὸ ὄνομα γιὰ ὀλόκληρο τὸ ἔθνος· Ἰωνύνα, Ἰαουναί, Ἰάουνα, Ἰουνά, Ἰουνάν” (Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες...*, ὁ.π., σ. 51). Ὅμως “οἱ Τοῦρκοι, ποὺ ἐγνώρισαν τὸν Ἕλληνισμό κατὰ πρῶτο διὰ τῆς ἐπαφῆς τῶν μετὰ τὸν πολιτικὸ ὄργανισμό τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, δηλαδὴ μετὰ τὴν στρατιωτικὴ δύναμη καὶ τὴν διοίκηση, ὀνόμασαν τοὺς μὲν Ἕλληνας Ροῦμ, ἂν καὶ διετήρησαν καὶ τὴν παλαιὰ ἀραβοπερσικὴ ὀνομασία Ἰουνάν εἰδικῶς γιὰ τὸ γένος, τὴν δὲ χώρα τοὺς Ροῦμελη (Ροῦμ ἰλί, Χώρα τῶν Ρωμαίων) καὶ τὸ πατριαρχεῖο ρωμαϊκό”: Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες...*, ὁ.π., σ. 90–91.

Λόγος

Η ΑΡΠΑΓΗ τῆς Βρισηΐδας ὁδήγησε τὸν Ἀχιλλέα στὸ περιθώριο τῶν συγκρούσεων. Ἡ ἀπώλεια τοῦ Πάτροκλου τὸν γύρισε στὸ πεδίο τῆς μάχης, μὲ καθοριστικὲς συνέπειες γιὰ τὸν ἴδιο καὶ τὴν ἔκβαση τοῦ πολέμου. Ἡ ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης προκάλεσε τὸν πόλεμο.

“Γιατί πρέπει νὰ πολεμοῦν μὲ τοὺς Τρῶες οἱ Ἀργεῖοι;^[240] Γιατί σύναξε λαὸ καὶ τὸν ἔφερε ἐδῶ ὁ Ἀτρεΐδης; Γιατί τί ἄλλο, ἂν ὄχι γιὰ τὴν Ἑλένη μὲ τὰ ὄμορφα μαλλιά; Μήπως μόνο οἱ Ἀτρεΐδες ἀνάμεσα στοὺς θνητοὺς ἀγαπᾶνε τὶς γυναῖκες τους; Καθένας ποὺ εἶναι ἀγαθὸς καὶ μυαλωμένος, ἀγαπάει τὴν δική

²⁴⁰ “Ἀργεῖοι εἶναι πολιτικὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖο ἐπῆραν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ πρωτεύουσα τῶν Ἀχαιῶν, τὸ Ἄργος. Δαναοὶ εἶναι τὸ ὄνομα ποὺ ὀφείλεται στὴν πρώτη κυρίαρχη φυλὴ στὸ χῶρο τῆς Πελοποννήσου καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Ἄργους, ἐπὶ ἀρκετοὺς αἰῶνες. Ἀχαιοὶ εἶναι τὸ ὄνομα ποὺ ἀνήκει στὸ φύλο, τὸ ὁποῖο, ἐνισχυμένο ἀπὸ τοὺς Αἰολεῖς, ἐπῆρε τὴν κυριαρχία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ ἀρχαῖκου Ἑλληνισμοῦ μὲ κέντρο τὴν πρωτεύουσά τους Μυκῆνες”: Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες...*, ὁ.π., σ. 35.

του και την προσέχει, όπως κι εγώ αγαποῦσα την δική μου με ὅλη την ψυχή μου, παρόλο που την ἀπόκτησα με τὸ δόρυ.”²⁴¹

Ἡ Τροία τὴν ὁποία τίμησε ὁ Ὅμηρος με τὸν ὑψηλότερο δυνατὸ τρόπο (“οἱ θεοὶ δὲν εἶναι ὅλοι με τὸ μέρος τῶν Ἑλλήνων — οἱ μισοὶ περίπου εἶναι με τὸ μέρος τῶν Τρώων”²⁴²), ἦταν ἡ Τροία ποὺ ἀγάπησε τὴν Ἑλένη. Δὲν ἀληθεύει ὅτι “ὁ Ὅμηρος σηματοδοτεῖ τὴν καθοριστικὴ μετάβαση στὴν δυτικὴ πραγματικότητα, με τὴν ὀριστικὴ ὑπέρβαση τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου”,²⁴³ ἐκτὸς ἂν δίνεται μόνο γεωγραφικὴ σημασία στὶς ἐννοιες ἀνατολῆς καὶ δύσης,²⁴⁴ ἢ ἂν στὸν τρωϊκὸ πόλεμο προβάλλονται ἀλλότρια σχήματα. Ὁ τρωϊκὸς εἶναι στὴν πραγματικότητα ἐμφύλιος πόλεμος. Ἐφόσον Ἑλληνας καὶ Τρῶες ἔχουν τὶς ἴδιες ζωντανὲς ἀξίες, εἶναι στὴν οὐσία ὁ ἴδιος λαός, τοῦ ὁποίου ἓνα μέρος δοκιμάζεται καὶ ἀπαξιώνεται, ἐνῶ τὸ ἄλλο, ἐπίσης δοκιμαζόμενο, κρατᾷ τὴν κοινὴ ἀλήθεια, ὅμως ὄχι καθαρῆ, ὅποτε εἰσέρχεται σὲ ἀκόμα μεγαλύτερη δοκιμασία.

Ἡ Τροία ποὺ ἀπέτυχε (στὴν πολυετῆ διάρκεια τοῦ πολέμου εἰκονίζεται τὸ ἀβέβαιο τῆς δοκιμασίας καὶ τῶν δύο ἀντιπά-

²⁴¹ *Ἰλιάδα* I 337–43· πρβλ. A 149 κ.έ., ὅπου ὁ Ἀχιλλέας ἐξηγεῖ πὼς οἱ Τρῶες δὲν τοῦ ἔφταιξαν σὲ τίποτα, ἀλλὰ συμμετέχει στὸν πόλεμο γιὰ χάρη τοῦ Ἀγαμέμνονα καὶ τοῦ Μενέλαου.

²⁴² Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, ὁ.π., σ. 21.

²⁴³ Σέλλινγκ, *Φιλοσοφία τῆς Ἀποκαλύψεως*, μτφρ. Θ. Λουπασάκης, Ἀθήνα 2004, σ. 247.

²⁴⁴ Τοῦλάχιστον ἀμφίβολη, ἐφόσον καὶ γεωγραφικῶς ἡ Τροία δὲν βρισκόταν πέρα τῶν ὀρίων τῆς ‘δυτικῆς πραγματικότητος’.

λων), ὥστε ὄχι ἀπλῶς ἠττήθηκε ἀλλὰ κυριολεκτικὰ ἀφανίστηκε, ἦταν ἡ Τροία ποὺ μίσησε τὴν Ἑλένη: “κανεῖς ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ πιά γιὰ μένα στὴν Τροία”, θρηνεῖ ἡ Ἑλένη μπροστὰ στὸν νεκρὸ τοῦ Ἑκτορα,

“οὔτε ἓνας δὲν εἶναι καλὸς μαζί μου, οὔτε ἓνας δὲν μὲ ἀγαπάει, ὅλοι ἔχουν φρίκη γιὰ μένα”.²⁴⁵

Φρίκη γιὰ τὶς θυσίες ποὺ μπορεῖ νὰ συνεπάγεται ἡ ὑπακοὴ στὸ ὑψηλότερο. Πῶς σχετίζεται ἡ Ἑλένη μὲ τὸ ὑψηλότερο;

ΜΕ ΑΒΕΒΑΙΗ γενεαλογία, κόρη τοῦ Δία καὶ τῆς Λήδας (ἡ τοῦ Δία καὶ τῆς Νέμεσης μὲ ἀνατροφή ἀπὸ τὴν Λήδα), ἡ κόρη τοῦ Ὠκεανοῦ, ἡ τῆς Ἀφροδίτης (ὅλων οἱ ιδιότητες ἐνώνονται στὸ πρόσωπό της), μὲ εἰκόνα της ἐπίσης στὴν Ὀδύσεια τὴν Πηνελόπη, “γυναίκα ποὺ ὅμοιά της δὲν ὑπάρχει τώρα καμμιά στὴν γῆ τῶν Ἀχαιῶν, οὔτε στὴν Πύλο τὴν ἱερή, οὔτε στὸ Ἄργος, οὔτε στὶς Μυκῆνες”,²⁴⁶ ἡ Ἑλένη ἦταν μαζί γυναίκα, ἄνδρας καὶ παιδί, καὶ τελείως πέρα ἀπὸ φύλα καὶ ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἀνθρώπινη ὁμορφιά, ὑπῆρχε στὴν ὁμορφιά τοῦ Λόγου, στὸ μόνο γιὰ τὸ ὁποῖο ἀξίζει κανεὶς νὰ ζήσει καὶ νὰ πεθάνει.

²⁴⁵ Ἰλιάδα Ω 774–5.

²⁴⁶ Ὀδύσεια φ 107–108· πρβλ. Ἡσιόδου, Ἀποσπάσματα, ἀπ. 22.

Όταν ἐπρόκειτο νὰ παντρευτεῖ, “ἤρθαν σχεδὸν ὅλοι οἱ πρίγκηπες τῆς Ἑλλάδας”,²⁴⁷ (μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ὀδυσσεύς²⁴⁸ ἀλλὰ ὄχι ὁ παῖς ἔτι Ἀχιλλέας²⁴⁹), δίνοντας ὄρκο “πὼς θὰ δέχονταν τὴν ἐπιλογή της καὶ πὼς σὲ περίπτωση ἀνάγκης θὰ βοηθοῦσαν ὅποιον διάλεγε γιὰ ἄντρα της”.²⁵⁰

Ἡ Ἑλένη ἔγινε ἐπίσης δῶρο τῆς Ἀφροδίτης, θεᾶς ἀδιάφορης γιὰ τὶς ‘ἠθικὲς’ ἀνησυχίες τοῦ Στησίχορου: ἡ Ἀφροδίτη δὲν ὑπολογίζει γιὰ τὴν οὐτε καὶ βλέπει ἀνθρώπινες παντρεῖες, συμβάσεις καὶ συμφωνίες, ἀλλὰ ἤρεμα καὶ ἀπλὰ (γιὰ τὴν ἴδια, ὅμως μὲ διάφορες ἀναστατώσεις στὸν ἀνθρώπινο βίον καὶ τὶς συνήθειές του) φέρει τὸ ὅμοιο στὸ ὅμοιο. Ἔτσι μεταγενέστερες παραδόσεις δὲν δίστασαν νὰ θεωρήσουν μεταθανάτιο σύζυγο τῆς Ἑλένης τὸν Ἀχιλλέα.

*Πάντα ὁ Θεὸς ὀδηγεῖ τὸν ὅμοιο στὸν ὅμοιο, εἰδοποιεῖ ὁ Ὅμηρος,*²⁵¹ ὥστε *ὀλόκληρο τὸ συγγενὲς συγκεντρώνεται στὸν*

²⁴⁷ Γκριμάλ, *Λεξικὸ τῆς ἐλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς μυθολογίας*, ὁμάδα μεταφραστῶν, Θεσ/νίκη 1991, σ. 196· πρβλ. Ἡσιόδου, *Ἀποσπάσματα*, ἀπ. 196 κ.έ.

²⁴⁸ Βλ. Ἡσιόδου *Ἀποσπάσματα*, ἀπ. 198.

²⁴⁹ Ἡσιόδου *Ἀποσπάσματα*, ἀπ. 204 — ἀλλιῶς “δὲν θὰ τὴν κέρδιζε οὔτε ὁ πολεμόχαρος Μενέλαος οὔτε κανεὶς ἄλλος ἄνθρωπος ποὺ κατοικεῖ στὴν γῆ.”

²⁵⁰ Γκριμάλ, *Λεξικό...*, ὁ.π., σ. 196.

²⁵¹ *Ὀδύσεια* ρ 218· πρβλ. *Ἰλιάδα* Ω 629–633.

ἐαυτό του.²⁵² Στόν ἄλλο δὲν ἐρωτευόμαστε μιὰν ἄγνωστη ζωή, ὅπως νόμιζε ὁ Προύστ, ἐρωτευόμαστε τὴν δική μας ζωή, ἀλλὰ ἰσχυρότερη. Ὅπως τὸ λέει ὁ Συμεών, οἱ ἄνθρωποι ἀγαπᾶνε ὅσους τοὺς μοιάζουν / ὅταν φαίνονται κάπως νὰ ξεπερνοῦν τοὺς ἄλλους.²⁵³

Ἡ Ἑλένη εἶχε τὴν ὄψη τῆς χρυσοῦς Ἀφροδίτης,²⁵⁴ δηλαδή ὅ,τι πιὸ ὁμορφο δὲν μποροῦσε νὰ διανοηθεῖ ὁ Πάρις. Κι ὅταν ὑπολόγισε ὅτιδὴποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ δῶρο αὐτό, ἀφανίστηκε ἀπὸ ἐμπρός του ἡ ὁμορφιά καὶ μαζί ὁ ἴδιος, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη στὴν Τροία. Γι' αὐτὸ ὁ Ὅμηρος τελειώνει τὴν Ἰλιάδα μὲ τὸν θάνατο τοῦ Ἑκτορα. Ὅχι ραψωδία, οὔτε φράση δὲν καταδέχεται γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Τροίας — τὸ τέλος τόσων κόπων καὶ ἀγώνων, τὴν ἀφορμὴ νὰ μεγαλώσει ἡ περηφάνεια τῶν Ἑλλήνων. Ὅταν ἔφυγε καὶ ὁ τελευταῖος ζωντανὸς στὴν ὁμορφιά τῆς Ἑλένης, ἡ Τροία δὲν εἶχε πιὰ σημασία, κυριολεκτικὰ χάθηκε ἀπὸ τὸ ποίημα, ὅπως ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Γιὰ τὴν ἄλωση πληροφορεῖ ἡ Ὀδύσσεια, μέσα ἀπὸ σύντομες καὶ περαστικὲς διηγήσεις ἀνάμικτες μὲ διηγήσεις γιὰ πολλά, μνηῆμες παρελθόντος σκορπισμένου στὴν θάλασσα τῶν σημείων καὶ τῶν τεράτων ποὺ ὀδηγοῦν τὸν Ὀδυσσεά στὴν πατρίδα του.

²⁵² Πλάτων, *Τίμαιος* 81a: τὸ συγγενὲς πᾶν φέρεται πρὸς ἐαυτό. Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν πρωτομ. Στέφανον* 36: τῷ ὁμοίῳ καθορᾶσθαι τὰ ὅμοια παρὰ τῆς Γραφῆς μεμαρτύρηται.

²⁵³ Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου Ὕμνος Η', στ. 78–79.

²⁵⁴ Ἡσιόδου *Ἀποσπάσματα*, ἀπ. 196.

Ἡ Ἰλιάδα εἶναι ἐρωτικὸς χῶρος. Ὅποιαδήποτε ἂν εἰκάζονται ὡς κίνητρα τοῦ πολέμου, ὁ Ὅμηρος τὴν ἀγάπη αὐτὴ ἔνοιωσε γιὰ πραγματικὴ, καὶ μελετῶντας τὴν ἔστρεψε τὸν ἑλληνικὸ βίον στὸ μεγάλο φῶς του, πρὶν ἀπὸ τὸ ὅποιο δὲν ἔχει σχεδὸν καμμία σημασία γιὰ μᾶς σήμερα. Στὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης ἀναγνώριζε χωρὶς δισταγμὸ τὴν αἰτία τοῦ πολέμου ὁ Αἰσχύλος, ἔστω ὑποβιβάζοντας τὴν σημασία της, ἀποκαλῶντας τὸν τρωϊκὸ πόλεμον *γυναικόποιον*²⁵⁵ — σημάδι κι αὐτὸ τῆς μόνιμης δυνατότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ νὰ ἀφανιστεῖ ἀκριβῶς ὅπως ἡ Τροία, κι ἄς ἔχει δημιουργήσει τὸν πολιτισμὸ πού γνωρίζουμε: ἂν δὲν ἀποπλανοῦν οἱ σειρήνες τῆς ἐπιστημονικῆς νεκρολογίας, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ ὅτι ἕνας πολιτισμὸς ἔχει παρελθὸν μόνον ἂν ἔχει παρόν.

Ἄν οἱ ἀρχαῖοι πολεμοῦσαν γιὰ ἐξουσία καὶ πλοῦτο, δὲν θὰ γίνονταν τίποτα πρὸς διαφοροτικὸ ἀπὸ τόσες ληστρικές ἐθνότητες, πού μὲ κόπο καταγράφει καὶ μὲ βιασύνη προσπερνάει ἡ ἱστορία,²⁵⁶ ἀκόμη κι ἂν εἶχε ὑπάρξει ὁ Ὅμηρος, θὰ ἀφοπλιζόταν, ὅπως συνέβη στοὺς Ἑβραίους μὲ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη.

²⁵⁵ Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων*, στ. 225.

²⁵⁶ “Ὅσο τοῦλάχιστον ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες”, διαβάζω στὴν *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος* (Μπιούρυ – Μήγκς, τ. Α΄, ὅ.π., σελ. 65 καὶ 71, μὲ παραπομπὴ τοῦ συγγραφέα εἰς C. W. Blegen, *Troy IV*, 1958), “οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν ἄμεσο κέρδος ἀπὸ τὸν πόλεμό τους. Δὲν κατέλαβαν τὴν θέσση καὶ δὲν κατέστρεψαν τὴν Τροία γιὰ πάντα. Ἄν ὁ κύριος σκοπὸς τους ἦταν νὰ ἐπεκτείνουν τὰ οἰκονομικά τους συμφέροντα στὴν Προποντίδα καὶ παραπέρα, δὲν ὑπάρχουν ἴχνη αὐτῆς τῆς ἐπιτυχίας τους. [...] Οἱ ἀνασκαφὲς δὲν

Τὴν ἀπλὴ αὐτὴ ἀλήθεια ἢ ‘ρεαλιστικὴ’ ἀνάγνωση τῆς ἱστορίας παρακάμπτει, ἴσως ὄχι μεροληπτῶντας ἀλλὰ μέσα στὴν γενικὴ τῆς μικρότητα, ὅπως συμβαίνει, γιὰ παράδειγμα, στὸν Κυριαζόπουλο, γιὰ νὰ περιοριστῶ σὲ ἀξιόλογη περίπτωση ἐρευνητοῦ κατηρτισμένου, ἐργατικοῦ, συγκροτημένου καὶ ἀκόμα εὐφυοῦς, στὴν οὐσία ὅμως ἀπαίδευτου. Διαβάζοντας κείμενά του ὅπως αὐτὰ γιὰ τὸν Ἡρακλῆ,²⁵⁷ τὸν Ἀπόλλωνα²⁵⁸ ἢ τὸν Ἡσίοδο,²⁵⁹ τείνει κανεὶς νὰ σχηματίσει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ γενικὸς διαχρονικὸς θαυμασμὸς γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ὀφείλεται σὲ πλάνη καὶ ἐξιδανίκευση, ἐπιμένει δὲ ὅπως ἐφιαλτικὴ πανίσχυρη ἐπιδημία.

Εἰπώθηκε πιὸ πρὶν ὅτι, μέσα στὴν ὅποια ἀσημαντότητα τοῦ ἀρχαίου βίου, ἀναπόφευκτη γιὰ κάθε λαὸ σὲ ποικίλους βαθμούς, κάτι ἄλλο καὶ πρωταρχικὸ θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ὑπῆρχε, γιὰ νὰ προκύψει ἢ ἴδια ἢ ἐλληνικὴ γλῶσσα. Τὸ ἄλλο αὐτὸ δὲν κάνει οὔτε δειλὴ ἐμφάνιση στὰ κείμενα τοῦ Κυριαζόπουλου, ὅπου τὰ πράγματα τείνουν νὰ ἐγκλωβίζονται στὴν πιὸ στενὴ δυνατὴ πολιτικὴ διάσταση, μὲ τὴν ἴδια τὴν φιλοσοφία ἀπὸ

ἀποκάλυψαν οὔτε καὶ σημάδια μεγάλου πλούτου. Θὰ μποροῦσε ἓνα τέτοιο ἀντικείμενο νὰ προσελκύσει στρατὸ ἀπ’ ὄλες τὶς μυκηναϊκὲς ἡγεμονίες;” Ὑφέρπει ὅμως κι ἓνας ‘ρεαλισμὸς’ στὸ ὑπονοούμενο ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπῆρξε ἔμμεσο κέρδος, εἴτε πῶς ἢ ἐκστρατεία οὔτε καὶ συνέβη.

²⁵⁷ Κυριαζόπουλος, *Λόγος καὶ ἦθος*, ὁ.π., σ. 5 κ.έ.

²⁵⁸ Ὁ.π., σ. 26 κ.έ.

²⁵⁹ Ὁ.π., σ. 48 κ.έ.

Όμηρου μέχρι Στωϊκῶν νὰ παρακολουθεῖ κατὰ πόδας τοὺς συσχετισμοὺς πολιτικῶν δυνάμεων καὶ τὶς μεταπτώσεις τῶν πολιτικῶν καταστάσεων. Χαίρομαι ποὺ ἡ σπουδὴ τοῦ ἀσήμαντου μπορεῖ νὰ διαθέτει σημαντικοὺς ἐργάτες, οἱ ὁποῖοι, ἀκόμη καὶ ὅταν παρερμηνεύουν, βοηθοῦν πάντως νὰ βιώνουμε ζωντανὰ τὸ αὐτονόητο, τὴν ὕπαρξη μιᾶς ἀσημαντότητας σὲ κάθε λαὸ κάθε ἐποχῆς. Ἐδῶ ἄς ἐπιτραπεῖ ἡ παράκαμψη τοῦ βιώματος αὐτοῦ, μέσα ἀπὸ τὴν διαπίστωση ὅτι ἂν οἱ ἀρχαῖοι ἄκουγαν τὸν Ὅμηρο — καὶ ἄκουγαν ὅλοι, ὄχι μόνον οἱ ‘εὐγενεῖς’ — φθάνοντας ὅπου ἔφθαναν καὶ στὸν “πέρα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν οὐσία, ὑπερέχοντα σὲ παλαιότητα καὶ δύναμη ἀγαθὸ Θεό”,²⁶⁰ πάει νὰ πεῖ ὅτι κάποια Πραγματικότητα εἶχαν.

Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς τὴν εἶχαν καθαρὴ. Καὶ ἀνάγκης ζυγὸς ὑπῆρχε ὡς ἓνα βαθμὸ, ἡ Ἰφιγένεια θυσιάστηκε, τὸ χαλὶ τῆς ἔπαρσης τοῦ Ἀγαμέμνονα, τὸν καταδίκασε. Ὅμως ἄς παραδεχόταν κανεὶς προτοῦ ἀρχίσει νὰ διορθῶναι τὸν Ὅμηρο, ὅτι μπορεῖ ὁ ἴδιος νὰ ὑστερεῖ — ἄς παραδεχόταν, δηλαδή, ὅπως ὁ Δραγούμης, ὅτι “ἐμένα μὲ σκανδαλίζει ἡ καλλονὴ τῆς Ἐλένης, γιατί δὲν τὴν εἶδα καὶ δὲν ξέρω ἀκόμη ἂν πρέπει νὰ πιστέψω τὸν ποιητὴ”.²⁶¹

“Γιὰ τὰ δύο τοῦτα ἔπη γράφτηκαν ἀνέκαθεν πάρα πολλά, ἐνῶ τὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια^[262] ἀμφισβητήθηκε ἐπίμονα ἡ ἐνότητά τους. Ἀλλὰ ὁ Γκαῖτε, ἀφοῦ μετεωρίσθηκε ψηλότερα

²⁶⁰ Πλάτωνος *Πολιτεία* 509b.

²⁶¹ Ἴ. Δραγούμης, *Σαμοθράκη*, Ἀθήνα 1985³, σ. 61.

²⁶² Ὁ Παπαρρηγόπουλος γράφει τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος.

ἀπὸ τὴν ἀπέραντη ἐκείνη συζήτηση, ἀποφάνθηκε ὅτι, εἴτε ὑπολάβουμε τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια ὡς ἓνα σύνθετο φαινόμενο, ὡς ἄθροισμα διαφόρων ἐπῶν, εἴτε παραδεχθοῦμε τὴν ἐνότητά τους, πειθόμενοι ὅτι ὑπῆρξαν δημιουργήματα δαιμόνια μιᾶς μεγάλης ποιητικῆς ψυχῆς, εἶναι ὅπωςδήποτε τὰ πῶς ποιητικὰ ἔργα τῆς ἀνθρώπινης γλώσσας, διάνοιας, φαντασίας καὶ καρδιάς. Ὅμως τέτοια ἔργα προϋποθέτουν πάντοτε χῶρο κατάλληλο γιὰ τὴν παραγωγή τους καὶ πρὸ πάντων κοινωνικὸ βίον δεκτικὸ καὶ ἀνοιχτὸ στὴν ιδεώδη ἐκείνη ἀπεικόνιση, πὺ εἶναι καὶ λέγεται ποίηση. Γι' αὐτὸ, ὅπως οἱ πάντες ὁμολογοῦν, στὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια ὑποφαίνεται κατάσταση πραγμάτων ἀληθινῆ καὶ καθόλου φανταστικῆ".²⁶³

ΣΤΗΝ ΕΝΔΕΚΑΤΗ ραψωδία τῆς Ἰλιάδας, ὁ Ἀχιλλέας ἀποκαλεῖ τὸν Πάτροκλο *Θεῖο δῶρο στὴ δίψα τῆς ψυχῆς μου*.²⁶⁴ Ὁ Λόγος τῆς ψυχῆς εἶναι πρόσωπο, καὶ θέλει νὰ εὐχαριστήσῃ καὶ τελειοποιήσῃ τὴν ψυχὴ —θεράποντα τοῦ Ἀχιλλέα ὀνομάζει τὸν Πάτροκλο ὁ Γλαῦκος, ἀλλὰ ὁποιοσδήποτε πραγματικὸς φίλος εἶναι θεράπων²⁶⁵— φέρει τὴν ψυχὴ στὴν ἐπίγνωση τῆς φύσης της ὡς θείου προορισμοῦ. Ἀναγνωρίζοντας στὸν φίλο τὸν ἓνα Λόγο τοῦ βίου τους, οἱ Ἕλληνες μοιράζονταν τὸ ἀπό-

²⁶³ Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, βιβλ. 16, Ἀθήνα 1972, σ. 9. Προσαρμόζω στὴν δημοτικὴ.

²⁶⁴ *Δίε Μενoitιάδη τῷ ἐμῷ κεχαρισμένε θυμῷ* (Λ 608). Ἀρχικὴ μορφή τῶν παρατηρήσεων αὐτῶν παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν δικτυακὸ τόπο ellopos.net

²⁶⁵ *Ἰλιάδα* P 164–5.

λυτο τῆς θείας ζωῆς, ἐπίσης προσωπικῆς. Γιὰ τὸν Ἀχιλλέα ὁ Πάτροκλος εἶναι ὁμιλία, ἐπαφή, κηδεμονία καὶ ὄψη τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἰσχύς ὑφίσταται ἀλλὰ δὲν προέχει οὔτε μετέχει ἰσοτιμίας· ὡς γενιὰ τοῦ Μενόιτιου ὁ Πάτροκλος εἶναι καὶ ἀναγνωρίζεται ἰσχυρός,²⁶⁶ ὅπως ὁ Θεός, ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ αὐτὸ γιὰ νὰ βεβαιωθεῖ ἡ θεία καταγωγή του. Ὡς δῶρο στὸν Ἀχιλλέα ἀναγνωρίζεται θεῖος.

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ, ἤδη στὸν Ὅμηρο, συνδέεται μὲ τὰ μάτια καὶ τὴν ὄραση —στὴν διπλὴ φορὰ τοῦ ὄραν καὶ τοῦ ὄρασθαι— σημαίνοντας πέρα ἀπὸ λέξεις ἐπαφή καὶ ἐπικοινωνία.²⁶⁷ Ἀκόμη καὶ τοῦ Δία τὰ λόγια δὲν εἶναι τελείως ἀξιόπιστα, ἂν δὲν μιλήσει μὲ τὸ πρόσωπό του ὁλόκληρο, δηλαδὴ μὲ τὰ μάτια.²⁶⁸

Τὸ ὁμηρικὸ πρόσωπο δὲν περιγράφεται σὲ μιὰ θωριά πού βλέπει ὁ καθέννας, ἀλλὰ ἀναδύεται ὡς μοναδικὴ παρουσία καὶ ἀποκάλυψη Χάριτος, Δόξας καὶ Ὁμορφιάς, τὰ ὁποῖα ἀναγνωρίζονταν ὡς κύρια ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ, ὄχι ἀπλῶς ἔξοχες ἀνθρώπινες ἀρετές. Ἄν καὶ ἀθάνατα, τὰ ἴδια αὐτὰ διακυβεύονταν μὲ τὴν ἀπώλεια τοῦ προσώπου, ἐνωμένα ὅπως ἦταν μὲ ὅποιον τὰ ἀποκάλυπτε — ἡ δική του ἀπώλεια ὡς ἰσόθεου, γινόταν ἐπίσης δική τους.

²⁶⁶ Ἰλιάδα Λ 605.

²⁶⁷ Βλ. Ἰλιάδα Σ 24, Τ 285, Ὀδύσσεια θ 85, ο 332, σ 192.

²⁶⁸ Βλ. στὴν Ἰλιάδα Α 527· τὸ ἴδιο γιὰ τὸν Ἑκτορα (Η 47).

Ἀκριβῶς ἐπειδὴ καὶ θνητὸς μποροῦσε νὰ ἔχει ἰσόθεη σύνεση,²⁶⁹ ἢ διαφθορὰ τῆς πιστότητας καὶ ἐμπιστοσύνης, ἢ κατάπτωσή της στὴν μοιρολατρεία καὶ τὴν δουλικὴ εὐσέβεια, δὲν ἔχει πραγματικὴ θέση στοὺς ὀρίζοντες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅταν οἱ θεοὶ φθάνουν ἀκόμη καὶ νὰ συν-βουλεύονται μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Χαρακτηριστικὰ στοὺς πλατωνικοὺς διαλόγους, ὅποτε λέγονται προσευχῆς δὲν σημαίνουν ψυχὴ ποὺ δουλεύει στὰ ὅποια αἰτήματά της, ἀλλὰ οἰκειότητα μὲ τὸν Θεό.

Η ΠΡΟΣΕΥΧΗ στὸν Ὅμηρο ἔχει μόνο γεύση ἀπὸ αἶτημα, ὁ τύπος της εἶναι, θέλω νὰ γίνει αὐτό, κι ἂν δὲν θέλεις ἄς μὴ γίνει, γι' αὐτὸ μποροῦσαν νὰ προσεύχονται μὲ εὐθύτητα ἢ καὶ θυμό, μὲ προσευχὴ-ἐπίπληξη ἀλλὰ ὄχι κατηγορία, μᾶλλον σὰν παράπονο γιὰ ἓνα καλὸ ποὺ ὁ Θεὸς παραλόγως ἀρνεῖται νὰ κάνει — παιδικὸ παράπονο, ἐφόσον ὁ Δίας δὲν εἶναι κατασκευαστῆς ἀλλὰ γεννήτορας, τέτοιοι παραμένοντας ἀκόμη κι ἂν τὸ θέλημά του μοιάσει ξένο ἢ ἀνεπιθύμητο: “Δία Πατέρα, κανένας Θεὸς δὲν εἶναι πιὸ ὀλέθριος ἀπὸ σένα, γιατί γενναῖς ὁ ἴδιος τοὺς ἀνθρώπους κι ὅμως μετὰ δὲν τοὺς λυπᾶσαι”.²⁷⁰

Κοινὸ θέλημα δὲν ὑπάρχει στὴν σύμπτωση ἀτομικῶν ἐπιθυμιῶν, ἀλλὰ στὴν ἔνωση τῶν ἐρωτευμένων, ἀκόμη καὶ μέσα σὲ ἀντιθέσεις ἢ σφάλματα, στὸν βαθμὸ ποὺ προσδιορίζεται

²⁶⁹ Ἰλιάδα Β 169 κ.ἄ.

²⁷⁰ Ὀδύσσεια υ 201–202. Γιὰ τὴν ‘ἀσπλαχνία’ τῶν θεῶν, πρβλ. τὴν ἐνότητα “Ὁ ἐχθρὸς θεός”, στὸν Χριστόδουλο Ἀθηνῶν, Ἑλληνισμὸς προσήλυτος, ὁ.π., σ. 28 κ.έ.

ἀπὸ τὴν θεμέλια οἰκειότητα ὡς τέτοια. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ χρειάζεται νὰ διαβαστεῖ, γιὰ παράδειγμα, ὁ *Προμηθεὺς Δεσμώτης*. Στὴν ‘ἄρνηση’ ἢ ‘κριτική’ τοῦ Δία ἐκφράζεται συνείδηση ἀκόμη μεγαλύτερης ἐνότητας μὲ τὸν Θεό, προετοιμασμένης ἤδη στὴν φαινομενικὰ ἀπορριπτόμενη ὀμηρικὴ ἀρχὴ της, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν νοεῖται.²⁷¹

Δὲν ἔχει σοβαρὰ ἐρείσματα ἢ ‘ἀποψη’ ὅτι “σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ζωὴ, δὲν ὑπάρχει καμμιά ὑπερβατικὴ ἐξωκοσμικὴ δύναμη ποὺ νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ἀκόμα λιγώτερο, νὰ τοὺς ‘ἀγαπάει’.”²⁷² Θὰ ἦταν ποτὲ δυνατὸ, μέσα σὲ κόσμο τόσο ἀποξενωμένο ἀπὸ τὴν Ἀρχὴ του, νὰ δημιουργηθεῖ ὁ πολιτισμὸς ποὺ κατεξοχὴν συζήτησε καὶ τίμησε τὴν φιλία; “Ρώτησαν τὸν Πιττακό, ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ κρυφτεῖ ἀπὸ τοὺς Θεοὺς ὅταν κάνει κάποιο κακό, καὶ εἶπε, ‘ὄχι, οὔτε κἂν ὅταν τὸ σκέφτεται’.”²⁷³ Κι ἐφόσον οἱ Ἀρχαῖοι δὲν εἶχαν ἐνοχικὴ συνείδηση, ἢ πανταχοῦ παρουσία καὶ ἐπίβλεψη τῶν Θεῶν δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ τὸ ζεῦγος φόβου καὶ τιμωρίας, ἀλλὰ ἀντιθέτως.

Στὰ συμπόσια “τρεῖς κρατῆρας ἐκίρνων, καὶ τὸν μὲν πρῶτον Διὸς Ὀλυμπίου, τὸν δὲ δεῦτερον Διοσκούρων καὶ ἠρώων, τὸν δὲ

²⁷¹ Χαρακτηριστικό, ἄλλωστε, ὅτι ὁ διάδοχος τοῦ Δία θεὸς (*Προμηθεὺς Δεσμώτης* 764–8), ἔχει οὐσιώδη σχέση μαζί του ὡς γιὸς του, καὶ ἀπλῶς εἶναι φέροντος.

²⁷² Καστοριάδης, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ δημοκρατία...*, ὁ.π., σ. 21.

²⁷³ Πιττακός, ἐν. 4, ἀπ. 17.

τρίτον Διὸς Σωτῆρος”.²⁷⁴ “Ἄραγε εἶναι φιλόξενοι;” ἀναρωτιέται ὁ γυμνὸς Ὀδυσσεύς στὴν παραλία τῶν Φαιάκων, “ἔχει ἢ ψυχὴ τοὺς τὴν μορφὴ τοῦ Θεοῦ;”²⁷⁵ Οἱ προσσευχῆς τοῦ Ὀμήρου εἶναι ἐπικλήσεις ἄλλοτε πρὸ ὁμορφῶν καὶ ἄλλοτε πρὸ ‘κακομαθημένων’, ἀλλὰ πάντως παιδιῶν, ποὺ ἀπευθύνονται μὲ οἰκειότητα στὸν Θεὸ ὡς τὸν πρὸ δικό τους.

“Μπορεῖς ἐσὺ κι ἀκοῦς τὸν πικραμένο ἄνθρωπο παντοῦ, ὅπως ἐμένα τώρα ποὺ ἡ λύπη μ’ ἔχει βρεῖ [...] κοίμησε τοὺς πόνους καὶ δῶσε μου δύναμη”.²⁷⁶

Ὁ ἴδιος μοιράζει τὴν Φύση πλήρη θεότητας, εὐλογεῖ τὶς ἀσχολίες τῶν ἀνθρώπων, θεραπεύει τὶς ἀνάγκες τους, συγχωρεῖ καὶ μακροθυμεῖ.

“Μεστὰὶ δὲ Διὸς πᾶσαι μὲν ἀγνιαί. Καὶ οἱ ποιητὲς παντοῦ τὸν ἀποκαλοῦν πανόπτῃ ἼΩ Ζεῦ πανόπτα, καὶ Ἡέλιος, σύ ποὺ ὄλα τὰ βλέπεις. Ἄγνιες’ εἶναι οἱ δρόμοι στοὺς ὁποίους βαδίζουμε χρησιμοποιοῦντας τὰ μέλη μας (γυῖα), καὶ ἄγορες’ εἶναι οἱ ἔκκλησιες’ καὶ οἱ σύνοδοί μας· γιατί λέγεται καὶ Βουλαῖος Ζεὺς· ὅπως λέγεται ἐπίσης Ξένιος καὶ Ἐταιρεῖος, Φίλος, Φυτάλιμος [Ζωογόνος], Ἐπικάρπιος [Καρποφόρος]. Μεστὴ δὲ [Διὸς] θάλασσα καὶ λιμένες. Ἀποκαλεῖται ἀκόμη Ἐπιπόριος καὶ Λιμένιος, καὶ Κερδῶος γιὰ τοὺς ἔμπορους. Ὁ δ’ ἦπιος ἀνθρώποισιν,

²⁷⁴ *Γένος Ἀράτου καὶ βίος*, PG 19, 1161.

²⁷⁵ Ὀδύσσεια ζ 121.

²⁷⁶ Ἰλιάδα Π 515–524.

ἐπειδὴ εἶναι *Πατέρας ἀνθρώπων καὶ Θεῶν, γι' αὐτὸ καὶ ἥπιος*".²⁷⁷

Ἡ ΟΙΚΕΙΟΤΗΤΑ σημαίνει ἔμπρακτη ὑπέρβαση τοῦ μανιχαϊσμοῦ, προτοῦ κἂν τεθεῖ τέτοιο ζήτημα. Στὴν χριστιανικὴ ἐποχὴ μεγαλώνει σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε μιλοῦμε γιὰ γέννηση τῆς μυστικῆς σκέψης, μολονότι προὔπηρχε, ἐνῶ (στὴν Ἑλλάδα τοῦλάχιστον) ἡ οἰκειότητα συνεχίζεται μὲ τὴν ἄλλη της μορφὴ ἐπίσης, τοῦ “φοβέρα θέλει κι ὁ Θεός”, “κι ὁ ἅγιος φοβέρα θέλει”, κτῶ.

Στὸν βαθμὸ ποὺ ἀναπτύσσονται δουλικὰ αἰσθήματα καὶ νομικιστικὴ θρησκευτικότητα, ὁ μανιχαϊσμὸς δημιουργεῖται, ὑφέρει καὶ ὑποσκάπτει στὴν πράξη, ἀσχέτως ἂν δὲν ἐντάσσεται σαφῆς καὶ ἀναγνωρίσιμος στὸ δόγμα. Στὸν Ὅμηρο ὁ ἄνθρωπος μποροῦσε νὰ θυμῶνι μὲ τὸν Δία, καὶ νὰ ἔχει ἐνότητα μέσα στὸν ἴδιο τὸν θυμὸ. Ἡ πίστη ὡς πειθαρχία, φασίζουσα / δουλεύουσα, γεννάει μανιχαϊσμὸ στὴν πράξη, ὅ,τι κι ἂν προβλέπει τὸ δόγμα, ἐπειδὴ τότε, ἀντὶ Κυρίου τῶν Δυνάμεων ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐπίσης καὶ περισσότερο δικό του κυρίαρχο καὶ πηγῆ ἄνοι-
ας. Χωρὶς οἰκειότητα, παρρησία, εὐθύτητα, ὁ μανιχαϊσμὸς δὲν ἀποφεύγεται. Ἡ φιλοσοφία προϋποθέτει θαυμασμό, ὅπως ἐξηγοῦσε ὁ Σωκράτης, κι ὁ θαυμασμὸς δὲν ἀποκλείει τὴν οἰκειότητα — ἀντιθέτως! Ἡ ζωντανὴ ψυχὴ δὲν ἀντιλαμβάνεται ὡς

²⁷⁷ *Γένος Ἀράτου καὶ βίος, PG 19, 1164–5.*

οϊκεῖο της τὸ πιὸ συνηθισμένο ἢ γνωστὸ ἢ ἰδιωτικόν,²⁷⁸ ἀλλὰ τὸ θαυμαστὰ ταιριαστό.

EIKONA τῆς ἀκεραιότητος αὐτῆς ὑπάρχει ἐπίσης στὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη τῶν ἀρχαίων. Γιὰ παράδειγμα, στὸν ὀρισμὸ τοῦ Εὐκλείδη ὅτι τέλειος ἀριθμὸς ἐστὶν ὁ τοῖς ἑαυτοῦ μέρεσιν ἴσος ὢν,²⁷⁹ δὲν ἰδρύεται μιὰ αὐθαιρεσία, ὁσοδήποτε εὐφάνταστη, γόνιμη, κλπ, ἀλλὰ προϋποτίθεται οἰκειοποίηση τοῦ ὄλου, ἀπαγορεύοντας ἀναγνώριση τελειότητος ὅπου συμβαίνει ἀπώλεια, ἢ ὁποία εἶναι ἀπώλεια σώματος²⁸⁰ γιὰ τὴν γεωμετρικὴ μαθηματικὴ τῶν ἀρχαίων καὶ ὄχι ἀφηρημένη ἀριθμολογικὴ στέρηση.²⁸¹

²⁷⁸ Πλάνη εὐρέως διαδεδομένη καὶ ἐδραιωμένη· δές, γιὰ παράδειγμα, πόσο ἀπερίσκεπτα καὶ αὐτονόητα προϋποτίθεται στὸν Χάιντεγκερ: “τὸ ‘οἰκεῖο’, δηλαδὴ τὸ οἰκειωμένο, τὸ σύνηθες, τὸ τρέχον...” — *Εἰσαγωγή στὴ Μεταφυσικὴ*, μτφρ. Χρῆστος Μαλεβίτσης, Ἀθήνα 1973, σ. 185.

²⁷⁹ Εὐκλείδης, *Στοιχεῖα*, 7.

²⁸⁰ Τὴν ὁποία ἀκριβῶς ἀποφεύγοντας οἱ καλλιτέχνες τῶν ἀγγείων γερμίζουσι καὶ τὸ ἴδιο τὸ φόντο, προσθέτοντας ροζέτες καὶ ἄλλα μοτίβα.

²⁸¹ Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἢ ἀρχαία ἐλληνικὴ ἐπιστήμη ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τὴν γεωμετρία, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Ἰνδοὺς, ποὺ ὑπερθέτουν μηδὲν ἀντὶ σώματος. Ἡ μεγάλη σημασία τῆς γλώσσας στὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ ἴσως συμμετέχει καὶ στὴν διαφορὰ αὐτή, ἐφόσον στοὺς Ἀρχαίους, ὅπως καὶ στοὺς Βυζαντινοὺς, ἡ μέτρηση εἶναι

Ἡ δυτικῆς καὶ ἀραβικῆς προελεύσεως σπουδῆ ἀντιμετώπισε τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἐπιστήμη μὲ πολὺ μεγαλύτερη ἔμφαση ἀπ’ ὅση ἔδιναν οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχαῖοι, μὲ μονομέρεια στὸν βαθμὸ τῆς ὕβρεως καὶ ἄρα τῆς παραμορφώσεως καὶ τερατογενέσεως. Ἡ ‘καθυστέρηση’ τῶν ἀρχαίων, παρὰ τὰ ἀμέσως προφανῆ μειονεκτήματα τῶν ἀκεραίων στὴν μαθηματικὴ περιγραφή, δὲν σημαίνει ὑπερβολικὸ λογικισμὸ ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο: παρακολουθώντας τὴν πραγματικότητα νὰ ὑπερβαίνει τὸν ὑπο-λογισμὸ, ἀντὶ εἰσαγωγῆς ἀρρήτων, διαφόρου εἴδους ἀριθμῶν πάλι, προτίμησαν νὰ στρέφουν τὴν προσοχὴ τους πέρα ἀπὸ κάθε δυνατὴ ἀρίθμηση. Τὸ ἴδιο φαίνεται καὶ ἀλλιῶς.

Ἀκόμη καὶ τὸ ἄροτρο, στοιχειῶδες τοῦ στοιχειώδους βιοπορισμοῦ τους, δὲν τελειοποιήθηκε καθόλου ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἡσίοδου!²⁸² Ἡ ἱατρικὴ καταδικάστηκε ἐν τῇ γενέσει της ἐπειδὴ ἀπέφευγαν νὰ διαμελίζουσαν τὸ ἀνθρώπινο σῶμα.²⁸³ Πρὶν ἀπὸ

μιὰ ἄλλη χρῆση τῆς ἀλφαβήτου. Γιὰ πρώτη φορὰ ‘εἰσάγεται’ στὰ ἐλληνικὰ μαθηματικὰ τὸ μηδὲν τὸν 13ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν Μάξιμο Πλανούδη, μὲ τὴν πραγματεία του *Ψηφοφορία ἢ κατ’ Ἰνδούς* — βλ. Τατάκη, *Ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία*, ὅ.π., σ. 224.

²⁸² Φλασελιέρ, *Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ὅ.π., σ. 158.

²⁸³ Θέση τὴν ὁποία ἀπέκτησε ἀργότερα καὶ ὁ πάπας — ὅμως ἦταν ἀκριβῶς μιὰ ἰδεολογικὴ ‘θέση’: δὲν εἰκόνιζε τὴν πνευματικὴτητα τῆς κοινωνίας. Ἡ (φαινομενικὰ ἴσως ἄσχετη μὲ τὶς ἐξελίξεις αὐτὲς) πραγματικὴ ἐπιλογὴ τοῦ παπισμοῦ εἶχε συμβεῖ πρὸ πολλοῦ καὶ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀντιστραφεῖ μὲ ἀστυνομικοῦ τύπου παρεμβάσεις. Ὁ Φλορόφσκυ (*Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, ὅ.π., σ. 175) ἀπορεῖ, “ποιά ἄλλη εὐκαιρία ἔχει ἡ Ἐκκλησία [ὁ κλῆρος] νὰ ἐπιβάλλει [sic]

τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πολιτισμὸ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ ἡ γεωργία, ἡ ὑποταγὴ καὶ χρῆση τῶν ζώων, ἡ ὀχυρωματικὴ καὶ ἡ μνημειακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἡ βάρκα, τὸ ἄροτρο, ὁ τροχός, ἡ ὕφανση, ἡ κεραμοποιία, ἡ μεταλλουργία, ἡ γραφή...²⁸⁴

“Γύρω στὰ 2.500 π.Χ. ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος σχεδὸν σταμάτησε, καὶ κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ἐπόμενων τριῶν χιλιετηρίδων σημειώθηκε μικρὴ πρόοδος [...] Σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐπανάσταση ποὺ προηγήθηκε οἱ τρεῖς αὐτὲς χιλιετηρίδες ἀποτελοῦν περίοδο τεχνολογικῆς στασιμότητος”.²⁸⁵

Ταυτόχρονα πρωτοφανοῦς πρόοδος, ἂν συνεκτιμήσει κανεὶς τὴν θεωρία τῆς τεχνολογίας. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ συμβαίνει ἐπανάσταση, καὶ σὲ ἀνώτερη τάξη, ὅπου δὲν ζητοῦνται νέες ἐφευρέσεις ἀλλὰ θεωρητικὴ ἀξιολόγηση κάθε δυνατῆς τεχνικῆς καὶ ἐργαλείου.

τις ἀπόψεις της ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διδασκαλία καὶ τὴν παραίνεση; Ἡ πολιτεία οὐδέποτε ἀγαπᾷ τὴν κριτικὴ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία [τὸν κλῆρο], ἐκτὸς κι ἂν ἡ ἴδια ἡ πολιτεία εἶναι ἀπροκάλυπτα χριστιανικὴ.” “Ὅμως ἡ Ἱεραρχία δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλει, οὔτε κἂν νὰ συμβουλεύει καὶ προτείνει, αὐτὸ στὸ ὁποῖο δὲν μπόρεσε νὰ ἔχει ἤδη μὴσει τὴν κοινωνία.

²⁸⁴ Βλ. Γκ. Κλάρκ – Στ. Πίγκοτ, *Προϊστορικὲς κοινωνίες*, μτφρ. Ἀγγελία Ταμβάκη, Ἀθήνα 1980, σ. 193 κ.έ.

²⁸⁵ Λίλλεϋ, *Technological Progress*, σ. 188 — παραθέτει ὁ Τσιπόλα, *Ἡ Εὐρώπη πρὶν ἀπὸ τὴ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση*, μτφρ. Π. Σταμούλης, Ἀθήνα 1988, σ. 219, παραπέμποντας ἐπίσης στὸν Γκούλντ, *Economic Growth*, σ. 327 κ.έ.

Θὰ περίμενε κανείς ισχυρότερη ανάπτυξη τῆς τεχνικῆς στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἐφόσον ὑπῆρχε καὶ Θεὸς ‘εἰδικευμένος’ στὰ τεχνικά, ἐμφανιζόταν ἀπὸ μηχανῆς Θεός, ἐτιμᾶτο πολυμήχανος ἥρωας — ἀκόμη καὶ ὁ Ἔρωτας δὲν ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὸ τόξο καὶ τὰ βέλη. Ἡ θεωρία τῆς τεχνολογίας ἀναπτύσσεται κυρίως στὴν κλασικὴ περίοδο, μὲ τοὺς σοφιστές, τὴν τραγικὴ ποίηση, τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ δὲ κυρίαρχο πόρισμα τῆς συζήτησης ἀποκρινόταν στὸν βαθύτερο (δηλαδὴ τὸν ὀμηρικὸ) ψυχισμὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐκφράστηκε ἀπὸ τοὺς τραγικοὺς καὶ τὸν Πλάτωνα. Ἡ τεχνολογία θεωρήθηκε δίκικοπο μαχαίρι, οὕτως ἢ ἄλλως σχετικῆς ἀξίας, ἐπομένως δευτερεύουσα γιὰ τὶς δικῆς τοὺς ἱεραρχήσεις καὶ προτεραιότητες.

Ἵπερανάπτυξη τῆς τεχνικῆς συμβαίνει, ὅπως ἔχουμε δεῖ, σχεδὸν ὡς παρενέργεια πλήρους ἀφοσιώσεως στὴν ἐπιστήμη. Τέτοια ἀφοσίωση δὲν ὑπῆρξε πρὸς τὸ παρὸν σὲ καμμία περίοδο τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Αἰσχύλος περιέγραφε τὸν Δία ἀπάνθρωπο καὶ τύραννο, ἀλλὰ καὶ φοβισμένο τὸν ἄνθρωπο καὶ θρασύδειλο: ὁ Θεὸς βδελύσσεται τοὺς ἀνθρώπους ποὺ φοβοῦνται ὅταν προβλέπουν τὴν βεβαιότητα τοῦ θανάτου (*προδέρκεσθαι μόρον*), καὶ ἀποκρούει τὶς τυφλὲς ἐλπίδες τῆς ἀποξενωμένης ἀπὸ τὸν ἴδιο σκέψης — τῆς μόνης σκέψης ποὺ θὰ στρεφόταν ὀλόψυχα στὴν τεχνοεπιστήμη.²⁸⁶

Δὲν δημιουργοῦν πάντα πρόβλημα τὰ δῶρα τοῦ Προμηθέα, ἀλλὰ πάντα ὁ ἴδιος, ἡ *προμήθεια* — ὅταν ὁ ἄνθρωπος νομίζει

²⁸⁶ Πρβλ. Ἡσιόδου *Ἀποσπάσματα*, ἀπ. 204, ὅπου ὁ Δίας ἀποφασίζει νὰ πάρει ἀπὸ τὴν ζωὴ καὶ τοὺς ἡμίθεους, γιὰ νὰ προφυλάξει τὰ παιδιά τῶν θεῶν, νὰ μὴ βλέπουν τὸν θάνατο τῶν ἀνθρώπων.

πώς έπινοεΐ ή διασφαλίζει τὸ ἀγαθὸ, ἢ ὅτι τὸ ἀγαθὸ δὲν εἶναι χάρισμα ἀλλὰ κάτι ποὺ έπινοεΐται, ύφαρπάζεται ή διασφαλίζεται. Τὴν ἀποξένωση αὐτὴ ἀναγνωρίζει ὁ Μάξιμος ὡς ἀρχὴ τῆς προσωπικῆς καθενὸς ἀπαξίας, ὅταν λέει γιὰ τὸν Ἀδάμ ὅτι θέλησε νὰ ἔχει τὰ δῶρα τοῦ Θεοῦ χωρὶς τὸν Θεὸ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Θεό.²⁸⁷ Ἀλλάξαμε τὸν ἀπαθῆ τόπο μὲ τὸν έμπαθῆ αὐτὸν καὶ έπίπονο, θρηνεΐ ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμαῶς.

“Χάσαμε τὴν πρόσωπο μὲ πρόσωπο συναναστροφή μὲ τὸν Θεό. Χάσαμε τὴν συντροφιά μὲ τοὺς ἀγγέλους Του καὶ τὴν ἀναλλοίωτη ζωή. Ποιὸς ἔνοιωσε τὴν στέρηση αὐτὴ καὶ δὲν πενθεΐ;”²⁸⁸

Η ΟΜΗΡΙΚΗ οἰκειότητα Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου δὲν έπιτρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται οἱ Θεογονίες ὡς ἄσχετες μὲ τὴν κοσμολογικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ ἀναφορά, ὥστε πράγματι “θὰ μποροῦσε νὰ πεΐ κανεὶς ὅτι ὑπάρχουν πολλὲς καὶ ὠραῖες μυθολογίες, μία ὁμως εἶναι ἀληθινή. Ἀληθινὴ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ὅλοι οἱ μύθοι [τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μυθολογίας] ἔχουν ἓνα σημασιακὸ ὑπόβαθρο, μέσα στὸ ὁποῖο κατοπτρίζεται ἡ ἴδια μας ἡ ζωή καὶ κἀθε ἀνθρώπινη ζωή”.²⁸⁹

²⁸⁷ Μάξιμος ὁ Ὅμολογητῆς, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν*, PG 91, 1156.

²⁸⁸ Γρηγόριος Παλαμαῶς, Ὁμιλία κθ', *Περὶ τῆς κατὰ Θεὸν λύπης*, PG 151, 376.

²⁸⁹ Καστοριάδης, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ δημοκρατία...*, ὅ.π., σ. 23.

Στὸ θεμελιακὸ ἔργο τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας μαρτυρεῖται κατὰ κύριο λόγο συνύπαρξη Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου σὲ περιπέτειες ποὺ φανερώνουν τὴν οὐσία καὶ τοὺς ὀρίζοντες τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἐνωμένων. Αὐτὸ ἐποπτεύει διαρκῶς τὶς Θεογονίες καὶ σύνολη τὴν ἑλληνικὴ δημιουργικότητα, ὅποτε πράγματι “θὰ ἦταν περίεργο ἂν καὶ ἡ φιλοσοφία δὲν εἶχε προέλθει ἀπὸ τὴν [ἤδη φιλοσοφικὴ] ποίηση [τοῦ Ὅμηρου]”,²⁹⁰ καὶ θὰ ἦταν πολὺ πιὸ περίεργο ἂν ἡ πρωταρχικὴ ἑλληνικὴ ποίηση ὑπῆρχε καὶ ἀκουγόταν ὡς κάτι ἐξωγήινο, ἄσχετο μὲ τοὺς “90 προσωκρατικούς (τοὺς ὁποίους περιέχει ἡ συλλογὴ τοῦ Ντίλς), σὲ δύο αἰῶνες μέσα, γιὰ ἓναν πληθυσμὸ ποὺ ἀπὸ τὴν Μίλητο ὡς τὸν Ἀκράγαντα θὰ ἔφτανε τὸ πολὺ σὲ ἓνα ἑκατομμῦριο ἀνθρώπων”²⁹¹ — θὰ συνιστοῦσε φαινόμενο πολιτισμικῆς παράκρουσης, ἂν ἡ μεταγενέστερη ποίηση καὶ φιλοσοφία καὶ ἡ ἴδια ἡ ὀργιῶδης ἀνθισή τους, δὲν συνδέονταν οὐσιωδῶς μὲ τὴν ὀμηρικὴ πρωταρχὴ τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, τὴν ἀναγνωριζόμενη ὡς θεμελιακὴ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν σκέψη ποὺ ἀκολούθησε, καὶ ὄχι λιγώτερο τὴν ὥρα ποὺ αὐτὴ ἔμοιαζε νὰ ἀπορρίπτει ἐκεῖνο ἢ τὸ ἄλλο ὀμηρικὸ στοιχεῖο. Ἀκόμα καὶ ἡ ἀντίρρηση ὑφίσταται σὲ ὀμηρικὸ κόσμο.

Στὴν ὁμολογία τοῦ Ὅμηρου, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς τοῦ παραδίδει ὅσα ἔχει νὰ γράφει, ὁ κόσμος παραμένει ἅγιος τόπος ἰσοθεΐας τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ νὰ εἰπωθεῖ πὼς ἡ ἐπίκληση τοῦ Θεοῦ

²⁹⁰ Ζιγκόν, “Ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας”, μτφρ. Μαρία Μέντζου, ἀπὸ τὴν συλλογὴ *Οἱ Προσωκρατικοί — κείμενο καὶ μετάφραση*, Ἀθήνα 1984, σ. 51.

²⁹¹ Καστοριάδης, *Οἱ ὀμιλίες στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 24.

στὸν Ὅμηρο εἶναι “ἓνα μέσο τεχνικῆς ποῦ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν ποιητὴ συνειδητὰ γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἔτσι τὸ μέγιστο τῆς ποιητικῆς φαντασίας [...] μονάχα ἓνα καλλιτεχνικὸ μέσο”,²⁹² χρειάζεται φρικτὴ ἀναισθησία, ὥστε νὰ ἔχει περάσει τελείως ἀπαρατήρητη ἡ ζωντανὴ πεῖρα τῆς Θεότητος, ἡ ὁποία διατρέχει τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ συνεχίζει σὲ ὅλο τὸν κορμὸ τῆς μεταγενέστερης ποίησης καὶ φιλοσοφίας. Ὁ Δημόκριτος ἀντιλαμβάνεται τὸν Ὅμηρο ὡς θεῖο δῶρο μιᾶς ποίησης ποῦ περιέχει κάθε φανερωτικὴ δυνατότητα: *Ὅμηρος φύσεως λαχῶν θεαζούσης ἐπέων κόσμον ἐτεκτῆνατο παντοίων.*²⁹³

Στὸν βαθμὸ ποῦ νομίζει κανεὶς ὅτι κυριότητα ἔχει μιὰ ψευδο-μετριοφροσύνη, καλλιτεχνικὲς φιλοδοξίες καὶ εὐφάνταστες θεωρίες ὑπὸ ἐπικλήσεις Θεοῦ-προσχήματος, ἐπόμενο νὰ μοιάζει ἀντιφατικὸ καὶ τὸ πιὸ φυσιολογικό: “ἡ ἀρχικὴ σκέψη, ὅτι ἡ γνώση γιὰ τὴν ἀπαρχὴ τοῦ κόσμου εἶναι τελείως ἀδύνατη χωρὶς τὴν θεϊκὴ βοήθεια, ἀντιφάσκει φανερὰ στὴν σιγουριά, μὲ τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας [ὁ Ὅμηρος] παρουσιάζει τὶς θεωρίες του [sic] στὰ κατοπινὰ κομμάτια τοῦ ποιήματος”.²⁹⁴ Τὸ ἴδιο ‘παράδοξο’, ποῦ ἀδύνατο νὰ διακρίνει ὁ ἀνθρωπισμὸς χωρὶς ἀνθρώπο, δὲν ἀπουσιάζει τελείως οὔτε ἀπὸ τὴν πρόσφατη (χρονολογικῶς) ἐλληνικὴ ποίηση. Διαβάζω, γιὰ παράδειγμα, στὸν Ἐλύτη: *Ἴδου ποῦ ἐσὺ μιλεῖς κι ἐγὼ ἀληθεύω.*²⁹⁵

²⁹² Ζιγκόν, “Ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας”, ὅ.π., σ. 56–58.

²⁹³ DK 21. Θεαζούσης: ἔνθεης, προφητικῆς, θεολογικῆς.

²⁹⁴ Ζιγκόν, “Ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας”, ὅ.π., σ. 61.

²⁹⁵ Ἐλύτης, *Τὸ Ἄξιον Ἐστί* (Τὰ Πάθη, ΙΕ’), Ἀθήνα 1980¹³, σ. 62.

Στὸν ὀμηρικὸ οὐρανὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τὸ γιατί τῶν Θεῶν, ὅπως τὸ περιέγραφαν οἱ μυθοφιλοσοφικὲς Θεογονίες, σήμαινε ἀμέσως κρίσιμες διαστάσεις τῆς ἀπαντήσεως στὸ γιατί τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Τὶς διαστάσεις αὐτὲς εἶχε νὰ ἀνιχνεύει καθέννας προσωπικὰ στὴν ζωὴ του, ἀκόμη καὶ ‘ἐγκαταλείποντας’ τὶς μυθολογικὲς διηγήσεις, οἱ ὁποῖες, ἄλλωστε, μεταμορφώνονταν στὴν μεταομηρικὴ καὶ μεταησιόδειο ποίηση καὶ μυθολογία (στὴν ἴδια τὴν φιλοσοφία: οἱ περισσότεροι καὶ πιὸ σημαντικοὶ προσωκρατικοί, καὶ ἀκόμη ὁ Πλάτων, ποιητεύουν καὶ μυθολογοῦν τόσο ἰσχυρὰ ὅσο φιλοσοφοῦν), μὲ ὅλες τὶς διαστάσεις τῆς σκέψης ἐνωμένες στὴν πράξη, μὲ ἐπίκεντρο συνεχῶς πιὸ ἔντονα τὴν προσωπικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν Θεό, τὶς προσωπικὲς καὶ προγεύσεις τοῦ κόσμου τοῦ θεομένου ἀνθρώπου. Εἶναι ἀδύνατο νὰ πεῖ κανεὶς, χωρὶς νὰ τᾶχει χαμένα, ὅτι καὶ οἱ Θεοὶ πείθονται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, ἐκτὸς ἂν βλέπει Θεὸ στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο.

Γιὰ παράδειγμα ὁ Ἡσιόδος, διδάσκοντας ὅτι γεννήθηκε τὸ Χάος χωρὶς γεννήτορα,²⁹⁶ ἡ Γῆ μέσα ἀπὸ τὸ Χάος, καὶ κατόπιν

²⁹⁶ Τὸ μηδὲν προκύπτει ὡς θεμέλιο Χάος, καθαρὴ δύναμη, ἀπολύτως ἄδεια ἀπὸ ὅλες τὶς μορφές, σχέσεις, ὑπάρξεις καὶ καταστάσεις, “ἕνα ποιοτικὸ τίποτε, ποὺ ἔχει ἀπὸ τὴν φύση του τὴν δυνατότητα νὰ γίνῃ τὰ πάντα” (Ζιγόν, “Ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας”, ὁ.π., σ. 73). Ἀκόμα καὶ ἡ ἐτυμολόγησις ἀπὸ τὸ χεῖσθαι δείχνει πῶς τὸ Χάος δὲν εἶναι ἄναρχο (πρβλ. τὸν Ἀχιλλέα Τάτιο, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὰ Ἀράτου φαινόμενα*, PG 19, 940), ἐνῶ τὸ φέρει ἐγγύτερα στὸν ὀμηρικὸ Ὀκεανό. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἀπολύτου μηδενὸς ὡς ἐξυπακουόμενῃ στὴν γένεσις τοῦ Χάους, βλ. Βαλσάμης, *Χρόνος καὶ Δη-*

ὄλα καὶ οἱ Θεοί, σημαίνει τὴν ἀκαταληψία καὶ τὴν τυραννία της, ἀλλὰ σημαίνει ἐπίσης ἄπειρη τὴν θεία ὄσο καὶ τὴν ἀνθρώπινη φύση, δηλαδὴ οὐσιώδη ἰσοσθένεια Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Αὐτὸ δὲν θὰ μπορούσε νὰ μὴν εἶναι τελείως τρελὸ (μὲ κριτήρια τοῦ ἴδιου τοῦ Ἡσίοδου, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ Θεοὶ μόνο εἶναι οἱ αἰὲν ἐόντες²⁹⁷), ἂν ὁ ἴδιος καὶ ὅσοι τὸν ἄκουγαν εἶχαν γιὰ τὸν ἀνθρωπο τὴν ιδέα ἀνθρωπάκου καὶ ὄχι τὸ Πρόσωπο τοῦ Ἀχιλλέα ἢ τῆς Ἑλένης, ἂν εἶχαν γιὰ τὴν Γῆ τὴν ιδέα χωμάτων καὶ βούρκων ἀντὶ γιὰ θεμέλιο ὄλων παντοτινὰ ἀσφαλές,²⁹⁸ δηλαδὴ τὸ ἴδιο τὸ εἶναι ἔνσαρκο, ἅγιο καὶ ζωοποιό, ζάθρη Γῆ,²⁹⁹ ὥστε Θεοὶ καὶ Ἄνθρωποι νὰ μοιράζονται τὴν ἴδια Φιλία καὶ τὸ ἴδιο Φῶς³⁰⁰ μέσα στὴν κοινὴ τους Φανέρωση, καὶ ἀκόμη πιὸ πρωταρχικὰ νὰ μοιράζονται τὴν Νύχτα καὶ τὴν Ἄβυσσο,³⁰¹ ἐπομένως νὰ μπορούν ἐπίσης νὰ συγκρίνονται.³⁰² Οὔτε αὐτό, οὔτε ἡ λεγόμενη ‘φυσικὴ’ φιλοσοφία τῆς Ἴωνίας,³⁰³

μιουργία στὸν Γρηγόριο Νύσσης καὶ τὸν Μάιστερ Ἐκκαρτ, Ἀθήνα 2017, σ. 194–198.

²⁹⁷ Ἡσιόδου *Ἔργα καὶ ἡμέραι*, στ. 718, *Θεογονία*, στ. 21, κ.ἀ.

²⁹⁸ Ἡσιόδου *Θεογονία*, στ. 117.

²⁹⁹ *Ἔ.π.*, στ. 300.

³⁰⁰ *Ἔ.π.*, στ. 372–3.

³⁰¹ *Ἔ.π.*, στ. 700.

³⁰² *Ἔ.π.*, στ. 535.

³⁰³ Ἡ ὁποία δὲν συγκροτεῖ “ἓνα πεδίο σκέψης ἐξωτερικὸ καὶ ξένο πρὸς τὴν θρησκεία”, ὅπως κακῶς ἰσχυρίζεται ὁ Βερνάν, *Οἱ ἀπαρχές*

δὲν μποροῦν νὰ νοηθοῦν ἔξω ἀπὸ τὴν δῆλωση τοῦ ὁμηρικοῦ Ποσειδῶνα, οἱ θνητοὶ κατοικοῦν σὲ ἄπειρη γῆ.³⁰⁴

“Ακόμα καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς φύσεως προχωροῦσε μὲ τὶς λιγώτερες δυνατὲς ἀναφορὲς σὲ παρατηρήσιμα γεγονότα. Στὴν πραγματικότητα καταπιάνονταν ἐξ ἀρχῆς μὲ γεγονότα ποὺ δὲν μποροῦσαν ποτὲ νὰ παρατηρηθοῦν, ὅπως ἡ καταγωγή τοῦ κόσμου, πρὶν ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου”.³⁰⁵

Θεοὶ ποὺ διαδέχονται καὶ μάχονται Θεοὺς, ἡ ὅλη δίκη ἔρις τῆς ἀρχαίας Θεογονίας δὲν συμφέρει νὰ ἀντιμετωπίζεται ὡς ὄνειροφαντασία ἀξιοπεριφρόνητη γιὰ τὴν χριστιανικὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ νὰ γίνεται ἀντιληπτὴ στοὺς δικούς της ὅρους.³⁰⁶ Οἱ δικοὶ της ὅροι εἶναι, ὅτι ἐφόσον ὑπάρχει ζωντανὰ καὶ πραγματικὰ ἰσοθεΐα τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὁποῖο μποροῦσε νὰ συμβαίνει ἐπειδὴ ἡ ἰσχὺς δὲν εἶχε κεντρικὴ θέση στὴν ἀντίληψη τῆς Θεότητος,

τῆς ἐλληνικῆς σκέψης, μτφρ. Ε. Κακοσαίου–Νικολοῦδη, Ἀθήνα 1992, σ. 23.

³⁰⁴ Ἰλιάδα Η 446.

³⁰⁵ Κόρνφορντ, *Ἡ ἀγγραφὴ φιλοσοφία*, μτφρ. Στ. Ροζάνης, Ἀθήνα 1976, σ. 10–11.

³⁰⁶ Πόση ἀπογοήτευση δὲν ἐπιφυλάσσει, γιὰ παράδειγμα, ὁ Παπαρηγόπουλος (*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, βιβλ. 1, Ἀθήνα 1969, σ. 13), στὴν ἴδια τὴν ἔναρξη τοῦ ἔργου του ἀπίστευτα ἀπρόσεκτος, νομίζοντας ὅτι “αἱ δημῶδεις τοῦ ἔθνους παραδόσεις ἤρχιζον ἀπὸ ἀφελῶν τινῶν κοσμογονικῶν δοξασιῶν...”, ὡς ἐὰν ἦταν δυνατὸ ἡ σοφία νὰ ἀρχίζει στὴν ἀφέλεια.

ἂν ὁ ἄνθρωπος πάσχει δὲν εἶναι δυνατὸ παρὰ νὰ πάσχει καὶ ὁ Θεός.

Σὲ αὐτὸ ἀντιτάχθηκε (ἄχι μόνος) ὁ Πλάτων, ὅταν ζητοῦσε νὰ μὴ κάνουν οἱ ποιητὲς τοὺς Θεοὺς νὰ ὀδύρονται, ἀλλὰ ἡ ἀντίδραση ἀναφερόταν σὲ μιὰ καθαρότητα ἰδανικὴ, ἀδύνατη στὴν ζωὴ αὐτῆ. Ὅσο ὑπάρχει ὁ πόνος καὶ ὅσο πονάει ὁ ἄνθρωπος, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ πονάει ἐπίσης καὶ ἀσυγκρίτως περισσότερο ὁ Θεός: αὐτὸ εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι, ἐπειδὴ ἀκόμη δὲν εἶχαν τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, αὐτὸ κυρίως σημαίνει τὸ Χάος στὴν βάση ὄλων καὶ μαζὶ ἢ ἰσοθεῖα τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅπως οἱ Θεογονίες περιέχουν κυοφορῶντας τὴν κοσμολογία, ἔτσι ἡ κοσμολογία στὶς ὑψηλότερες στιγμὲς τῆς, ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς καὶ διαρκῶς, εἶναι φυσιολογικὰ θεολογικὴ, χωρὶς νὰ ὀδηγεῖται σὲ φυσιοκρατία, ἐφόσον ἡ προσοχή, ὅλος ὁ νοῦς καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου ἔχει τὴν ἐστία τῆς στὸ πρόσωπο, εἴτε αὐτὸ ἀπολαμβάνει ἐξουσία, εἴτε ὑπομένει πάθος. Ἀκόμη καὶ στὸ πάθος τὸ πρόσωπο ὑφίσταται κρατούμενο σχετικὰ καὶ παράδοξα.

Ο ΑΓΙΟΣ ΤΟΠΟΣ τῆς ἔνωσης, ἀρμονίας καὶ κοινωνίας, ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ὀμηρικὸ Πρόσωπο, μποροῦσε νὰ τραυματίζεται, ὅπως μὲ τὸν ἠθικισμό τοῦ Ἡσίοδου (καὶ τὸν σχετικὸ ἀτομικισμό τῶν Λυρικῶν παρὰ τὴν βαθειὰ ὀμηρικότητά τους,³⁰⁷

³⁰⁷ “Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ἡ λέξη *μετέχειν* (πεδέχειν) ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἀλκαῖο καὶ τὴν Σαπφώ, ἡ λέξη *κοινωνία* (ξυονίη) στὸν Ἀρχίλογο. Ἡ λυρικὴ ποίηση δημιουργεῖ

ἀλλὰ καὶ μέσα της, ἀφοῦ οὔτε ἀπὸ τὸν Ὅμηρο δὲν λείπουν στοιχεῖα ἀτομικισμοῦ), κυρίως μὲ ὅ,τι φανεωνόταν ὡς παράδοξη ἐσωτερικὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὶς θεῖες δυνάμεις (τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου περιλαμβανομένου, γιατί κι αὐτὸς “δὲν ἦταν ἀνθρώπινος, ἀλλὰ θεῖος”³⁰⁸), ὅμως ὁ τραυματισμὸς ἐπρόκειτο νὰ βοηθήσει τὸ πρόσωπό τους νὰ μεγαλώνει ἀκόμα περισσότερο, γιατί ἦταν τραυματισμὸς πραγματικοῦ προσώπου, ὄχι μάσκας καὶ ἰδεολογίας, ὅποτε ἡ σοφία τῆς φιλίας τους μετέφερε τὸν ἐγωῖσμὸ στὴν τραγωδία, στὴν ταπείνωσή της ἢ σκέψη ἐλευθερωνόταν καὶ συνέχιζε νὰ ὑψώνεται.

Ἔτσι γίνεται ἀντιληπτὸς πνευματικὸς κανόνας χωρὶς ἐξαιρέσεις, πὼς ἡ σχέση μὲ τὸν συνάνθρωπο θεμελιώνει τὴν σχέση μὲ τὸν Θεό — “ἡ πίστη ἢ ἡ ἀπιστία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ ἢ ταπεινὴ ἀντίληψη πὸ ἔχει κανεὶς γιὰ τὸν ἄνθρωπο”.³⁰⁹ Μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, πράγματι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μέτρο ὅλων.

“Ἀκόμη καὶ ἡ ἀποψη ἑνὸς Θεοῦ δὲν ἐθεωρεῖτο ὅπωςδήποτε ὀρθή. Στὶς Εὐμενίδες τοῦ Αἰσχύλου ὁ Ἀπόλλων δικαιολογεῖ τὴν

λέξεις καθοριστικὲς γιὰ τὴν πορεία τοῦ πνεύματος, ὅπως: *ρυθμός, ἰσομοιρία, διχοστασία, κ.ἄ.* Κατανοεῖ τὸ πρόσωπο (καίτοι δὲν χρησιμοποιοεῖ αὐτὸ τὸν ὄρο) ὡς ὑπέρβαση καὶ ἄρνηση τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, γι’ αὐτὸ καὶ δημιουργεῖ τὶς λέξεις μὲ τὴν πρόθεση ‘σύν’, *συμμαχία, συνήμι, σννηβῶ, συμπόσιον, σύνοδος, συμπάσχειν κ.ἄ.*” — Δρακόπουλος, *Κείμενα μὲ σπασμένη ἐνότητα*, Θεσ/νίκη 1995, σ. 181.

³⁰⁸ Κόρνφορντ, *Ἡ ἄγραφη φιλοσοφία*, ὁ.π., σ. 10.

³⁰⁹ Σαχάρωφ, *Ὅψόμεθα τὸν Θεὸν καθὼς ἐστὶ*, ὁ.π., σ. 114.

μητροκτονία πού διέπραξε ὁ Ὀρέστης, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ ἴδιος τὸν εἶχε διατάξει νὰ τὸ κάνει, ἀκολουθῶντας μάλιστα ἐντολὲς τοῦ Δία — τῆς ὑψηλότερης δυνατῆς αὐθεντίας. Παρ’ ὅλα αὐτὰ οἱ μισοὶ δικαστὲς ψήφισαν ἐναντίον τοῦ Ὀρέστη. (“Ἴσως περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς μισοὺς, ἂν — ὅπως πιστεύω — στὴν ἰσοψηφία ὑπὲρ καὶ ἐναντίον τοῦ Ὀρέστη ὑπολογίσθηκε ἐπίσης ἡ ὑπὲρ αὐτοῦ ψῆφος τῆς Ἀθηνᾶς”).³¹⁰

Ἡ παράδοση στὸ θεῖο θέλημα ὅπως συμβαίνει ἤδη στὸν Ὅμηρο, μὲ ἐπίγνωση τῆς ἰσοθειᾶς τοῦ ἀνθρώπου, διαμορφώνει τὴν πίστη κατὰ κύριο λόγο ὡς ἀκαθόριστη ἐλπίδα, ὑπερβολὴ θάρρους καὶ μύχια ἀκεραιότητα ἐμπιστοσύνης, πέρα ἀπὸ ἐπιφανειακὲς ἐξεγέρσεις, θλίψεις καὶ δειλίες, οἱ ὁποῖες δὲν ἔλλειπαν. Ἡ πίστη αὐτὴ ἀκριβῶς ἰδρύει τοὺς Ἑλληνας στὴν φιλοσοφικὴ διάνοιξη, ἐμψυχώνοντας ἐπίσης τὸ τέλος τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς, τὸ ὄραμα τοῦ Ἀλέξανδρου.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ τοῦ φίλου σήμαινε ἀπώλεια τοῦ Λόγου τῆς ὑπαρξῆς προσωπικοῦ καὶ ἀπόλυτου, μετατρέποντας τὸν βίον σὲ μαρτύριο. Ἀπὸ ἐδῶ ἀντλεῖ ἡ ρίζα τῆς ἀρχαίας θρησκείας.

³¹⁰ Σόμερσταϊν, “Μαθαίνοντας ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας”, μτφρ. Γ. Βαλσάμης, *Ἐποπτεία Ἰουνίου* 1992, σ. 78 καὶ 81–2. Ὁ Βιντᾶλ–Νακέ (*Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, μτφρ. Στέλλα Γεωργούδη, Ἀθήνα 1988, σ. 217), θεωρεῖ τελείως βέβαιο ὅτι μέτρησε ἡ διπλὴ ψῆφος τῆς Ἀθηνᾶς στὴν ἀθώωση τοῦ Ὀρέστη.

“Ἡ λέξις *θρησκεία*, παράγεται πιθανῶς ἀπὸ τὴν $\sqrt{\theta\rho\epsilon}$ ἀπ’ ὅπου καὶ τὸ *θρέομαι*, πού σημαίνει προσεύχομαι³¹¹. Ἀπὸ τὴν πιθανὴ αὐτὴ ρίζα θεωρεῖται ὅτι ἔρχεται καὶ ὁ *θρηῆνος*. Ἡ ρίζα, στὰ σανσκριτικά, δηλώνει *φωνάζω* — ἡ λέξις λοιπὸν μᾶς πηγαίνει στὴν *οἰμωγή*, στὸν *γόο* (ἀπ’ ὅπου καὶ τὸ *γόης*), στὸν ἐπικήδειο *γοερό θρηῆνο* καὶ τὶς τελετές γιὰ τὸν νεκρό, πού συνιστοῦν τὴν ἀρχαιότερη λατρευτικὴ ἐκδήλωση”³¹².

Δὲν ἀρκοῦσε ἀπλὴ ὑπακοὴ στὸ θεῖο θέλημα: ἔπρεπε ἡ πίστη νὰ εἶναι ἀπόλυτη, γιατί ὄχι μόνο ὁ Λόγος ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπώλεια ἔδειχνε νὰ μὴν ἔχει τέλος. Ὁ μέγας κορμὸς τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, ἀπὸ Ὀμήρου καὶ συνεχῶς, παρὰ τὶς πληγὲς στὴν ἐπιφάνεια, ἔχει στὸν καρπὸ καὶ στὴν ρίζα τοῦ ἀκέραιου ζωντανῆ ἐμπιστοσύνη: “ὅπως γιὰ τοὺς Θεοὺς ὑπάρχει μόνο τὸ ἀγαθὸ καὶ κανένα κακό, ἔτσι ἀκριβῶς γίνεται γιὰ τὴν ψυχὴ πού σώζει τὸν γνήσιο καὶ καθαρό ἑαυτὸ της”³¹³ “Οἱ ψυχές”, διακήρυττε ὁ Ἐπίκτητος, “εἶναι ἔτσι ἐνωμένες καὶ συναφεῖς μὲ τὸν Θεό, ὅπως δικά Του μόρια καὶ ἀποσπάσματα. Πῶς εἶναι λοιπὸν δυνατὸ νὰ μὴν αἰσθάνεται κάθε κίνησή τους ὡς κίνηση δική Του καὶ τῆς φύσης Του;”³¹⁴

³¹¹ Liddell–Scott, *Λεξικόν*. Στὴν Καινὴ Διαθήκη τὸ *θρέομαι* σημαίνει φοβοῦμαι, ταρασσομαι: *Ματθ.* 24.6, *Μάρκ.* 13.7, *Β΄ Θεσσ.* 2.2. Ἡ παραγωγή τῆς *θρησκείας* ἀπὸ τὸ *θρώσκω*, πού βλέπω νὰ χρησιμοποιοῦν ἀρκετοὶ συγγραφεῖς, φαίνεται παρετυμολογία.

³¹² Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, ὁ.π., σ. 24.

³¹³ Πλωτίνου *Ἐννεάδες* 1, κεφ. 7, ἐν. 3.

³¹⁴ Ἐπίκτητος, *Διατριβαί*, βιβλ. 1, κεφ. 14, ἐν. 6.

“Αν ὅσα λένε οἱ φιλόσοφοι εἶναι ἀληθινά, πὼς οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὸ γένος τοῦ Θεοῦ, τί ἄλλο μένει νὰ ποῦμε παρὰ ὅ,τι ἔλεγε ὁ Σωκράτης, ὁ ὁποῖος, ὅταν τὸν ρωτοῦσαν ἀπὸ ποῦ εἶναι, ποτέ δὲν ἀπαντοῦσε ‘ἀπὸ τὴν Ἀθήνα’ ἢ ‘ἀπὸ τὴν Κόρινθο’, ἀλλὰ ‘ἀπὸ τὸν κόσμος’... Ἐκεῖνος λοιπὸν ποῦ ἔχει παρακολουθήσει πῶς λειτουργεῖ ὁ κόσμος κι ἔχει ἐπίγνωση ὅτι ‘τὸ πιὸ μεγάλο, τὸ πιὸ ἰσχυρὸ καὶ τὸ πιὸ περιεκτικὸ ἀπὸ ὅλα, εἶναι ὁ ὀργανισμὸς αὐτός, ποῦ ἀποτελοῦν ὁ Θεὸς καὶ οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὅτι ἀπὸ τὸν Θεὸ ἔχουν πέσει τέλεια τὰ σπέρματα, ὄχι μόνο στὸν δικό μου πατέρα οὔτε στὸν παπποῦ μου, ἀλλὰ σὲ ὅλα ὅσα γεννιῶνται καὶ φυτρῶνουν στὴν γῆ, καὶ πρῶτα ἀπ’ ὅλα στὰ λογικὰ ὄντα, ἐπειδὴ αὐτὰ μόνο ἔγιναν γιὰ νὰ κοινωνοῦν καὶ νὰ συναναστρέφονται μὲ τὸν Θεό, ἐνωμένα ὅπως εἶναι μαζί Του μὲ τὸν λόγο’, γιατί νὰ μὴ πεῖ ὅτι κατάγεται ἀπὸ τὸν κόσμος; Γιατί νὰ μὴ πεῖ ὅτι εἶναι παιδὶ τοῦ Θεοῦ; Καὶ γιατί νὰ φοβηθεῖ ὅτιδὴποτε ἀπ’ ὅσα συμβαίνουν στοὺς ἀνθρώπους; Ἡ συγγένεια μὲ τὸν Καίσαρα ἢ κάποιον ἄλλο ποῦ ἔχει μεγάλη δύναμη στὴν Ρώμη, εἶναι ἱκανὴ νὰ μᾶς δίνει ἀσφάλεια, ὑπερηφάνεια καὶ ζωὴ χωρὶς κανένα φόβο — καὶ τὸ νὰ ἔχουμε πατέρα, ποιητὴ καὶ κηδεμόνα τὸν ἴδιο τὸν Θεό, δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ μᾶς σώσει ἀπὸ τὶς λύπες καὶ τοὺς φόβους;”³¹⁵

Ἄλλὰ ὅσο κι ἂν βροντάει σημεῖα ὁ Θεός, καὶ γνωρίζεις ὅτι τὸ κάνει, καὶ ὅσο μεγάλη οἰκειότητα καὶ ἐμπιστοσύνη ἂν παρηγορεῖ τοὺς πόνους, ἢ ἐπίγνωση ὡς τέτοια δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πράγματι ἱκανή, ἂν δὲν τὴν ἀγιάζει τὸ Ὄνομά Του.

³¹⁵ Ὁ.π., βιβλ. 1, κεφ. 9, ἐν. 1–7.

Ἐλευθερία

Η ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ τοῦ Ἀντίλοχου ὅτι ὁ Πάτροκλος κεῖται νεκρός, σήμαινε τὴν ἐπιστροφή τοῦ Ἀχιλλέα στὸν πόλεμο καὶ τὴν ἦττα τῶν Τρώων — ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν δευτερεῦον: ὁ Ἀντίλοχος ἔφερε πράγματι θλιβερὴ ἀγγελία.³¹⁶ Δὲν χρειαζό-

³¹⁶ Ὁ Ἀντίλοχος ἦταν τὸ πρόσωπο ποὺ ἀγαποῦσε περισσότερο ὁ Ἀχιλλέας μετὰ τὸν Πάτροκλο, γι' αὐτὸ ἀποφασίστηκε νὰ τοῦ ἀνακοινώσει αὐτὸς τὴν θλιβερὴ εἴδηση. “Γυῖος τοῦ Νέστορα καὶ τῆς Εὐρυδίκης [...] ὠραῖος, γενναῖος καὶ ἀγαπητὸς στοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς θεούς, προπάντων στὸν Δία καὶ τὸν Ποσειδῶνα [...] Τὸν ἀποκάλεσαν φιλοπάτωρα, γιατί τὸν σκότωσε ὁ Μέμνωνας, γυῖος τῆς Ἥρας, σὲ μία μάχη στὴν ὁποία ἔσωσε τὴν ζωὴ τοῦ πατέρα του. Θρηνήθηκε ἀπὸ ὅλο τὸν στρατὸ ὡς φιλόστοργος γυῖος, καὶ τάφηκε στὸν μέχρι σήμερα σωζόμενο μεγάλο τεχνητὸ λόφο τοῦ Σιγείου, κοντὰ στὸν τάφο τοῦ Ἀχιλλέα καὶ τοῦ Πάτροκλου. Στὸν Ἄδη βρισκόταν στὸν ἀσφοδελὸ λειμῶνα μαζὶ μὲ τὸν Ἀχιλλέα, τὸν Πάτροκλο καὶ τὸν Αἴαντα. Στούς τέσσερεις αὐτοὺς ἥρωες οἱ κάτοικοι τοῦ Ἰλίου προσέφεραν ἐναγίσματα ὡς τοὺς χρόνους τοῦ Στράβωνος [1ος αἰ. π.Χ.]”: Β. Καλαϊτζάκης, εἰς *ΘΗΕ*, τ. 2, στ. 869· πρβλ. τὸν ἔκτο *Πυθιόμικο* τοῦ Πίνδαρου, στ. 28 κ.έ.

ταν ὁ θάνατος αὐτὸς γιὰ νὰ κερδηθεῖ ὁ πόλεμος, ἦταν μόνο ἀναγκαία συνέπεια τῆς μὴ ἀναγκαίας ἄρνησης τοῦ Ἀχιλλέα νὰ πολεμήσει. “Πολλές’, λέει ὁ Αἰσχύλος³¹⁷, ‘εἶναι οἱ μᾶστιγες τοῦ τρόμου, τὰ τέρατα ποὺ τρέφει ἡ γῆ [...] μὰ ποιὸς θὰ μιλήσει γιὰ τὴν ἀπεριόριστη τόλμη τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος;’

“Ὁ Σοφοκλῆς, εἶναι ἀλήθεια, βλέπει τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀποσπᾶται ἀπὸ αὐτὸ τὸ τρομακτικὸ τοπίο: τὸ ἄμετρο μεγαλεῖο τοῦ εἶναι τοῦ ἀποδεικνύεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἰκανότητά του νὰ ὑποτάσσει τὰ φυσικὰ στοιχεῖα, τὴν δυνατότητα ποὺ τοῦ ἔχει δοθεῖ νὰ ἀντλεῖ ἀπὸ τὶς ἴδιες του τὶς δυνάμεις ὅ,τι χρειάζεται γιὰ νὰ θεμελιώσει καὶ νὰ δικαιώσει τὴν ἴδια του τὴν πραγματικότητα. Ἀλλὰ γιὰ τὸν Σοφοκλῆ, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Αἰσχύλο, ὁ ἄνθρωπος παραμένει δεινὸς³¹⁸ λόγω τῆς ὑπερβολῆς τῆς θέλησής του, λόγω τῆς ὕβρεως ποὺ τὸν ὀδηγεῖ νὰ θέσει σὲ κίνδυνο τὸ σύνολο τῶν σχέσεων ποὺ συγκροτοῦν τὸν κόσμο ποὺ τοῦ ἀνήκει”.³¹⁹

Ἐστιάζοντας στὴν ὀργή τοῦ Ἀχιλλέα ὁ Ὅμηρος ἀναγνώριζε ὡς πρωταρχικὸ θεμέλιο τῆς ἀνθρώπινης πράξης καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἀποτυχίας τῆς τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία.³²⁰ Στὰ ὀμηρικὰ ἔπη

³¹⁷ *Χοηφόροι*, στ. 585 κ.έ.

³¹⁸ Θαυμαστὸς μαζὶ καὶ τρομακτικὸς.

³¹⁹ Παπαϊωάννου, *Ἡ ἀποθέωση τῆς ἱστορίας*, μτφρ. Σπ. Κακουριώτης, Ἀθήνα 1992, σ. 44.

³²⁰ Ὁμοίως ἡ Παλαιὰ Διαθήκη μὲ τὴν διήγηση τῆς προπατορικῆς ‘ἐξέγερσης’. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι, ἐλλείψει συνειδήσεως ἰσοθεΐας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἔμφαση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐνίσχυε συμπλέγματα ἐνοχῆς, ἀπ’ ὅπου καὶ ροπὴ στὴν σύμβαση ἀντὶ φιλίας, ὥστε

ὁ ἄνθρωπος κατανοοῦσε τὸν ἑαυτό του ἀπίστευτα ἐλεύθερο, κι ἐπάνω στὴν φοβερὴ αὐτὴ ἐλευθερία οἰκοδομήθηκε ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία, ἡ ἐλευθερία στὴν συζήτηση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, ἡ νίκη στὴν ὁποία χαρίζει δόξα μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν νίκη στὸν πόλεμο,³²¹ καὶ ἀκόμα ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου νὰ φέρει τὰ πάντα στὴν διερῶτηση.

“Ὅπωςδὴποτε ἡ ἀτμόσφαιρα τοῦ δημόσιου βίου στὸν ἑλλη- νικὸ κόσμο εὐνοοῦσε ιδιαίτερα τὴν ἔρευνα, τὴν ἱστορία, τὴν ἀμφισβήτηση καὶ τὴν δοκιμὴ τῆς ‘παραδεδομένης γνώμης’, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Αὐτὸ δὲν ἴσχυε μόνο γιὰ τὶς μεγάλες κοινότητες, ὅπως τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ πολὺ μικρὲς καὶ ἄσχημες. Δύο μεγάλοι φιλόσοφοι ποὺ ἔζησαν τὴν ἴδια ἐποχὴ —ὁ Δημόκριτος, ὁ πατέρας τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, καὶ ὁ Πρωταγό- ρας— προσέρχονται καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὴν μικρὴ πόλη τῶν Ἀβδήρων στὰ παράλια τῆς Θράκης. Τὴν ἴδια πνευματικὴ στάση βλέπουμε καὶ σὲ παλαιότερες περιόδους. Συναντᾶμε ἐκτεταμένη ἀμφισβή- τηση τῆς παραδεδομένης σοφίας, ρητὴ καὶ ἔμμεση, στὴν Ἰλιά- δα”.³²²

ΣΤΟΝ ΗΣΙΟΔΟ καὶ τὴν διάκριση ἐποχῶν τῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ σὲ διάκριση ἀνθρωπίνων γενεῶν στὸν βαθμὸ τῆς

ἐπίσης στὴν πειθαρχία ἀντὶ φιλοσοφίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι μόνο ἡ χριστιανικὴ περίοδος θὰ συναγάγει καὶ γονιμοποιήσῃ τὴν σημασία τῆς κατ’ *Εἰκόνα Θεοῦ* ποιήσεως τοῦ ἀνθρώπου.

³²¹ Βλ. π.χ. στὴν Ἰλιάδα Α 490–1.

³²² Σόμερσταϊν, “Μαθαίνοντας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες”, ὁ.π., σ. 80.

ἀπομάκρυνσής τους ἀπὸ τὴν θεία ζωὴ, ἀνάγεται ἴσως ἡ πρώτη ρητὴ στὴν ἑλληνικὴ σκέψη ἀναγνώριση ἀρχαίας πτώσης τοῦ ἀνθρώπου, καὶ μάλιστα μὲ τρόπο ποὺ συμβολίζει ὀρίζοντες τῆς ὑπαρξῆς κι ἔτσι δείχνει τὴν πτώση ἀνοιχτὴ στὴν μεταστροφή της. Ὁ Πλάτων ἐξηγεῖ ὅτι “δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ χαθεῖ τὸ κακό [...] ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ ἔχει τὴν διαμονὴ του ἀνάμεσα στοὺς Θεούς. Ἀναγκαῖα λοιπὸν περιπλανιέται στὴν θνητὴ φύση καὶ σ’ αὐτὸν ἐδῶ τὸν τόπο”.³²³

“Δὲν εἶναι μόνο στὴν Βίβλο ποὺ ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει μὲ ἓνα χαμένο παράδεισο καὶ τελειώνει μὲ ἓνα παράδεισο ξανακερδισμένο. Ὁλόκληρη ἡ ἀρχαία σκέψη κυνηγιέται ἀπὸ τὴν θλίψη γιὰ μιὰ χρυσὴ ἐποχὴ στὸ ἀπώτερο παρελθὸν καὶ ἀπὸ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ κυριαρχία τοῦ Χρόνου κάποια μέρα θὰ ἐπανεέλθει. Στὴν παλαιότερη φιλοσοφία ὑπετίθετο χωρὶς ἀμφιβολία ὅτι ὁ κόσμος εἶχε μιὰ γέννηση μέσα στὸν χρόνο, καὶ θὰ χαθεῖ γιὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ κάποιον ἄλλο. Δὲν ὑπάρχει τίποτε πουθενὰ στὰ φαινόμενα τῆς Φύσεως ποὺ νὰ ὑπαγορεύει μιὰ τόσο τολμηρὴ θεωρία”.³²⁴

³²³ Πλάτων, *Θεαίτητος* 176a κ.έ. Πρβλ. τὸν *Φαῖδωνα* 107e–108c, καὶ Πλωτίνου *Ἐννεάδες* 1, κεφ. 6, ἐν. 6.

³²⁴ Κόρνφορντ, *Ἡ ἄγραφη φιλοσοφία*, ὁ.π., σ. 29. Ὅμως δὲν ἦταν ‘μιὰ θεωρία’, ἀλλὰ συναίσθηση, τὴν ὁποία ὁ κόσμος πράγματι δὲν ‘ὑπαγορεύει’, ὅμως εὐνοεῖ, καὶ μὲ δύναμη, ἐφόσον ἡ ὑπαρξὴ συγχροτεῖται ὡς κίνηση, τὴν φυσιολογικὴ κατεύθυνση τῆς ὁποίας κάθε νοῆμον πλάσμα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοεῖ ὡς φθορὰ καὶ ἀφανισμό.

Τὴν αἰτία τῆς ὑπαρξιακῆς πτώσης τοῦ ἀνθρώπου ἀναγνωρίζει μέσα στὴν δυνατότητα μετάνοιας ἤδη ὁ Ὅμηρος ἀσυγκρίτως περισσότερο ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο, ὅταν ὁ Ὀδυσσεύς ἐξομολογεῖται πὼς ἡ προσωπικὴ του ἁμαρτία ὀφείλεται στὴν πεποίθησή του στὸν πατέρα του καὶ τὰ ἀδέλφια του ἀντὶ γιὰ τὸν Θεό.³²⁵ Ἡ ἁμαρτία τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας σημαίνει τὴν ὕβρι ὡς ἴδρυση ὅποιασδήποτε δικαιοσύνης, μὲ τὴν αὐθεντικὴ δικαιοσύνη νὰ εἶναι θεία καὶ ἀκατάληπτη, ὁπότε ὁ ἄνθρωπος παύει νὰ γίνεται ἄδικος μόνο ἂν “παίρνει καὶ ἔχει ἧσυχά (σιγῆ) τὰ δῶρα τῶν θεῶν, ὅτιδήποτε κι ἂν δίνουν”.³²⁶

Ἡ ἧσυχία δὲν εἶναι ἐξωτερικὴ κατάσταση, σημειώνει ὁ Ἐπίκτητος, “πονᾷ τὸ κεφάλι μου — μὴ λὲς ἀλίμονο. Πονᾷ τὸ αὐτί μου — μὴ λὲς ἀλίμονο. Δὲν ἐννοῶ ὅτι ἀπαγορεύεται νὰ στενάξεις, ἀλλὰ μὴ στενάξεις μέσα σου [...] νὰ μείνεις ἀκίνητος, ἀλλὰ ὄχι ὅπως τὸ γαῖδουρί”.³²⁷

Ἡ πρώτη ἁμαρτία τῆς ἐλευθερίας ἀναγνωρίζεται καθαρὰ καὶ μαζί ὑπερβαίνεται ἤδη στὸν Ὅμηρο, ὁ πνευματικὸς θάνατος ἔχει ἐδῶ μεγάλο ἀντίπαλο, ὁ ἄνθρωπος ζεῖ ἀκατάβλητος στὴν διαρκῆ φροντίδα τοῦ Θεοῦ,³²⁸ ἀλλὰ ὁ μεταθανάτιος βίος παραμένει σκανδαλώδης — σκιώδης καὶ ἀναιμικός.

³²⁵ Βλ. Ὀδύσσεια σ 138–140.

³²⁶ Ὁ.π., σ 142.

³²⁷ Ἐπίκτητος, *Διατριβαί*, βιβλ. 1, κεφ. 18, ἐν. 19· πρβλ. τὸν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος, *Λόγος η΄*, κεφ. 29.

³²⁸ Βλ. Ὀδύσσεια υ 45 κ.έ.

“Αλίμονο, πού πράγματι οί θνητοί κατηγοροῦν τοὺς Θεούς, γιατί ἀπὸ μᾶς λένε τοὺς εἶναι οἱ συμφορές, ἐνῶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι, ἀπὸ δικά τους σφάλματα, πάνω ἀπὸ τὴν μοῖρα, ἔχουν τοὺς πόνο-
 νους [...] Ἀλλὰ τὸν θάνατο, ὅμοιο γιὰ ὅλους, οὔτε οἱ Θεοί, κι ἀπὸ
 ἄνθρωπο πού ἀγαπᾶνε, δὲν μποροῦν νὰ διώξουν”.³²⁹

Ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ τραγωδία οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν νὰ διδά-
 σκονται ἔμπρακτα, ἀναλογιζόμενοι στὸν Ὅμηρο τὴν πείρα τοῦ
 βίου τους, ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν κατασκευάζεται —στὴν συνείδη-
 ση, τὴν ἱστορία ἢ ὀπουδήποτε— καὶ ἀκόμη ὅτι δὲν ἄξιζαν τὸ
 Δῶρο πού ἀπολάμβαναν, τὸ ὁποῖο οὔτως ἢ ἄλλως δὲν ἐπρόκει-
 το νὰ κρατήσουν γιὰ πάντα, μολονότι συνέχιζαν νὰ τὸ ἀντι-
 λαμβάνονται ὡς Δῶρο τελείως δικό τους ἀπὸ τελείως δικό τους
 Θεό.

Ἐδῶ ἔχει τὴν πηγὴ τῆς σειρᾶ συγκρουόμενων αἰσθημάτων
 —Θεὸς Πατέρας ἀλλὰ καὶ Φοβερός, ζωὴ Φωτὸς ἀλλὰ καὶ
 Ὁμίχλης, Γνώσης καὶ Μοναξιᾶς, Ἐρωτα καὶ Ἀνάγκης...— μὲ
 τὸ αἶσθημα τῆς ἀπώλειας νὰ ὑπερισχύει ὅλων: “θάνατος καὶ
 μοῖρα”,³³⁰ μοῖρα εἶναι ὁ θάνατος, *νηλεές ἦμαρ*.³³¹ Ἀνάμεσα
 στὴν κοινὴ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων ὡς θνητῶν καὶ τὴν προσω-
 πικὴ εὐθύνη, τὰ ὅρια δὲν μποροῦσαν νὰ εἶναι εὐδιάκριτα: *πε-
 φύκασι ἅπαντες ἀμαρτάνειν*, δηλώνει ὁ Θουκυδίδης,³³² ἐνῶ
 στὸν Ὅμηρο ὁ ἴδιος ὁ Δίας ἀπομένει ἀνήμπορος μπροστὰ σὲ

³²⁹ Ὁ.π., α 32–34, γ 236–7. Πρβλ. Δημοκρίτου *DK* 175.

³³⁰ *Ιλιάδα* P 478 κ.ά.

³³¹ Ὁ.π., P 615.

³³² *Ιστορίαι*, Γ 45.3.

μια ανάγκη που ματαιώνει κάθε ανθρώπινη πράξη οποιαδήποτε, μονολογώντας ότι “πιό δυστυχημένο από τον άνθρωπο δεν υπάρχει πουθενά τίποτα, απ’ όλα επάνω στη γη που ανασαίνουν και σέρνονται”.³³³

Πρώτος ο Ήσιόδος έρμηνεύει τὰ όμηρικά αινίγματα ως συγκρούσεις τραγικές, με τήν έννοια τής ίσοκυρίας συγκρουόμενων λόγων. Στην Θεογονία άρχή Θεών και ανθρώπων (όχι άναρχη ή ίδια, όπως έχουμε δει) αναγνωρίζεται τὸ άπρόσωπο Χάος: καμμιά γνωστή ύπαρξη, θνητή ή άθάνατη, δέν άπολαμβάνει τήν έλευθερία άπόλυτης κυριότητας. Η ίδια ή θέληση για ζωή άποτελεϊ αίφνιδίως ύβριν και τὸ γίγνεσθαι άποκαλύπτεται άτέρμονη δίκη έρις.³³⁴

Θεοί και άνθρωποι δέν ήσαν γι’ αυτό λιγώτερο θεϊκοί, ή ισχύς παραμένει άξιολογικώς δευτερεύουσα ιδιότητα, όμως και τὸ πάθος φαινόταν νά διαιωνίζεται παραλόγως. Μέσα στην όμίχλη αυτή δώρου άδωρου, τὸ αίτημα τής φιλοσοφίας υπερέβαινε τελείως τις άνάγκες τής έπιβίωσης και άκόμη τήν άπλή φιλομάθεια, γεννιόταν ως βαθειά ένότητα Γνώσης, Ταπεινοφροσύνης και Προσευχής — ήδη στον Όμηρο...

³³³ Ίλιάδα Ρ 446–7. Πρβλ. τήν Όδύσσεια, σ 130–131, και τὸν Αίσχύλο, Προμηθεύς Δεσμώτης 547–50.

³³⁴ Πρβλ. Ήρακλείτου, DK 80, Άναξιμάνδρου, DK 1.

“Πατέρα Δία, σῶσε ἀπὸ τὴν ὁμίχλη τοὺς γιουὺς τῶν Ἀχαιῶν, κάνε πιὰ αἰθρία, δόσε στὰ μάτια μας νὰ δοῦν, καὶ μέσα στὸ φῶς κατάστρεψέ μας, ἀφοῦ ἔτσι θέλεις”.³³⁵

Η ΠΡΟΣΕΥΧΗ αὐτὴ τῆς φιλίας τους εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἑλλη-
νικῆς φιλοσοφίας. Δὲν προηγεῖται ἀντιλογία ἢ ὁποιαδήποτε
ἀμφισβήτηση, ἐνῶ αἰσθήματα ἐνοχῆς δὲν ἀναπτύσσονται ση-
μαντικὰ οὔτε κὰν στὸν Ἡσίοδο, ὁ ὁποῖος εὐχεται νὰ εἶχε γεν-
νηθεῖ σὲ καλύτερη γενιά. Ἡ κατάχρηση τῆς ἐλευθερίας καὶ
προσωπικὴ ἀμαρτία ἔμοιαζε μέρος καθολικῆς καὶ κατ’ οὐσίαν
ἀνεξήγητης καταδίκης, ἀνάγκης ἀδυσώπητης καὶ ὅμως μητέ-
ρας³³⁶ τοῦ παντός, ἡ ὁποία ἀπειλοῦσε ὀριστικὰ τὴν ἐνότητα τῆς
φιλίας, ὥστε τὸ συναίσθημα ὀδηγεῖτο φυσιολογικὰ στὴν λύπη
καὶ ἡ σκέψη στὴν ἀπορία.

“Ἐτσι κυκλόφερνε αὐτὰ στὸν νοῦ καὶ τὴν ψυχὴ του, ὅταν
πλησίασε ὁ γιὸς τοῦ δοξασμένου Νέστορα χύνοντας καυτὰ δά-
κρυα, καὶ τοῦ ἀνακοίνωσε τὴν θλιβερὴ εἶδηση. ‘Γιὰ τοῦ θεόφρονα
Πηλέα, ἀλίμονό μου, τὰ νέα ποὺ θὰ μάθεις εἶναι ἀλήθεια πολὺ
θλιβερά, μακάρι νὰ μὴ στὰ ἔφερνα. Κεῖται ὁ Πάτροκλος καὶ μά-
χονται γύρω ἀπὸ τὸ γυμνὸ κορμί του, ἐνῶ τὰ ὄπλα σου τὰ ἔχει ὁ
λαμπρόσκεπος Ἕκτορας’. Ἐτσι μίλησε ἐκεῖνος, καὶ τὸν ἄλλο τὸν
κάλυψε σύννεφο μαύρης λύπης· καὶ μὲ τὰ δύο χέρια του πῆρε
στάχτη καὶ τὴν ἔριξε στὸ κεφάλι· καὶ ντρόπιασε τὸ ἔνδοξο πρό-
σωπο· καὶ πάνω στὸν θεϊκὸ χιτῶνα χυνόταν ἀπὸ παντοῦ μαύρη

³³⁵ Ἰλιάδα Ρ 645–7.

³³⁶ Πρβλ. Πλωτίνου Ἐννεάδες 2, κεφ. 3, ἐν. 9.

στάχτη, ὥσπου ὁ ἴδιος ὀλόκληρος καταγκρεμίστηκε στὰ χῶματα καὶ κείτονταν”.³³⁷

Ἡ √NEK σημαίνει τὸν θάνατο καὶ παρήγαγε σειρά σχετικῶν λέξεων, ὅπως εἶναι ὁ νεκρὸς (*νέκυς*), ἡ *νεκάς* (σωρὸς πτωμάτων) καὶ ἀκόμη τὸ *νέκταρ*, ἱερὸ ποτὸ τῆς ἀθανασίας (ἢ κατάληξη *ταρ* σημαίνει τὴν νίκη). Ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιεῖ ἀκριβῶς τὶς ἀντιθέσεις *χαρίεν-ἥσχυνε* καὶ *νεκτάρεος-μέλαινα* γιὰ νὰ δείξει τὴν ἀπομάκρυνση πιά τοῦ Ἀχιλλέα ἀπὸ τὴν θεία ζωὴ, ἀθανασία καὶ δόξα, τὴν ἀρχὴ τῆς καθόδου τοῦ στὸν ἅδη. Ἀκόμη καὶ τὰ ἄλογά του, δῶρα τοῦ Δία ἀθάνατα καὶ ἀγέραστα, πικραίνονται στὴν θέα τοῦ ἄψυχου σώματος.

“Τὸν Πάτροκλο σὰν εἶδαν σκοτωμένο [...] / ἄρχισαν τ’ ἄλογα νὰ κλαῖνε τοῦ Ἀχιλλέως· ἡ φύσις των ἡ ἀθάνατη ἀγανακτοῦσε [...] / Τίναζαν τὰ κεφάλια των καὶ τὲς μακρυὲς χαῖτες κοινοῦσαν, / τὴν γῆ χτυποῦσαν μὲ τὰ πόδια, καὶ θρηνοῦσαν / τὸν Πάτροκλο πὸ ἐνοιώθανε ἄψυχο — ἀφανισμένο — / μιὰ σάρκα τώρα ποταπὴ — τὸ πνεῦμα του χαμένο [...] / Τὰ δάκρυα εἶδε ὁ Ζεὺς τῶν ἀθανάτων / ἀλόγων καὶ λυπήθη. ‘Στοῦ Πηλέως τὸν γάμο’ / εἶπε ‘δὲν ἔπρεπ’ ἔτσι ἄσκεπτα νὰ κάμω· / καλύτερα νὰ μὴν σᾶς δίναμε ἄλογά μου / δυστυχισμένα! [...] Στὰ βάσανά των / σᾶς ἔμπλεξαν οἱ ἄνθρωποι.’ — Ὅμως τὰ δάκρυά των / γιὰ τοῦ θανάτου τὴν παντοτεινὴ / τὴν συμφορὰν ἐχύνανε τὰ δυὸ τὰ ζῶα τὰ εὐγενῆ”.³³⁸

³³⁷ *Ἰλιάδα* Σ 15–27.

³³⁸ Καβάφης, “Τὰ ἄλογα τοῦ Ἀχιλλέως”, *Ἄπαντα*, τ. Α΄, Ἀθήνα 1978¹³, σ. 113. *Ἰλιάδα* Ρ 426 κ.έ. Ὁ Καβάφης σχεδὸν μεταφράζει

Στήν σκόνη τοῦ πεδίου τῆς μάχης, γυμνὸς ἀνάμεσα στοὺς δύο στρατούς, δὲν βρισκόταν ὁ ‘καλύτερος φίλος’ τοῦ Ἀχιλλέα, ἀλλὰ τὸ ἓνα θεῖο Δῶρο, τὸ νεκρὸ σῶμα τῆς Δόξας τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Ἀχιλλέα, ὁ Λόγος τῆς ὑπαρξῆς του. Ἡ ἀγγελία τοῦ Ἀντίλοχου σήμαινε, κατάλαβε τώρα τί περιμένει ἀπὸ σένα ὁ θάνατός του, ἔχεις τώρα νὰ κάνεις τὴν δική σου πράξη καὶ νὰ δώσεις τὴν δική σου οὐσία. Σήμαινε, δὲν εἶσαι πιά θεῖος, ὁ τόπος καὶ ἡ κοίτη σου, τὸ σπίτι καὶ ἡ οὐσία σου, εἶναι ὅπου κεῖται ὁ Πάτροκλος. Αὐτὸ καταλαβαίνει καὶ ὁ Ἀχιλλέας: “καὶ στοὺς δύο μας δόθηκε τὴν ἴδια γῆ νὰ βάψουμε κόκκινη [...] Κι ἐνῶ ἐσὺ κείτεσαι τώρα κατασπαραγμένος, ἡ δική μου καρδιά χωρὶς ποτὸ καὶ φαῖ, κι ἄς μὴ μοῦ λείπουν, ἐσένα ζητάει”.³³⁹ Ὁ Ἀντίλοχος ἀνακοίνωσε στὸν Ἀχιλλέα καὶ τοὺς Ἕλληνες αὐτὸ πὸ ὁ Πλάτωνας ἀναγνώρισε καὶ παρέδωσε ὡς φιλοσοφία καὶ μελέτη θανάτου.³⁴⁰

ἐδῶ, τόσο πιστὰ μαζὶ καὶ ποιητικά, ὥστε μπορεῖ νὰ σταθεῖ ἰσότιμα πλάι στὸ πρωτότυπο.

³³⁹ *Ιλιάδα* Σ 329, Τ 319–321.

³⁴⁰ Πλάτωνος *Φαίδων* 80e–81a, 64a.

Μελέτη Θανάτου

ΜΕΤΑ τὴν ἀνακοίνωση αὐτή, ἡ Θέτις ἔφερε νέο χρησμό, τὸ σύμπαν πλασμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Θεὸ στὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα. Ὁ Θεὸς βοηθὸς καὶ θάρρος, εὐχεται ὁ Παπαδιαμάντης.³⁴¹ Ἡ ἀσπίδα εἶναι κάτι ποὺ δὲν ἀφήνει νὰ χτυπηθεῖ ὁ πολεμιστής, καὶ “ἀπὸ τὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα ξεχυνόταν λάμψη ποὺ ἔφτανε ὡς τὸν αἰθέρα”.³⁴² Γιὰ νὰ πεθάνει, δὲν ἀρκεῖ ὅτι ἔχασε τὸν Πάτροκλο, δὲν ἀρκεῖ οὔτε πὼς γνωρίζει ὅτι θὰ πεθάνει καὶ μάλιστα τὸ θέλει — πρέπει ἀκόμη νὰ φύγει τελείως ἀπὸ τὴ μέση ὁ κόσμος στὸ σύνολό του: τὴν ὥρα τοῦ πολέμου, τὴν ὥρα ποὺ ἀποφάσισε νὰ μὴν πεθάνει, τότε μόνο πραγματοποιεῖται ἡ προηγούμενη ἀπόφαση “μιᾶς σύντομης ζωῆς κι ἐνὸς πρόωρου θανάτου”,³⁴³ ὅποτε ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἥρωας.

³⁴¹ Παπαδιαμάντης, *Ἀλληλογραφία*, ἐπιστ. 213, ἐπιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἀθήνα 1992, σ. 163.

³⁴² *Ἰλιάδα* Γ 379.

³⁴³ Ἀρέντ, *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, ὁ.π., σ. 265.

Δὲν πρόκειται γιὰ ἡμερολογιακὸ δεδομένο, ὅτι ἔφυγε τριά-
ντα χρονῶν ἀντὶ ἅς ποῦμε ἑκατό. Πεθαίνω πρόωρα σημαίνει
πεθαίνω μαχόμενος, καὶ τότε ἔχουν ἔρθει στὴ μέση γιὰ νὰ φύ-
γουν ἀπὸ τὴ μέση ὅλα “τὰ ὄπλα ποὺ ἔδωσε ὁ ἴδιος ὁ Θεός, τέ-
τοια ποὺ μόνο ἀθάνατοι Θεοὶ ἐργάζονται καὶ κανένας θνητὸς
δὲν μπορεῖ νὰ τελέσει”³⁴⁴ — ἡ γῆ, ὁ οὐρανός, ἡ θάλασσα, ὁ
ἥλιος, τὸ φεγγάρι, τὸ διάστημα καὶ οἱ ἀστερισμοί, οἱ πολιτεῖες
μὲ τοὺς γάμους καὶ τὰ δικαστήρια, οἱ πολιτεῖες μὲ τοὺς στρα-
τοὺς καὶ τὶς μηχανές, οἱ τέχνες τῆς ἐπιβίωσης καὶ οἱ τέχνες
τῆς χαρᾶς, οἱ χοροί, τὰ τραγούδια, ἡ σκληρότητα καὶ ἡ ὁμορ-
φιά τῆς φύσης καὶ τῶν ζώων, ὁ ὠκεανός...³⁴⁵

Ἐνοχὴ δὲν προλαβαίνει νὰ κυριαρχήσει, γιὰ τὸ σφάλμα
ἔχει τὴν ἴδια φύση μὲ τὴν αἰτία γιὰ τὴν ὁποία τὸ θεωρεῖ σφάλ-
μα. Ὁδηγοῦσε τὸ ἐλληνικὸ στράτευμα στὴν ἐξόντωση ἐπειδὴ
ἔχασε τὴν Βρισηΐδα· αἰσθάνεται ἔνοχος ἐπειδὴ γιὰ τὸν λόγο
αὐτὸ ἔχασε τὸν Πάτροκλο, καὶ ἀμέσως προχωρεῖ στὴν δική του
θανάσιμη μάχη: πῶς νὰ ζυγίσει καὶ νὰ προτιμήσει νὰ χάσει
αὐτὸν καὶ ὄχι τὸν ἄλλο;

Μόνο γεύση ἀπὸ ἐνοχὴ δοκιμάζοντας, ὁ Ἀχιλλέας ἄρχισε νὰ
ἀποκτάει ἐπίγνωση ὅτι στὸ νηλεές αὐτὸ ἦμαρ ὁ ἄνθρωπος ποὺ
ἀγαπάει μένει ἀπαρηγόρητος, καὶ ὁ ἀπαρηγόρητος ἄνθρωπος
ἔχει νὰ τὰ χάσει ὅλα. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ μητέρα του καὶ θεὰ τοῦ
ἔδωσε τὰ ὄπλα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ χάσει, τὸν ἀποχαιρέτησε λέ-

³⁴⁴ Ἰλιάδα Τ 21–22.

³⁴⁵ Πρβλ. τὴν περιγραφὴ τῆς ἀσπίδας τοῦ Ἀχιλλέου στὴν Ἰλιάδα Σ
478–608.

γοντας, “ντύσου θάρρος”,³⁴⁶ τὸ ὁποῖο ἡ ἴδια τοῦ ἔδωσε: “ἔτσι μίλησε, κι ἔβαλε μέσα του τὴν ὀρμὴ μεγάλου θάρρους”.³⁴⁷

“Σχεδὸν κανεὶς δὲν τοὺς καταλαβαίνει, ὅσους ἀγγίζουσιν τὴν φιλοσοφία σωστά, πῶς τίποτε ἄλλο δὲν ἐργάζονται, παρὰ μόνον τὸ νὰ πεθαίνουν καὶ νὰ ἔχουν πεθάνει”, εἰδοποιεῖ ὁ Πλάτων.³⁴⁸ Ἡ ἐργασία τοῦ Ἀχιλλέα καρποφοροῦσε, ὅταν ἄρχισε νὰ βλέπει ὅτι πέρα ἀπὸ τὴν περιφρόνηση τοῦ ἄδη ὑπάρχει ἡ ἀναγνώρισή του ὡς κοινοῦ ἀνθρώπινου πόνου. Ὄταν κλήθηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν νηπιακὴ ἀφέλεια, ἀθῶα στὴν φιλία της ὅσο στὴν σκληρότητά της, ὁ Ἀχιλλέας μεγάλωνε τὴν ἀνδρεία του καὶ τελειοποιοῦσε τὸν θάνατό του.

“Δὲν ἀρκέσθηκε νὰ σκοτώσει τὸν Ἔκτορα, ἀλλὰ καὶ τρύπησε τὸ κάτω μέρος τῶν ποδιῶν τοῦ νεκροῦ, τὰ ἔδεσε μὲ λουριὰ στὸν δίφρο τοῦ ἄρματος, ὥστε ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ χαιτή σέρνονταν στὴ γῆ. Δὲν κορέσθηκε οὔτε ἀπὸ αὐτὴ τὴν τιμωρία, ἀλλὰ θυσίασε ἐπάνω στὴν πυρὰ τοῦ Πάτροκλου δώδεκα ἄλλους Τρῶες αἰχμαλώτους — ὅταν ξαφνικὰ παρουσιάστηκε μπροστά του ὁ Πρίαμος, ὁ πατέρας τοῦ ἀπεχθοῦς ἀντιπάλου, γιὰ νὰ ζητήσῃ τὸ πολυαγαπημένο λείψανο. Παρουσιάστηκε ὁ Πρίαμος· καὶ ὁ Ἀχιλλέας, ὁ ὁποῖος πρὶν ἀπὸ λίγο ἔλεγε στὸν Ἔκτορα ὅτι θὰ ἔτρωγε ὠμὲς τὶς σάρκες του· ὁ ὁποῖος ὀρκιζόταν ὅτι ὁσαδήποτε λύτρα καὶ ἂν

³⁴⁶ *Ἰλιάδα* Τ 36.

³⁴⁷ *Ὁ.π.*, Τ 37.

³⁴⁸ Πλάτωνος *Φαίδων* 64a — πρβλ. 80e–81a. Καὶ ὅσοι προστατεύουσιν τὴν Πόλιν πρέπει περισσότερο ἀπ’ ὅλους νὰ ἔχουν ψυχὴ ἅμα μὲν θυμοειδῆ, ἅμα δὲ φιλόσοφον — *Τίμαιος* 18a.

τοῦ προσφέρουν, οὐδέποτε θά ἔδινε τὸν νεκρὸ στοὺς γονεῖς, ὁ ἴδιος αὐτὸς Ἀχιλλέας μὲν εἶδε τὸν γηραιό, ἀτυχῆ, ταπεινωμένο πατέρα, συγκινεῖται καὶ λησμονεῖ τὴν ἐκδίκηση καὶ κλαίει μαζὶ μὲ τὸν ἰκέτη. Ἀποδίδει δὲ τὸν Ἔκτορα μὲ κάθε τιμῆ, καὶ ἐν τῷ μεταξὺ περιθάλλει συμπονετικά τὸν γέροντα”.³⁴⁹

Ο ΕΚΤΟΡΑΣ ἦταν ὁ τελευταῖος τῆς Τροίας ζωντανὸς στὴν ὁμορφιὰ τῆς Ἑλένης, γι’ αὐτὸ καὶ τελευταῖος ζωντανὸς στὴν ὁμορφιὰ τῶν Θεῶν, “ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ κατοικοῦν τὴν Τροία ὁ πιὸ ἀγαπημένος τῶν Θεῶν”.³⁵⁰ Ἐννιά χρόνια πολεμοῦσαν οἱ Δαναοὶ γιὰ τὴν Ἑλένη, ἐννιά μέρες νεῖκος ἐν ἀθανάτοισιν ὄρωρεν, “ξέσπασε πόλεμος ἀνάμεσα στοὺς ἀθάνατους γιὰ τὸν νεκρὸ τοῦ Ἔκτορα καὶ γιὰ τὸν πορθητὴ Ἀχιλλέα”,³⁵¹ γιὰτὶ “λυπόντουσαν οἱ μακάριοι Θεοί, βαθεῖα βλέποντας τὸν Ἔκτορα” νὰ τὸν κακοποιεῖ ὁ Ἀχιλλέας.³⁵²

Δὲν μποροῦσαν νὰ κλέψουν τὸν νεκρὸ ἀπὸ τὰ χέρια του,³⁵³ μόνον νὰ τὸν ζητήσουν. Ἡ λύπη τους γίνεται αἴτημα καὶ ἀπειλή,³⁵⁴ φωνὴ μητρικὴ μαζὶ καὶ θεία ἐντολή, προσωπικὴ παρου-

³⁴⁹ Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, βιβλ. 16, ὁ.π., σ. 11–12.

³⁵⁰ *Ἰλιάδα* Ω 67.

³⁵¹ *Ο.π.*, Ω 107–8.

³⁵² *Ο.π.*, Ω 23.

³⁵³ *Ο.π.*, Ω 71–73.

³⁵⁴ *Ο.π.*, Ω 116.

σία τῆς ἠθικῆς συνείδησης.³⁵⁵ Ἡ μεταστροφή τοῦ Ἀχιλλέα ἀρχίζει τὴν ὥρα ποῦ ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸ θεῖο θέλημα ὑπερισχύει τῆς ὀργῆς: “ἔτσι ἄς γίνει, ὅποιοσδήποτε φέρει λύτρα, αὐτὸς ἄς πάρει καὶ τὸν νεκρό, ἂν μὲ συνετὴ καρδιὰ τὸ ζητάει ὁ ἴδιος ὁ Δίας”.³⁵⁶

Ὁ σεβασμὸς δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ὑπάρξει μεταστροφή, ἀπὸ μόνος του θὰ σήμαινε ἀπλῶς δικαιοπραξία. Ὡς πρὸς αὐτὸ σωστὰ ὁ Παπαρρηγόπουλος τονίζει τὴν ὥρα ποῦ ὁ ἀγαπημένος τοῦ Δία Ἀχιλλέας δὲν ὑπακούει ἀπλῶς, ἀλλὰ *γιατρεύεται ἢ καρδιά του, θερμαίνεται (θυμὸν ἰήνη) — πεφιδήσεται ἀνδρός*: θὰ λυπηθεῖ τὸν ἄνθρωπο, τὸν πατέρα τοῦ Ἔκτορα, μὲ ὅλη τὴν ψυχὴ του.³⁵⁷

Μεταστροφή μπορεῖ νὰ συμβεῖ ἢ νὰ μὴ συμβεῖ. Ἀπὸ τὴν ὥρα ποῦ ἀνακοινώνεται ἡ λύπη τῶν Θεῶν γιὰ τὸν Ἔκτορα, ἕως ὅτου ὁ Ἀχιλλέας ἀκούσει ὅ,τι ἔχει νὰ πεῖ ὁ Πρίαμος, μεσολαβοῦν περίπου 500 στίχοι ἀβεβαιότητας. Ὅμως δὲν λυπήθηκε τὸν Πρίαμο κυρίως. Ὁ Πρίαμος μὲ τὸν δικό του πόνο καθάρισε τὴν ὀργὴ τοῦ Ἀχιλλέας, τὸν ἔστρεψε στὴν ἀγάπη του γιὰ τὸν δικό του πατέρα (μέσα του “ξεσηκώνεται ὀρμὴ νὰ κλάψει γιὰ τὸν δικό του πατέρα”³⁵⁸) καὶ γιὰ τὸν Πάτροκλο. Ὁ Ἀχιλλέας δὲν συγκινήθηκε τόσο γιὰ τὸν Πρίαμο ὅσο μαζί του, “ἔπιασε

³⁵⁵ Ὁ.π., Ω 128–137.

³⁵⁶ Ὁ.π., Ω 139–40.

³⁵⁷ Ὁ.π., Ω 158, 187.

³⁵⁸ Ὁ.π., Ω 507.

τὸ χέρι τοῦ γέροντα, τὸν ἀποτράβηξε ἤσυχα καὶ θυμῆθησαν οἱ δύο τους. Ὁ ἓνας μὲ δύναμη ἔκλαιγε γιὰ τὸν ἀντροφόνο Ἔκτορα πεσμένος στὰ πόδια τοῦ Ἀχιλλέα, κι ὁ Ἀχιλλέας ἔκλαιγε γιὰ τὸν δικό του πατέρα καὶ πάλι γιὰ τὸν Πάτροκλο”.³⁵⁹ Μοιράστηκαν λοιπὸν τὸ δικό τους, τὸ ἀναγνώρισαν κοινόν, ἄνοιξαν καθένας τὴν ψυχὴ του στὸν ἄλλο.

ΣΕ ΤΕΝΤΩΜΕΝΟ σχοινὶ βαδίζει ἡ ψυχὴ, κι αὐτὸ ἡ σύνοψη τοῦ Παπαρρηγόπουλου τὸ προδίδει. Ὁ πόνος γιὰ τὴν Βρῆσηίδα, ὁ πόνος γιὰ τὸν Πάτροκλο καὶ γιὰ κάθε φίλο εἶναι μοναδικός, δὲν πνίγεται στὰ δάκρυα μιᾶς ‘καθολικῆς συμπάθειας’. Γιατρίᾳ καὶ ζεστασιά, θάνατος τοῦ ἐγώ, δὲν εἶναι ἡ ἐκμηδένιση τῆς ψυχῆς. Ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐπαφὴ τους, οὔτε ὁ Πρίαμος οὔτε ὁ Ἀχιλλέας λησμόνησαν τὸν Λόγο τους, χάρη στὸν ὁποῖο, ἄλλωστε, εἶχαν συναντηθεῖ, ὥστε μία μόνο ἐπανάληψη τῆς παράκλησης, ὑπενθύμιση μαζὶ καὶ ἐπανίδρυση τῆς μεταξύ τους ἀπόστασης, ἔφερε τὸν Ἀχιλλέα στὴν προηγούμενη ὀργή, σχεδὸν τελείως: “μή μ’ ἐρεθίζεις πάλι, γέρο· κι ἐγὼ θέλω νὰ σοῦ ἐλευθερώσω τὸν Ἔκτορα, καὶ ὁ Δίας μοῦ ἔστειλε ἄγγελο, τὴν ἴδια τὴν μητέρα μου [...] καὶ σὲ κατάλαβα, Πρίαμε, δὲν μοῦ διαφεύγει, κάποιος Θεὸς σὲ ὀδήγησε στὰ γρήγορα καράβια τῶν Ἀχαιῶν [...] μὴν ἐξοργίζεις ὅμως ἄλλο τὴν ψυχὴ μου στοὺς πόνοους της, γιατί, γέρο, οὔτε ἐσένα δὲν θ’ ἀφήσω ζωντανὸ μέσα

³⁵⁹ Ὁ.π., Ω 508–12.

στήν σκηνή, κι ἄς εἶσαι ικέτης, καὶ τοῦ Δία τὶς ἐντολὲς θὰ τὶς παραβῶ”.³⁶⁰

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ τῆς Κλίμακος εἰδοποιεῖ ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἀβίωτος, ἂν δὲν βαπτίζεται στήν ἄχρονη ὑπαρξή τῆς θεότητος. “Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ περάσεις μὲ εὐσέβεια τὴν σημερινὴ ἡμέρα, ἂν δὲν τὴν θεωρήσεις τελευταία ὅλης τῆς ζωῆς σου. Καὶ θαῦμα πράγματι, πῶς καὶ οἱ Ἕλληνες εἶπαν κάτι τέτοιο. Γιατὶ καὶ τὴν φιλοσοφία αὐτὸ ὀρίζουν πῶς εἶναι, μελέτη θανάτου”.³⁶¹ Ἡ ‘θεώρηση’ γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ ἅγιος Ἰωάννης δὲν εἶναι μιὰ πειθαρχία καὶ τεχνικὴ, ὅπως οὔτε ἡ βάπτισις.

Ὅρίζοντας ὅτι σήμερα εἶναι ἡ τελευταία ἡμέρα, παίρνω ἀδύνατη ἀπόφαση, ὥστε θὰ ὑποχρεωθῶ νὰ ζήσω ὑποκριτικά, ὡς εἰάν ἦταν ἡ τελευταία. “Δοκίμασε νὰ ζεῖς σὰν νὰ ἐπρόκειτο νὰ κρατήσῃ ὁ βίος σου καὶ λίγο καὶ πολὺ χρόνο”, ἔλεγε ὁ Βίας,³⁶² τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ἀπομακρυνόταν καθόλου ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, ἂν δὲν εἶχε τὴν μορφή προτάγματος. Τὴν μνήμη τοῦ θανάτου ὡς πειθαρχία ὁ γέροντας Πορφύριος ὀνομάζει *τεχνητὰ πράγματα*, πὸ μ’ αὐτὰ ὁ ἄνθρωπος μεγαλώνει τὴν ἁμαρτία, χάνει ἀκόμα περισσότερο τὴν οἰκειότητα μὲ τὸν Θεὸ καὶ τὴν ἐλευθερία του: “εἶναι καταπίεση νὰ σκέπτεσαι τὸ θάνατο καὶ τί θ’ ἀπολαύσεις στήν μέλλουσα ζωή, γιὰ νὰ γίνεσαι γι’ αὐτὸ

³⁶⁰ Ὁ.π., Ω 560–70.

³⁶¹ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, *Λόγος Γ΄*, κεφ. 26.

³⁶² Ἐν. 6, ἀπ. 6.

τὸν λόγον καλός”.³⁶³ “Ἐμοὶ τὸ ζῆν Χριστὸς καὶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος”, ἐξομολογεῖται ὁ Παῦλος. Στὸν βαθμὸ πού ὑπάρχει ἡ ἐλευθερία τῆς προσωπικῆς σχέσης καὶ οἰκειότητας, ἀνάγεται κανεὶς στὸν Λόγον πού τὸν καλεῖ στὸν θάνατό του, ἔτσι ἐξερχόμενος ἀπὸ τὸν χρόνο, ἐνδέχεται καὶ ἀκουσίως — ὄχι ἐπειδὴ τὸ ἐδῶ καὶ τώρα παρέρχεται οὔτε ἐπειδὴ ἀποφάσισε νὰ τὸ σπρώχνει.

Ἡ χριστιανικὴ ὅπως ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ μελέτη θανάτου δὲν εἶναι γιόγκα, δὲν εἶναι μιὰ “συστηματικὴ προετοιμασία τοῦ σώματος στὸ νὰ συνεργασθεῖ γιὰ τὴν αὐτοκαταστροφή του, μὲ τὶς ἐντολὲς τῆς θέλησης καὶ σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ διαβαθμισμένα στάδια [...] μιὰ ἐπικίνδυνη ἀποστολὴ πού ἴσως ἀποβεῖ μοιραία”,³⁶⁴ ἀλλὰ εἶναι μιὰ κοινὴ προσπάθεια Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Μαζὶ διασχίζουν τὴν ἔρημο πού γεννάει ἡ ἁμαρτία, ἐλπίζοντας νὰ συναντηθοῦν: προσπαθεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀφουγγραστεῖ τὸν Λόγον, κι Ἐκεῖνος βοηθάει τὴν ἀκοή καὶ φέρει τὸν ἄνθρωπο στὸν ἑαυτὸ Του.

Ὡς βεβαιότητα θανάτου ἡ τελευταία ἡμέρα εἶναι μιὰ εἶδηση, τὴν ὁποία σκεπτόμενος δὲν ξοδεύομαι σὲ προφανεῖς ματαιότητες, κλπ, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ μπορῶ νὰ ἀποφασίσω τὸν καιρὸ της. Ἄν δὲν ὑπάρχει Κλήση, δὲν εἶναι δυνατὴ οὔτε ἡ

³⁶³ Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, *Τὸ μυστικὸ εἶναι ἡ εὐχαριστία*, ἐπιμ. Γ. Βαλσάμης, Ἀθήνα 2014, σ. 132 (‘Ἡ Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἀγαρεία.’)

³⁶⁴ Καῖσλερ, *Ὁ Ἄωτος καὶ τὸ Ρομπότ*, μτφρ. Γιούρι Κοβαλένκο, Ἀθήνα 1983, σ. 116.

ἀπάντηση παρὰ μόνο ὡς φαντασίωση. Χωρὶς Κλήση ἢ ἄσκηση φορτώνει στὸν ἄνθρωπο ἀβάσταχτο καὶ μάταιο βᾶρος, νὰ ἀρνεῖται τὴν κάθε ὥρα καὶ στιγμή, προτάσσοντας ὡς ἰδανικὴ τὴν ἴδια τὴν κατάπτωσή του.

Ριζικὰ ἀποδοχὴ Δώρου ὑπάρχοντας, ζωὴ ποὺ ἀρχίζει νὰ πεθαίνει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της μέσα στὴν Κλήση ποὺ ἀκολουθεῖ, ἡ φιλοσοφία δὲν προϋποθέτει καὶ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν λογιστικὴν πειθαρχία καμμιᾶς ἐρευνητικῆς ἀπόπειρας: “τὸν ρώτησε ὁ Αἴσωπος ποιὸ εἶναι τὸ ἔργον τοῦ Δία, καὶ ἐκεῖνος (ὁ Χίλων) εἶπε, ταπεινώνει τὰ ὑψηλὰ καὶ ὑψώνει τὰ ταπεινά”,³⁶⁵ δηλαδὴ ταπεινώνει ὑψώνοντας, σκοπεύοντας στὴν ὑψωση. Ἡ φιλοσοφία ὡς βιωματικὴ θεία παιδεία, μεταστρέφει τὸν ἄνθρωπον στὴν πραγματικὴ του θέση, ἀφαιρῶντας τὸ πλαστὸ ὕψος, ποὺ ἐπειδὴ ποτέ δὲν εἶναι ἀρκετὰ μεγάλο, χωρίζει ἀπὸ τὸν Θεό: “ὅταν ὑψώσετε τὸν Νιδὸ τοῦ ἀνθρώπου, τότε θὰ καταλάβετε ὅτι ἐγὼ εἶμαι”.³⁶⁶

Ταπείνωση καὶ ὑψωση εἶναι ἡ ἴδια ὁδός, ὥστε ἂν δὲν ὑπάρχει μακαριότητα αὐτὸ σημαίνει πὼς δὲν ὑπάρχει οὔτε ταπεινοφροσύνη. Ἡ κακοπάθεια ὡς τέτοια φέρει τὴν συντριβὴ τῆς ἀπελπισίας, εἴτε μαλακώνει τὴν εὐαίσθητη ψυχὴ, ἢ προκαλεῖ ἀκόμα μεγαλύτερη σκληρότητα, μῖσος, ὑποκρισία, κλπ, καὶ τίποτε ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι ταπεινοφροσύνη. Ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται στὴν μακάρια ὁδὸ τῆς ταπεινοφροσύνης σὲ μία περι-

³⁶⁵ Χίλων, ἐν. 3, ἀπ. 11· πρβλ. τὸν Ὅμηρον, Ὀδύσσεια π 202–212, τὸν Ἡσίοδον, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, στ. 5–7.

³⁶⁶ Ἰω. 8.28.

πτωση μόνο και σε καμμία άλλη: όταν παρουσιάζεται θαυμαστά σαν ένα δώρο το ίδιο το δικό του ύψηλό, αν το έχει, και αν είναι πράγματι ύψηλό — όμως τόσο πιο μεγάλο και καθαρό, ώστε άμέσως έχει επίγνωση πώς δεν το αξίζει ούτε ελάχιστα.

Τον Άχιλλέα ταπεινώνει ο Πάτροκλος, τον Σωκράτη ο Πλάτων, τον Πλάτωνα ο Φαίδρος..., και όλους εκείνος που είπτε ότι “κάνεις δεν έχει αγάπη μεγαλύτερη από αυτή, να βάλει την ψυχή του για χάρη των φίλων του”.³⁶⁷ Όπως το περιγράφει ο Άγιος Σιλουανός, “τον κοίταξα και ή ψυχή μου ταπεινώθηκε έως σποδοῦ μπροστά του [...] Τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ ζεῖ μέσα στους αγίους. Ὡ, Κύριε, κάνε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νὰ γίνουν ὅπως ὁ νεαρός αὐτός μοναχός. Ὁλος ὁ κόσμος θὰ στολιζόταν δόξα, γιατί ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ θὰ ἐκχεόταν ἄφθονα στὸν κόσμο”.³⁶⁸

Η ΡΙΖΑ √ΚΕΙ παρήγαγε λέξεις όπως *κειώ, κοίτη, κοιτίς, κοιμάω, κοιμῶμαι, κόμη, ὠκεανός, κειμήλιον, κείμενον...* Ἄν ὁ Ὅμηρος ἤθελε νὰ πεῖ ὅτι ὁ Πάτροκλος πέθανε, ἢ ἔπεσε, κλπ, μποροῦσε νὰ τὸ κάνει, ἀλλὰ εἶπτε *κεῖται*, δηλαδή *στεκόταν, πολεμοῦσε, χτυπήθηκε, πέθανε, ἔπεσε* καὶ *τώρα κεῖται* *μπροστά σου* — *κάτι περιμένοντας ἀπὸ τὴν δική σου ζωή. Κεῖσθω διηπορημένον, λέει ὁ Πλάτων* *γὰ τὸ ὄν*.³⁶⁹ “Δὲν ἐνώθηκες μὲ

³⁶⁷ Ἰω. 15.13.

³⁶⁸ Σιλουανός ὁ Ἀθωνίτης, *Διηγήσεις ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ βίου* (ἀπὸ Σαχάρωφ, ὁ.π., σ. 599–600).

³⁶⁹ Σοφιστῆς 250e.

τὸν Χριστὸ ἀπὸ ἀγάπης,” ἐξηγεῖ ὁ ἅγιος Θεόγνωστος, “γιατὶ ἂν εἶχες ἐνωθεῖ, θὰ ἔσπευδες ὅπου ἀκριβῶς βρίσκεται ἐκεῖνος ποῦ ἀγαπᾷς, καὶ καθόλου δὲν θὰ συνέχιζες νὰ ἀσχολεῖσαι μὲ τὸν βίον καὶ τὴ σάρκα σου”.³⁷⁰

Ἡ σπουδὴ αὐτὴ — ὅχι μιὰ διανοητικὴ ἢ ὅποια ὀργάνωση, ἀλλὰ ἡ ἐστίαση καὶ ὀρμὴ τοῦ βίου στὴν κοίτη αὐτῆς τῆς ἀπορίας— προϋποθέτει ἔρωτα, διαφορετικὰ δὲν ὑπάρχει φιλοσοφία ἀλλὰ βιο-μηχανία, ἀποπροσωποποίηση καὶ εὐτέλεια, ἡ καταρράκωση τοῦ ἀνθρώπου.

“Ἄν κάποιος μποροῦσε νὰ συμμεριστεῖ μὲ τὴν ψυχὴ του καὶ σὲ ὅλη τὴν ἀξία της τὴν πίστη αὐτὴ, ὅτι στὴν ἀρχὴ γίναμε ὅλοι ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ ὁ Θεὸς εἶναι Πατέρας τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν Θεῶν, νομίζω πὼς αὐτὸς δὲν θὰ σκεφτόταν τίποτα ἀνάξιο καὶ ταπεινὸ γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἄν σὲ υἰοθετήσῃ ὁ Καίσαρας, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἔπαρσή σου· ἂν μάθεις ὅτι εἶσαι παιδί τοῦ Δία, δὲν θὰ ὑπερηφανευτεῖς; Ὅμως τώρα δὲν τὸ κά-
νουμε αὐτό, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχουν δύο ἀναμιχθεῖ τέλεια στὴν γέννησή μας, τὸ σῶμα, ποῦ τὸ ἔχουμε κοινὸ μὲ τὰ ζῶα, καὶ ὁ λόγος καὶ ἡ προαίρεση, κοινὰ μὲ τοὺς Θεούς, ἄλλοι κλίνουν στὴν συ-
γένεια τὴν ἀτυχεῖ καὶ νεκρὴ, καὶ μόνο λίγοι στὴν θεία καὶ μακά-
ρια [...] Κι ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ οἱ λίγοι, ποῦ θεωροῦν ὅτι ἔγιναν γιὰ νὰ ἔχουν πίστη, σεμνότητα καὶ σωστὴ χρῆση τῶν εἰκόνων τῆς σκέψης τους, δὲν διανοοῦνται γιὰ τὸν ἑαυτό τους τίποτε τα-
πεινὸ ἢ ἀνάξιο, ἐνῶ οἱ πολλοὶ κάνουν τὸ ἀντίθετο — γιατί λένε, ‘τί εἶμαι δά; ἓνα ταλαίπωρο ἀνθρωπάκι’...”³⁷¹

³⁷⁰ *Περὶ πράξεως καὶ θεωρίας καὶ περὶ ἱερωσύνης*, κεφ. 19.

³⁷¹ Ἐπίκτητος, *Διατριβαί*, βιβλ. 1, κεφ. 3, ἐν. 1–5.

Όταν οί δύο φίλοι είναι πάλι μαζί, μετά τόν θάνατο και τοῦ Ἀχιλλέα, δέν ἔχουν οὔτε στόν ἄδη τήν θεία Δόξα, ἀλλά ‘μοιράζονται’ ὑπαρξη φαντασμάτων³⁷² — δέν μποροῦν νά ἀναγνωρίσουν κανένα ζωντανό ἄν δέν πιοῦν αἷμα, δέν μποροῦν νά ἀγγίξουν ἢ νά τοὺς ἀγγίξεις, δέν ὀρίζουν τόν βίο τους. Ὁ Ὅμηρος συνδέει τόν θάνατο μέ τήν κοίμηση ὡς παράδοξη φθορά τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητας και ἀσθενῆ συνείδηση.³⁷³ Ὁ ὀμηρικὸς ἄνθρωπος δέν ἔλεγε πὼς “πάντα ὑπῆρξε και πάντα θά εἶναι ἕνας ἄτυχος φουκαράς”,³⁷⁴ ὅμως ἡ ὀρμη τῆς ἐρωτικῆς ἔνωσης ἀναγκαῖα προετοιμαζε τὸ βίωμα τῆς διαίρεσης φρικτό, και εἶναι ἡ ἀπώλεια τῆς θείας Δόξας και Ὁμορφιάς πού ἀνήκει στήν φιλία, ἡ μεγάλη ὑπαρξιακή μαζί και διανοητική ἀπορία τῆς φιλοσοφίας, ὅπως σημαίνει ὁ θρῆνος στήν Ἐκκλησία μας, πού ἔδν Σου τὸ Κάλλος, ὅμως τότε χωρίς τήν βεβαιότητα τῆς Ἀνάστασης.

ΣΩΣΤΑ ὀμολογεῖται πὼς ἡ φιλοσοφία γεννήθηκε στήν Ἑλλάδα, πὼς δέν ὑπάρχει και δέν νοεῖται ἰνδική, κινεζική ἢ ἄλλη φιλοσοφία, μολονότι ὁ λόγος τῆς διακρίσεως δέν ἔχω δεῖ νά

³⁷² Νεκροὶ ἀφραδέες, βροτῶν εἶδωλα καμόντων — Ὀδύσσεια λ 476.

³⁷³ Πρβλ. Ἰλιάδα Ψ 99 κ.έ.

³⁷⁴ Μπάυρον, Ἡμερολόγιο, 9/1/1821 — βλ. Μπάυρον, Ἐπιλογές ἀπό ἐπιστολές, ἡμερολόγια και ποιήματα, ἐπιμ. Εἰρήνη Βρής, Ἀθήνα 1993², σ. 101.

ἀναγνωρίζεται σωστά.³⁷⁵ Φιλοσοφία σημαίνει ὅτι τὰ πάντα ἔχουν τεθεῖ ὑπὸ διερώτησης, ὅμως ἀνακρίνονται ἀπὸ τὴν σοφία τῆς *φιλίας*, ἢ ὅποια γίνεται ἐπίσης *φιλία* τῆς σοφίας: ἡ φιλοσοφία ἀπαιτεῖ ὡς φυσικὸ προσορισμὸ τῆς τοῦλάχιστον τὴν σοφία τῆς ἀρχῆς τῆς.³⁷⁶

Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, “μόνο αὐτοὶ ἀπ’ ὄλους τοὺς λαοὺς ἔχουν νὰ παρουσιάσουν μιὰ βαθειά, πολὺ-πλευρῆ, φιλοσοφικὴ συζήτηση τῆς *φιλίας*”,³⁷⁷ ἀπροϋπόθετη στὸν συλλογισμό ὡς τέτοιο, δὲν ἔχει ὡς ἀρχὴ τῆς κανένα ἀξίωμα ἢ κανόνα, ὅμως ἀρχίζει ἀπὸ *φιλία* γιὰ τὴν σοφία, δηλαδὴ ἀρχίζει, συνεχίζει καὶ τελειοποιεῖται μέσα σὲ ὀρμὴ ἐνότητας

³⁷⁵ Πρβλ. τὸν Ζιγκόν, *Βασικὰ προβλήματα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Ἀθήνα 1991, σ. 13: “δὲν εἶναι σήμερα περιττὸ νὰ τονίζουμε μὲ τὸν πιὸ ἐμφαντικὸ τρόπο ὅτι ἡ φιλοσοφία —τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἀντικείμενό τῆς— εἶναι δημιουργήμα Ἑλλήνων καὶ ὅτι φιλοσοφία μὲ τὸ αὐθεντικὸ νόημα τοῦ ὄρου ὑπάρχει ἀποκλειστικὰ στὴν παράδοση ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες [...] Δὲν θέλουμε νὰ ἐμποδίσουμε κανένα νὰ τρέφει, ἀπὸ πεποίθηση ἢ γιὰ λόγους πολιτικῆς, ὅσοδήποτε μεγάλη ἐκτίμηση γιὰ τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Κινέζους κλασικοὺς. Ἀλλὰ μὲ ἐκεῖνο, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη εἴμαστε ἱστορικὰ ὑποχρεωμένοι νὰ τὸ ὀνομάζουμε φιλοσοφία, δὲν ἔχουν καμμία σχέση.”

³⁷⁶ Χαρακτηριστικὰ στὴν μυθολογία, ἡ Ἀλήθεια εἶναι πρόσωπο, κόρη τοῦ Δία, μητέρα τῆς Ἀρετῆς, τροφὸς τοῦ Ἀπόλλωνα, Θεοῦ κατ’ ἐξοχὴν τῆς παιδείας ὡς μύσεως τοῦ νοῦ στὸ ὄμορφο καὶ εὐγενές —πρβλ. Ραγκαβῆ, *Λεξικὸν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας*, τ. Α’, Ἀθήνα 1888, σ. 62 καὶ 104.

³⁷⁷ Νίτσε, *Ἀνθρώπινο πολὺ ἀνθρώπινο*, τ. Β’, ἐν. 354, ὁ.π., σ. 94.

μέ τὸ ἴδιο τὸ ἀπερινόητο τῆς *φιλίας* της. Ἄν ἡ θέληση γιὰ γνώση δὲν ριζώνει στὴν *ἀεικίνητη* στάση καὶ *στάσιμη ταυτοκινήσια*³⁷⁸ τῆς μεγαλύτερης δυνατῆς φιλίας, τότε συμβαίνει ὡς ἀπομίμηση φιλοσοφίας, ἐπιστημοφανῆς ἢ μὴ, καὶ ποτέ δὲν μπορεῖ νὰ ἐνδιαφέρει ἀρκετά — ἀλλιῶς κερδίζει τὴν φιλία ἐπίσης καὶ ἀσύγκριτα περισσότερο, στὴν ὁποία ἰδρύεται.

Τὸ ὄνομα τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἀμετάφραστο, ὁ δὲ μεταγραμματισμὸς τῶν *philosophia*, *philosophy*, κλπ, τὸ μόνο πραγματικὸ ποὺ δηλώνει εἶναι τὴν ἀνάγκη νὰ ἀνατρέχει κανεὶς στὸν ἐλληνικὸ ὄρο. Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει γιὰ τὸν ἀγγλόφωνο, πόσο βαθειὰ μπορεῖ νὰ μιλάει στὴν ψυχὴ του ἢ *philosophy*, ὅταν ἡ γλῶσσα του ἀντὶ φιλίας ἔχει *friendship* ἢ *love*, καὶ ἀντὶ σοφίας ἔχει *wisdom* ἢ *sapience*, καὶ μάλιστα ὅταν αὐτὰ καὶ τὰ συνώνυμα δὲν εἶναι οὕτως ἢ ἄλλως κανένα ἱκανὸ νὰ ἐνωθεῖ μὲ κανένα σὲ μία λέξη, ὅποτε κρίθηκε ἀναγκαῖος ὁ μεταγραμματισμὸς τῆς ἐλληνικῆς; Τί σημαίνει τὸ *harmony*, ὅταν στὴν γλῶσσα ποὺ τὸ πῆρε, δὲν ἔχει οὔτε ἀρμούς οὔτε *μονή*; Εἰσάγεται λοιπὸν στὴν θέση τῆς ἴδιας τῆς ἀρμονίας τέλειο σύμβολο ψεύδους, τὸ ἀκριβὲς ἀντίθετό της, ἓνα διαλυόμενο μηδέν... Εἶναι καὶ Λέγειν παίρνουν διαζύγιο, καὶ ἡ διάλυση ἀνάγεται σὲ ἐπιστήμη, ὅτι δὲν μιᾶμε τὴν γλῶσσα ἀλλὰ ἡ γλῶσσα μᾶς μιλάει, κτῷ.

Ἄν ἡ ἀρμονία εἶναι λέξη-καρδιά τῆς γλώσσας, τί εἶναι ὁ *ἄνθρωπος*; Πόσο ὑπαρκτὴ μπορεῖ νὰ προκύπτει ἡ φιλοσοφικὴ κίνηση σὲ μιὰ πνευματικότητα ὅπου ὁ *ἄνθρωπος* (*ἄνθηση*,

³⁷⁸ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, *Περὶ Θεολογίας*, ἑκατοντὰς 7, κεφ. 48.

άνω, ὄψη, πρόσωπο...³⁷⁹) ἔχει θεωρηθεῖ man καὶ human, ὅπου ἡ ταπεινοφροσύνη καὶ ἡ ἀνθρωπιὰ ἀνήκουν στὸ ἀσήμαντο χῶμα — humus, humilitas, humanitas... “Ὅ,τι κι ἂν θέλουμε νὰ πιστεύουμε, εἴμαστε πλάσματα τῆς γῆς [...] ἀπὸ τὴν γῆ παίρνουμε τὴν τροφή μας, ὅπως τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα”, γράφει ὁ Ράσσελ μὲ τὴν ἴδια βεβαιότητα ποὺ διαπερνάει τὰ λατινικά.³⁸⁰

Τὰ ἀγγλικά δὲν χρειάζονταν τὴν harmony, οὔτε τὰ λατινικά τὴν harmonia — χρειάζονταν νὰ εἶναι ἄλλες γλῶσσες, ὅπως ἀκριβῶς τὸ λέει ὁ Ἔκκαρτ: “μὴν ἀνησυχοῦμε τόσο τί πρέπει νὰ κάνουμε, ἀλλὰ νὰ ἀνησυχοῦμε μᾶλλον τί εἴμαστε [...] Ὅσοι

³⁷⁹ Τὰ παρένθετα ἐπισημαίνουν τί ἀκούγεται στὴν λέξη ἀνεξαρτήτως ἐτυμολογίας, ἡ ὁποία οὔτως ἢ ἄλλως ἀμφιβάλλεται. Ἄς προσεχθεῖ κάτι ποὺ οἱ γλωσσολόγοι φαίνεται νὰ ὑποτιμοῦν, ὅτι, ὑπὸ στοιχειώδεις προϋποθέσεις, ἡ παρετυμολογία δὲν εἶναι λιγώτερο σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ἐτυμολογία, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ ρίζα εἶναι γνωστὴ μὲ βεβαιότητα. Ἄς σκεφτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὴν *θρησκεία*. Ὅσο σημαντικὴ ἡ ἀναγωγή στὸ θρηνωῶ, ἄλλο τόσο ἐκείνη στὸ θρώσκω, λέξεως οὔτως ἢ ἄλλως συγγενοῦς (*θροός*, *θουρός*), ἡ ὁποία ἀκούγεται στὴν *θρησκεία* ἴσως καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν ρίζα τῆς, ἀναγνωρίζοντας τὸν θρηνο σὲ γόνιμη κίνηση, γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἀπὸ μόνος του δὲν ἀρκεῖ. Ὅπως ἡ προσπάθεια κατανοήσεως τοῦ προσώπου ἀποκλειστικῶς μέσα ἀπὸ τὴν γενεαλογία του, περίπου τὸ ἴδιο ἢ ἀπόλυτη ἐμμονὴ στὴν ἐτυμολογία. Ὑπάρχουν σχέσεις ἐξίσου σημαντικὲς, ἐνδεχομένως μεταμορφώνοντας καὶ ἐμπλουτίζοντας τὸ νόημα πέρα ἀπὸ τὴν πρώτη ρίζα.

³⁸⁰ Βλ. Ράσσελ, *Ἡ κατάκτηση τῆς εὐτυχίας*, μτφρ. Δ. Θεοδωρακάτος, Ἀθήνα 1975, σ. 48.

δὲν ζοῦν σημαντικά, ὅ,τι καὶ νὰ κάνουν ἀξίζει ὅσο τὸ τίποτα”.³⁸¹

Ἔτσι ἔγινε δυνατὴ καὶ αὐτονόητη ἡ ἴδια ἢ παράνοια, νομίζοντας φιλοσοφικὴ τὴν ἀπλὴ διασφάλιση ἀποδείξεως καὶ μάλιστα σὲ κάθε ζήτηση ὅποιαδήποτε, ἀπὸ ναυπηγικῆς μέχρι μεταφυσικῆς, διακηρύσσοντας ὅτι αὐτὸ εἶναι ὁ ἑλληνικὸς τρόπος... “Σὲ κάθε γνωστικὸ τομέα, ἦ, γιὰ νὰ τὸ θέσω μὲ τὸν ἑλληνικὸ τρόπο, σὲ ὅλη τὴν φιλοσοφία...”, λέει ὁ Βιλαμόβιτς.³⁸² “Στὴν ἑλληνικὴ παράδοση ταυτίζονται ὁ ὑπολογισμὸς καὶ ὁ στοχασμὸς”, νομίζει πὼς εἰδοποιεῖ ἡ Ρομιγύ.³⁸³ Τὰ παραδείγματα πολλαπλασιάζονται ἄνετα.

Μὲ τόση ἀφέλεια συμπορεύεται στὰ ἴχνη τῆς βιο-μηχανίας ἢ δυτικῆς φιλολογίας καὶ μαζί της ὁ σημερινὸς Ἑλληνισμὸς, ὥστε πράγματι, ἂν καὶ πρόκειται γιὰ ἔγκλημα δὲν μπορεῖ νὰ καταλογιστεῖ εὐθύνη.³⁸⁴ Ὁ Βιλαμόβιτς δὲν νοιώθει καμμιὰ

³⁸¹ Μάιστερ Ἔκκαρτ, *Κατηγήσεις*, DW V, σ. 197–8.

³⁸² Βιλαμόβιτς, *History of Classical Scholarship*, ὁ.π., σ. 1.

³⁸³ Ρομιγύ, *Ἱστορία καὶ λόγος στὸν Θουκυδίδη*, μτφρ. Ἑλ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1988, σ. 230.

³⁸⁴ Ἐξαιρέσεις ὑπάρχουν, σημαντικὲς καὶ πολλές. Τὴν ἐπικράτεια ἀναγνωρίζει κανεὶς στὴν ποιότητα τῶν ἰδίων τῶν κοινωνιῶν, στὴν χαρακτηριστικὴ ἀκοσμία καὶ ἀνεστιότητα τῆς Δύσης, στὸν τυχοδιωκτισμὸ, πὸς θὰ ἔλειπε, ἂν τίς κοινωνίες κυβερνοῦσε πραγματικὰ ἢ Σημασία. Ἀντιλαμβάνεται κανεὶς εὐκολὰ τὴν διαφορὰ προσέχοντας τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ψυχὴ, ποιὲς ἀποβλέψεις καὶ ἀγωνίες

δυσφορία αλλά και έπαιρείται για τὸ “ἀκαδημικὸ μουσεῖο”,³⁸⁵ ὅπου καταλήγουν τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο τὰ ἔργα τῆς ἐπιστήμης ἔχοντας ξεπεραστεῖ καὶ ἀντικατασταθεῖ. Τί παράγει τελικὰ ἡ ‘φιλοσοφία’ αὐτὴ τῶν γνωστικῶν τομέων καὶ τοῦ ὑπολογισμοῦ, γνώση ἢ πλάνη;

Ἡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ δὲν εἶναι βουτιὰ στὸ κενὸ ἢ στὴν οὐτοπία, ἀλλὰ Ὀδύσσεια, ἔξοδος τοῦ συλλογισμοῦ ἀπὸ κάθε βεβαιότητα, διατρέχοντας ὅλους τοὺς δυνατοὺς κινδύνους στὸ κατηγορικὸ καὶ συμβολιστικὸ ἐπίπεδο, ἐπομένως καὶ στὸν βίῳ ἐφ’ ὅσον διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτό, ἀλλὰ πάντα κινδυνεύοντας στὸν ὀρίζοντα τῆς φιλίας, ἀπ’ ὅπου ἄρχισε.

Ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν ὀργάνωσε μορφωτικὲς ἐκστρατεῖες καὶ δὲν ὑπέστη μοιραῖες περιπέτειες: τὸν ὀδήγησε προσωπικὰ ὁ Θεὸς στὴν ἐπίσκεψη, μέσα ἀπὸ ἐξαρτήσεις ἀκόμη καὶ τῆς ἀπλῆς ἐπιβίωσής του ἀπὸ ἄγνωστους τόπους, τὸν ἔφερε νὰ γνωρίσει τὸν νόον πολλῶν ἀνθρώπων, φανερώνοντας κινδύνους τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὸν ὀρίζοντα τῆς τελειοποίησής της, ἀφίξεώς της σὲ ἀνανεωμένη τὴν πληρότητα τῆς θεμέλιας ἐστίας — στὴν ἐλευθερία, κοινωνία καὶ μοναδικότητα τῆς ψυχῆς δημιουργώντας τὸν κόσμον προσωπικὸ, θεϊκὸ καὶ διαρκῶς περισσότερο ἄγνωστο παρὰ γνωστό. Γι’ αὐτὸ οἱ μηχανές του πολέμου ἀντιπάλους, δὲν πολιορκοῦν τὸ Νόημα, τὸ ὁποῖο ἐξ ἀρχῆς

ὀρίζουν τὸν κανόνα τῆς πέρας ἀπὸ τὴν μικροψυχία, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ εἶχε καὶ ἀριστοτελικὲς διαστάσεις.

³⁸⁵ Βιλαμόβιτς, *History of Classical Scholarship*, ὁ.π., σ. 8.

υπάρχει συνειδητό, και ίσως όχι συνεχώς αλλά όμως αυτό μεγαλώνει, και μόνο αυτό έχει σημασία αν μεγαλώνει. Ο ίδιος ο Όμηρος αρχίζει τους στίχους του προσευχόμενος να συμβεί ή μύηση αυτή στην ποίησή του ως προσωπική του ποίηση και παιδεία: “άνδρα μοι ἔννεπε...”

Στόν ίδιο ὀρίζοντα συμβαίνει ή ‘ρήξη’ με τὸν Θεό, ὥστε ή φιλοσοφία παραμένει Ἰλιάδα επίσης —σάν ‘ἀπελπισμένη’ κίνηση τῆς φιλίας να δεῖ ἀκόμη καλύτερα και να ἀγγίξει με ὅλη τὴν ὀρμή της ὅ,τι ἐρωτεύτηκε— τόσο ὑψηλό, ὥστε ή σημασία του ἀναγνωρίζεται ἀπειρη και ή ἀπώλειά του ἀπείρως καταδικαστική, ὅποτε καμμιὰ τέλεια γνώση δὲν φαίνεται ποτέ ἐφικτή, καμμιὰ πράξη δὲν βεβαιώνεται ἀπὸ ὀποιαδήποτε ἀξιώματα ή ἀποδείξεις, και καμμιὰ Τροία δὲν μπορεῖ να γίνει ἐπίφοβη. Μεγαλώνοντας τὴν σκέψη και διακρίνοντας ἔμπρακτα τὶς σημασίες ή φιλοσοφία φέρει τὴν ψυχὴ στὴν ἀγαθὴ της ἀκεραιότητα, με τὴν ἐννοιολογική αὔξηση, διείσδυση και κατάδυση να ἀπομένει αἰωρούμενη στὴν ἴδια τὴν ἀγάπη και φιλία.

Ἀκόμη και στὰ πιὸ ‘ἐπιστημονικά’ ἔργα της, για παράδειγμα στὸν *Τίμαιο*, ή φιλοσοφία διατηρεῖ μνητική συνείδηση εὐεργετικῆς ἀγνωσίας: ὁ λόγος και ὁ συμβολισμός της, ἀκόμη και ὅταν ἀνακοινώνει κάτι τελείως βέβαιο, εἶναι διαποτισμένος ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς ἴδιας τῆς φιλίας πέρα ἀπὸ κάθε γνώση.

Ἡ φιλοσοφία ἐξέρχεται “ἀπὸ τὸν ἐγκλεισμό τῆς ἀπαράβατης ἱερῆς θέσμησης”³⁸⁶ ὅχι περιφρονῶντας ἀλλὰ διασχίζοντας

³⁸⁶ Καστοριάδης, *Ὁ θρηυματισμένος κόσμος*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Κ. Σπαντιδάκης, Ἀθήνα 1992, σ. 78.

τὴν θρησκεία πρὸς τὸ ἴδιο τὸ θρησκευτικὸ ἀπόλυτο, ἐπομένως καὶ προετοιμάζοντας ἢ ἐπιτρέποντας μιὰ νέα ἢ ἀνανεωμένη ἱερὴ θέσμιση. Οὐτοπικὸ, ἄτοπο ἢ ἀνίερο δὲν ὑπάρχει στὴν φιλοσοφία, τὸν δὲ τόπο τῆς πληρώσεως τῆς ὀρίζουν πρόσωπα, γιὰτὶ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς δὲν βρίσκεται σὲ μιὰ διανοητικὴ ἐπιχείρηση ἢ σκοτεινὴ μανία ἀλλὰ στὴν φιλία: οἱ ἀθάνατοι θεοὶ δὲν συναντοῦν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο σὰν ξένοι.³⁸⁷ Ἐπομένως δὲν ἀρκεῖ κἂν ἡ ἀναγνώριση τῆς θεολογίας ὡς ἄκρας φιλοσοφίας, ἂν δὲν σημαίνει ζωντανὴ προσωπικὴ σχέση μετὰ τὸν ζωντανὸ Θεό. Φιλόσοφοι εἶναι ὅσοι μποροῦν νὰ πλησιάξουν καὶ ἀγγίξουν τὸν παντοτινὰ ἴδιο καὶ ἀναλλοίωτο,³⁸⁸ ἐξηγεῖ ὁ Πλάτων, καὶ ἐπιαναλαμβάνει ὁ Ὀριγένης ἐπιμένοντας: “ποιὸ εἶναι τὸ δικό μου ὄφελος, ἂν ἦρθε ὁ Λόγος στὸν κόσμον, ἀλλὰ ἐγὼ δὲν τὸν ἔχω;”³⁸⁹

Ἡ πιὸ ἀπλὴ λογιστικὴ συγκρότηση προέρχεται ὡς οἰκειοποίηση τῆς φιλίας στὸν συλλογισμό, ὥστε ἡ ἐκβαρβάρωση τῶν κοινωνιῶν συνοδεύεται πάντα ἀπὸ περιφρόνηση γιὰ τὴν συζήτηση, τὴν συνέπεια καὶ τὴν γλῶσσα.³⁹⁰ Περιορισμὸς στὴν λογιστικὴ συνοχὴ προϋποθέτει μικρὴ φιλία, ἀλλὰ ἡ φιλοσοφία εἶναι μέχρι θανάτου ἢ ἀλλιῶς φθίνει στὴν διαστροφή. Ὁ Πλάτων σκέφτεται στὴν καρδιὰ τοῦ ζητήματος ὅταν δείχνει γιὰ

³⁸⁷ Ὀδύσσεια ε 79–80.

³⁸⁸ Πλάτωνος *Πολιτεία* 484b.

³⁸⁹ Ὀριγένης, *Εἰς Ἱερειάν*, ὁμιλία 9, ἐν. 1.

³⁹⁰ Πρβλ. τὸν Χρυσόστομο, *Πρὸς τοὺς πολεμοῦντας...*, PG 47, 359–360, καὶ τὸν Θουκυδίδη, *Ἱστορίαι*, βιβλ. 3, κεφ. 82, ἐν. 4–8.

τὴν γραφὴ ὅτι καταντᾶει ὑπόμνηση χωρὶς μνήμη,³⁹¹ ἄψυχη γνώση, “ὕποκριτική μορφὴ τῆς λήθης”.³⁹² Τὸ γεγονός ὅτι περιέλαβε τὸ πρόβλημα αὐτὸ στὸν *Φαῖδρο*, ὅπου συζητεῖται ἡ ἐρωτική σχέση καὶ ἡ δύναμή της νὰ μνεῖται στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ἀναγνωρίζοντας τὴν ψυχὴ ὡς χῶρο τῆς σοφίας τῆς ἴδιας τῆς ἐρωτικῆς ἐπαφῆς, ἀπὸ μόνου του δείχνει πόση ἀγωνία γεννοῦσε στὸν μαθητὴ τοῦ Σωκράτη ἢ δυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐγκλωβίζεται σὲ φασίζουσα / δουλεύουσα φυλακὴ, στὸ γράμμα ποὺ νεκρώνει.

Περιοριζόμενη στὴν κλινικὴ διερεύνηση ἡ σκέψη ξεπέφτει, δὲν ἔχει Λόγο, δὲν εἶναι πιά *φιλία* τῆς σοφίας καὶ ἐπικείμενη *ἐστία* τῆς ὑπαρξης: *πλήρης χώρου, πλήρης χρόνου γύρισε ὁ Ὀδυσσεύς στὸ σπίτι του.*³⁹³ Γι’ αὐτὸ στὴν ἀρχαιότητα πραγματοποιεῖται ἐπίσης ἐνότητα τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν ποίηση, τὶς τέχνες, τὴν ἱστοριογραφία, κλπ, ἐνῶ στὸν βαθμὸ τῆς ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴ οὐσία ἡ σκέψη τείνει νὰ μηδενίζεται στὸ μερικὸ καὶ τὸ ἀσήμαντο, ὅπως μὲ τοὺς σοφιστές, ἡ σπουδὴ τῶν ὁποίων χρησιμεύει κυρίως γιὰ νὰ φαίνεται τί ὑπάρχει, ὅταν δὲν ὑπάρχει γνησιότητα στὴν φιλοσοφία.

Τὴν φιλοσοφικὴ ὁρμὴ οἰκειοποιοῦνται ἐπίσης κεντρικὲς καθημερινὲς συνήθειες τῆς ἀρχαίας Πόλης, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ὁ χαιρετισμὸς, σὲ μορφὴ ποὺ δὲν ἀπουσιάζει οὔτε ἀπὸ τὴν

³⁹¹ Πλάτωνος *Φαῖδρος* 275a.

³⁹² Μερλώ-Ποντύ, *Ἡ πρόζα τοῦ κόσμου*, ὁ.π., σ. 101.

³⁹³ Μάντελσταμ, “Κυλοῦσε ἀπ’ τὸ μπουκάλι”, μτφρ. Ἄ. Ἀλεξάνδρου, εἰς Λαϊνᾶ (ἐπιμ), *Ξένη ποίηση τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, ὁ.π., σ. 146.

σημερινή Ελλάδα: “ὅταν συναντοῦσαν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο (οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες) χαιρετιόνταν σηκώνοντας τὸ δεξιὸ χέρι ψηλά, ἀλλὰ δὲν ἔδιναν τὸ ‘φιλὶ τοῦ χαιρετισμοῦ’ ὅπως ἔκαναν οἱ Ρωμαῖοι”,³⁹⁴ τὸ φιλὶ ποὺ ἀνήκει στὴν σπανιότητα καὶ δὲν ταιριάζει νὰ γίνεταί κενὴ ἐθιμοτυπία.

Τέτοια ἤθη δὲν προέρχονται ἀπὸ συμβάσεις, πρόκειται γιὰ αὐθόρμητες ἀνεπίγνωστες ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ψυχῆς, ἡ δὲ ὑπαρξὴ τους μέχρι σήμερα καὶ πέρα ἀπὸ τὴν Ελλάδα τίς ἀποδεικνύει διαρκῶς δυνατές. Ὑψωση τοῦ χεριοῦ προϋποθέτει ἀπόσταση, ὥστε ζητούμενο γίνεται ἄνευ ὄρων ἐπαφῆ μέσα ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο, πρόκειται γιὰ εὐλογία καὶ ὑπόσχεση ἰσχυρότερης φιλίας. Στὴν χειραψία ἡ ἐγγύτητα σημαίνει τὸ ὕψος παρόν, γι’ αὐτὸ τὴν “συνήθιζαν μόνο σὲ μερικὲς πράξεις μὲ θρησκευτικὸ χαρακτῆρα καὶ εἶχε τὴν ἔννοια μιᾶς ἐπίσημης ὑπόσχεσης. Στὶς ἐπιτύμβιες στῆλες, βλέπουμε συχνὰ τὸν νεκρό, κι ἓναν ἀπὸ τοὺς γονεῖς του ποὺ ζοῦν ἀκόμη, νὰ δίνουν τὰ χέρια”.³⁹⁵

Βιο-μηχανικὰ σκεπτόμενος ὁ Ἔγγελος νόμιζε πὼς ἡ φιλοσοφία ἀναπληρώνει ἀπώλειες βιοτικῆς ἰσχύος. Μὲ τὴν ἐνδυνάμωση τῆς ἐπιβίωσης γιὰ ἀρχὴ τῆς, ἔστω μόνο τὴν ψυχολογικὴ αὐτοάμυνα μιᾶς ‘δικαίωσης’ ἢ ἀπλῆς ἐξήγησης ὅσων μοιάζουν νὰ ἀπειλοῦν τὴν ὑπαρξή, ἡ ‘φιλοσοφία’ ἀποτελεῖ ἐργαλεῖο, δημιουργεῖται ὡς ἀνάγκη, δὲν εἶναι φιλία ἐπομένως οὔτε φιλοσο-

³⁹⁴ Φλασελιέρ, *Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ὁ.π., σ. 233.

³⁹⁵ Ὁ.π.

φία. Ἡ παρατήρηση τοῦ Ἐγγελοῦ μπορεῖ νὰ χρησιμεύει κάπως γιὰ τὴν κατανόηση περιθωριακῶν ‘φιλοσοφικῶν’ ρευμάτων, ἰδίως νεωτέρων, παραπλανᾷ ὅμως ἂν ἐφαρμόζεται στὸν κορμὸ τῆς φιλοσοφίας, περιλαμβανομένης τῆς χρήσεως τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας στὴν ὀρθόδοξη θεολογία, ὅπου ἐπίσης ἡ ἐπιθυμία γιὰ ἐνίσχυση τοῦ ἐγῶ ὡς τέτοια δὲν ἀποτελεῖ ἀρχὴ ἀλλὰ κίνδυνος καὶ πειρασμὸς.

Σύμφωνα μὲ τὸν Πορφύριο, ὁ Πυθαγόρας πρῶτος ἀναγνώριζε καθαρὰ καὶ ἔμπρακτα τὴν ἐνότητα τῆς φιλίας ὡς πηγὴ τῆς φιλοσοφίας, “ὑπεραγαποῦσε τοὺς φίλους του, πρῶτος ὀνόμασε ‘ὅλα κοινὰ ὅσα ἔχουν οἱ φίλοι’, καὶ ‘τὸν φίλο ἄλλο ἑαυτό’.

“Καὶ ὅταν εἶχαν τὴν ὑγεία τοὺς ζοῦσε συνεχῶς μαζί τους, ὅταν εἶχαν ἀρρώστιες τοὺς θεράπευε, καὶ τοὺς παρηγοροῦσε ὅταν ἔπασχαν οἱ ψυχές τους”.³⁹⁶

Κατορθώνοντας ἀκόμη καὶ ἀνάμεσα σὲ φίλους νὰ γίνεῖ σὰν ξένος, ἤδη ἀπὸ αὐτοὺς ἔχει κανεὶς τὴν πρώτη βοήθεια, ὅπως συγκεντρώθηκαν στὴν ἀπόφασή του νὰ φύγει, μὲ τὴν σοφία τῆς φιλίας τοὺς συγχώρησαν τὴν δική του ξένωση, καὶ ἀποχαιρετῶντας συμβουλεύουν ἡσυχὰ νὰ πάρει τὸν ἄγνωστο δρόμο, αὐτὸν ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ πάρει, καὶ ὀδηγεῖ στοὺς ἴδιους. Αὐτὸς ποὺ εἶναι ἡ ἀλήθεια, δὲν ὑπάρχει μόνο πέρα ἀπὸ ὅλα, ἀλλὰ καὶ μέσα σὲ ὅλα καὶ ἀνάμεσα. Ἄν δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσά μας, τότε γιὰ μᾶς δὲν ὑπάρχει καθόλου. Στὸν βαθμὸ ποὺ θέλει πραγματικὰ νὰ προκόβει, καθένας ἔχει πολλοὺς πατέρες καὶ πολλὰς μητέρες, ἀλλὰ κυρίως μητέρα του εἶναι ὁ ἴδιος καὶ πατέρας του

³⁹⁶ Πορφύριος, *Πυθαγόρου βίος*, ἐν. 33.

ὁ Θεός: τὸ Πνεῦμα ἀγαπάει νὰ χαρίζει Ἐλευθερία καὶ Γίοθει-
σία.³⁹⁷ Ἄν καὶ ὄχι ἀρκετὰ ριζική, πάντως δὲν στερεῖται ἀξίας ἢ
παρατήρηση τοῦ Χάιντεγγερ ὅτι “οἱ Ἕλληνες δὲν ἄρχισαν νὰ
μαθαίνουν αὐτὸ ποὺ εἶναι ἢ φύσις μέσῳ τῶν φυσικῶν φαινομέ-
νων, ἀλλὰ ἀντίστροφα. Μέσῳ μιᾶς θεμελιακῆς ποιητικῆς καὶ
[ἐν ταυτῷ ἱερῆς ἐπίσης καὶ] διανοητικῆς ἐμπειρίας τοῦ Εἶναι,
διανοίχτηκε μπροστά τους αὐτὸ ποὺ θὰ ὀνομάσουν φύση. Μό-
νον ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς διάνοιξης μποροῦσαν νὰ δοῦν καὶ τὴν
φύση μὲ τὴν στενώτερη σημασία.

“Ἔτσι λοιπὸν φύσις μὲ τὴν πρωταρχικὴ τῆς [στὴν πεῖρα
τῆς θείας φιλίας τους] σημασία, σημαίνει τόσο τὸν οὐρανὸ ὅσο
καὶ τὴ γῆ, τόσο τὴν πέτρα ὅσο καὶ τὰ φυτὰ, τόσο τὰ ζῶα [ἀλλὰ
καὶ τὸ ἴδιο τὸ μηδέν,] ὅσο καὶ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἀνθρώπινη
ἱστορία ὡς ἔργο τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν, τέλος καὶ πάνω
ἀπ’ ὅλα, τοὺς ἴδιους τοὺς θεούς, [μὲ τὴν σοφία τῆς φιλίας τους
καὶ ἀκόμα] μὲ τὸ πεπρωμένο τους”.³⁹⁸

Ἡ ΜΕΓΑΛΗ φωνὴ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας τελειώνει (χωρὶς
νὰ παύει) μὲ τὸν Πλάτωνα. Στὸν Ἀριστοτέλη ἢ σκέψη περιορί-
ζεται καὶ ξεπέφτει σὲ αὐτάρκη ὑπολογισμό, ὥστε δὲν ζημιώ-
νεται κανεὶς ἂν τὴν ἀγνοήσει ἀκόμη καὶ τελείως. Ἀδιάφορο ἂν
ὁ Ἀριστοτέλης συμφωνεῖ μὲ ἄλλους σὲ ὀρισμένα θέματα ἢ
παντοῦ, ἢ ἂν ἀσχολεῖται μὲ προβλήματα σημαντικὰ ἢ ἀσήμα-
ντα, τὰ ἴδια ἢ περισσότερα, ‘ἐπιτυχῶς’ ἢ ‘ἀνεπιτυχῶς’. Ἀκόμη

³⁹⁷ Μ. Βασίλειος, *Κατὰ Εὐνομίου*, PG 29, 713.

³⁹⁸ Χάιντεγγερ, *Εἰσαγωγή στὴ Μεταφυσική*, ὁ.π., σ. 45.

καί τὰ πιὸ μεγάλα αἰνίγματα ἀντιμετωπίζει ὡς ἀπλὰ λογιστικά ζητούμενα, ὥστε καὶ ὁ ἀποφατισμὸς καταντάει σὰν βλασφημία. Εἶχε στεγνὴ ψυχὴ, ἥ, ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Σεστόφ, γνώριζε ὅλα ὅσα ἔπρεπε νὰ κάνει γιὰ νὰ σκοτώνει τὸ μυστήριον.

“Οἱ τραγωδίες τοῦ Σοφοκλῆ [σαρκώνουν καὶ] διαφυλάσσουν στὸ λέγειν τους [...] τὸ ἦθος πιὸ πρωταρχικὰ [πιὸ προσωπικά, καὶ γι’ αὐτὸ ἀσυγκρίτως πιὸ γνήσια καὶ γόνιμα] ἀπὸ τὶς παραδόσεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὴν ‘ἠθική’. Μιὰ ρήση τοῦ Ἡράκλειτου ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς λέξεις μόνο,^[399] λέει κάτι τόσο ἀπλό, [ἔχει τόσο σημαντικὴ ἀπλότητα,] ὥστε μὲ αὐτὴ νὰ ἔρχεται ἄμεσα στὸ φῶς [γιὰ ὅποιον βρίσκεται στὸ φῶς] ἡ οὐσία τοῦ ἦθους”.⁴⁰⁰

Ἀκόμη καὶ ὁ Καῖσλερ δὲν διστάζει νὰ παραδεχθεῖ πὼς “ἡ εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη,^[401] ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ πέρα [στὴν Δύση, ἀλλὰ πιά ὄχι μόνο ἐκεῖ], ἔκανε κάθε ἀνθρώπο [περιορισμένο σὰν] ἓνα νησί”.⁴⁰²

³⁹⁹ Ἡθους ἀνθρώπων δαίμων — Ἡρακλείτου *DK B 119*.

⁴⁰⁰ Χάιντεγγερ, *Ἐπιστολὴ γιὰ τὸν ἀνθρωπισμὸ*, μτφρ. Γ. Εἰεροπαΐδης, Ἀθήνα 1987, σ. 147.

⁴⁰¹ Ἦδη ἡ σύζευξη, ἂν μὴ καὶ σύγχυση, φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης φανερώνει ἐνεργῆ στὸν ἴδιο τὸν Καῖσλερ τὴν διαφθορὰ ποὺ θέλει νὰ ἐπισημάνει.

⁴⁰² Καῖσλερ, *Ἐνα Φάντασμα στὴ Μηχανή*, μτφρ. Ἰωάννα Χατζηνικολῆ, Ἀθήνα 1977, σ. 184.

“Η συνειδησή μας φαίνεται να υποχωρεῖ εὐθέως ἀνάλογα πρὸς τὴν διάδοση καὶ ἐπέκταση τῶν μέσων ἐπικοινωνίας. Ὁ κόσμος εἶναι ὅσο ποτὲ ἄλλοτε ἀνοιχτὸς μπροστὰ μας, καὶ περιφερόμαστε σὰν αἰχμάλωτοι, ὁ καθένας στὸ προσωπικὸ φορητὸ κλουβί του”.⁴⁰³

Διότι δὲν ὑπάρχουν μέσα ἐπικοινωνίας ἀλλὰ μαζοποίησης, πληροφόρησης περὶ πάντων ἐξ ἀποστάσεως ψυχικῆς. Πρόβλημα γίνεται λοιπὸν ἡ τηλεοπτικὴ ἀπερισκεψία, ἀποχώρηση ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τῶν πραγμάτων, γιατί ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτὸ νὰ κωφεύει ἐκκολλαπτόμενος ὡς ἀπόλυτο μέτρο. Τὸ ἴδιο ἢ ‘ἐπιστημονικὴ’ καὶ ‘ἀντικειμενικὴ’ παρατήρηση, γέενα κάθε ἀπρόσωπης γνώσης, δὲν φέρει τὴν οὐσία στὸ φῶς γιατί δὲν ἔχει φῶς ἢ ἴδια, τῆς λείπει ἢ φιλία τῆς σοφίας.

Στὸ ἐπίπεδο τῶν πεποιθήσεων διακρίνεται σχετικὴ ἐνότητα ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. “Κατὰ τὸν διδάσκαλο τοῦ Πρόκλου Συριανό, τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι τὰ ‘μικρὰ μυστήρια’ ποὺ προετοιμάζουν γιὰ τὰ ‘μεγάλα μυστήρια’ τοῦ πλατωνικοῦ ἔργου”.⁴⁰⁴ Ὅμως δὲν προετοιμάζουν πραγματικά, γιατί στὸ ἦθος τοῦ λόγου Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης χωρίζονται ἀπὸ ἄβυσσο. Τὸ ἦθος δὲν συγκρίνεται μὲ πεποιθήσεις, καὶ φιλοσοφικὸ ἦθος εἶναι ἡ δύναμη τοῦ Θεοῦ, μπροστὰ στὴν ὁποία ὁ Παῦλος ἔλεγε ὅτι οἱ πεποιθήσεις δὲν ἔχουν καμμία ἀπολύτως ἀξία, γιατί ὁ ἄνθρωπος δὲν ζεῖ μὲ πεποιθήσεις ἀλλὰ μὲ τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ: “θάρθῶ γρήγορα σὲ

⁴⁰³ Καϊσλερ, *Ὁ Κομμισσάριος καὶ ὁ Γιόγκι*, μτφρ. Ἄλ. Κοτζιάς, Ἀθήνα χ.ἔ., σ. 112–3.

⁴⁰⁴ Δρακόπουλος, *Μεσαίωνα*, ὁ.π., σ. 187.

σᾶς, ἂν ὁ Κύριος θελήσει, καὶ θὰ δῶ ὄχι τὰ λόγια τῶν πεφυσιωμένων, ἀλλὰ τὴν δύναμη”.⁴⁰⁵

Ἡ ὑψηλότερη γνωστή μας στιγμή τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν ὅταν δὲν σκέφτηκε κανένα πρόβλημα, ἀλλὰ τοῦ δόθηκε νὰ θαυμάσει τὴν ψυχὴ τοῦ Πλάτωνος, “ἀνδρός, ποῦ οὔτε νὰ τὸν ἐπαινοῦν δὲν ἔχουν δικαίωμα οἱ ἀνάξιοι”.⁴⁰⁶ Ἴσως ἡ δήλωση αὐτή, δήλωση τῆς ἴδιας τῆς ἀρχαίας ψυχῆς, ἂν πρόκειται γιὰ μῦθο, φανερώνει ὄψη τοῦ χαρακτῆρα του, ἡ ὁποία ὑποχωροῦσε χωρὶς νὰ ἔχει χαθεῖ τελείως. Ἄλλωστε καὶ ὁ ἀριστοτελικὸς ὑπο-λογισμὸς συχνὰ μοιάζει λυρική ποίηση συγκρινόμενος μὲ τὰ ‘ἐπιτεύγματα’ τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νεώτερου σχολισμοῦ καὶ σχολαστικισμοῦ.

ΟΠΩΣ ΕΙΝΑΙ γνωστό, ὁ Ἀριστοτέλης πίστευε καὶ δὲν πίστευε στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, παραμένοντας μᾶλλον ἀδιάφορος γιὰ τὸ ζήτημα. Σκεπτόμενος κανεὶς τὸν ἑαυτό του ἀποκλειστικά ἢ κυρίως, εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀθανασία καὶ μᾶλλον νὰ τρομάζει, γιὰτὶ τὸ σκουλήκι ἀργὰ ἢ γρήγορα βλέπει φρίκη στὴ διαιώνισή του — *στὴν αἰώνια κόλαση, ὅπου τὸ σκουλήκι τους δὲν πεθαίνει καὶ ἡ φωτιά δὲν σβήνει*.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ Α΄ Κορ. 4.19.

⁴⁰⁶ Τὴν περίφημη αὐτὴ ἐξομολόγηση τοῦ Ἀριστοτέλη παραθέτει ὁ Ὀλυμπιόδωρος, *Σχόλια εἰς Γοργίαν*, κεφ. 41, ἐν. 9.

⁴⁰⁷ Μ. Βασίλειος, *Περὶ πίστεως*, PG 31, 685· πρβλ. Μάρκ. 9.48.

Ἡ Ἀνάσταση παύει νὰ διαιωνίζει ματαιότητα, γίνεται εὐλογία καὶ περίσσεια ζωῆς, ὅταν θέλω τὴν ζωὴ ἄλλου, ὅχι τὴν δική μου — τὴν ὁποία καὶ πάλι δὲν μπορῶ νὰ ζητήσω πραγματικά, ὅσο δὲν ἔχω δεῖ ἀπὸ ποῦ ἔρχεται ὁ ἄλλος, ὁποιοσδήποτε, αὐτὸς ποὺ ἀγαπήθηκε καὶ αὐτὸς ποὺ ἀκόμη δὲν ἔχει ἀγαπηθεῖ, καὶ ὁ ξένος καὶ ὁ φτωχός, ἀπὸ τὸν Δία εἶναι ὅλοι.⁴⁰⁸

Τὸ ἀρχαῖο θεμέλιο τῆς φιλίας γιὰ τὴν σοφία καὶ πρωταρχικά σοφίας τῆς ἴδιας τῆς φιλίας, δὲν ἔγινε γιὰ νὰ ξεπεραστεῖ, ἀλλὰ διαρκῶς προϋποτίθεται στὸν πνευματικὸ βίον, ἐλεύθερο θεμέλιο καὶ μαζὶ προσορισμός — ἡ ζωντανὴ σκέψη δὲν ἀρχίζει στὸ κενό, οἰκοδομεῖται στὸν Χριστό: εἶναι φανερό, εἰδοποιεῖ ὁ Συμεὼν, αὐτὸς ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀγαπήσει, δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ πιστέψει.⁴⁰⁹

Μερικοὶ νομίζουν πὼς ἡ τιμὴ γιὰ τοὺς ἀρχαίους εἶναι τιμὴ γιὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ πολιτισμοῦ μας, τὰ θεμελιακὰ ἀλλὰ καὶ ἀνώριμα βήματά του! Ὅμως “κάθε τι τὸ μεγάλο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀρχίσει μεγάλως”.⁴¹⁰ Περαιτέρω, ἐπειδὴ τίποτα δὲν περιορίζει τὸ Πνεῦμα οὔτε ὁ χρόνος, πραγματικὴ τιμὴ δὲν νοεῖται στὴν οἴηση ὅτι ἀπὸ μόνη τὴν ἡλικία του τὸ παιδί εἶναι περίπου ἄνθρωπος.⁴¹¹ Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ τιμὴ τῆς παιδι-

⁴⁰⁸ Ὀδύσσεια ζ 207–8.

⁴⁰⁹ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, Ἡθικός 5, ΕΣΝΘ, τ. 2, σ. 212.

⁴¹⁰ Χάιντεγγερ, Εἰσαγωγή στὴ Μεταφυσική, ὁ.π., σ. 46.

⁴¹¹ Πρβλ. τὸν Δημόκριτο (DK 183) ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀκόμη πιὸ κρίσιμης εἰδοποίησης (Ματ. 18.3): ἐὰν μὴ στραφῆτε καὶ γέννησθε ὡς τὰ παιδιά, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν.

κῆς ἡλικίας, ἂν εἶναι πραγματική, ἀφορᾷ πάντα τὸ παρόν: ὁ σημαντικὸς βίος, ἡ ἱερότητα, ἡ φιλία, ὁ θαυμασμός, ἡ σοβαρότητα, ἡ χαρά, ἡ ἐμπιστοσύνη, δὲν ἔχουν ἡλικία ἀλλὰ βαπτίζουσαν κάθε ἡλικία στὴν ἀγαθὴ οὐσία τῆς παιδικότητας.

“Ἐὰν ἡ ἀνθρωπότητα διανύει μιὰ ‘παιδικὴ ἡλικία’ καὶ κατόπιν μιὰ ‘ὄριμη ἡλικία’ (καὶ λαμβάνουμε ὑπόψη τὸν μεταφορικὸ χαρακτῆρα αὐτῶν τῶν ἐκφράσεων), ὁ Σπινόζα θὰ ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ εἶναι πιὸ ‘ὄριμος’ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ὅμως δὲν εἶναι. Αὐτὲς οἱ ἀποφάνσεις στεροῦνται νοήματος [...] (ἂν καὶ θὰ κάναμε καλὰ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἓνας φιλόσοφος ‘ἐπιστημονικῆς’ καὶ ὄχι ‘φιλολογικῆς’ προέλευσης, ὁ Α. Ν. Whitehead, ἔγραψε ὅτι ὁ καλύτερος τρόπος νὰ καταλάβουμε τὸ σύνολο τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ τὴν θεωρήσουμε σὰν μιὰ σειρά ὑπομνηματισμῶν στὸ περιθώριο τοῦ κειμένου τοῦ Πλάτωνα)”.⁴¹²

ΘΕΙΑ ΕΝΤΟΛΗ ὁδήγησε τὰ βήματα τῶν Ἀποστόλων συνεχῶς. Στὴν περίπτωσι μόνου τῆς Ἑλλάδος ζητάει ρητὰ τὴν μύησίν του ὁ ἴδιος ποὺ πρόκειται νὰ βαπτισθεῖ.

“Φανερώθηκε τὴν νύχτα στὸν Παῦλο ὄραμα. Ἄνδρας Μακεδόνας στεκόταν μπροστὰ του καὶ τὸν παρακαλοῦσε λέγοντας, ‘Πέρασε στὴν Μακεδονία καὶ βοήθησέ μας’.”⁴¹³

⁴¹² Καστοριάδης, *Ἡ φαντασιακὴ θέσμιση τῆς κοινωνίας*, ομάδα μεταφραστῶν ὑπὸ τὴν καθοδήγησι τοῦ συγγραφέα, Ἀθήνα 1981, σ. 61.

⁴¹³ Πράξ. 16.9.

Οἱ Ἕλληνες ἔφθασαν στήν Τροία πολεμῶντας τὸ ἀρπακτικὸ ἔξω, καὶ ἡ ἀρπαγὴ τοὺς φανερώθηκε θάνατος μέσα καὶ ἔξω.

“Δὲν εἶναι πιὰ ἀνάμεσα στοὺς Τρῶες καὶ τοὺς Ἀχαιοὺς ἡ φρικτὴ μάχη”, ἀνακοινώνει ἡ λαβωμένη ἀπὸ τὸν Διομήδη Ἀφροδίτη, “ἤδη οἱ Δαναοὶ πολεμοῦν καὶ μὲ τοὺς ἀθάνατους”.⁴¹⁴

Στὸ στόμα τους ὁ Ὅμηρος ἦταν γλυκὸς σὰν τὸ μέλι, ἀλλὰ πίκραινε τὴν κοιλιὰ τους⁴¹⁵ — πρὶν καὶ πέρα ἀπὸ ὀτιδήποτε ἄλλο τοὺς ἔνωσε στήν συνείδηση τῆς (πολιτικά, θρησκευτικά ἢ ὅπως ἀλλιῶς, ἀνυπέρβλητης) μεταθανάτιας διαίρεσής τους. Ὁ

⁴¹⁴ *Ἰλιάδα* Ε 379–80. Γιά τὴν συνωνυμία Ἀχαιῶν καὶ Δαναῶν, βλ. Χρήστου, *Οἱ περιπέτειες...*, ὅ.π., σ. 32 καὶ 34–35: “τὸ δεύτερο φύλο ποὺ κατέβηκε πρὸς τὴν κεντρικὴ καὶ νότια Ἑλλάδα τὴν ἴδια σχεδὸν ἐποχὴ μὲ τοὺς Δαναοὺς, γύρω στὸ 2000 π.Χ., καὶ τὸ ὄνομά του ἔχει μείνει ἔνδοξο γιὰ τὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα καὶ τίς ἄλλες δραστηριότητές του κατὰ τὴν πρωτοϊστορικὴ ἐποχὴ, εἶναι τῶν Ἀχαιῶν, ποὺ αὐτοὶ χωρὶς ἀμφιβολία ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἡπειρο. Τὸ ὄνομά τους προσέρχεται ἀπὸ τὴν ἰνδοευρωπαϊκὴ ρίζα ακ^β ποὺ σημαίνει τὸ νερὸ καὶ τὸ συναντοῦμε σὲ μιὰ σειρὰ ποταμῶν τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος (Ἀχέρων, Ἀχελῷος, Ἰναχος) καὶ βέβαια στὸ ὄνομα Ἀχιλλεύς. Τὸ φύλο τῶν Ἀχαιῶν τελικὰ ἐντοπίζεται στήν Πελοπόννησο, ὅπου ἀναμίχθηκε μὲ τοὺς Δαναοὺς, ὥστε τὰ δύο ὀνόματα ἔγιναν συνώνυμα [...] Τρία εἶναι τὰ ὀνόματα ποὺ ἀποδίδονται στὰ συνασπισμένα στρατεύματα: Ἀργεῖοι, Δαναοί, Ἀχαιοί, μὲ ἰσοδύναμη ἔννοια. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ πρῶτο ἀπαντᾷ 29 φορές στήν *Ἰλιάδα* καὶ τὸ δεύτερο 138 φορές· τὸ τρίτο ἀπαντᾷ 598 φορές, εἶναι δηλαδὴ τὸ κυρίαρχο ὄνομα (οἱ ἀριθμοὶ δίνονται κατὰ πρόχειρο ὑπολογισμό).”

⁴¹⁵ Πρβλ. Ἀποκ. 10.10.

Ἑλληνισμὸς γεννήθηκε ὡς αἴτημα Ἀνάστασης, καὶ ἡ Ἀνάστασις ὡς αἴτημα τῆς ἰσόθεης φιλίας τους.

Κοντά σας είμαι ἀθάνατος Θεός

ΚΑΙ ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ εἶναι ἀπὸ τὸν Δία”.⁴¹⁶ Ἐνα ἀπὸ τὰ ψιχία τῆς τράπεζας τοῦ Ὀμήρου, ποὺ μάζεψε ὁ Αἰσχύλος εὐλαβικά, μὲ ἐπίγνωση ὅτι ὁ Θεὸς ἐργάζεται ἀδιάκοπα μέσα στὸν ἄνθρωπο, ἀκόμη καὶ τὴν ὥρα τοῦ ὕπνου, *καλῶν παιδιῶν ἔφορος*⁴¹⁷ — σταλάζει στὴν καρδιά ἄθελά της μνήμη τοῦ πάθους, καταστρέφει τὸ πάθος σὲ μάθος καὶ χαρίζει φρόνηση.⁴¹⁸ “Μὲ τὰ ὄνειρα πολλές φορές εὐεργετεῖ ὁ Θεὸς τὴν ψυχὴ ποὺ ἀξίζει νὰ σωθεῖ”, μαρτυρεῖ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.⁴¹⁹ Σύμφωνα μὲ τὸν Ρωμανό, πέρα ἀπ’ ὅλα ὅσα ἐργάζεται ὁ Θεὸς μὲ τὸν ὕπνο, διδάσκει τὴν ἀνάπαυση καὶ πραότητα τῆς ἀγάπης.

⁴¹⁶ *Ἰλιάδα* Α 63.

⁴¹⁷ Πλάτων, *Φαῖδρος* 265c.

⁴¹⁸ Βλ. τὸν *Ἀγαμέμνονα* τοῦ Αἰσχύλου, στ. 176–181.

⁴¹⁹ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, λόγος 18, PG 35, 1000.*

“Τὴν λύπη πάντα ὁ ὕπνος ἀκολουθεῖ, / κι ὁ μόνος ἀνύστακτος, αὐτὸν ποὺ κοιμόταν [...] ἤρθε καὶ τὸν ἀνακούφισε [...] σκεπάζοντας τὸν ἀπελπισμένο, /... διδάσκοντας τὸν προφήτη νὰ μισεῖ τὸ ἀπότομο, / μὲ ὅλους νὰ συμπάσχει / καὶ νὰ ἀγαπάει τὴν μετάνοια”.⁴²⁰

Ὁ Ὅμηρος ἀποκαλεῖ τὸν ὕπνο *ἀμβρόσιο* καὶ *μελίφρονα*: εἶναι θεῖος καὶ ἀθάνατος, ὅπως ἡ ἴδια ἡ νύχτα,⁴²¹ διαχέει στὴν ψυχὴ καὶ τὸν χῶρο της τὴν θαλπωρὴ τῆς θείας ἐστίας. “Καλὸ καὶ νὰ ὑπακοῦμε στὴ νύχτα”,⁴²² γιὰτὶ καὶ ἡ νύχτα εἶναι χάρισμα τοῦ Πνεύματος: “πῆραν μὲ τὴν καρδιά τους τὸ δῶρο τοῦ ὕπνου”.⁴²³ Ὁ θεῖος ὄνειρος ποὺ ἔφθασε στὸν Ἀγαμέμνονα, “τὸν βρῆκε στὴν σκηνή του νὰ κοιμᾶται, καὶ εἶχε χυθεῖ ἀθανασίας ὀλόγυρα ὕπνος”.⁴²⁴

Ὑπνος καὶ Θάνατος εἶναι παιδιὰ τῆς Νύχτας καὶ φοβεροὶ Θεοί, σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσίοδο, ἀλλὰ ἐνῶ ὁ πρῶτος χαρίζει ἡσυχία, ὁ δεύτερος ὀδηγεῖ στὸν ἄδη καὶ εἶναι “ἐχθρὸς ἀκόμη καὶ τῶν ἀθάνατων θεῶν”.⁴²⁵ Ἀδελφὸς τῆς Λήθης καὶ τοῦ Θα-

⁴²⁰ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, *Ὑμνος* 52, στροφή 14· πρβλ. τὸν Χρυσόστομο, *Περὶ κατανύξεως* 2, PG 47, 418, τὸν Γρηγόριο Νύσσης, *Εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων*, τ. 6, σ. 312, καὶ τὸ βιβλίον *Ἰὼβ* 33.14 κ.έ.

⁴²¹ Βλ. π.χ. *Ἰλιάδα* K 41, κ.ά. Ἀδελφὸς τοῦ Θάνατου στὸ Π 682 κ.ά.

⁴²² *Ἰλιάδα* H 282, 293.

⁴²³ *Ἰλιάδα* H 482, I 713, καὶ στὴν *Ὀδύσσεια*, π.χ. π 481.

⁴²⁴ *Ἰλιάδα* B 18–19.

⁴²⁵ *Θεογονία* στ. 766.

νάτου, στὸν ὄρφικὸ ὕμνο ὁ Ὑπνος παρηγορεῖ ἀπὸ τὶς λύπες καὶ διασώζει τὶς ψυχὲς φέροντας θανάτου μελέτην. Γιὰ τὴν θεία παιδεία ὁ Πλάτων ἐξηγεῖ ὅτι ἀκόμη καὶ στὸν ὕπνο χρειάζεται τὸν ἔρωτα καὶ ἀδύνατη ἀλλιῶς, γιατί μόνο ἡ ἐρωτικὴ ἐξάπλωση ὑπερβαίνει τὴν ἀπόλυτη διαφορὰ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἐνώνοντας τὰ διεστῶτα: ἂν καὶ “ὁ Θεὸς δὲν ἀναμιγνύεται μὲ τὸν ἄνθρωπο, μέσα ἀπὸ τὸν ἔρωτα συμβαίνει κάθε συναναστροφὴ καὶ ἐπαφὴ τῶν Θεῶν μὲ τοὺς ἀνθρώπους — καὶ ὅταν εἶναι ξυπνητοὶ καὶ ὅταν κοιμῶνται”.⁴²⁶

Μέσα ἀπὸ ὄνειρο ὁ Θεὸς φανέρωνε ἐπίσης θεραπείες ἀσθενειῶν, (κύρια μέριμνα τῶν θεραπευτῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἦταν νὰ προκαλοῦν καὶ νὰ ἐρμηνεύουν τὸ ὄνειρο), βοηθῶντας γιὰ ὅλα μέσα ἀπὸ χρησμούς, οἰωνούς, κάθε εἶδους σημεῖα — καὶ “θὰ εἶχαμε ἄδικο, ἂν πιστεύαμε πῶς οἱ δεισιδαίμονες ἦταν ἄνθρωποι χωρὶς καμμιὰ μὀρφωση. Ἐνας πλούσιος πολιτικὸς ὅπως ὁ Νικίας, ἕνας συγγραφέας, μαθητὴς τοῦ Σωκράτη, ὅπως ὁ Ξενοφῶν, τριγυρίζονταν ἀπὸ μάντιες καὶ χρησμολόγους [...] κι ἔκαναν καὶ τελετὲς τὸ ἴδιο σχολαστικὲς μ’ αὐτὲς ποὺ κάνει καὶ ὁ δεισιδαίμονας τοῦ Θεόφραστου”.⁴²⁷ Ὅμως δεισιδαιμονία προκύπτει μόνο στὸν βαθμὸ ποὺ ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται παίγνιο τῶν δυνάμεων: εἶναι ἄλλο νὰ μαντεύεις καταθλιπτικὲς διαπλοκὲς μιᾶς ἀνάγκης, καὶ ἄλλο νὰ προσπαθεῖς νὰ ἀκούσεις τὸν Λόγο.

⁴²⁶ Συμπόσιον 203a· πρβλ. τὸν Φαίδωνα 60e.

⁴²⁷ Φλασελιέρ, Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὁ.π., σ. 272.

“Υπάρχουν οίωνοι όλων τῶν εἰδῶν: θαύματα, γιατί κάθε ἀφύσικο ἢ θαυμαστό θέαμα, κάθε γέννηση τέρατος ἀπὸ ζῶο ἢ ἀπὸ ἄνθρωπο εἶναι ἓνα σημεῖο σπουδαῖο — ἀτμοσφαιρικοί: ἡ βροχή, ἡ βροντή, εἶναι σημάδια τοῦ Δία (*Διοσημεῖαι*) — οἰωνοὶ ὁρατοί: κάθε ἀναπάντεχη συνάντηση, κυρίως τὸ πρῶτῃ, ὅταν βγαίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ σπίτι του, εἶναι καλὸς ἢ κακὸς οἰωνός — ἀκουστικοί: κάθε λέξη ποὺ ἀκούει κανεὶς νὰ λένε ξαφνικά, κάθε θόρυβος, κραυγὴ ἢ ἤχος ποὺ δὲν τὸν περιμένει εἶναι μιὰ κληδῶν (οἰωνός ἀκουστικός) ποὺ ἐπιδέχεται ἐρμηνεῖα — τέλος ψυχολογικοί: κάθε ἀθέλητη κίνηση ποὺ τὴν προκαλεῖ ἡ ἐπιληψία (ἡ ‘*ἱερά νόσος*’) ἢ πιὸ ἀπλὰ ἀκόμη ἓνας βόμβος τῶν αὐτιῶν ἢ ἓνα φτάρνυσμα ἔχουν κάποια σημασία, ἀφοῦ ἡ θέληση τοῦ ἀνθρώπου ἐπάνω σ’ αὐτὰ τὰ θέματα δὲν ἔχει καμμιά δύναμη”.⁴²⁸

Συμβαίνει ὡς πρὸς αὐτὸ μετάβαση ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα στὴν περισσότερο ‘σημειολογικὴ’ Ὀδύσεια κι ἔπειτα στὴν μελέτη ποὺ διενεργεῖ ἡ τραγικὴ ποίηση καὶ φιλοσοφία τῆς κλασικῆς περιόδου.

“Καὶ πραγματικά, ὁ Πλάτωνας φαίνεται νὰ θεωρεῖ φυσικὸ νὰ διακρίνει κανεὶς στὸ τάδε ἐπεισόδιο τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν μιὰν ἀλληγορία.⁴²⁹ Γιὰ κείνον, οἱ ποιητὲς ἐκφράζονται μὲ ἀλληγορίες, ἂν ὄχι μὲ αἰνίγματα.⁴³⁰ Καὶ πῶς νὰ αἰστανθοῦμε ἐκπληξῆ ὅταν πρόκειται γιὰ ἓνα λαὸ ποὺ οἱ ἴδιοι οἱ θεοὶ του ἀρέ-

⁴²⁸ Ὁ.π., σ. 265.

⁴²⁹ Πολιτ. 378d: οὐτ’ ἐν ὑπονοίαις πεποιημένας οὔτε ἄνευ ὑπονοιῶν.

⁴³⁰ Ὁ.π., 378d: ἠνίξατο ἄρα [...] ὁ Σιμωνίδης ποιητικῶς.

σκονταν να προκαλοῦν τὴν ἐξυπνάδα, τὴν διορατικότητα τῶν διερμηνέων τους;”⁴³¹

Στὴν συνέχεια ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ τελειοποιεῖται, πέρα ἀπὸ τὰ ἄμεσα ἐρωτήματα καὶ τὶς παραβολὲς τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστοῦ, μὲ ὄλη τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἀκόμη ὅσα συμβαίνουν στὴν ἱστορία νὰ διανοίγονται στὴν σκέψη ὅπως βιβλίο. Ὅ,τι ἐνδιαφέρει κυρίως τὸ θέμα μας, εἶναι πὼς ἡ κατάβαση ζώντων στὸν ἄδη, ἡ συνομιλία μὲ τοὺς κειμένους, μεγάλωνε τὴν συνείδηση τοῦ θανάτου, ὅμως ἡ φιλία καὶ ἐπαφὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεὸ σὲ ὄλη τὴν φύση καὶ ἀκόμη στὸν ὕπνο, μετέτρεπε τὴν ὁδύνη σὲ θάνατο γιὰ τὸν ἑαυτὸ καὶ ἄσκηση, ὑποδηλώνοντας, ὡς ἐπαφὴ ἀκριβῶς, τοῦλάχιστον ἴχνος ἀναστάσιμης διάστασης. Ἐτσι ἡ φιλοσοφία ἀναγνώριζε ὀλοένα περισσότερο τὴν φύση τοῦ Θεοῦ ὡς ἀγαθὴ καὶ ἐρωτική.

Πιὸ πρὶν ἀπὸ τὸν Δία, τὸν Κρόνο ἢ τὸν Ποσειδῶνα, διακήρυττε ὁ Ἐμπεδοκλῆς, βασίλευε ἡ Ἀφροδίτη.⁴³² “Τὴν Ἀνάγκη δὲν τὴν πολεμοῦν οὔτε οἱ Θεοί”,⁴³³ ὅμως ἡ Ἀνάγκη, ἀντιλέγει ὁ Πλάτων, καθόριζε τὴν παλαιὰ ἐποχὴ, τοῦ Κρόνου καὶ τοῦ Ἰαπετοῦ, τὴν ὁποία κατήγγησε ὁ Ἐρωτας, καὶ τώρα ὁ ἴδιος βασι-

⁴³¹ Ρομιγύ, *Ἱστορία καὶ λόγος στὸν Θουκυδίδη*, ὅ.π., σ. 103.

⁴³² DK 128.

⁴³³ Πιπτακός, ἐν. 4, ἀπ. 4. Πρβλ. τὸν Αἰσχύλο, *Προμηθεὺς Δεσμώτης* 517–8.

λεύει στους Θεούς.⁴³⁴ Ὁ Αἰσχύλος προφητεύει σύντομη τὴν ἐξουσία τοῦ Δία καὶ ἐρχομὸ νέου Θεοῦ, μεῖ ἰσχύ ἀνυπέρβλητη καὶ ἀγαθότητα. Τὸ ποίημα τοῦ Παρμενίδη καὶ μάλιστα ὁ πλατωνικός *Τίμαιος* δημιουργοῦν φιλοσοφικώτερη θεολογία, ἐνταγμένη στὸν ὀρίζοντα τοῦ πέρα ἀπὸ κάθε ἀνάγκη, “πέρα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν οὐσία, ὑπερέχοντος σὲ παλαιότητα καὶ δύναμη ἀγαθοῦ Θεοῦ”.⁴³⁵ Ὁ Οἰδίπους τοῦ Σοφοκλῆ ἀρπάζεται ἀπὸ τὸν κόσμο χωρὶς νὰ ἔχει συμβεῖ ἄλλος θάνατος, πέρα ἀπὸ τὸ μαρτύριο ποὺ ὑπῆρξε ἡ ζωὴ του,⁴³⁶ ὅποτε ὁ ἴδιος ὁ τωρινὸς βίος ἀναγνωρίζεται ἄδης, ὅπως τὸ διαπίστωνε ἤδη ὁ Ἡράκλειτος, ὅσπου ἔγινε κοινὸς τόπος τῶν φρονίμων.⁴³⁷

Τὴν ἀλήθεια δὲν μαθαίνει θνητὸς καὶ ἀπελπισμένος ἀπὸ τὴν θνητότητα, ἀλλὰ δισθανής.⁴³⁸ *Ἄν πεθάνεις πρὶν πεθάνεις, δὲν θὰ πεθάνεις ὅταν πεθάνεις*, ἐπιγράφει στὴν εἴσοδὸ

⁴³⁴ Πλάτωνος *Συμπόσιον*, 195b–c. Ὁ Ὅμηρος ἐκτοπίζει τὸν Ἰαπετὸ καὶ τὸν Κρόνο στὸ τέλος τῆς γῆς καὶ τῆς θάλασσας, κυκλωμένους ἀπὸ τὸν βαθὺ Τάρταρο — *Ἰλιάδα* Θ 478 κ.έ.

⁴³⁵ Πλάτωνος *Πολιτεία* 509b.

⁴³⁶ Σοφοκλῆς, *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ*, στ. 1583–1779.

⁴³⁷ Πρβλ. τὸν Χαίλντερλιν, “Σ’ εὐφρόσυνο γλαυκὸ...” εἰς *Ἐλεγεῖες, ὕμνοι καὶ ἄλλα ποιήματα*, ὁ.π., σ. 193: “γυιὲ τοῦ Λαῖτου, φτωχὲ ξένη στὴ χώρα τῆς Ἑλλάδος! Ἡ ζωὴ εἶναι θάνατος, κι ὁ θάνατος ζωὴ”. Πρβλ. τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Εὐριπίδη ποὺ ἀναφέρει καὶ ὁ Πλάτων στὸν *Γοργία* 492e· πρβλ. ἐπίσης τὸν ποταμὸ τῆς Λήθης στὸν Πλωτῖνο, *Ἐννεάδες*, βιβλ. 4, κεφ. 3, ἐν. 26.

⁴³⁸ *Ὀδύσσεια* μ 22· πρβλ. Ἀποκ. 2.10–11.

του μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ὁρους.⁴³⁹ Ἀγαπῶντας τὸν Λόγο κατεβαίνω μαζί Του στὸν ἄδη καὶ ρωτᾶω γιὰ τὸ πρόβλημα ποῦ με βασανίζει, δίνοντας αἷμα στοὺς νεκρούς, ἕως ὅτου φθάσω στὸν ἴδιο τὸν Λόγο. Ἡ ὁμίχλη τῶν παθημάτων διαλύεται καὶ ὁ θάνατος παύει νὰ μοιάζει καταδίκη. Ὅπως εἰδοποιεῖ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, θὰ φέρεις ἀπὸ τὸν ἄδη τὴν δύναμη ἀνθρώπου ποῦ ἔχει πεθάνει.⁴⁴⁰

Ο ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΤΥΡΑΝΝΟΣ εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποῦ προσπαθεῖ νὰ κάνει τὸ καλὸ καὶ σωστό, δουλωμένος στὸν κόσμο καὶ τὶς ὅποιες ἀντιλήψεις, ὅπως φανερώνει ἡ ἴδια ἢ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τῆς Σφίγγας. Δὲν ἔλυσε πραγματικά ἀλλὰ σκότωσε τὸ αἰνίγμα, γιὰτὶ καὶ ὁ ἴδιος κατὰ κύριο λόγο δὲν εἶχε δύο, τρία ἢ τέσσερα ἀλλὰ πληγωμένο πόδι. Δὲν “γίνεται τὸ πιόνι μιᾶς μοίρας ποῦ τοῦ ἔχουν ἐπιβάλλει οἱ θεοὶ πρὶν ἀκόμη γεννηθεῖ”,⁴⁴¹ γιὰτὶ ὁ χρησμὸς ποῦ δόθηκε στὸν Λαῖο, ἔβλεπε στὸν Οἰδίποδα μίασμα ποῦ δὲν ἔπρεπε κἂν νὰ γεννηθεῖ, καὶ ὅμως διασώζεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Θεούς, ὀδηγούμενος μέσα ἀπὸ ὄλο τὸν βίο του σὲ Ἄγνωστη Γῆ (γᾶς ἐπὶ ξένας⁴⁴²), στὴν ματαίωση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ του: “πιστεύοντας πὼς εἶναι ἰσόθεος, κα-

⁴³⁹ Ἀναφέρει ὁ γέροντας Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, *Βίος καὶ Λόγοι*, Χανιά 2008, σ. 586.

⁴⁴⁰ DK 111.

⁴⁴¹ Βερνάν, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 81.

⁴⁴² Σοφοκλῆς, *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ*, στ. 1705.

ταλήγει τελικά ἴσος μὲ τὸ τίποτα”,⁴⁴³ καὶ ὡς ἴσος μὲ τὸ τίποτα γίνεται πράγματι θαυμαστὰ ἰσόθεος,⁴⁴⁴ δηλαδή σώζεται: τυφλὸς στὸ ἔξω βλέπει τὴν Δύναμη ποῦ τοῦ χαρίζεται, μυεῖται στὴν θεία στοργή καὶ κλείνει ἢ πληγὴ του.

Ὁ Οἰδίπους ὁδηγήθηκε νὰ πάρει, ἂν θελήσει, τὸ δῶρο ὡς δῶρο, τὴν ὥρα ποῦ ἐνώθηκε μέσα του ἡ Γῆ μὲ τὸν Οὐρανό. Κοινοὶ θνητοὶ ἀδύνατο νὰ ἀντικρύσουν τὴν Ἀνάληψη καὶ νὰ ζήσουν, παρὰ μόνον ὁ ἥρωας, κι αὐτὸς μὲ τρόπο: ὡς δεινοῦ τινος φόβου φανέντος οὐδ’ ἀνασχετοῦ βλέπειν. Ὅμως ὅλοι εἶναι παρόντες, στὴν μεταμόρφωση τῆς ἡρωϊκῆς συνείδησης μεταστρέφεται καὶ ἡ δική τους προσοχή: ὀρῶμεν αὐτὸν Γῆν τε προσκυνοῦνθ’ ἅμα καὶ τὸν Θεῶν Ὀλυμπον ἐν ταύτῳ Δόγῳ.⁴⁴⁵ “Κοντά σας εἶμαι ἐγὼ ἀθάνατος Θεός, ὄχι πιὰ ἄνθρωπος θνητός”, ὁμολογεῖ ἀνοιχτὰ ὁ Ἐμπεδοκλῆς.⁴⁴⁶

“Στὴν ἀρχὴ εἶναι δρόμοι στὴν τύχη, στροφές θλιβερές, πορεῖες ἀνήσυχες καὶ χωρὶς τελειωμὸ ἀνάμεσα στὰ σκοτάδια. Πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος ὁ φόβος, ἡ φρίκη, ἡ ταραχὴ, ὁ κρύος ἰδρώτας, ὁ τρόμος. Μετὰ βλέπουν τὰ μάτια ἕνα θαυμάσιο φῶς. Περνᾷς σὲ τόπους ἀγνοῦς καὶ λιβάδια ποῦ ἀντηχοῦν τὰ τραγούδια καὶ βλέπεις χοροὺς· λόγια ἱερά, θεϊκὲς ἐμφανίσεις ἐμπνέουν θρησκευτικὸ σεβασμὸ. Ὁ ἄνθρωπος, μυημένος ἀπὸ

⁴⁴³ Βερνάν, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὅ.π., σ. 150.

⁴⁴⁴ Σοφοκλῆς, *Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ*, στ. 393.

⁴⁴⁵ Ὁ.π., στ. 1651 κ.έ.

⁴⁴⁶ *DK* 112.

ἐκείνη τὴν στιγμή καὶ τέλειος, γίνεται ἐλεύτερος καὶ περπατεῖ χωρὶς καμμιά πίεση, ὕμνεῖ τὰ μυστήρια μὲ στεφανωμένο τὸ κεφάλι· ζεῖ μαζί μ' ἀνθρώπους ἀγνοῦς καὶ ἀγίους. Βλέπει ἐπάνω στὴ γῆ ὅλους αὐτοὺς ποὺ δὲν ἔχουν μυηθεῖ νὰ πιέζονται καὶ νὰ ἐκμηδενίζονται μέσα στὸν βόρβορο καὶ στὰ σκοτάδια καὶ ἀπὸ τὸν φόβο τοῦ θανάτου νὰ ζοῦν μέσα στὴν δυστυχία, ἀντὶ νὰ [γνωρίζουν καὶ νὰ] πιστεύουν στὴν εὐτυχία τοῦ ἄλλου κόσμου”.⁴⁴⁷

Ἡ νεκρώσιμη κοίτη ὁδηγεῖ πρῶτα στὸ ἀμφίσημο πεδίο τῆς κοίμησης, ἀπ' ὅπου μὲ τὸν Πλάτωνα κυρίως ἀναγνωρίζεται καθαρὰ μύηση στὴν Ἀλήθεια καὶ διάβαση στὴν Ἀθανασία, γέννηση τοῦ ἀνθρώπου στὴν Φανέρωση τοῦ Θεοῦ μέσα ἀπὸ τὶς ὠδῆνες τοῦ θνητοῦ βίου.

⁴⁴⁷ Τοῦ Θεμιστίου, ἀποδιδόμενο στὸν Πλούταρχο — παραθέτει ὁ Φλασελιέρ, *Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ὅ.π., σ. 262–3.

Ἡ ἀρχαία θρησκευτικότητα

ΤΟΥΛΑΧΙΣΤΟΝ ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ὀμήρου καὶ τὸ ἄμεσο παρελθόν του ἡ θρησκεία βρίσκεται στὴν καρδιά τῆς κοινωνίας κυφορῶντας τὶς ἐπιγνώσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. “(Ὁ Ὀμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος) χωρὶς ἄλλο, μιλοῦν γιὰ θρησκεία καὶ [κοσμολογικὲς] πεποιθήσεις πολὺ καλὰ γνωστὲς τόσο στοὺς ἴδιους ὅσο καὶ στοὺς ἀκροατὲς τους· ἄρα, γιὰ θρησκεία ποὺ [ρίζωνε ἀντισυμβατικὰ καὶ ὀργανικὰ στὴν κοινωνία,] ὑπῆρχε ἤδη τὸν 11ο αἰῶνα, καὶ ἔχει ἤδη πίσω της μιὰ ἱστορία”.⁴⁴⁸ Ἡ ἀνάμιξη πολιτειακῶν ἀρχῶν σὲ θρησκευτικὲς θεσμίσεις δὲν ἀναιρεῖ τὴν φυσιολογικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἀβίαστη λειτουργία τῆς θρησκείας, ἐφόσον οἱ ἀποφάσεις προϋπέθεταν πραγματικὸ ἀντίκρουσμα στὸν κοινωνικὸ βίον, τελείως πέρα καὶ ἀπὸ τὸ ποιὸς ἐξουσιοδοτεῖ τὶς ἀρχές.

Οἱ τελετὲς *αἰνίττονται*.⁴⁴⁹ Δὲν εἶχε κάθε πολίτης ζωντανὸ προσωπικὸ σύμβουλο ἓνα Θεό, ὅμως ὅταν στὶς Θεσπιὲς καθιέ-

⁴⁴⁸ Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, ὅ.π., σ. 20.

⁴⁴⁹ Πλωτίνου *Ἐννεάδες* 1, κεφ. 6, ἐν. 6.

ρωναν λατρεία τοῦ Ἐρωτα, κανεῖς δὲν βίωνε καμμιὰ ἐπαφή μὲ ὅ,τι θέλησαν νὰ λατρεύουν, ἀλλὰ ἐμπιστεύθηκαν τὴν Πόλη τους σὲ ἄσχετη ἐκλογή μιᾶς διήγησης τοῦ Ἡσίοδου; Ὅταν μιλοῦσαν, καὶ μιλοῦσαν ἀπὸ πολὺ παλιά, γιὰ πρόσωπο πρὸς πρόσωπο θέαση τοῦ Διονύσου,⁴⁵⁰ κανεῖς δὲν εἶχε δεῖ τίποτα; Ψεύδονταν, καὶ μάλιστα μεταξύ τους, γιὰ τὰ πράγματα αὐτά; Μὲ τέτοια ψεύδη, ὅμως, δὲν θὰ εἶχε γεννηθεῖ ποτέ ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς ποὺ θαυμάζουμε.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι νομοθέτες ὅπως ὁ Σόλων ἢ ὁ Δράκων, “μᾶλλον κωδικοποίησαν τοὺς ἄγραφους νόμους ποὺ ὑπῆρχαν, παρὰ ποὺ δημιούργησαν καινούργιους”,⁴⁵¹ νομοθέτες ὅπως ὁ Λυκοῦργος “θεωροῦσαν ὅτι τοὺς εἶχε φωτίσει ὁ Ἀπόλλων, καὶ

⁴⁵⁰ “Σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἀναγνωρίζοταν ἀνεκὰθεν ὡς θεὸς μεγάλης δύναμης. Αὐτὸ τὸ παράδοξο, δίνει ἀκόμη σήμερα τροφή στοὺς θρησκευτολόγους γιὰ μελέτες καὶ ἐρμηνεῖες. Ἡ ὑπόθεση πὼς ὁ Διόνυσος εἶναι νεώτερος θεός, ἓνας μεταγενέστερος εἰσβολέας, καὶ γι’ αὐτὸ δὲν ἀνήκει στοὺς Δώδεκα, γοήτευσε μὲν διάνοιες ὅπως ὁ Νίτσε καὶ ὁ Ρόντε, ἀλλὰ εἶναι προδήλως ἀνεπέριστη: ἡ παρουσία του ἐπισημαίνεται ἤδη στὴν προϊστορία τῶν Ἑλλήνων”: Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, ὅ.π., σ. 43· βλ. καὶ παραπομπὴ τοῦ συγγραφέα εἰς Walter Burkert, *Greek religion*, σ. 162.

⁴⁵¹ Νίλσον, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας*, μτφρ. Αἰκατ. Παπαθωμοπούλου, Ἀθήνα 1984, σ. 201. Ἄγραφοι νόμοι θεωροῦνται “οἱ ἐκ τῶν Θεῶν (Διός, Θέμιδος, Δίκης) ἀμέσως πηγάζοντες [...] πηγὴ καὶ βᾶσις τῶν ἀνθρωπίνων γραπτῶν, καὶ ἰσχυρότεροι ἐκείνων. Ἐξ αὐτῶν προέρχονται τὸ πρῶτον οἱ κατὰ τὰ ἦθη νόμοι...” — Ραγκαβῆς, *Λεξικὸν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας*, τ. Α΄, ὅ.π., σ. 13.

ἀποτελοῦσε ἀκόμη ἔθιμο οἱ νομοθέτες νὰ προσφεύγουν στὸ μαντεῖο του στοὺς Δελφοὺς καὶ νὰ ἐξασφαλίζουν ἂν ὄχι τὴν συμβουλή του, τοῦλάχιστον τὴν ἐπικύρωση ἐκ μέρους του τῶν σχεδίων τους”,⁴⁵² ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ ἴδιος ὁ Πυθαγόρας, παρὰ τὰ ὅσα ἰσχυρίζεται τὸ ὄνομά του, δὲν ὑπῆρξε ἀπλὴ ἡχὼ τῶν Δελφῶν.

Ἰσχύει λοιπὸν ἀνταπόκριση ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ διεργασία (γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦντας ὡς πολιτικὴ, καλύτερα νὰ λησμονούσαμε τί ἀντιπροσωπεύει ὁ ὅρος στὶς σημερινές ‘δημοκρατίες’), καὶ τὴν νομοθετικὴ σύμβαση ὡς ἐξωπολιτικὴ προϋπόθεση, ἀμφοτέρων ἐποπτευόμενων ἀπὸ τὴν θεολογικὴ κοσμολογία ἢ ὁποία προϋποτίθεται συνεχῶς, ὥστε “καμμιά πραγματικὴ μεταρρύθμιση τῶν θεμελίων τῆς πολιτικῆς σκέψης δὲν μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς [νὰ ἔχει τὶς ρίζες τῆς σὲ προηγούμενη καὶ ἐσωτερικὴ τῆς κοινωνίας] ἀντίστοιχη μεταρρύθμιση τῶν ἰδεῶν τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴν ὅλη φύση τῆς πραγματικότητος”.⁴⁵³ Ὁ μεταρρυθμιστὴς δὲν μποροῦσε νὰ προτείνει ὅτιδήποτε ἀπολύτως, ἀλλὰ κάτι ποῦ ἡ συνείδηση τῆς Πόλεως θὰ ἀναγνώριζε ἱερὸ μαζὶ καὶ οἰκεῖο τῆς, τοῦλάχιστον ὡς ἓνα βαθμὸ, πέρα τοῦ ὁποίου θὰ τὸ ἀπέβαλλε ὡς ξένο καὶ βέβηλο. Ἐπομένως κάθε ὑποψήφιος θεσμὸς ἔπρεπε νὰ εἶναι ἤδη ἐγγεγραμμένος στὴν οὐσία τῆς παραδοσιακῆς θεολογικῆς, κοσμολογικῆς καὶ πολιτικῆς παράδοσης καὶ συζήτησης. Ὅποιο μειονέκτημα κι ἂν ἔχει ὁ ἐλληνικὸς βίος, πάντως δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ ὑπαρξιακὴ ἀσυναρτησία καὶ ψυχικὴ διάλυση, κα-

⁴⁵² Γκάθρου, *Οἱ Ἑλληνες φιλόσοφοι*, ὁ.π., σ. 73.

⁴⁵³ Ὁ.π., σ. 86.

ταστάσεις που οί άρχαίοι δέν έπαψαν ποτέ νά άντιλαμβάνονται ώς άσθένειες.

Ή ζωή τής άρχαίας Πόλεως, ή πολιτεία, σημαίνει γενικά ότιδήποτε είναι και κάνουν ή θέλουν νά είναι και νά κάνουν οί πολίτες, τò όποιο δέν ταυτιζόταν μέ τήν νομοθεσία και δέν περιείχε τήν νομοθετική δραστηριότητα ώς ούσιώδες μέρος του, ώστε ή νομολογική θέσμιση δέν μπορούσε ποτέ νά διεκδικεί τήν άυθεντία μιās ολοκληρωτικής ιδεολογίας. Έτσι, ένψ δοκίμαζαν συχνά γεύσεις τοϋ μηδενός, δέν έδραίωσαν μηδενισμό ούτε καν τότε που ο Θουκυδίδης έβλεπε ότι αλλάζουν τις σημασίες τών λέξεων όπως τούς ‘βολεύει’: δέν έπένδυαν τόν βίο τους στήν περατότητα τών νόμων. Ριζικά, “κατά τήν άντίληψη τους ο νομοθέτης [δέν ήταν πολιτικό πρόσωπο και τò έργο του δέν άνήκε μονίμως και ούσιωδώς στήν πολιτική πράξη, αλλά] ήταν κάτι σαν τόν κατασκευαστή τών τειχών τής Πόλης, κάποιος που έπρεπε νά πραγματοποιήσει και νά τελειώσει τò έργο του προτού γίνει δυνατò ν’ άρχίσει ή πολιτική δραστηριότητα.

“Κατά συνέπεια, αντιμετωπιζόταν σαν κάθε άλλος τεχνίτης ή άρχιτέκτονας και μπορούσε νά μετακληθει από άλλου και νά έξουσιοδοτηθει χωρίς νά είναι ύποχρεωτικά πολίτης [...] Οι ίδιες αϋτές συγκεκριμένες όντότητες [οί νόμοι όπως τά τείχη, κλπ: ‘οί πολίτες χρειάζεται νά υπερασπίζονται τόν νόμο όπως ένα τείχος’, έλεγε ο Έράκλειτος⁴⁵⁴] δέν άποτελοϋσαν τò πε-

⁴⁵⁴ DK 44.

ριεχόμενο τῆς πολιτικῆς (ἡ Πόλις⁴⁵⁵ δὲν ἦταν ἡ Ἀθήνα, ἀλλὰ οἱ [ἴδιοι οἱ] Ἀθηναῖοι [στὴν ἐνότητα τῶν προσωπικῶν σχέσεων καὶ ἀποβλέψεων τους]) καὶ δὲν ἀπαιτοῦσαν τὴν ἴδια νομιμοφροσύνη, ὅπως μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸν πατριωτισμὸ ρωμαϊκοῦ τύπου [...] ‘Ὅπου κι ἂν πᾶς, θὰ εἶσαι Πόλις’: τὰ πασίγνωστα αὐτὰ λόγια [...] ἐκφράζανε τὴν πίστη ὅτι ἡ πράξη καὶ ἡ ὁμιλία δημιουργοῦν ἓνα χῶρο ἀνάμεσα στοὺς συμμετέχοντες, ὁ ὁποῖος μποροῦσε νὰ βρεῖ τὴν σωστὴ του θέση σχεδὸν ὅποτε-δὴποτε καὶ ὅπουδὴποτε”.⁴⁵⁶

Πόλις εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ Ἀθηναῖοι, ἡ προσωπικὴ σχέση καὶ πρωταρχικὴ ὁμόνοια ὄλων, ἀπ’ ὅπου πηγάζει ἡ ἰσονομία καὶ συλλογικὴ διαμόρφωση κοινοῦ βίου.⁴⁵⁷ Τὸ πρωταρχικὸ θεμέλιο τῆς Πόλεως ἐγγυῶνται οἱ θεολογικὲς καὶ κοσμολογικὲς ἐπιγνώσεις, ὅπου ἰδρύνονται οἱ πολιτειακοὶ θεσμοὶ καὶ ἡ ὅλη ζωὴ τῆς Πόλεως, παιδεῖα τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ γονιμοποίηση ὄλων αὐτῶν στὸν πολίτη προσωπικά, ὥστε ἀσχέτως ἂν συνεχίζει ἢ παύει πιά νὰ ὑπάρχει γύρω του ἡ γεωγραφικὴ ἢ θεσμικὴ περιοχὴ τῆς Πόλεως, ἡ πνευματικότητά της νὰ παραμένει διαρκῶς δυνατὴ ὡς ἱερὴ ἀνοιχτότητα καὶ διαθεσιμότητα πρὸς

⁴⁵⁵ Βλ. Μ. F. Schachermeyr, “La formation de la cité Grecque”, *Diogenes*, ἀρ. 4 (1953), ὁ ὁποῖος ἀντιτάσσει τὴν ἐλληνικὴ συνείδηση στὴν συνείδηση τῆς Βαβυλώνας, ὅπου ἡ ἔννοια τοῦ “Βαβυλωνίου” δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ὀριστεῖ μὲ τὴν φράση: αὐτὸς ποὺ ἀνήκει στὴν ἐπικράτεια τῆς πόλης τῆς Βαβυλώνας.

⁴⁵⁶ Ἄρέντ, *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, ὅ.π., σ. 267, 271–2.

⁴⁵⁷ Πρβλ. τὸν Χριστόδουλο Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, ὅ.π., σ. 35 κ.έ.

τὸν ἄλλο, καθολικότητα τῆς ὑψηλότερης φιλίας — ἀκριβῶς ὅπως ἡ Φύσις διανοίγεται θεμελιώνοντας Θεοὺς καὶ ἀνθρώπους, καὶ ὅπως οἱ Θεοὶ ἀποκαλύπτονται καὶ πλησιάζουν τοὺς ἀνθρώπους. Ἐπομένως ὁ Πλάτων συλλαμβάνει καίρια τὸ μεγάλο θεμέλιο τῆς Πόλεως, ὅταν συνδέει τὴν νοημοσύνη μὲ τὴν ἀγάπη ὡς αἰτία της.⁴⁵⁸

ΒΑΡΒΑΡΙΚΟΣ καὶ ἀνελεύθερος κατὰ κύριο λόγο εἶναι ὁ ἀνέραστος βίος — ὡς βλακώδης: δὲν ἔχει Λόγο νὰ ὑπάρχει. Ὁ ἄνθρωπος ὑποχωρεῖ στὴν βαρβαρότητα ὅταν ἡ ψυχὴ διαστρέφει τὶς αἰσθήσεις, ὥστε ἀντὶ νὰ ἀπολαμβάνει τὸν Λόγο πλανᾶται σὲ φαντασιώσεις, ἔχει πεῖ ὁ Ἡράκλειτος.⁴⁵⁹ Διακρίνοντας συμβολικὰ ἐννέα κύριους βαθμοὺς μετοχῆς στὴν ἀλήθεια, ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει τὴν ὑψηλότερη θέση στὴν φύση τοῦ φιλοσόφου ἢ φιλοκάλου ἢ μουσικοῦ τινος καὶ ἐρωτικοῦ, ἐνῶ ἀξιολογεῖ τελευταία (ἐπικρίνοντας) τὴν τυραννικὴ φύση.⁴⁶⁰

Ὁ ἔρωτας γέννησε τὴν δημοκρατία, ἐπιτρέποντας στὴν κοινωνία νὰ διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν φιλία της, ὅμως οἱ θεσμοί, ἀκόμα καὶ οἱ πῖο δημοκρατικοί, τὸ πολὺ νὰ τιμοῦν καὶ νὰ εὐνοοῦν — δὲν γεννοῦν ἔρωτα. Σωστὰ ὁ Ντοστογιέφσκυ ἀναγνωρίζει “μοιραία καὶ ὀλέθρια τὴν πεποίθηση πὼς φτάνει νὰ ὑπάρχει ἡ λέξη ‘δημοκρατία’ καὶ νὰ δώσεις δημοκρατία στὴ χώρα,

⁴⁵⁸ Φαῖδρος 255a–257a.

⁴⁵⁹ Ἡρακλείτου, DK 107.

⁴⁶⁰ Φαῖδρος 248d–e.

για νᾶναι για πάντα εὐτυχισμένη”,⁴⁶¹ και κάθε ὁμοια πεποίθη-
ση εἶναι ὀλέθρια, ἐφόσον τὴν παρουσία τοῦ Λόγου δὲν ἐκβιάζει
κανένα πολίτευμα. “Ἡ [ὅποιαδήποτε] νομιμότητα προσδιορί-
ζει ὅρια στὶς δραστηριότητες, ἀλλὰ δὲν τὶς ἐμπνέει”,⁴⁶² γι’ αὐτὸ
οὔτε ἡ δημοκρατία οὔτε κἄν ἡ θρησκεία δὲν ἐμπόδισε τοὺς ἀρ-
χαίους νὰ ἐκθέτουν τὰ ἀνεπιθύμητα νεογέννητα, πολλοὶ νὰ δη-
μαγωγοῦν ἢ νὰ πλουτίζουν εἰς βάρος τῶν ἄλλων, νὰ φθονοῦν,
νὰ συκοφαντοῦν, νὰ προδίδουν, νὰ ἐγκαταλείπουν ἀστέγους,⁴⁶³
νὰ ἐκτελοῦν ἀντιφρονοῦντες...

Ἡ ἴδια ἡ γλῶσσα διδάσκει ὅτι ἀστεῖος δὲν εἶναι ἀπλὰ ὅποιος
προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἢ ἔστω τὶς συνήθειες τοῦ ἄστεως,
ἀλλὰ ὁ χαριτωμένος και ὁμορφος: “εἶδαν ὅτι τὸ παιδί [ὁ νεο-
γέννητος Μωϋσῆς] ἦταν ἀστεῖο και τὸ ἔκρυψαν για τρεῖς μῆ-
νες”.⁴⁶⁴ Γύρω ἀπὸ τὴν ὁμορφιὰ αὐτὴ και μέσα της ἰδρύεται ἡ

⁴⁶¹ Ντοστογιέφσκυ, *Τὸ ἡμερολόγιο ἐνὸς συγγραφέα*, μτφρ. Μ. Ζω-
γράφου, Ἀθήνα χ.ἔ, σ. 415.

⁴⁶² Ἀρέντ, *Τὸ ὀλοκληρωτικὸ σύστημα*, μτφρ. Γιάννης Λάμπας, Ἀθή-
να 1988, σ. 262.

⁴⁶³ Παρά τὴν θέλησή τους (γιατι ἀρκετοὶ ἐπέλεξαν “νὰ ζοῦν κατ’
αὐτὸν τὸν τρόπο· φιλόσοφοι [...] κυρίως κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐπο-
χὴ”, ἀλλὰ και προηγουμένως — βλ. Φλασελιέρ, *Ὁ δημόσιος και
ιδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ὁ.π., σ. 28). Ἡ ἀναγωγή
τοῦ ἀσκητικοῦ βίου σὲ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, δὲν εὐσταθεῖ.
Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἀσκητικὴ ἀναχώρηση προϋπῆρχε, και μὲ
ἔνταση, τόσο στὴν εὐρύτερη κοινωνία, τὸν ‘λαό’, ὅσο στὴν πράξη
και διδασχὴ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων.

⁴⁶⁴ Ἐξ. 2.2.

Πόλις. Ἐπειδὴ ἡ μεγάλη ὁμορφιά σημαίνει τὴν θέαση ὑπέρχρονης μαζί καὶ προσωπικῆς πραγματικότητας, δηλαδή τὸν ἔρωτα, ἀγροῖκος δὲν εἶναι ὅποιος κατοικεῖ στὴν ὑπαιθρο ἢ δὲν ἔχει ‘ἐξευγενισμένους’ τρόπους, ἀλλὰ ὁ παραδομένος σὲ θνητὸ φρόνημα βαθειὰ ἀκοινώνητος ἄνθρωπος: “νήπιοι κι ἀγρότες, πὺ ἡ σκέψη σας εἶναι ὄλο στὰ ἐφήμερα...”⁴⁶⁵

Παρομοίως γιὰ τὴν ἐργασία καὶ τὴν ἀεργία. Παρασιτικὸς στὸν Ὅμηρο εἶναι κάθε βίος, ἄεργος ἢ μὴ, ἂν ἔχει ἀποκλείσει τὸν ἄνθρωπο στὸ ἐγώ: “ἀμέσως τώρα νὰ πέθαινα”, εὔχεται ὁ Ἀχιλλέας, “ἀφοῦ δὲν ἦταν νὰ βοηθήσω τὸν φίλο μου τὴν ὥρα πὺ τὸν σκότωναν [...] ἀλλὰ κάθομαι κοντὰ στὰ πλοῖα, ἄχρηστο βάρος τῆς γῆς, ἂν καὶ εἶμαι στὸν πόλεμο καλύτερος ἀπ’ ὄλους τοὺς Ἀχαιοὺς”.⁴⁶⁶

Τὸ βαρβαρικὸ καθεστῶς ἐνισχύοντας φόβο καὶ ὑποκρισία κάνει ὅ,τι κάθε θνητὴ σωφροσύνη κυριαρχίας συμβάσεων, δικαιωμάτων, κανόνων καὶ διαταγῶν, προσπαθεῖ νὰ παραχώσει τὸν ἄνθρωπο ὑπὸ γῆς ἄνου, ὅπως τὸ περιγράφει ὁ Πλάτων. Τρέφεται ἐξίσου ἀπὸ τὴν ὑπακοή, τὴν ἐξέγερση, τὴν κολακεία καὶ τὴν περιφρόνηση, ἐχθρεύεται τὸν ἔρωτα γιὰτὶ μόνο αὐτὸς τὸ καταργεῖ. Ὅ,τι ὁ Βερνάν ἀναγνωρίζει στὴν ἀρχαία Πόλη σωστὰ ἀλλὰ κάπως ‘συγκεχυμένα’ ὡς “ἀνανεωτικὴ προσπάθεια [...] συνάμα θρησκευτικὴ, νομικὴ, πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ”,⁴⁶⁷ σημαίνει θεμελίωση τοῦ κοινοῦ βίου στὴν τιμὴ τῶν

⁴⁶⁵ Ὀδύσσεια φ 85.

⁴⁶⁶ Ἰλιάδα Σ 98–106.

⁴⁶⁷ Βερνάν, *Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς σκέψης*, ὁ.π., σ. 107.

ήρώων, ανθρώπων που υπερέβησαν το έφήμερο στην ισόθεη φιλία τους. Ἡ Πόλις συστάθηκε για να φέρει τὴν συνύπαρξή τους σὲ προοπτική αἰώνια μαζί και ἱερή.

ΤΑΦΟΙ ΗΡΩΩΝ βρίσκονται “σὲ συμβολικούς για τὴν Πόλη χώρους: λόγου χάρη στην ἀγορά, στὶς πύλες ἢ στὰ σύνορα τῆς Πόλης”.⁴⁶⁸ Τῶν συνεδριάσεων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου προηγούνται τελετές.⁴⁶⁹ Ἡ στρατιωτική ἐκπαίδευση ἀρχίζει μὲ ὄρκο στοὺς Θεοὺς και ἐπίσκεψη “στὰ ἱερὰ τῆς Ἀττικῆς (τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο νὰ ὑπερασπιστοῦν)”,⁴⁷⁰ ἀλλὰ και “κάθε ἐκστρατεία και τὰ διάφορα στάδια τοῦ πολέμου ἀρχίζουν μὲ πολυάριθμες τελετές, ὅπως και στοὺς στρατοὺς τῶν ἄλλων [ἐκτὸς τῆς Ἀθήνας] ἐλληνικῶν Πόλεων”.⁴⁷¹ Προτοῦ ὁ στόλος ἀποπλεύσει για τὸν πόλεμο, φάλλονται ἀπὸ τὰ πληρώματα προσευχές.⁴⁷² Κάθε ἐποικιστική ἀπόπειρα χρειάζεται προηγουμένως νὰ καθαγιασθεῖ ἀπὸ τὸν Θεὸ στοὺς Δελφούς, ἀλλιῶς δὲν

⁴⁶⁸ Βιντὰλ–Νακέ, *Μῦθος και τραγωδία στην ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὅ.π., σ. 186. Και ὅπως σημειώνει ὁ Φλασελιέρ, “μόνο οἱ ἥρωες μποροῦσε νὰ ταφοῦν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πόλης· τὰ νεκροταφεῖα, ὅπως τοῦ Κεραμεικοῦ, ἦταν πάντα ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη”: *Ὁ δημόσιος και ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ὅ.π., σ. 18.

⁴⁶⁹ Πρὸβλ. τὸν Φλασελιέρ, ὅ.π., σ. 241.

⁴⁷⁰ Ὅ.π., σ. 305.

⁴⁷¹ Ὅ.π., σ. 312.

⁴⁷² Βλ. π.χ. τὸν Θουκυδίδη, Ζ 32.

μπορεί να πραγματοποιηθεί.⁴⁷³ Το ίδιο “τὸ ἑλληνικὸ δράμα σχηματίζεται ἀπὸ τὶς θρησκευτικὰς ἱεροτελεστεῖς καὶ [πέρα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα οὐσιώδη χαρακτηριστικά του, πάντα] παραμένει μιὰ τυπικὴ δημόσια ἱεροπραξία”.⁴⁷⁴

Δὲν ὑπῆρξε ἀπλῶς οὔτε κυρίως αἴτημα αὐτοθέσμησης μιᾶς κοινότητας, “τῆς ὁποίας τὰ μέλη θέλουν πράγματι νὰ ἐπωμισθοῦν τὴν ρύθμιση τῶν κοινωνικῶν τους σχέσεων, θέλουν κατὰ κάποιον τρόπο νὰ εἶναι αὐτόνομοι”,⁴⁷⁵ ὥστε νὰ ἱκανοποιοῦν μὲ μέτρο τὶς ἀτομικὰς ἐπιθυμίες τους, καθένας νὰ “κάνει τὸ κέφι του χωρὶς νὰ βλάπτει τὸ σύνολο”,⁴⁷⁶ γι’ αὐτὸ παραπλανᾷ ἐπί-

⁴⁷³ Μπιόουρ – Μήγκς, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος*, τ. Α΄, ὅ.π., σ. 108.

⁴⁷⁴ Τ. Σ. Ἐλιοτ, *Λοκίμια*, μτφρ. Στ. Μπεκατώρος, Ἀθήνα 1983, σ. 191.

⁴⁷⁵ Καστοριάδης, *Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ δημοκρατία...*, ὅ.π., σ. 11. Παρόμοια παρεξήγηση στὴν Ἀρέντ (ἀκολουθώντας τὸν Ἀριστοτέλη): “στοὺς δύο πασίγνωστους ὀρισμούς του, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν διατύπωνε παρὰ τὴν κρατοῦσα ἄποψη τῆς Πόλεως περὶ ἀνθρώπου καὶ περὶ πολιτικοῦ βίου, καὶ κατὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὅλοι, ὅσοι βρισκόνταν ἐκτὸς Πόλεως —δοῦλοι καὶ βάρβαροι— ἦσαν ἄνευ λόγου, στερημένοι ὄχι φυσικὰ τῆς ἱκανότητος τῆς ὁμιλίας, ἀλλὰ ἐνὸς τρόπου ζωῆς ὅπου ἡ ὁμιλία, καὶ μόνον αὐτὴ, ἔχει νόημα καὶ ὅπου τὸ κύριο ἐνδιαφέρον ὄλων τῶν πολιτῶν ἦταν νὰ συνομιλοῦν μεταξύ τους” — *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, ὅ.π., σ. 45. Ἄν τὸ κύριο βρισκόταν στὴν ἀπλὴ συναπόφαση, οὔτε ὁ Ὅμηρος θὰ εἶχε ὑπάρξει ποτέ, οὔτε ἡ λυρικὴ καὶ τραγικὴ ποίηση.

⁴⁷⁶ Καστοριάδης, ὅ.π., σ. 50.

σης ή παρομοίωση τῶν ἀναγεννησιακῶν πόλεων καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀστικῆς τάξης μὲ τὴν ἀρχαία Πόλη, ὅπου ὀφείλεται (ἐν μέρει) ἡ ἄλλη πλάνη, ὅτι ἀνάμεσα στὸν ἀρχαῖο καὶ τὸν βυζαντινὸ κόσμο παρεμβάλλεται χάσμα, ὅποτε ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύεται παρὰ μόνο ὅπως μιὰ τέλεια σχιζοφρένεια.

Ζητήθηκε *Πόλη–Ναός* —καὶ ὁ ἴδιος ὁ ναὸς ἄλλωστε σημαίνει κατοικία (ναίειν)— Πόλη “*Φρούριο τῶν Θεῶν*”,⁴⁷⁷ προορισμὸς τοῦ ὁποῖου ἦταν νὰ διακρίνει ἐπίσης καὶ νὰ ἐντάσσει τὸ ἴδιον στὸ κοινὸν ἐπίγειου οὐρανοῦ ἱερατικῶν γενῶν, κοινωνίας καὶ οἰκογενειῶν *ἱερῶν*, μὲ τὴν ὀμηρικὴ συνείδηση ἐν δυνάμει ἰσοθεΐας ὄλων τῶν ἀνθρώπων νὰ ἀποτρέπει τὶς ἀναδύσεις αὐταρχισμοῦ καὶ νὰ εὐνοεῖ τὴν ἰσονομία, ὥστε νὰ μὴν κάνει καθέννας τὸ κέφι του χωρὶς νὰ βλάπτει τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ “μὲ σκέψη ποὺ ἀγαπάει τὴν φιλία τους, νὰ δίνουν καὶ νὰ παίρνουν χαρὲς ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, καὶ ὅ,τι ἐχθρεύονται νὰ τὸ ἐχθρεύονται μὲ κοινὴ γνώμη”.⁴⁷⁸

“Στοὺς ἀρχαίους, σχεδὸν ὅλες οἱ ἀνθρώπινες δραστηριότητες λίγο–πολὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν θρησκεία: θεατρικὲς παραστάσεις, ἀκόμη κι ὅταν πρόκειται γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη τὰ ἀθυρόστομα ποὺ πολὺ λίγο σεβασμὸ δείχνουν στοὺς θεοὺς, παίρνουν θέση μέσα στὸ πλαίσιο τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν, καὶ οἱ συζητήσεις οἱ πιὸ φιλελεύθερες τῶν φιλοσόφων γιὰ τὸν

⁴⁷⁷ Αἰσχύλος, *Εὐμενίδες*, στ. 918.

⁴⁷⁸ Ὁ.π., στ. 984–6.

κόσμο τῶν θεῶν γίνονται γύρω ἀπὸ τοὺς βωμοὺς τῶν Μουσῶν, στὶς ὁποῖες προσφέρουν λατρεία”.⁴⁷⁹

“Οἱ ἀρχαῖοι σοφοὶ δίδασκαν καὶ βίωναν τὴν ἡσυχία, τὴν ξενιτεία, τὴν ἐγκράτεια, τὴν σιωπή. Αἴφνης ὁ Ἐπιμενίδης, παραδίδει ὁ Διογένης Λαέρτιος, ἔζησε σὲ σπηλιὰ τρώγοντας χόρτα. Ὁ Πυθαγόρας ἔπραξε τὸ ἴδιο [...] Ὁ Δημόκριτος κατοικοῦσε τάφους [...] Ὁ Ἐπίκουρος δίδασκε στὸν ἀπομονωμένο Κῆπο τὴν ταπεινότητα τοῦ λάθε βιώσας. Ὁ Θαλῆς, πάλι, προέτρεπε τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἀγρυπνία καὶ τὸ παράδειγμά του ἀκολούθησαν οἱ Πυθαγόρειοι καὶ οἱ Στωικοί. Ἡ σιωπὴ ἐθεωρεῖτο ὑψίστη ἀξία στὴν Σπάρτη καὶ στὴν Κρήτη, ἀποτελοῦσε δὲ κανόνα γιὰ τοὺς Πυθαγορείους καὶ ὅσους ἀκολουθοῦσαν τὴν βιοτὴ τους. Ὁ ἐμπνευστὴς τοῦ σκεπτικισμοῦ Πύρρων ζοῦσε ἐρημιτικὰ ἀδιαφορῶντας γιὰ τὰ ἐγκόσμια [...] ὁ Πλωτῖνος προέτρεπε σὲ φυγὴ ἀπὸ τοῦτο τὸν κόσμο [...] Ἐπὶ πλέον ἐφήρμοζαν τὴν χαμευνία καὶ θεωροῦσαν τὴν φτώχεια ἀγαθὸ γιὰτὶ πίστευαν ὅτι ἡ πολυτέλεια συνδέεται μὲ τὴν ἠθικὴ παρακμὴ. Ὁ Ἐπίκτητος δὲν ὑστεροῦσε: δίδασκε ἐπίσης τὴν ῥῆξι μὲ τὰ κρατοῦντα ἥθη, τὴν μνήμη θανάτου καὶ τὴν κάθαρσι τῆς ψυχῆς ἀντὶ ἐκείνης τοῦ σώματος, ὑπογράμμιζε τὴν ἀξία τῆς ἀγιότητος καὶ ἀνεγνώριζε τὴν γενετήσια σχέσι μόνο γιὰ λόγους ἀναπαραγωγῆς. Ἡ ἀγαμία καὶ ἡ χορτοφαγία βρῆκαν ὑποστηρικτὲς στὸ πρόσωπο τοῦ Πλάτωνος καὶ στὴν διδασκαλία τοῦ Πορφυρίου καὶ τοῦ Πρόκλου, ἐνῶ Στωικοὶ καὶ Νεοπυ-

⁴⁷⁹ Φλασελιέρ, *Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ὁ.π., σ. 142.

θαγόρειοι προέτρεπαν τούς ανθρώπους σέ καθημερινό ἔλεγχο τῆς συνειδήσεως”.⁴⁸⁰

Ὁ πολίτης πού ἐξέρχεται ἀπὸ τὴν θεοπρεπῆ οὐσία τῆς Πόλης, ὅπου τὸν βίο ἀνιχνεύει ἱερὴ συζήτηση καὶ πειθῶ, Ζεὺς ἀγοραῖος,⁴⁸¹ δὲν θεωρεῖται παράνομος, περιθωριακός, ἀκοινωνητος, ψυχασθενής, ἢ ὀτιδῆποτε ἄλλο ἀπὸ μίαισμα. Νὰ βλάψεις κάποιον ἄνθρωπο ἢ τὴν Πόλη στὸ σύνολό της, καὶ νὰ προσβάλλεις τὸν Θεό, ταυτίζονται, τὸ δὲ κακὸ πού προκαλεῖ ὁ μιαρὸς ἄνθρωπος οὕτως ἢ ἄλλως ἀφορᾷ τὴν Πόλη — δὲν θὰ τὸ ἔκανε, ἂν ἡ ἴδια ἢ Πόλη δὲν εἶχε γίνοι βέβηλη.

Ἔτσι, ἤδη πρὶν ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Καινῆς Διαθήκης ἡ ἐκδίκηση ἔκανε τὸ νόημά της, ὁ Πλάτων ἔλεγε ὅτι ἀντὶ ὀφθαλμοῦ δὲν παίρνεις ἀλλὰ δίνεις καὶ τὸν ἄλλο σου ὀφθαλμό, συμβούλευε πὼς ὁ δίκαιος ἄνθρωπος “οὔτε ἀντιδικεῖ, οὔτε κακοποιεῖ κανέναν, ὀτιδῆποτε ἂν παθαίνει ἀπὸ αὐτοῦς”,⁴⁸² ἐνῶ ἡ τραγικὴ ποίηση δίδασκε πὼς ἡ Πόλη πού περιθάλλει τὸν μιαρὸ ἄνθρωπο εἶναι εὐλογημένη: καθένας κάνει τὸ ἔργο πού ταιριάζει στὴν φύση του, καὶ “δὲν εἶναι ἔργο τοῦ δίκαιου ἀν-

⁴⁸⁰ Βλ. *Τὸ ἀδιανόητο τίποτα*, Ἀθήνα 2010, σ. 192–3, ὅπου ὁ Ράμφορ διαπιστώνει “συνέχεια μεταξὺ ἀσκητικῆς τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ ἀσκητικῆς τῶν χριστιανῶν ἀναχωρητῶν”, ἔστω θεωρῶντας βάρος τὴν πρώτη καὶ ἐπιβάρυνση τὴν δεύτερη, ἀμφότερες ἐμποδίζοντας νὰ οἰκειοποιηθοῦμε ἀποτελεσματικὰ τὰ ὀράματα τοῦ προσδεύοντος ἀνθρώπου τῆς σημερινῆς Δύσης.

⁴⁸¹ Αἰσχύλος, *Εὐμενίδες*, στ. 973.

⁴⁸² Πλάτων, *Κρίτων* 49c.

θρώπου να βλάπτει [...] ούτε φίλο του, ούτε άλλον κανένα, αλλά αυτό είναι έργο του ενάντιου, του άδικου ανθρώπου”.⁴⁸³

Έχοντας στην ιερότητα της φιλίας το μεγάλο θεμέλιό της, η Πόλις αναγνωρίζει στον άνθρωπο αναντικατάστατη παρουσία, μοναδικότητα μέλους ιερής οικογένειας, ώστε η αναγκαία βία της συμβατικής διάστασης, όσοδήποτε ισχυρή, πάντως δεν αναπτύσσει στους νόμους τρομοκρατικό χαρακτήρα. Το κύριο αυτό ιδίωμα ακολουθεί ο Πλάτων στην συμβολική του *Πολιτεία*, όπου εξηγεί ότι “οί ιδρυτές μιᾶς νέας Πόλεως μιμούνται το άθάνατο μέρος του ανθρώπου —όσον εν ήμιν άθανασίας ένεστι”⁴⁸⁴— και προτάσσει την φιλία στα συμβολικά της άκρα με την κοινοκτημοσύνη γυναικῶν και παιδιῶν και την κάθαρση του ίδιου από κληρονομικούς και συνεταιριστικούς καθορισμούς. Κι όταν ο Σωκράτης αφήνόταν στην δικαιοσύνη τῶν Ἀθηναίων, ενῶ μπορούσε εύκολα να διαφύγει, δεν υποστήριξε ύποταγή στην κρατική βία ή σε τυφλούς και άπρόσωπους θεσμούς, αλλά την σκέψη της φιλίας τῶν Ἀθηναίων, όπως διαμορφωνόταν στην συζήτηση της κατ’ ούσίαν θεολογικής παράδοσής τους. Στην σκέψη αυτή έλπίζοντας υπέμεινε επίσης το σφάλμα της.

⁴⁸³ Πλάτων, *Πολιτεία* 335d. Πρβλ. την σύνδεση με την θεία αγαθότητα στον Δημόκριτο (*DK* 112): *θείου νοῦ τὸ αἰεὶ τι διαλογίζεσθαι καλόν*.

⁴⁸⁴ Ἀρέντ, *Ἡ ανθρώπινη κατάσταση*, ὁ.π., σ. 425, σημ. 77, και παραπομπή της συγγραφῆς στους *Νόμους* (713).

Ἡ τραγική ποίηση φανέρωνε ὅτι “ἀκόμη καὶ ἡ πιὸ στοχαστική πράξη τοῦ πιὸ προνοητικοῦ ἀνθρώπου διατηρεῖ τὸν χαρακτήρα μιᾶς παρακινδυνευμένης ἔκκλησης στοὺς Θεούς”,⁴⁸⁵ μολονότι ἐπέμενε ταυτοχρόνως (καὶ διὰ τῆς τραγικῆς ποιήσεως) συνείδηση ἡρωϊκῆς ἰσοθείας. Γιὰ χάρη τῆς σκέψης αὐτῆς, ἐξ ἀρχῆς συνειδητὰ ἐπικίνδυνος, ὁ Σωκράτης ἀνέχθηκε τὸ κακό της, τὸ ὁποῖο δὲν ταυτιζόταν μὲ τὴν θανάτωσή του. Ἡ ἀναχώρηση ἀπὸ τὸν κόσμο αὐτὸ γιὰ τὸν φιλόσοφο δὲν εἶναι καταδίκη ἀλλὰ εὐεργεσία, ὅπως ἐξήγησε. Πρόβλημα δημιουργοῦσε ἡ προδοσία τῶν θεμελίων τῆς Πόλης: ἡ σκέψη τῶν Ἀθηναίων γινόταν πραγματικὰ ἐπικίνδυνος, στὸν βαθμὸ ἀκριβῶς ποὺ ἤθελε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν κίνδυνος.

ΠΑΡΑ τὴν ὑψηλὴ φύση της, ἡ Πόλις κατάντησε νὰ βλέπει ὡς κύρια ἐνέργεια, ὅ,τι ἦταν ἀπλή δύναμη καὶ οὔτε κἂν ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις της, ἐξέλιξη εἰκονιζόμενη στὴν ἴδια τὴν πορεία τῆς τραγικῆς ποίησης ἀπὸ τὸν Αἰσχύλο στὸν Εὐριπίδη. Ὅπως εἰδοποιοῦσε ὁ Σωκράτης, ἂν εἶναι ἀναγκαῖο πρῶτα νὰ ταλαιπωρηθεῖς γιὰ νὰ ἀπολαύσεις ἀργότερα, πρόκειται γιὰ δουλικὴ ἀπόλαυση.⁴⁸⁶ Ὅσοδήποτε ἀναγκαῖα τέτοια δουλεία, δὲν ἐπιβάλλει ὅμως τὸ πρόταγμα της. Ἡ πολιτεία τῶν ἀρχαίων διαφθειρόταν ἀναπτύσσοντας αὐτὸ ἀκριβῶς γιὰ τὸ ὁποῖο μερικοὶ τὴν θαυμάζουν σήμερα, διαχειριστικὴ καὶ αὐτονομιστικὴ ἀπόβλεψη. Χαρακτηριστικὰ στὴν Σπάρτη, ἀλ-

⁴⁸⁵ Βερνάν, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 43.

⁴⁸⁶ Πλάτωνος *Φαῖδρος*, 258e.

λά και στην Αθήνα, ή δικαιοσύνη έφθασε να “έμφανίζεται σαν μια όλοτελα φυσική αυτόρουθμιζόμενη τάξη”,⁴⁸⁷ με την θεμέλια διάσταση τής ιερότητας και φιλίας να έγκαταλείπεται. Χωρίς φιλία τὰ περιστέρια τοῦ Δία πέταξαν και ο όμφαλός τής γῆς έκλεισε, αφήνοντας βιοπάλη άντι για ναό, έταιρεία άντι για Πόλη, βιο-μηχανία άντι για φιλοσοφία.

“Αυτή είναι ή κατάσταση τής χώρας [τής Ατλαντίδας] άπ’ όπου προέρχεται ο μέγας κίνδυνος. [Με τον μύθο αυτό ο Πλάτων έξηγεῖ πώς] ή Αθήνα δέν άπειλείται από καμιά άγρια όρδή ούτε από μεταναστεύσεις πληθυσμοῦ, αλλά από μια πολιτισμένη πολιτεία με ύψηλό επίπεδο ανάπτυξης, όπου άντι [φιλίας για τον ζωντανό Θεό και τιμῆς] για τες [ιερές έν ταυτῶ και] φυσικές δυνάμεις, κυριαρχούν άφηρημένοι τεχνητοί, έστω κι άν είναι πολύ έξυπνοι, κανόνες, όπου στην θέση ένός ζωντανού όλου και όργανικῶν μερῶν, κυβερνάει ένα σύστημα σχηματικῶν, έστω κι άν είναι έξυπηρετικές, διευθετήσεων [...] Γῆ, πόλη και κάτοικοι τής Ατλαντίδας είναι σαν να τους έχεις βγάλει με κανόνα και διαβήτη”.⁴⁸⁸

Ο Καστοριάδης τονίζει ότι “έπι δύο περίπου αιώνες, ή Έκκλησία τοῦ Δήμου (τῶν Αθηναίων), δηλ. οί τεχνίτες και οί άγρότες που την συγκροτοῦν, πήρε αποφάσεις, από τες όποιες τὰ 9/10 ἦταν άπολύτως σωστές. Πῆρε, βεβαίως, και έγκληματικές, όπως ή καταδίκη τῶν στρατηγῶν τής ναυμαχίας στίς

⁴⁸⁷ Βερνάν, *Οί άπαρχές τής έλληνικῆς σκέψης*, ό.π., σ. 122.

⁴⁸⁸ Ράινχαρντ, *Ψυχῆς λόγος*, μτφρ. Θ. Λουπασάκης, Αθήνα 1992, σ. 101-2.

Ἀργινοῦσες.^[489] Πῆρε καὶ ἐσφαλμένες, ὅπως ἡ ἐκστρατεία στὴ Σικελία, πού εἶναι ὅμως, γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τὸ ἀντίστοιχο τῆς ἀποστολῆς ἀνθρώπου στὴ σελήνη”.⁴⁹⁰ Ἀρκεῖ ὅμως μία μόνο ἀπόφαση τῆς τάξεως αὐτῆς, θανατικῆς καταδίκης τῆς ἴδιας τῆς φιλίας τους, γιὰ νὰ συμπεραίνει κανεὶς ὅτι, κι ἂν διέσωζαν κάποια ἀξία, πάντως ἔπαυαν νὰ εἶναι Πόλις — παρὰ τὸ γεγονός ὅτι “εὐθύς μετέγνωσαν”, ἀφοῦ κατηγοροῦσαν τοὺς κατήγορους τοῦ Σωκράτη καὶ μαζί τους ὀργίζονταν,⁴⁹¹ καταργῶντας

⁴⁸⁹ Τὸ γεγονός ὅτι τὸ 406 π.Χ. “οἱ στρατηγοὶ οἱ νικητὲς στὴν ναυμαχία τῶν Ἀργινοῦσῶν, κατηγορούμενοι γιὰτὶ δὲν φρόντισαν γιὰ τὴν σωτηρία τῶν ναυαγῶν μέσα στὴν τρικυμία, δικάστηκαν καὶ καταδικάστηκαν” σὲ θάνατο (Φλασελιέρ, *Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ὅ.π., σ. 282· πρβλ. Ξενοφῶντος, *Ἑλληνικά*, βιβλ. 1, κεφ. 7), περιέχει ἐπίσης σημεῖο πραγματικῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖο συμμετέχει σὲ ὅσα ἐξηγοῦν γιὰτὶ ὁ Σωκράτης συνέχιζε νὰ ἐλπίζει στοὺς Ἀθηναίους.

⁴⁹⁰ Καστοριάδης, *Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ δημοκρατία...*, ὅ.π., σ. 32.

⁴⁹¹ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι φιλοσόφων*, βιβλ. 2, ἐν. 43. Προφανῶς ἀπερίσκεπτος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι στὴν ‘ἀνοιχτὴ’ κοινωνία ταιριάζουν οἱ πολυθεϊστικὲς θρησκείες. “Ἡ περίπτωση τοῦ Σωκράτη εἶναι ἢ πιὸ γνωστὴ, κάθε ἄλλο ὅμως παρὰ ἡ μοναδική” (Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, ὅ.π., σ. 17), ἐνῶ ἐπιβάλλονται καὶ καύσεις βιβλίων, ὅπως τοῦ Πρωταγόρα, ὁ ὁποῖος δὲν κατηγορήθηκε κἄν γιὰ ἀθεΐα, ἀλλὰ γιὰ ἀγνωστικισμό. Ὅπως θὰ περιέμενε κανεὶς νὰ εἶναι ἀμέσως ἀντιληπτό, τὴν ἀνοιχτότητα μιᾶς κοινωνίας δὲν ἐμποδίζει οὔτε ὁ μονοθεϊσμὸς οὔτε ὁ πολυθεϊσμὸς ἀλλὰ ἡ ὅποια ἐπιβολή, κάθε πίστη πού προβλέπει ἢ ἐπιτρέπει τὸν ἐξαναγκασμὸ ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις τῆς διάδοσης καὶ ἐδραίωσής της. Ἀπὸ μόνη της ἢ συσχέτιση πολυθεϊσμοῦ, πολυφωνίας καὶ ἐλευθερίας εἶναι

κάθε δυνατότητα να διορθώνουν την συνειδήσή τους. Και η Πόλη τους συνέχισε να διαλύεται, έχοντας χάσει και την τραγική τους ποίηση,⁴⁹² ήδη έχαναν ολόκληρο το καλύτερό τους.

“Το τέλος του Σωκράτη προκάλεσε τόσο βαθειά έντύπωση σε έναν από τους νεαρούς φίλους του, ώστε έπεσφράγισε την απροθυμία του να ασχοληθεί με την πολιτική ζωή, για την οποία φαίνονταν να τον προορίζουν ή καταγωγή του και η ιδιοφυΐα του. Απογοητευμένος —όπως και νάχει το πράγμα— από την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η πόλη του και τις υπερβολές των τελευταίων τους αρχόντων, ο Πλάτων έκρινε ότι το κράτος που μπορούσε να καταδικάσει ένα τέτοιο άν-

προβληματική ούτως ή άλλως, εφόσον σημασία για την ελευθερία της σκέψης δεν έχει ο αριθμός των φωνών αλλά η ποιότητά τους. Υπό την προϋπόθεση ότι ενδιαφέρεται κανείς να μάθει, απλή σύγκριση διαφόρων θρησκειών μεταξύ τους εν σχέσει προς τις κοινωνίες στις οποίες ανήκουν, θα αρκούσε για να διαφανούν οι θρησκευτικές προϋποθέσεις της ανοιχτότητας μιᾶς κοινωνίας.

⁴⁹² Καθόλου ασήμαντο πώς ήδη το 406, “στούς Βατράχους του Αριστοφάνη, ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης έχουν ήδη καταταχθεί ως οι τρεις μεγάλοι τραγικοί”. Λίγα χρόνια μετά καταδικάζεται ο Σωκράτης, και λίγο αργότερα οι τρεις αυτοί τραγικοί ποιητές, “από την εποχή του Λυκούργου και πέρα, είναι ‘κλασικοί’ με την αυστηρή έννοια του όρου”: Βιντάλ–Νακέ, *Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα*, ό.π., σ. 257.

θρωπο σὲ θάνατο δὲν ἦταν τέτοιο στὸ ὁποῖο νὰ μπορέσει ὁ ἴδιος νὰ παίξει ἐνεργὸ ρόλο”.⁴⁹³

Τὸ πολὺ ποὺ ἀφήνει ἴσως ὄρθιο στὴν Πόλη ἢ κατάρρευση τῆς φιλίας της εἶναι ἱεροφανῆς τυποκρατία, τεχνικὴ καὶ μαγεία, μιὰ ἐπίφαση θρησκείας. Κι ἐνῶ τὰ βαρβαρικά καὶ τυραννικά καθεστῶτα ἐνισχύουν ἀποβλάκωση, τὰ ‘δημοκρατικά’ ἐπίσης, ὅταν ὁ δῆμος εἶναι εὐφημισμὸς τῆς μάζας, τελείως διαβρωτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ γίνεи κάθε τυραννία ἀλλὰ ὅποια εἰσβάλλει καὶ στὸν πιὸ ἰδιωτικὸ χῶρο, στὴν ἴδια τὴν “σφαῖρα τῆς γέννησης καὶ τοῦ θανάτου”, ὅπου στεγάζονται “πράγματα κρυμμένα ἀπὸ τ’ ἀνθρώπινα μάτια καὶ ἀδιαπέραστα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη γνώση”,⁴⁹⁴ ἢ πρωταρχικὴ μοναδικότητα κάθε ἀνθρώπου.

⁴⁹³ Γκάθρου, *Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι*, ὁ.π., σ. 82· πρβλ. τοῦ ἰδίου, *A History of Greek Philosophy*, τ. Δ’, Cambridge 1975, σ. 10, γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ Πλάτωνα: “κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὁ Πλάτων γεννήθηκε τὸ 427 π.Χ. καὶ πέθανε σὲ ἡλικία 80 ἐτῶν τὸ 347. Γενέθλιος τόπος του εἶτε ἡ Ἀθήνα εἶτε ἡ Αἴγινα (Δ.Λ. 3.3). Ὅσο γιὰ τὴν οἰκογένειά του, μὲ τὰ λόγια τοῦ Ἀπουλήϊου ‘de utroque nobilitas satis clara’. Ὁ πατέρας του Ἀρίστων ὑπολόγιζε τὴν καταγωγὴ του ἀπὸ τὸν Κόδρο, τελευταῖο βασιλεῖα τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἡ οἰκογένεια τῆς μητέρας του Περικτιόνης συνδέεται μὲ τὸν Σόλωνα, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ Φῆλντ (*Ὁ Πλάτων καὶ οἱ σύγχρονοί του*, 4), μπορεῖ νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ λιγώτερο σεβαστὴ ἀρχαιότητα, ὅμως διέθετε τοῦλάχιστον τὸ πλεονέκτημα ὅτι ὄντως εἶχε ὑπάρξει.”

⁴⁹⁴ Ἀρέντ, *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, ὁ.π., σ. 91.

Κατ' ἔξοχὴν καὶ ἀποφασιστικὰ κυριαρχῶντας στὶς σημασίες τῆς γέννησης καὶ τοῦ θανάτου, στὸν βαθμὸ τῆς πλαστότητάς της ἡ θρησκεία ἐξιδανικεῖ τὴν ἔκπτωση τοῦ Ἱεροῦ, ἐπεκτείνοντας ὑπουλα τὴν διαφθορὰ μὲ κάθε δυνατὸ τρόπο καὶ μὲ μόνο ὄριο, ὄχι δυσπρόσιτο, τὴν πέρα ἀπὸ ἐπιφάσεις ὠμότητα. Στὴν ὀλοκληρωτικὴ κατάρρευση ἢ ὀριακὴ στρέβλωση τῆς θρησκευτικῆς ὀρμῆς ὑπάρχει πάντα ἐσχατολογικὸ σημεῖο, ἐφόσον μὲ τὴν ἐξάντληση τοῦ κακοῦ της πεθαίνει μιὰ ἐποχὴ καὶ παραδίδεται νὰ κριθεῖ, ὅπως προφητεύεται στὸ βιβλίο τοῦ Δανιήλ, ὅτι “στὸ τέλος τῆς ἐβδομάδας θὰ ματαιωθεῖ ἡ θυσία καὶ ἡ σπονδὴ, καὶ στὸ ἱερὸ θὰ εἶναι τὸ βδέλυγμα τῶν ἐρημώσεων ὡς τὴ συντέλεια, καὶ ἡ συντέλεια θὰ δοθεῖ στὸν καιρὸ τῆς ἐρήμωσης”.⁴⁹⁵

“Ἡ πόλις ἔχει διαλυθεῖ ἀφήνοντας στὴν θέση της τὸ μῖσος: ἀπὸ τὴν μιὰ οἱ πλούσιοι ποὺ προτιμοῦσαν νὰ πετάξουν τὰ ἀγαθὰ τους στὴν θάλασσα παρὰ νὰ δώσουν κάτι στοὺς πεινῶντες, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ στρατιᾶς τῶν φτωχῶν ποὺ ὄνειρεύονταν ὄχι νὰ φᾶνε, ἢ ὄχι μόνο νὰ φᾶνε, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑποχρεώσουν τοὺς πλούσιους σὲ πεῖνα”.⁴⁹⁶

⁴⁹⁵ Δαν. 9.27· πρβλ. Ματθ. 24.15: “ὅταν δεῖτε νὰ στέκεται σὲ ἅγιο τόπο τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρήμωσης, ποὺ εἶπε ὁ προφήτης Δανιήλ, ὅποιος διαβάζει ἄς καταλάβει.”

⁴⁹⁶ Χριστόδουλος Ἀθηνῶν, *Ἑλληνισμὸς προσήλυτος*, ὁ.π., σ. 52–53. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δὲν ἀφορᾷ μόνο τὴν Ἀθήνα, πρόκειται γιὰ φθορὰ τῆς ἐλληνικῆς Πόλεως ἐν γένει. Οἱ Σπαρτιάτες, γιὰ παράδειγμα, “τὸν 4ο αἰῶνα εἶχαν πιά φθαρεῖ πολὺ καὶ ὅποιος ἔγραφε μελέτη γιὰ τὸ πολίτευμα τῶν Λακεδαιμονίων ἀντιπαρέβαλλε τὴν Σπάρτη ὅπως

Ἡ πολιτεία τῶν Ἀθηναίων πέθαινε, ἀλλὰ ὄχι τὸ ἴδιο τὸ καλύτερο.

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ἦρθε στὴν Ἑλλάδα ὡς ὁμογενής,⁴⁹⁷ φίλος καὶ βασιλεύς, ἀπὸ “ἓνα καθεστῶς τοῦ παλιοῦ ὁμηρικοῦ τύπου”,⁴⁹⁸

ἔπρεπε καὶ ὅπως ἤξερε αὐτὴ νὰ εἶναι, μὲ τὴν Σπάρτη ἔτσι ὅπως ἦταν πραγματικά [...] ἀπέκτησαν μάλιστα οἱ Σπαρτιάτες σ’ ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ φήμη γιὰ φιλοχρηματία”: Μπιούρου – Μήγας, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος*, τ. Α΄, ὁ.π., σ. 150.

⁴⁹⁷ Τὴν μόνη φορά πού συζητήθηκε δῆθεν φυλετικὴ διαφορά Μακεδόνων καὶ Ἑλλήνων, ἦταν στὴν Ἀθήνα ἀντίπαλο τοῦ Φιλίππου, μὲ σκοπὸ τὴν μείωση τῶν Μακεδόνων. Τὸ τέχνασμα ἐπιστρατεύθηκε ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἐλληνικότητα τῶν Μακεδόνων ἦταν δεδομένη καὶ συντελοῦσε στὴν ἀποδοχὴ τους ἀπὸ μεγάλο μέρος τῶν Ἑλλήνων, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀκόμη πιὸ εὐκόλη ἐπέκταση τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς τους εἰς βάρος τῶν Ἀθηναίων. Τέτοια τεχνάσματα δὲν σπάνιζαν, ἀρκεῖ νὰ θυμηθεῖ κανεὶς ὅτι καὶ οἱ Σπαρτιάτες κατηγοροῦσαν τοὺς Ἀθηναίους ὅτι ἀνήκουν σὲ ἄλλη φυλὴ. “Ὅσο ἔστεκε ἡ ἐπίθεση στοὺς Ἀθηναίους, ἄλλο τόσο στὴν περίπτωσι τῶν Μακεδόνων, τὸ ἴδιο τὸ ἐθνικὸ ὄνομα τῶν ὁποίων εἶναι ἐλληνικὸ (σημαίνοντας ὕψος — πρβλ. τὴν Ὀδύσεια, η 106: *οἶά τε φύλλα μακεδνῆς αἰγείροιο*), ὅπως ἐλληνικὰ τὰ προσωπικὰ τους ὀνόματα (Φίλιππος, Ὀλυμπιάς, Ἀλέξανδρος, Ἀρχέλαος, Ἀντίγονος, Ἡφαιστίων, κλπ), καὶ ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ τους, ἐφόσον ἔνοιωθαν ὑπερήφανοι γιὰ τὴν ἐλληνικότητά τους, τιμῶντας καὶ διαδίδοντας τὰ ἐλληνικὰ γράμματα. Μάλιστα ὁ Σέλευκος Νικάτωρ ἀπέκρουε κάθε ἐπιμιξία μὲ τοὺς ἀνατολικούς λαούς, “τὴν εὐρείαν ταύτην ἐπικράτειαν (ἀπὸ τοῦ Ἰνδοῦ μέχρι τῆς Μεσογείου) διήρσεσεν εἰς 72 σατραπείας, αἵτινες κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξελληνίσθησαν καὶ ἐλληνικὰ ἔφερον ὀνόματα [...] Εἰς τὴν αὐλὴν

ὄραμά του ἔχοντας Πόλη τοῦ Θεοῦ, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Πλάτων τοῦ εἶχε μάθει ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινὴ μόνον στὸν βαθμὸ τοῦ ὑπάρχει ὅπως τὸ σύμπαν, μεταμορφούμενη εἰκόνα τῆς αἰωνιότητος.

Λέγεται πὼς ὁ Ἀλέξανδρος “ἀνέλαβε τὴν δίκαιη ἐπιχείρηση νὰ ἐκδικηθεῖ τοὺς Ἕλληνες γιὰ τὶς προσβολές τοῦ Βασιλέως τῆς Περσίας: κτύπησε τὸν κοινὸ ἐχθρό, καὶ συνέχισε τὶς κατακτήσεις του μέχρι τὴν Ἰνδία, καθότι τὸ βασίλειο τοῦ Δαρείου ἀπλωνόταν ὡς τὴν Ἰνδία”,⁴⁹⁹ βασίλειο ὄχι μόνον ἀνθελληνικό, ἀλλὰ καταπιεστικὸ πολλῶν λαῶν: “ἀκόμα καὶ οἱ Βαβυλώνιοι δέχθησαν τοὺς Ἕλληνες ὡς ἐλευθερωτὲς ἀπὸ τὸν περσικὸ ζυγὸ”.⁵⁰⁰ Ὅσοδήποτε σπουδαία ἡ δίκαιη, ἂν ἡ ἀπλὴ ἀπελευθέρωση ἐξαντλοῦσε τὴν σημασία τῆς ἐκστρατείας, δὲν θὰ ἔφερε καμμιά νέα ἐλπίδα, παρὰ μόνον τὴν πιὸ αὐτονόητη ἱκανοποίηση, ἐκτεινόμενη τὸ πολὺ σὲ ἀφηρημένη αἰσιοδοξία, ὥστε δὲν

ἐπεκράτουν ἀποκλειστικῶς ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς [...] Ὁ Ἕλληνισμὸς καὶ ὁ πολιτισμὸς ἐξετάθησαν οὕτω μέχρι τῶν ἀπωτάτων ὀχθῶν τοῦ Ἰνδοῦ [...] Καὶ τὴν τέχνην δὲ ἠγάπα καὶ τὴν ἐπιστήμην, καὶ τὰ ποιήματα τοῦ Ἡσιόδου εἶχε πάντοτε παρ’ ἑαυτῶ”: Ραγκαβῆς, *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας*, τ. Β’, ὁ.π., σ. 1194–5.

⁴⁹⁸ Μπιούρου – Μήγας, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος*, τ. Α’, ὁ.π., σ. 79.

⁴⁹⁹ Βολταῖρος, *Φιλοσοφικὲς ἐπιστολές*, μτφρ. Ν. Ἀλιφέρης, Ἀθήνα 1989, σ. 228–9.

⁵⁰⁰ Τζούνπη, *Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ κληρονομίες τους*, ὁ.π., σ. 66.

θά είχε υπάρξει ποτέ ή γνωστή μας οικουμενική αγάπη για τὸν Ἀλέξανδρο.

Ὁ Ἀλέξανδρος ἀγνόησε τελείως τὸν Ἀριστοτέλη,⁵⁰¹ συνάγοντας ἀπὸ τὸν Πλάτωνα πὼς οἱ φίλοι, ἡ πόλη, ὁ κόσμος, στὸν βαθμὸ ποὺ θέλουν πραγματικά καὶ στρέφονται γνήσια στὸν “πέρα ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν οὐσία, ὑπερέχοντα σὲ παλαιότητα καὶ δύναμη ἀγαθὸ Θεό”,⁵⁰² δὲν εἶναι δυνατὸ παρὰ νὰ εἰκονίζου

⁵⁰¹ Ἀκόμα καὶ ἱστορικοὶ θετικιστικῶν προϋποθέσεων, ὅπως ὁ Μπιούρη καὶ ὁ Μήγκς, δὲν μποροῦν νὰ μὴ δοῦν καὶ δὲν ἀποφεύγουν νὰ σημειώσουν, ἴσως μὲ τολμηρῆ γιὰ τὰ μέτρα τοὺς ἔμφαση, ὅτι Ἀλέξανδρος καὶ Ἀριστοτέλης “ἦταν ἰδιοσυγκρασίες διαφοροτικῆς καὶ δυσπροσάρμοστες”, ὅτι “ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε μᾶλλον τὴν διάθεση νὰ κάμψει παρὰ νὰ ἐξάψει τὸ φλογερὸ πνεῦμα τοῦ Ἀλέξανδρου”, ὅτι “ἀναμφισβήτητα ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία [τῆς ‘σχέσης’ τους] δὲν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα οὔτε τὴν παραμικρὴ διατήρηση οἰκειότητας στὸ μέλλον, ὅπως θὰ συνέβαινε ἂν εἶχε ἀναλάβει τὴν μόρφωση τοῦ Ἀλέξανδρου ὁ Πλάτων”: *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος*, τ. Γ’, ὁ.π., σ. 780–1.

⁵⁰² Πλάτωνος *Πολιτεία* 509b. Καὶ προηγουμένως, τὴν Μακεδονία δίδαξε ἀπὸ κοντὰ ὁ Εὐριπίδης. Φιλοξενούμενος τοῦ βασιλιᾶ Ἀρχέλαου, στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἔγραψε τὶς *Βάκχες*, ὅπου λέγεται πὼς ὁ Θεὸς “ὅταν εἶναι σὲ αὐτὸν ἐδῶ τὸν κόσμος, βρίσκεται συνάμα καὶ στὸν οὐρανὸ [...] ὅταν βρίσκεται στοὺς αἰθέρες, εἶναι ταυτόχρονα καὶ κάτω στὴ γῆ. Εἶναι αὐτὸς ὁ ὁποῖος, ἐνώνοντας τὴν γῆ μὲ τὸν οὐρανὸ —δηλαδὴ αὐτὰ ποὺ εἶναι κανονικὰ χωρισμένα— εἰσάγει τὸ ὑπερφυσικὸ στὴν καρδιά τῆς φύσης [...] φέρει σὲ αὐτὸν ἐδῶ τὸν κόσμος τὴν ἀποκάλυψη μιᾶς ἄλλης διάστασης τῆς ὑπαρξης, τὴν ἐμπειρία τοῦ ‘ἀλλοῦ’, τοῦ Ἄλλου Κόσμου, ποὺ εἶναι ἄμεσα

τὴν αἰώνια ὁμορφιὰ στὸν βίον τους, χωρὶς νὰ τὸ προσπαθοῦν, καὶ χωρὶς φόβο μήπως χάσουν ὅποιαδήποτε (νομίζουσαν ὡς) ἀσφάλειά τους, ἀκόμα καὶ τὴν πολιτισμική. Γι' αὐτὸ εἶναι λάθος νὰ θεωρεῖται περίπου πρόδρομος τῆς σημερινῆς 'πολυπολιτισμικότητας': ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε δυνατότητα νὰ ἐνισχύσει ἐλευθερία καὶ ἀκόμη κάποια θεμέλια γνήσιου νοήματος — ἀλλὰ ὁμόνοια πλήρη δὲν μπορούσε οὔτε νὰ ἔχει οὔτε νὰ δώσει. Ἀνοιγόταν στὴν Ἀνατολή καὶ ὅμως χωρὶς νὰ καταντάει στὴν χυδαιότητα καὶ βιο-μηχανία τῆς σημερινῆς 'παγκοσμιοποίησης', ἐπειδὴ τὸν ἐνδιέφερε πραγματικά καὶ ὄχι ὑποκριτικά ἢ ἴδια ἢ ἐνότητα τῶν ἀνθρώπων ὡς τέτοια, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ δὲν γνώριζε τὸ ὄνομα ποῦ θὰ ἐπέτρεπε γνήσια καὶ ὄχι αὐθαίρετη ἢ συμπτωματικὴ ἱεράρχηση ἀξιῶν καὶ πολιτισμῶν.

Δώδεκα χρονῶν ἔνοιωσε τὸν φόβο τοῦ ἀλόγου ἀπὸ τὴν τρομερὴ σκιά ποῦ ρίχνει ὁ ἑαυτός, ὅταν σταθεῖ ἀνάμεσα στὸν Θεὸ καὶ τὸν κόσμον καὶ ἔχει τὸ Φῶς ἀπὸ πίσω του. Ἦταν πράγματι μεγάλος, ἐπειδὴ πῆρε πόλη ἀνύπαρκτη καὶ ἀνάγκασε τὸ τίποτα νὰ ἀφήσει τὸν ἑαυτό του. Οἱ λαοὶ τὸν ἀγάπησαν γιατί πολέμησε τὴν μεγάλη σκιά, τοῦ δόθηκε τὸ χάρισμα νὰ δεῖ στὸν κόσμον τὸ ἕνα ζωντανό, φοβισμένο ἀπὸ τὸ μῆδέν του.

“Στὴν προελληνικὴ βουδδιστικὴ τέχνη ὁ Βούδας ἀπεικονιζόταν μ' ἕνα κενό, ἕνα σύμβολο κατάλληλο γιὰ νὰ δείξει ἕνα ὄν ποῦ εἶχε ἐπιτύχει τὴν αὐτοεξάλειψη μὲ τὸ νὰ κάνει τὴν ἐξοδὸ του στὴ Νιρβάνα. Ἡ ἑλληνικὴ τεχνοτροπία ἔφθασε στὴ Γανδάρα (πιθανῶς ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια) στοὺς πρώτους αἰῶνες

δεμένα μὲ τὸν κόσμον καὶ τὴν ζωὴ μας”: Βερνάν, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 302–4.

τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς [...] Σὰν ἐπακόλουθο, ὁ Βούδας ἔφθασε νὰ παριστάνεται στὴ Γανδάρα ἀνθρωπομορφικά, ἔχοντας μιὰ ὁμοιότητα μὲ τὸν ἐλληνικὸ Θεὸ Ἀπόλλωνα, καὶ μὲ τὴν ἐλληνικὴ αὐτὴ μορφή ἢ εἰκόνα τοῦ Βούδα μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν σχολὴ τῆς Μαχαγιάνα⁵⁰³ στὸ μακρινὸ τῆς ταξίδι πέρα ἀπὸ τὸ Ἰνδοκοῦχ καὶ στὶς στέπες τῆς ἀνατολικῆς Ἀσίας”.⁵⁰⁴

Τὸ εἶπε ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος, πὼς ἦταν ὁ Διογένης ἀλλὰ μ’ ἓνα διαφορετικὸ τρόπο. “Στὸ πρόσωπο ὅλης τῆς γῆς καὶ δὲν ἀκουμποῦσε στὴ γῆ”, μαρτυρεῖ τὸ βιβλίο τοῦ Δανιήλ.⁵⁰⁵ Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία ποῦ τὸ Βυζάντιο, “παρόλο ποῦ καυχιέται γιὰ τὶς ρωμαϊκὲς καταβολές του, δὲν ἀναζητεῖ σὲ ἓνα ρωμαῖο αὐτοκράτορα ἀλλὰ στὸν Ἀλέξανδρο τὸν ἀρχετυπικὸ ἥρωα τῶν ὀραμάτων του”.⁵⁰⁶

Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν “ἄρχισε νὰ προχωρᾷ πέρα ἀπὸ τὸ κλασικὸ μέτρο, στὸ χάος”,⁵⁰⁷ ἀλλὰ ἐγκατέλειψε τὸ γνωστὸ, πιθανὸ

⁵⁰³ Μαχαγιάνα σημαίνει “Μεγάλο Ὄχημα”. Ἀπὸ τὴν συνάντηση τῆς σχολῆς αὐτῆς μὲ τὸν Ταοῖσμο προήλθε ὁ βουδδισμὸς Ζέν.

⁵⁰⁴ Τρόνμπη, *Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ κληρονομίες τους*, ὅ.π., σ. 67.

⁵⁰⁵ Μετάφραση Θεοδοτίωνος, 8.5.

⁵⁰⁶ Μπέκ, *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, ὅ.π., σ. 205, μὲ ἀναφορὰ στὴν *Διήγηση τοῦ Ἀλέξανδρου*, “αὐτὴ τὴν μυθιστορηματικὴ ἀφήγηση τῶν κατορθωμάτων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ποῦ ἀπασχολεῖ κάθε τόσο τὸ Βυζάντιο γιὰ χίλια χρόνια.”

⁵⁰⁷ Τσάκωνας, *Εἰσαγωγή εἰς τὸν Νέον Ἑλληνισμόν*, Ἀθήνα 1958, σ. 71.

καὶ ἐφικτὸ διασχίζοντας τὸ χάος μὲ λογικὴ τῆς πολιτείας του τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς προσευχῆς γιὰ μιὰ ὁμόνοια καὶ φιλία ποὺ θὰ δινόταν πέντε αἰῶνες μετὰ στὸν Κωνσταντῖνο.

“Γιὰ δύο λόγους ὑποχρεώθηκα νὰ κάνω ὅλα ὅσα ἔκανα, κι ἔχω γι’ αὐτὸ φυσικὸ μου μάρτυρα τὸν Θεό, τὸν Βοηθὸ στὰ ἔργα μου καὶ Σωτῆρα τοῦ παντός. Πρῶτα, γιὰ νὰ ἐνώσω σὲ μία καὶ κοινὴ φυγὴ ὅλων τῶν ἐθνῶν τὶς ὁρμὲς γιὰ τὸν Θεό, κι ἔχοντας ἔπειτα προθυμία νὰ ἀποκαταστήσω καὶ νὰ συναρμόσω [...] τὸ σῶμα τῆς Οἰκουμένης, ποὺ εἶναι κοινὴ γιὰ ὅλους μας [...] Ἄνοιξτε, λοιπόν, εἰρηνεύοντας μεταξὺ σας, τὸν δρόμο τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ μὲ τὶς διαμάχες τὸν ἀποκλείσατε, καὶ δώστε νὰ γίνει ὅσο πιὸ γρήγορα, ἐσεῖς καὶ μαζί σας ὅλοι οἱ λαοί, νὰ δοῦν καλὰ καὶ νὰ χαροῦν, νὰ φτιάξουν ὕμνους στὸν Θεὸ καὶ νὰ τὸν εὐχαριστήσουν γιὰ τὴν κοινὴ ὅλων ὁμόνοια καὶ ἐλευθερία”.⁵⁰⁸

ΑΝ οἱ ἀρχαῖοι δὲν πίστευαν σὲ τίποτα πιὸ ζωντανὸ ἀπὸ ἰδεολογίες, ἂν δὲν εἶχαν ποτέ ἀντικρύσει, ὅπως ὁ Ἡσαΐας, *σωματούμενον Θεόν*, ἄρα ὡς ἰδεολογία ἀνέπτυξαν καὶ τὴν πίστη στὸν Χριστό, ὥστε ἐπιβάλλεται νὰ δεχθοῦμε τὸ περισσότερο ἄτοπο, ὅτι καὶ οἱ πρῶτοι γέροντες, μάρτυρες καὶ ἅγιοι τῆς χριστιανοσύνης δὲν εἶχαν παρὰ μόνον ἰδεολογικὴ τὴν δύναμή τους, καὶ τὸ ἴδιο μέχρι σήμερα ζοῦμε καὶ πεθαίνουμε γιὰ μιὰ ἰδεολογία... Σωστὰ ἐδῶ ὁ Σέλλινγκ εἰδοποιεῖ ὅτι “ἂν ἡ εἰδωλολα-

⁵⁰⁸ Μ. Κωνσταντῖνος, *Ἐπιστολὴ στὸν ἐπίσκοπο Ἀλεξανδρείας καὶ τὸν Ἄρειο* — παραθέτει ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, *Βίος Κωνσταντίνου*, βιβλ. 2, κεφ. 64, ἐν. 1, κεφ. 72, ἐν. 3.

τρεία είναι μιὰ σκόπιμη ἀπάτη [ἢ ἔστω τελείως ἀσυνείδητη αὐταπάτη], μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὀφείλουμε νὰ ἀντιμετωπίζουμε καὶ τὸν χριστιανισμό”,⁵⁰⁹ καὶ θυμίζει πόσο κοινὸς τόπος ἦταν ἡ δυνατότητα θείας ὄρασης, γιὰ παράδειγμα στὴν προτροπὴ τοῦ Σωκράτη, “μὴ περιμένεις μέχρι νὰ δεῖς τὶς μορφές τῶν Θεῶν, ἀλλὰ ἀπὸ τώρα νὰ τοὺς σέβῃσαι καὶ νὰ τοὺς τιμᾷς, ἀρκούμενος στὶς εὐεργεσίες τοὺς ποὺ ἤδη βλέπεις”.⁵¹⁰ Συνετὰ ὁ Αὐγουστῖνος, ὅπως οἱ Καππαδόκες, ὄχι μόνο δὲν συκοφαντεῖ ἀλλὰ καὶ ἐπικαλεῖται τὴν σχετικὴ πείρα τῆς ἀρχαίας σκέψης: “ἡ ὄραση τοῦ Θεοῦ εἶναι ὄραση τόσο μεγάλης ὁμορφιᾶς καὶ ἀξίζει τόσο μεγάλο ἔρωτα, ὥστε ὁ Πλωτῖνος δὲν διστάζει νὰ πεῖ ὅτι αὐτὸς ποὺ ἀπολαμβάνει ὁποιαδήποτε ἄλλα ἀγαθὰ, ἀκόμη καὶ σὲ ἀφθονία, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴν ὄραση αὐτὴ, εἶναι ὁ πιὸ δυστυχισμένος”.⁵¹¹

Ὁ Ἄναξ θὰ δήλωνε χωρὶς νὰ κρύβει καὶ θὰ ἔκρυβε χωρὶς νὰ δηλώνει: ἡ Σημασία θὰ ἦταν πιὸ ἀνύπαρκτη ἀπ’ ὅσο στοὺς Σκύθες, δὲν θὰ γραφόταν ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσσεια, οὔτε θὰ εἶχε τὴν ὅποια ἰσχὺ εἶχε τὸ πάνθεον, δὲν θὰ προέκυπταν οἱ σχετικοὶ ἐθιμισμοὶ καὶ δὲν θὰ ἔκανε ἡ φιλοσοφία τὴν κριτικὴ τὴν ὅποια ἔκανε, ἂν ποτέ κανεῖς δὲν εἶχε δεῖ μιὰ μορφή καὶ τὴν μιὰ αὐτὴ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες, ἂν οἱ Θεοὶ συνιστοῦσαν ἀπλῶς

⁵⁰⁹ Σέλλινγκ, *Φιλοσοφία τῆς Ἀποκαλύψεως*, ὁ.π., σ. 280.

⁵¹⁰ Ξενοφῶντος, *Ἀπομνημονεύματα*, βιβλ. 4, κεφ. 3, ἐν. 13· Σέλλινγκ, ὁ.π., σ. 334.

⁵¹¹ Αὐγουστῖνος, *Πολιτεία τοῦ Θεοῦ*, βιβλ. 10, κεφ. 16, *PL* 41, 293–4· πρβλ. Πλωτίνου, *Ἐννεάδες* 1, κεφ. 6, ἐν. 7.

έγχώρια ἢ εἰσαγόμενη ἰδεολογία, δὲν θὰ εἶχε κἄν ὑπάρξει ἢ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὅπως τὴν γνωρίζουμε.

Η ΓΛΩΣΣΑ δὲν πέφτει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ὅπως ἡ βροχὴ, οὔτε κατασκευάζεται στὸ ἐργαστήριο, φύεται αὐθόρμητα στὴν ὀλόκληρη ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὴν μιλοῦν, “εἶναι ἡ ἀρχέγονη ποίηση, ὅπου ἓνας λαὸς ποιεῖ τὸ εἶναι”.⁵¹² Ἡ ψυχὴ πηγάζει τὴν γλῶσσα ἀπὸ διάσταση ποὺ ὑπερβαίνει ὁποιαδήποτε συμβολιστικὴ λειτουργία. Ἡ ριζικὴ ταύτιση τοῦ διὰ στὸ ὄνομα τοῦ Δία, μετέφερε τὸν Θεὸ σὲ ὅλες τὶς λέξεις ποὺ φανερώνουν δίοδο καὶ αἰτία καὶ μετέφερε ὅλες τὶς διόδους καὶ αἰτίες στὸν Δία. Ἡ δίοδος καὶ διάβαση ἐνώνεται καὶ γλωσσικὰ μὲ τὴν ἀθανασία, καὶ αὐτὴν ὡς πέρασμα μέσα στὸν ἴδιο τὸν Θεό. Ὁ Ἑρμῆς, ὁδηγὸς τῶν ψυχῶν στὴν ἄλλη ζωὴ, ὀνομάζεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο *διάκτορ*.⁵¹³ Περίπου σὰν νὰ λέγαμε σήμερα ἀντὶ γιὰ διάβαση καὶ διαβαίνω *θεάβαση* καὶ *θεαβαίνω*. Ἔτσι ἐνωμένες μὲ τὸν Θεὸ φανερώνονταν στὴν ἴδια τὴν σύσταση τῆς γλώσσας οἱ κινήσεις τῆς ζωῆς καὶ διάβασης. Καὶ δὲν ἔλεγαν κἄν “*βρέχει ἢ βροντᾶ*, ἀλλὰ *ὁ Δίας βρέχει, ὁ Δίας βροντᾶ*”.⁵¹⁴ Ἀκόμη καὶ στὸν ἄδη βασιλεύει *καταχθόνιος Ζεὺς*.⁵¹⁵ “*Οἱ θνητοὶ κατοικοῦν*

⁵¹² Χάιντεγκερ, *Εἰσαγωγή στὴ Μεταφυσικὴ*, ὅ.π., σ. 205.

⁵¹³ *Ἰλιάδα* Β 103 κ.ἄ.

⁵¹⁴ Φλασελιέρ, *Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ὅ.π., σ. 238.

⁵¹⁵ *Ἰλιάδα* Ι 457.

σέ *ἄπειρη γῆ*”, δηλώνει ὁ ὁμηρικὸς Ποσειδῶν.⁵¹⁶ “Ὁ κόσμος εἶναι κατοικία τῶν Θεῶν”, ἀναγνωρίζει ἡ ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ.⁵¹⁷

“Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ ἀντιληφθεῖ κανεὶς, θὰ παρομοίαζα κάπως τὸ ὄνομα τοῦ Δία μὲ ἓνα λόγο τὸν ὁποῖο διαιροῦμε καὶ χρησιμοποιοῦμε ἄλλοι τὸ ἓνα μέρος του καὶ ἄλλοι τὸ ἄλλο, γιατί ἄλλοι τὸν ἀποκαλοῦν Ζῆνα καὶ ἄλλοι Δία, τὰ ὁποῖα ὅταν συνδέονται σὲ ἓνα, φανερώνουν ποιὰ εἶναι ἡ φύση τοῦ Θεοῦ [...] Γιατὶ δὲν ὑπάρχει οὔτε γιὰ μᾶς οὔτε γιὰ ἄλλον κανένα καμμιά αἰτία τῆς ζωῆς μεγαλύτερη ἀπὸ τὸν ἄρχοντα καὶ βασιλιᾶ ὄλων. Συμβαίνει λοιπὸν σωστὰ νὰ ὀνομάζεται ὁ Θεὸς αὐτὸς πὼς εἶναι γιὰ τὸν ὁποῖο (δι’ ὃν) ζωὴ ἔχουν διαρκῶς ὅλα ὅσα ζοῦν (ζῆν ἀεὶ πᾶσι τοῖς ζῶσιν ὑπάρχει), κι ἔχει χρησιμοποιοθεῖ, ὅπως λέω, ἂν καὶ εἶναι ἓνα τὸ ὄνομά του, χωρισμένο, ὡς Δίας καὶ Ζεῦς”.⁵¹⁸

Ἔτσι γίνεται καλύτερα ἀντιληπτὴ ἡ ἱερότητα τῶν φυσικῶν δυνάμεων (κυριώτερα τῶν ἀκουστῶν, βροχῆς, ἀέρα, κλπ), καὶ ὄλων ὅσα συμβαίνουν χωρὶς μεσολάβηση τῆς ἀνθρώπινης ἀπόφασης, σχεδὸν εἰσβάλλοντας στὸν ἀνθρώπινο βίον γιὰ νὰ ἀνακοινώσουν τὴν Θεότητα. Σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα ἡ ὄραση εἶναι θεῖο χάρισμα ἐπειδὴ μὲ τὴν συνδρομὴ τῆς ὁ ἀνθρώπος ἔφθασε στὴν φιλοσοφία καὶ διαπίστωσε τὴν συγγένειά του μὲ

⁵¹⁶ *Ἰλιάδα* Η 446· πρβλ. τὸ ἀπ. 28 τοῦ Ξενοφάνη.

⁵¹⁷ *Κόσμος ἐστὶν οἰκητήριον Θεῶν*: Ἀχιλλεὺς Τάτιος, *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Ἀράτου φαινόμενα*, PG 19, 945.

⁵¹⁸ Πλάτων, *Κρατύλος* 396a–b.

τὸν Θεό. Τὸ ἴδιο ἢ ἀκοή καὶ ἡ ὁμιλία εἶναι δυνάμεις ποὺ προσκαλοῦν τὴν ψυχὴ νὰ ἐγείρεται.⁵¹⁹

“Ἄν καὶ εἶναι ἕνας, ἔχει ὅμως πολλὰ ὀνόματα, τὰ ὁποῖα τοῦ δίνουμε ἀπὸ τὰ ἔργα του ποὺ διαρκῶς ζωοποιεῖ σὲ μᾶς. Τὸν ὀνομάζουμε λοιπὸν Ζῆνα καὶ Δία, χρησιμοποιῶντας τὰ ὀνόματα παραλλήλως, σὰν νὰ λέγαμε ταυτόχρονα γιὰ ποιὸν ζοῦμε (δι’ ὃν ζῶμεν) [...] Συνοφίζοντας, λοιπὸν, εἶναι οὐράνιος καὶ χθόνιος, κι ἔχει τὸ ὄνομα κάθε φύσης καὶ καθενὸς ποὺ συμβαίνει, γιατί ὁ Ἰδιος εἶναι ἡ αἰτία ὅλων”.⁵²⁰

Η ΘΕΣΜΙΖΟΜΕΝΗ πίστη δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει καίρια σημασία, ἐνῶ ἢ κατ’ ἀρχὴν ζωντανὴ οἰκειότητα μὲ τὸν Θεὸ ἐμπόδιζε τὴν ἀναγνώριση τῆς συνείδησης ὡς ὑπόχρεης, ὅπου βρίσκει τὴν ἀφορμὴ τῆς ἡ κυριαρχία τοῦ θρησκευτικοῦ τυπικοῦ. Μὲ τὴν πείρα τῆς Βυζαντινῆς τέχνης δὲν εἶναι δύσκολο γιὰ ἕναν Ὀρθόδοξο νὰ βεβαιωθεῖ πραγματικὰ γι’ αὐτὸ ποὺ ἡ εὐαισθησία καὶ εὐφυΐα τοῦ Φλωμπέρ μαντεύει, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ τέχνη δὲν ἦταν τέχνη· ἦταν ἡ ριζικὴ συγκρότηση ἐνὸς ὀλόκληρου λαοῦ, μιᾶς ὀλόκληρης φυλῆς, τῆς ἴδιας τῆς χώρας,⁵²¹ — καὶ σὲ κόσμο ὅπου ἡ Ἀθηνᾶ μποροῦσε νὰ συνεννοεῖται μὲ τὸν

⁵¹⁹ Βλ. τὸν *Τίμαιο* 47a–c. Συνάρτηση ἀκοῆς καὶ μάθησης βλ. εἰς Ἀριστοτέλους, *Μεταφυσικά Α’*, 980b.

⁵²⁰ Ἄωνόμου, *Περὶ κόσμου*, φερόμενο ὡς ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, 401a.

⁵²¹ Φλωμπέρ, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., σ. 77.

Ὀδυσσέα γὰ τὸν Ὀδυσσέα καὶ ὄλα, τί ἐντολὲς θὰ ἐπέβαλε μιὰ θρησκεία — τί ἐντολὲς ἔχουμε ἐμεῖς;

Ὁ ἡγέτης ποὺ ἀνανέωσε τὸν Παρθενῶνα, ὁ ἴδιος εἶπε “ἄνδρες αὐτὰ ἐκτήσαντο”,⁵²² κι ὁ Ἀχιλλέας ἀκόμα πιὸ πρὶν ἔλεγε “ἐγὼ πολὺ προσπάθησα”, “οἱ γιοὶ τῶν Ἀχαιῶν μοῦ τὸ ἔδωσαν”, “τὰ δικά μου χέρια κυβερνᾶνε τὸν πόλεμο”.⁵²³ Ἡ εὐσέβειά τους ἦταν ὕμνος στὴν ἴδια τὴν οἰκειότητα τοῦ Θεοῦ, στὴν ἐλευθερία τῆς ἐνότητας μαζί Του, θεανθρώπινης φύσης ἀλλὰ καὶ συνύπαρξης καὶ συμπολιτείας — ὕμνος ὁ ὁποῖος σὲ ὦρες ἐγκατάλειψης ἔφθανε στὴν τραγικὴ ἀπορία.

⁵²² Θουκυδίδης, *Ἱστοριῶν* 2.43.1.

⁵²³ *Ἰλιάδα* A 162–5.

Μετάβαση

ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ τοῦ πανθέου ξεθώριαζαν καὶ ἡ παλιὰ θρησκευτικότητα κατέρρευε στοὺς τύπους μιᾶς εὐλάβειας ποὺ ὅμως δὲν ἔγινε ποτέ καθαρά τυπική. Ὁ τύπος ἀφοροῦσε διαρκῶς λιγώτερο τὸ ἴδιο τὸ πάνθεον, μὲ τὴν οὐσία νὰ μετατίθεται σὲ παράλληλη βαθύτερη γνώση, ἡ ὁποία περιεῖχε τὸ παρερχόμενο τῶν τελετῶν καὶ ὅλης τῆς θρησκείας, ὑπερβαίνοντας καὶ φανερώνοντάς το σὲ πιὸ πραγματικὴ σημασία του καὶ ἀκόμη ἄξιο ὡς ἓνα βαθμὸ στοὺς ἴδιους τοὺς δικούς του ὅρους, ἐνῶ ἤδη εἶχε στραφεῖ καὶ ψηλάφιζε αἰώνια βασιλεία παιδός,⁵²⁴ ὅπως τὴν ἔβλεπαν νὰ σαρκώνεται.

“Ἐχει γίνεи εἰκόνα τοῦ νοεροῦ, Θεὸς αἰσθητός, μέγιστος καὶ ἄριστος, κάλλιστος καὶ τελειότατος, ἓνας οὐρανὸς αὐτὸς ἐδῶ, γιὰτὶ εἶναι μονογενής”.⁵²⁵

⁵²⁴ Ἡράκλειτος, *DK* 52.

⁵²⁵ Πλάτων, *Τίμαιος* 92b.

ΜΕ ΤΟΝ ΠΑΡΜΕΝΙΔΗ για πρώτη φορά ή ελληνική σκέψη διαμορφώνει με ένταση μιὰ εικόνα τοῦ κόσμου ὡς ἐνσαρκώσεως τῆς θείας σοφίας, ἀνακτῶντας τὴν ἄπειρη⁵²⁶ ζάθει⁵²⁷ γῆ τῆς ἐπικῆς ποίησης σὲ νέα συνειδητότητα. Ἡ δὴλωση, *Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι*,⁵²⁸ δὲν καταργεῖ τὰ αἰσθητὰ ὡς τέτοια ἀλλὰ ἀποδίδει σωματικότητα στὸ νοεῖν: ὀτιδήποτε ὑπάρχει εἶναι ἔννοια καὶ κάθε ἔννοια σωματικὸ ὄν. Τίποτα τὸ ἐνδεχόμενο δὲν κινδυνεύει στὴν κοσμικὴ σφαῖρα, τὴν ὁποία συγκροτεῖ ἔνυλη σκέψη καὶ νοερὴ ὕλη διαρθρωμένη σὲ παντοτινὸ, φωτεινὸ καὶ πλήρη ὄργανισμὸ.

Τὸ *πέλειν* δὲν σημαίνει παλίντροπο μετοχὴ στὸ εἶναι καὶ τὸ μῆδέν.⁵²⁹ Τὰ μέλη δὲν παραχωροῦν τὴν θέση τους, ἀλλὰ βρίσκονται συμπαγῶς ἀρμοσμένα στὸ ὅλον. Κάθε τι μετέχει τοῦ Ἐνὸς καὶ εἶναι τὸ Ἔνα μέσα στὴν ταυτότητά του.⁵³⁰ ὅπου δὲν

⁵²⁶ *Ἰλιάδα* Η 446.

⁵²⁷ *Θεογονία*, στ. 300.

⁵²⁸ Παρμενίδης, *DK* 3, στ. 7. Για τὴν ταύτιση νοεῖν καὶ εἶναι πρβλ. ἐπίσης τὸ ἀπ. 8 (*ταῦτόν δ' ἐστὶ νοεῖν τε καὶ οὐνεκεν ἔστι νόημα. οὐ γὰρ ἄνευ τοῦ ἐόντος, ἐν ᾧ πεφρατισμένον ἐστίν, εὐρήσεις τὸ νοεῖν*), καὶ τὸ ἀπ. 6 (*χρὴ τὸ λέγειν τε νοεῖν τ' ἐὸν ἔμμεναι*).

⁵²⁹ Παρμενίδης, *DK* 6, στ. 15.

⁵³⁰ Δηλώνοντας ὅτι “ἐγὼ ἤμουν κάποτε ἀγόρι, κορίτσι, θάμνος, πουλὶ καὶ βουβὸ φάρι στὴ θάλασσα” (*DK* 117), ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀναγνωρίζει τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ ἰσότιμη μὲ ὅλα, ἐπειδὴ “ἀπὸ τὰ πολλὰ μεγάλωσε γιὰ νὰ εἶναι μόνον τὸ Ἔνα” (*DK* 17): σοφία καὶ ταπεινοφροσύνη ταυτίζονται στὴν ἀναγνώριση τοῦ ἐνὸς Πνεύματος ποῦ ὅλα

βρίσκεται τὸ ἴδιο, ἀναδύεται ἐπίσης ἐνιαῖο μέρος τοῦ ὅλου, δηλαδή ἡ ὕπαρξις δὲν θραύεται στὰ ὅρια, ἀλλὰ κάθε τι ὑφίσταται ἐσωστρεφῶς καὶ συνάπτεται αἰώνια στὸ ὅλον.⁵³¹ Τὸ Νόημα δὲν βρίσκεται μόνο στὴν πρόταση, ἀλλὰ ἐπίσης στὴν κάθε λέξη: μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναγνωρίζει ὁλόκληρο τὸ εἶναι στὸ πιὸ μικρὸ μέρος, ἐπειδὴ μικρὸ καὶ μεγάλο ἀπειρίζονται καὶ ταυτίζονται.

Στὸ ποίημα τοῦ Παρμενίδη δὲν ἀπομένει πραγματικὴ θέσις γιὰ τὸ μηδέν. Αὐτὸ ἐμφανίζεται μόνο στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, ὡς προῖον μεροληψίας⁵³² ἀνύπαρκτης στὴν πλησμονὴ τῆς ἀλήθειας.⁵³³ Τὸ γίγνεσθαι συνδέει μὲ τὴν ἀπώλεια ὅποιος παρασύρεται στὰ ὅριά του, ἀντὶ τοῦ Ἐνὸς βιώνοντας δικό του πέρασ. Ἡ συνείδηση αὐτὴ λογίζεται φρόνημα θανάτου καὶ ἄγνοια.⁵³⁴ Τὸ σοφὸν θεᾶται μόνο ἀκίνητη αἰώνια συνοχή,⁵³⁵

μοιράζονται ἀλλὰ δὲν ἔχει γίνεи συνειδητὴ ἢ συμφυῖα ψυχῆς καὶ σώματος καὶ ἡ ἀπόλυτη μοναδικότητα κάθε ἀνθρώπου. Ὅμως καὶ τὴν σκέψη τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ἐποπτεύει ὁ Ὅμηρος, ποτέ δὲν γίνεται ὑπερβολικὰ ἀπρόσωπη.

⁵³¹ Παρμενίδης, *DK* 8.

⁵³² Παρμενίδης, *DK* 2, στ. 13–14.

⁵³³ Παρμενίδης, *DK* 1, στ. 52.

⁵³⁴ “Οἱ ἄνθρωποι χάνονται ἐπειδὴ δὲν μποροῦν νὰ ἐνώσουν τὴν ἀρχὴ μὲ τὸ τέλος,” δηλώνει ὁ Ἀλκμαίων (*DK* 24, ἀπ. 2· πρβλ. Ἀριστοτέλους, *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* 338a). Ὁ Ἡράκλειτος δίνει ἔμφαση στὴν πρακτικὴ πλευρά: “γιὰ τοὺς Θεούς, πού ζοῦν σὲ μιὰ διαρκῆ θέα τοῦ ὄντος, τὰ πάντα, λέει ὁ Ἡράκλειτος, εἶναι ‘καλὰ καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια’: μόνο οἱ ἄνθρωποι οἱ συνυφασμένοι μὲ τὸ μηδέν, ‘ἄ μὲν

ένωμένο ὅπως εἶναι μὲ ὅλα, καὶ πέρα ἀπὸ ὅλα κεχωρισμένον,⁵³⁶ ὅπως φανερώνεται στὸ οὐράνιο παλάτι ὅπου προσκαλεῖται ὁ φιλόσοφος. Ὁ Θεὸς καὶ ὁ φωτισμένος ἄνθρωπος συνομιλοῦν ὑπεράνω τοῦ παντὸς καὶ παραμένοντας ἐνωμένοι μὲ ὅλα, ἀφοῦ τὸ ἐν πᾶν εἶναι θεῖος Λόγος, οἱ ἀθάνατες ὄντοέννοιες ποὺ συγκροτοῦν τὴν ὕπαρξη.

Ὁ ἔνσαρκος Λόγος τοῦ Παρμενίδη εἰσέφερε στὴν πλατωνικὴ καὶ τὶς νεοπλατωνικὲς προσλήψεις τῆς ὕπαρξης καὶ δι' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἄμεσα,⁵³⁷ στὸ ἐρμηνευτικὸ πλαίσιο τῆς χριστιανικῆς θεολογίας.⁵³⁸ Δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Λόγο τῆς χριστιανικῆς παράδοσης, ἐφόσον δὲν ἀναγνωρίζεται ὡς

ἄδικα ὑπειλήφασιν ἃ δὲ δίκαια' (ἀπ. 102) καὶ δὲν θά 'ξεραν κἄν τὸ ὄνομα τῆς Δίκης ἂν δὲν τοὺς ἀνάγκαζαν νὰ τὸ μάθουν αὐτὲς οἱ ἐκμηδενιστικὲς δυνάμεις τῆς Ὑβρεως καὶ τῆς Ἀδικίας ποὺ οἱ ἴδιοι φέρνουν μέσα τους καὶ ποὺ οἱ ἴδιοι ξαπλώνουν γύρω τους: 'Δίκης ὄνομα οὐκ ἂν ἤιδεσαν, εἰ ταῦτα (τὰ ἄδικα) μὴ ᾔην' (ἀπ. 23)" — Παπαϊωάννου, "Κόσμος καὶ ἱστορία", *Ἐποπτεία* 75, Ἰανουάριος 1983, σ. 10.

⁵³⁵ Παρμενίδης, *DK* 4 καὶ 5.

⁵³⁶ Πρβλ. Ἡρακλείτου *DK* 108, ἀπ' ὅπου συνάγεται πὼς ὁ Ἡράκλειτος προηγεῖται χρονολογικῶς τοῦ Παρμενίδη, ἢ ἀγνοοῦσε τὸ ἔργο του.

⁵³⁷ Ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, χρησιμοποιοῦν τὸν Παρμενίδη ἀπ' εὐθείας.

⁵³⁸ Πρβλ. τὸν Συμεών, *Ἡθικὸς* 3, *ΕΣΝΘ*, τ. 2, σ. 172, καὶ τὸν Ἀθανάσιο, *Περὶ ἐνανθρωπήσεως*, κεφ. 41, ἐν. 5· κεφ. 42, ἐν. 4· κεφ. 43, ἐν. 7.

ιδιαίτερο πρόσωπο, δὲν προέρχεται μέσα σὲ κοινωνία προσώπων, δὲν ἔχει ιδιαίτερη σχέση με τὸν ἄνθρωπο, οὔτε ὑπερβατικότητα ὡς πρὸς τὴν κτίση.

Πάνω ἀπ’ ὅλα, τὸ σύμπαν τοῦ Παρμενίδη ὑφίσταται τραυματικά, κυριολεκτικῶς κομματιάζοντας τὴν ἀθανασία, ἐφόσον τὰ μέρη δὲν διακρίνονται μόνο ὅπως μέλη ὀργανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ στὴν διάρκεια: ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος του κανένα μέρος δὲν συμπίπτει με τὸ ὅλον. Τί εἶδους ἀπειρία, παντοτινὴ ζωὴ καὶ ἀμετακίνητη οὐσία προϋποθέτει τὸ ἴδιο τὸ ἀντίθετό της, ἀνυπέβλητη περατότητα τῆς ὑπαρξῆς; Ὅπως συνοφίζει ὁ Πόππερ, “ὁ Παρμενίδης βλέπει τὴ ζωὴ σὲ ὅλη της τὴ ζεστασιά, τὴν κίνηση, τὴν ὁμορφιά καὶ τὴν ποίηση. Ἀλλὰ ἡ παγερὴ ἀλήθεια εἶναι ὁ θάνατος”.⁵³⁹ Καὶ ἀκόμη πιὸ παραστατικὰ ὁ ΜακΝάις:

“Καμμιά κίνηση, καμμιά ἀναπνοή, καμμιά προκοπή οὔτε λάθη, / Τίποτα δὲν ἀρχίζει, τίποτα δὲν τελειώνει, κανεὶς δὲν ἀγαπάει, κανεὶς δὲν πολεμάει, / Ὅλοι σου οἱ ἐχθροὶ εἶναι φίλοι καὶ ὅλες σου οἱ μέρες νύχτες”.⁵⁴⁰

⁵³⁹ Πόππερ, *Ὁ κόσμος τοῦ Παρμενίδη*, μτφρ. Κων. Πετρόπουλος, Ἀθήνα 2002, σ. 98.

⁵⁴⁰ Τὸ ποίημα ὀνομάζεται ‘Πολλαπλότητα’. Μεταφράζω ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο, ὅπως τὸ παραθέτει ὁ Sorabji, *Time, Creation and the Continuum*, London 2002², σ. 151.

Η ΘΕΙΑ ΓΝΩΣΗ στὸν Παρμενίδη ἴσως μοιάζει τελείως λογικιστική, ὅμως δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν οὐσία της ἢ μυθοπρεπῆς ἐκφορά της: ὅπως συμβαίνει μὲ κάθε φιλοσοφικὸ κείμενο μεγάλης λογοτεχνικῆς ἰσχύος, ἡ εἰδὴ του προκύπτει ἐσωτερικά, μορφώνοντας τὴν βιωματικὴ ἔνταση μὲ τὴν ὁποία ἡ ὅλη παιδεία τοῦ ἀνθρώπου συλλαμβάνει μιὰ συγκεκριμένη ἐνόραση ὡς ἀληθινή. Ὁ στοχαστὴς ποὺ ταύτιζε πλήρως νόηση καὶ ὑπαρξή, εἶχε ἐπίσης τὸ χάρισμα νὰ ὑπερβαίνει στὸν λόγο του τὴν ἀναιμία τῶν ἐπιχειρημάτων: ὁ Παρμενίδης δὲν εἶναι ἓνας ‘μεγαλοφυής’, ἡ δύναμή του γιὰ διανοητικὴ εἰκασία πραγματοποιεῖται μέσα στὴν ἐσωτερικὴ του βίωση τῆς πέρα ἀπὸ ἐπιχειρήματα ἄμεσης βέβαιης ἐνόρασης ὅτι αὐτὸς ἐδῶ ὁ ἔγχρονος κόσμος στὴν πραγματικότητά βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὸν χρόνον.

Ὁ Παρμενίδης συναισθάνεται πὼς ὁ θάνατος ἀπλῶς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξοντώνει τὴν πραγματικότητά. Τὸ βάθος ὅπου ἡ ἐνόραση αὐτὴ κυφορεῖται, προβαίνει ὡς ἡ ποιητικὴ οὐσία τοῦ ἔργου του, μὲ τὸν λογικισμὸ νὰ καταφέρει ἀπὸ τὴν πλευρά του ὅσο γίνεται πιὸ ἰσχυρὴ (καὶ ὄχι ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ ἐν τέλει) ἀντίρρηση σὲ ὅσους θὰ χρησιμοποιοῦσαν τὴν λογιστικὴ γιὰ νὰ ἀπορρίπτουν τὸ ἐνορατικὸ βίωμα ὑπάρξεως *θείας* ὥστε καὶ ἀκατάλυτης.

Ἐχει σημασία νὰ γίνεταί σαφὴς καὶ μὲ ἔμφαση ἡ οὐσία αὐτὴ στὴν σκέψη τοῦ Παρμενίδη, γιὰτὶ ἐδῶ βρίσκεται ἡ μεγάλη του δύναμη — καὶ ὄχι μόνον ἡ δική του: χάρη στὴ δύναμη αὐτὴ, ὅπως ἔχουμε δεῖ, ὑπῆρξε ὁ ἐκχριστιανισμὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐπιλύοντας τὸ παράδοξο ὄντος ἀθανάτου διαποτισμένου μὲ θάνατο, γιατρεύοντας ἔτσι τὴν πληγὴ τῆς ἀρχαίας ψυχῆς.

ΣΤΑ ΣΩΖΟΜΕΝΑ άποσπάσματα τοῦ Παρμενίδη δὲν θὰ ἐντοπιστεῖ ἀναφορὰ σὲ Θεὸ Δημιουργό, ὅμως τὸ Εἶναι ὡς τέτοιο δὲν διαθέτει δύναμη, ἐπομένως δὲν δημιουργεῖ. Τὸ Εἶναι ὑποστηρίζει ἀπεριόριστα καὶ ἀπαράλλακτα τὴν ὕπαρξη τῶν ὄντων ὡς ὄντων. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ εἴσοδος στὸ Εἶναι δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει στὸ ἴδιο τὴν αἰτία της, ἡ Ἑσιόδειος παράδοση προσέγγιζε τὴν ὕπαρξη ὡς γενεσιουργὸ γίνεσθαι, ἀναγκαστικὰ ἀφήνοντας τὴν θεμέλια ἀρχὴ τῆς δυναμικότητος ἀπόκρυφη στὸ πρωταρχικὸ Χάος. Ὁ Παρμενίδης ἀντικρῦζει τὸν χωροχρόνο πεπληρωμένο, ἀποκτῶντας ἔτσι προϋποθέσεις προσλήψεως τοῦ γίνεσθαι ὡς Εἶναι, πλησιάζοντας ἀρκετὰ στὴν πλατωνικὴ περιγραφή τοῦ κόσμου ὡς ἐν κινήσει αἰωνιότητος. Ὅμως ὁ Πλάτων μιλάει πιά καθαρὰ γιὰ προσωπικὸ Δημιουργό, καὶ δὲν ταυτίζει τὸ γίνεσθαι μὲ τὸ Εἶναι κατὰ κανένα τρόπο.

Ὅπως εἰπώθηκε, ὁ λογικισμὸς ἀνήκει σὲ δευτερεύουσα τάξη στὸ ποίημα τοῦ Παρμενίδη, μὲ τὴν κυριότητα νὰ βρῖσκεται στὴν ἐσωτερικὴ βίωση ἀναγκαιότητος τῆς ἀθανασίας καὶ στὴν ἀντίστοιχη ἱεροπρεπῆ ποιητικὴ ἐκφορά, ἡ ὁποία παρουσιάζει σὲ ἀπτὴ ζωντανὴ ὄντοτητα ὅ,τι διαφορετικὰ δὲν θὰ ἦταν παρὰ μόνον ἀφηρημένο καὶ ἀμφίβολο θεώρημα. Στὴν παρουσία αὐτὴ ἡ Θεὰ συνεισφέρει τὸν λογικισμὸ ρητὰ ἐπικαλούμενη τὴν πέρα τελείως ἀπὸ κάθε ἐπιχείρημα αὐθεντία της, καὶ ἀναγνωρίζοντας στὸν φιλόσοφο ἀποκλειστικὸ της συνομιλητὴ. Ἔτσι ἡ θεία σοφία ἐγείρει μαζὶ καὶ ὑποτάσσει τὸν λογικισμὸ σὲ μιὰ διάσταση γιὰ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος δὲν εἶναι ἰκανός: τὸ φαινομενικὰ αὐταρκες στοὺς δικούς του ὅρους εὐλογον, ἀκόμη καὶ αὐτὸ προσφέρεται στὸν ἄνθρωπο μόνον μέσα ἀπὸ τὴν μύησή του στὴν θεία συνείδηση, ὅπου ὑπάρχει καὶ ἀπ' ὅπου μεταδίδεται ὅλη ἡ ἀσφάλεια καὶ ἀλήθεια τῆς ὕπαρξης.

Ὁ Παρμενίδης δὲν προτείνει ‘μιὰ θεωρία’, περιγράφει κοινωνία τοῦ πιὸ σπάνιου μαζὶ καὶ αὐθεντικοῦ βιώματος, ἀπευθυνόμενος ἀποκλειστικά στὸν φιλόσοφο ὡς φίλο τοῦ Θεοῦ — ὅχι στὸν εὐαίσθητο, εὐφυῆ ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο ἀπὸ μνυόμενο στὴν ἀπόλυτη ἀξία τῆς ὑπαρξῆς, στὴν ἐνότητα, θειότητα καὶ ἀθανασία τῆς.

Σωστὰ λοιπὸν θὰ λέγαμε ὅτι προσωπικὸς δημιουργὸς μοιάζει νὰ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν Παρμενίδη, ἀλλὰ σχεδὸν τὸν ψηλαφίζει ἢ ταύτιση τοῦ γίγνεσθαι μὲ τὸ εἶναι, ἐφόσον συμβαίνει μέσα στὴν ταύτιση εἶναι τῶν ὄντων καὶ Νοήσεως τοῦ Θεοῦ. Στὸν Παρμενίδη ὁ κόσμος ἔχει προσωπικὴ τὴν σύσταση καὶ φύση του, ἔστω ἂν τὴν φύση αὐτὴ ὁ Θεὸς μοιάζει ἀπλῶς νὰ συμμερίζεται: νὰ μπορεῖ νὰ τὴν συμμερίζεται πράγματι, καὶ νὰ τὴν δημιουργεῖ, κατ’ οὐσίαν ταυτίζονται — ἡ κοσμικὴ ὑπαρξὴ εἶναι ἢ πιὸ κατάλληλη γιὰ τὴν θεία καὶ προσωπικὴ νόηση ὡς νόηση συστατικὴ τοῦ εἶναι, δηλαδὴ ἀποτελεῖ ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν ὑπαρξὴ, τὴν ὁποία καὶ μὴ-δημιουργὸς Θεὸς θὰ δημιουργοῦσε ἂν ἦταν δημιουργός.

Ἀλλά, ὅπως ἔχουμε δεῖ, ἡ ‘αἰώνια ἐπιστροφή’ τῶν ὄντων σημαίνει ἐπίσης ἀνακύκλωση τῆς ἴδιας τῆς πτώσης, μὲ τὸν ἄνθρωπο νὰ παραμένει αἰωνίως ἐξόριστος, ἀποσπῶντας κάποτε μιὰ χαρισματικὴ θεὰ τοῦ κόσμου, ἀπὸ τόσο ὕψος ἀκριβῶς, ὅσο χρειάζεται γιὰ τὸν θάνατο καὶ τὴν ἀνάσταση νὰ ταυτιστοῦν μόνιμα καὶ ἀναγκαῖα.⁵⁴¹

⁵⁴¹ Πρβλ. τὸν Πατρῶνο, *Ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἰησοῦ*, ὁ.π., σ. 267.

Ἡ χριστιανικὴ σκέψη ἀνακάλυπτε στὸν Παρμενίδη δίψα γιὰ φιλία μὲ τὸν Θεὸ καὶ γιὰ τὴν ἀθανασία ὑπαρξῆς ἱερῆς, διαποτισμένης μέχρι ταυτίσεως ἀπὸ τὴν θεία σκέψη. Στὸ αἶτημα αὐτὸ εἶχε νὰ ἀνταποκριθεῖ ἐπιλύοντας τὰ παράδοξα ποὺ βασάνιζαν, καθαρίζοντας τὸ μέλαν ὕδωρ τοῦ μερισμοῦ τῆς ἀθανασίας — διαιώνισης τοῦ εἶναι μὲ τίμημα εἰρωνικὰ ἰσοδύναμο τὴν διαιώνιση τοῦ μηδενός.

Στὸν βαθμὸ ποὺ ὁ Παρμενίδης ἀρνεῖται πρωταρχικὴ ὑπαρξη τοῦ μηδενός, στὰ ὄντα ἀναγνωρίζοντας νοήματα ἔνσαρκα, θεῖα, λίαν καλὰ, μποροῦσε νὰ ἐνταχθεῖ καὶ πλήρως στὴν χριστιανικὴ σκέψη. Οἱ ἐπιγνώσεις αὐτὲς εἶναι τόσο σημαντικές, ὥστε καὶ ὁ Πλάτων μόνο μὲ πολὺ σεβασμὸ ἀποφάσισε νὰ ἀσκήσει κριτικὴ: “ὁ Παρμενίδης μοῦ φαίνεται πὼς εἶναι αὐτὸ ποὺ ἔλεγε ὁ Ὅμηρος, ‘σεβαστὸς γιὰ μένα’ μαζὶ ‘καὶ τρομερός’.”⁵⁴² Ὅμως ἡ εἰκόνα του δὲν παύει νὰ ἐμποδίζει, μὴ ἔχοντας πραγματικὴ θέση οὔτε γιὰ θάνατο οὔτε γιὰ σωτηρία.⁵⁴³ Φωτισμὸς ὑπάρχει στὴν ἐνόραση τοῦ Παρμενίδη, ἀνάσταση ὅμως ὄχι.

Καθαρὴ, βέβαιη καὶ πλήρης ἐπίγνωση τοῦ φωτισμοῦ, καὶ αὐτοῦ ἐνωμένου μὲ τὴν ἀνάσταση ὡς ὀριστικὴ διάβαση μαζὶ

⁵⁴² Πλάτωνος *Θεαίτητος* 183e.

⁵⁴³ Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης *Κατὰ Ἐὐνομίου*, βιβλ. 3, κεφ. 7, ἐν. 63, καὶ Μάρκου Αὐρηλίου *Τὰ εἰς ἑαυτὸν*, βιβλ. 2, κεφ., 14, ἐν. 2: “τὰ πάντα εἶναι αἰώνια, ὁμοειδῆ καὶ ἀνακυκλούμενα, καὶ δὲν ἔχει καμμιά διαφορά εἴτε σὲ ἑκατὸ χρόνια ἢ σὲ διακόσια ἢ στὸν ἄπειρο χρόνον, τῆς ἴδιας διάρκειας θὰ τὰ δεῖ κανεῖς.”

καί κρίση, αναπτύσσεται για πρώτη φορά στην έλληνική γραμματεία με τόν Πλάτωνα.

“ΘΑ ΔΙΑΒΟΥΜΕ καλὰ τὸ ποτάμι τῆς λήθης καὶ δὲν θὰ μιά-
νουμε τὴν ψυχὴ μας”, εἰδοποιεῖ ὁ Πλάτων,⁵⁴⁴ περιγράφοντας
τὴν πορεία μέσα ἀπὸ τὴν Ἀνάγκη, σὲ δεινὸ πνῆγος καὶ καῦμα,
ὡς τὸ πεδίο τῆς Λησμονιᾶς καὶ τοῦ Ἀμέλητα ποταμοῦ.⁵⁴⁵ Ἀνα-
γκαῖο γιὰ ὅλους νὰ πιοῦν νερὸ τῆς Λησμονιᾶς, ἀλλὰ ὅσοι στε-
ροῦνται κάθε σωτήριου φρονήματος περνᾶνε τὸ μέτρο μηδενί-
ζοντας τὴν δυνατότητα νὰ ἀνακτήσουν τὴν φύση τους.

“Τῆς Ἄρνης τὸ βουνό [...] τῆς Ἀρνησιᾶς ἢ βρύση”, καὶ ἡ
“Ἄλησμονιά, ἓνα λιβάδι ποὺ ἔχει τὸ λησμοβότανο”,⁵⁴⁶ εἶναι
σημερινές παραδόσεις ριζωμένες στὴν ἀρχαία συνείδηση τοῦ
βίου ὡς μύθεως: θανάτου καὶ ὑπερνικήσεως τοῦ θανάτου,
εἰσόδου στὴν θεία σκέψη καὶ ἐξόδου ἀπὸ τοὺς κύκλους τῆς
Ἀνάγκης.

Ὁ ὀρφικὸς συμβολισμὸς συνοψίζει πολλὰ, φανερόντας
προϋποθέσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Πλάτωνα, καὶ ἀκόμη ἀποδεικνύο-
ντας ὅτι πρόκειται γιὰ κοινωνικὲς ἐπιγνώσεις: ἀνάμεσα στὸν
σοφὸ καὶ τὸ πλῆθος δὲν παρεμβάλλεται ἀβυσσαλέο χάσμα,
ὥστε καὶ οἱ συχνές ἐπικρίσεις τῶν ‘πολλῶν’ ἀπὸ τοὺς φιλόσο-

⁵⁴⁴ Πλάτων, *Πολιτεία* 621e.

⁵⁴⁵ *Ὁ.π.*, 620e–621a.

⁵⁴⁶ Βλ. τὴν παράδοση 982, εἰς Ν. Πολίτου, *Παραδόσεις, Ἀθήνα*
1904, σ. 612.

φους δὲν περιγράφουν μιὰ κατάσταση περισσότερο ἀπ’ ὅσο προφυλάσσουν ἀπὸ ἓνα ἐνδεχόμενο.

“Θὰ βρεῖς στὰ δώματα τοῦ ἄδη, ἀριστερά, κρήνη / καὶ πλάι της νὰ ἔχει σταθεῖ κυπαρίσσι λευκό· / στὴν κρήνη αὐτὴ οὔτε νὰ πλησιάσεις. Θὰ βρεῖς ἀπὸ ἄλλη, τὴν λίμνη τῆς Μνημοσύνης, / δροσερὸ νερὸ νὰ πηγάζει, ἀλλὰ εἶναι φύλακες μπροστά. / Νὰ πεῖς: *Τῆς γῆς εἶμαι παιδὶ καὶ τοῦ γεμάτου ἄστρα οὐρανοῦ, / ὥστόσο ἡ γενιά μου εἶναι θεϊκὴ, καὶ σεῖς οἱ ἴδιοι τὸ γνωρίζετε· / ἀλλὰ διψῶ πολὺ καὶ χάνομαι· / Γρήγορα! δώστε μου πιὰ δροσερὸ νερὸ ποὺ ἀναβλύζει ἀπὸ τὴν λίμνη τῆς Μνημοσύνης. / Κι ἐκεῖνοι θὰ σοῦ δώσουν νὰ πιεῖς ἀπὸ τὴν θεία κρήνη, / καὶ τότε θὰ ζήσεις μαζί με τοὺς ἄλλους ἥρωες*”. “Ἐγίνες Θεὸς ἀπὸ ἄνθρωπος ποὺ ἦσουν”.⁵⁴⁷

Σταδιακὰ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ κοινωνία ἀναγνώριζε τὴν ὑπαρξὴ νὰ περιέχει τὴν θνητὴ ζωὴ, τὴν ἀθάνατη ζωὴ, τὸν ἄδη ὡς ὀριστικὸ πέρασμα στὶς πολλὲς μονές τῆς αἰωνιότητος, τὴν κόλαση ὡς παραφροσύνη, περίπου–ὑπαρξὴ, ἐφόσον δὲν ἔχει Λόγο νὰ ὑπάρχει, ὥστε ὁ ἀνέραστος ἄνθρωπος “ὅπως ἐδῶ ἔτσι κι ἐκεῖ (στὴν ἄλλη ζωὴ) θὰ συναναστρέφεται μὲ σκιές”.⁵⁴⁸

⁵⁴⁷ Ὀρφικά, DK 17 καὶ 20. Πρβλ. τὸν Πλάτωνα (*Πολιτεία* 618a κ.έ., *Φαίδων* 81a κ.έ., *Τίμαιος* 89e κ.έ., *Γοργίας* 492e κ.έ.), καὶ τὸν Γρηγόριο Νύσσης (*Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 108).

⁵⁴⁸ Πλωτίνου *Ἐννεάδες* 1, κεφ. 6, ἐν. 8. Τὸ ἴδιο ὁ Συμεών: “ἀπὸ σκοτάδι βγαίνοντας σὲ σκοτάδι θὰ πάει” (*Ἕρμης Α΄*, στ. 87), “θὰ κατοικήσεις στὸ σῶμα ὅπως σὲ πιθάρη / μετὰ τὴν ἀνάσταση ὅπως καὶ πρὶν” (*Ἕρμης Ν΄*, στ. 260–1). Πρβλ. τὸν Πλάτωνα (*Θεαίτητος* 176a–177a): “δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ χαθεῖ τὸ κακὸ [...] ἀλλὰ οὔτε καὶ

“Ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἀθάνατη, δὲν ἔχει ἄλλη ἀποφυγὴ τῶν κακῶν καὶ σωτηρία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ γίνῃ ὅσο πιὸ ἐνάρετη καὶ σοφὴ μπορεῖ. Γιατὶ ἡ ψυχὴ κατεβαίνει στὸν ἅδη χωρὶς νὰ ἔχει τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παιδεῖα καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς, τὰ ὁποῖα λέγεται πὼς ὠφελοῦν ἢ βλάπτουν πάρα πολὺ ὅποιον πέθανε, ἤδη μὲν ἀρχίζει τὴν πορεία του ἐκεῖ. Κι αὐτὸ πὸν λέγεται εἶναι, ὅτι ὅταν καθέννας πεθαίνει, τὸ πνεῦμα πὸν τὸν πρόσεχε ὅσο ζοῦσε, προσπαθεῖ νὰ τὸν ὀδηγήσει σὲ κάποιον συγκεκριμένο τόπο, ὅπου πρέπει νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ νὰ κριθοῦν οἱ ψυχὲς γιὰ νὰ προχωρήσουν στὸν ἅδη, μὲ ἀρχηγό τους νὰ τοὺς ὀδηγεῖ ἐκεῖνον πὸν ἔχει διαταχθεῖ νὰ τοὺς πάει ἀπὸ ἐδῶ ἐκεῖ [...] Ἡ πορεία αὐτὴ δὲν εἶναι ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Τήλεφος τοῦ Αἰσχύλου, γιατί λέει πὼς μία καὶ ἀπλὴ ὁδὸς πηγαίνει στὸν ἅδη. Ὅμως δὲν μοῦ φαίνεται πὼς εἶναι μία οὔτε ἀπλὴ, γιατί τότε δὲν θὰ χρειαζόταν οὔτε ὀδηγούς, γιατί κανεὶς δὲν θὰ κινδύνευε καθόλου νὰ χάσει τὸν δρόμο, ἂν ἦταν μόνο ἓνας ὁ δρόμος, ἀλλὰ φαίνεται σὲ πολλὰ σημεῖα νὰ χωρίζεται καὶ νὰ ἔχει πολλὰς τριόδους [...] Ἡ ψυχὴ πὸν ἔχει ἀποκτήσει τάξη καὶ σοφία, ἀκολουθεῖ καὶ δὲν ἀγνοεῖ τί συμβαίνει, ἐνῶ ἐκεῖνη πὸν ἔχει συγκεντρωμένη στὸ σῶμα τὴν ἐπιθυμία τῆς [...] γύρω ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἀπὸ τὸν ὄρατὸ τόπο ἔχοντας τὴν φροντίδα τῆς πάρα πολὺ ὅσο ζοῦσε, ἀφοῦ φέρει μεγάλη ἀντίσταση καὶ ὑποφέρει πολλὰ, μὲν πὸν σύρε-

νὰ ἔχει τὴν διαμονὴ του ἀνάμεσα στοὺς Θεούς [...] Ἄν ὅμως τοὺς ποῦμε, ὅτι χωρὶς νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴν κακία τους δὲν θὰ τοὺς δεχτεῖ ὅταν πεθάνουν ὁ τόπος ἐκεῖνος πὸν εἶναι καθαρὸς ἀπὸ κακία [...] κακοὶ ὅπως εἶναι καὶ πανοῦργοι θὰ τὰ ἀκούσουν αὐτὰ σὰν λόγια ἀνοήτων.”

ται και με βία από τὸ πνεῦμα ποὺ ἔχει διαταχθεῖ νὰ τὴν ὀδηγήσει. Κι ὅταν φθάσει ὅπου βρίσκονται οἱ ἄλλες ψυχές, ἂν εἶναι ἀκάθαρτη κι ἔχει καταπιαστεῖ με ἄδικους φόνους ἢ ὅτι-δήποτε παρόμοιο [...] ὅλοι τὴν ἀποφεύγουν καὶ τὴν ἀποστρέφονται, καὶ κανεὶς δὲν θέλει νὰ γίνῃ οὔτε σύντροφος οὔτε ὀδηγός της. Ἔτσι, περιπλανιέται ἄσκοπα τελείως, μέχρι νὰ συμπληρωθεῖ ὀρισμένος χρόνος, ὅποτε ἀναγκαῖα καταλήγει στὴν κατοικία ποὺ τῆς ταιριάζει. Ἡ ψυχὴ ποὺ ἔζησε με καθαρότητα καὶ μέτρο, καὶ τῆς δόθηκαν σύντροφοι καὶ ὀδηγοὶ Θεοί, ἔχει κι ἐκείνη κατοικήσει τὸν τόπο ποὺ τῆς ταιριάζει, καὶ εἶναι πολλοὶ καὶ θαυμαστοὶ οἱ τόποι τοῦ κόσμου...”⁵⁴⁹

⁵⁴⁹ Πλάτωνος *Φαίδων* 107c–108c.

Οἱ πλατωνικὲς Ἰδέες

Η ΜΕΤΟΧΗ τῶν ἀνθρώπων στὶς θεῖες δυνάμεις μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀναγνωρίζονται γένος Θεοῦ, καὶ ἡ διαρκῆς συνομιλία μὲ τὸ θεῖο μαζί καὶ ἀνθρώπινο πρόσωπο τῆς πατρικῆς Ἀρχῆς, εἶναι ὁ φυσικὸς χῶρος τῶν πλατωνικῶν Ἰδεῶν⁵⁵⁰ — ἀδύνατος, ἂν ἀντὶ γιὰ “πατέρα ἀνθρώπων ἐπίσης καὶ θεῶν”,⁵⁵¹ “ποιητὴ καὶ πατέρα αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ παντός”,⁵⁵² ὑπῆρχε φρικτὸ τέρας, εἴτε ἀπρόσωπη ‘μιὰ ἀνώτερη δύναμη’, ἢ καὶ ἀπλὴ ἀκαταληψία, κι ἂν ἡ στενὴ συνάφεια Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου δὲν ἀποκάλυπτε τὴν παρουσία τῶν Ἰδεῶν ἔνσαρκη, προσωπική, παιδαγωγική καὶ ἐρωτική.

“Τοὺς ὁμηρικοὺς θεοὺς δὲν τοὺς δημιούργησε κάποια ἡθικὴ τάση [...] [χάρη στὴν ζωντανὴ ἐγγύτητα τῆς θείας παρουσίας] ὁ ἀνθρώπος [ἀναγνωρίζει τὴν συγγενειὰ του μὲ τὸν Θεό, ὥστε

⁵⁵⁰ Βλ. Πλάτωνος *Συμπόσιον* 210d κ.έ.

⁵⁵¹ *Ἰλιάδα* Α 544, Δ 68, Ε 426 κ.ά., *Ἡσιόδου Θεογονία* 542 κ.ά.

⁵⁵² Πλάτων, *Τίμαιος* 28c.

οίκειοποιούμενος τὴν φύση του ὡς θεία φύση δὲν διστάζει καὶ νὰ] ἐξεικονίζει στοὺς θεοὺς τὸν ἑαυτὸ του σ' ὅλη του τὴν ποικιλία καὶ τὴν πολυμορφία, τὴν τροπὴ τοῦ νοῦ του, τὴν ἰδιοσυγκρασία του, ἀκόμη καὶ τὶς ἰδιοτροπίες του [...] Κάθε θεὸς καὶ θεὰ ἔχουν τοὺς εὐνοομένους τους, ποὺ τοὺς ἐκτιμοῦν, τοὺς ἀγαποῦν καὶ τοὺς βοηθοῦν ὄχι ἀπὸ μιὰ προσωπικὴ [μεροληπτικὴ] προτίμηση, ἀλλὰ γιὰ κάποια ψυχοδιανοητικὴ σχέση ποὺ [ἐκφράζοντας πληρέστερα τὴν συγγένειά τους] συνδέει θεὸ καὶ ἄνθρωπο”.⁵⁵³

Τὴν σημασία τῶν πλατωνικῶν Ἰδεῶν ὡς θείων δυνάμεων ἀναγνωρίζει ἡ χριστιανικὴ παράδοση ἤδη μὲ τὸν μάρτυρα Ἰουστῖνο, στὸν *Διάλογο πρὸς Τρύφωνα*⁵⁵⁴ ἀρχὲς τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Ὁ Αὐγουστῖνος ἐπίσης: “ὁ Πλάτων ἔλεγε γιὰ τὶς Ἰδέες αὐτὲς ὅτι ἔχουν τόση δύναμη, ὥστε ὄχι μόνον δημιούργησε κάτι ὁ οὐρανὸς σύμφωνα μὲ αὐτὲς, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος σύμφωνα μὲ αὐτὲς ἔγινε”.⁵⁵⁵ Ἐχοντας τὴν θεία φύση οἱ ἀρετὲς εἶναι ἀναλλοίωτες, ὥστε χαριζόμενες ἀφθαρτίζουν, μεταδίδουν στὸν ἄνθρωπο τὸ ἴδιο τὸ ἀναλλοίωτο.⁵⁵⁶

⁵⁵³ Κασίρερ, *Δοκίμιο γιὰ τὸν ἄνθρωπο*, μτφρ. Τάκης Κονδύλης, Ἀθήνα 1985, σ. 148–9 (πέρα ἀπὸ τὶς προσθήκες, ποὺ βρίσκονται σὲ ἀγγύλες, τροποποιῶ τὴν μετάφραση ἐλάχιστα). Πρβλ. τὴν Ἀρέντ, *Ἡ ἀνθρώπινη κατάσταση*, ὁ.π., σ. 33–34.

⁵⁵⁴ Κεφ. II.6, IV.3.

⁵⁵⁵ Αὐγουστῖνος, *Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ*, βιβλ. 7, κεφ. 28, PL 41, 218.

⁵⁵⁶ Πλάτωνος *Φαίδων* 79c κ.έ.

“Ἡ ἴδια ἢ ἰσότητα, ἢ ἴδια ἢ καλωσύνη καὶ ὁμορφιά, τὸ ἴδιο καθένα πὸ ὑπάρχει, τὸ ὄν, μήπως ἐπιδέχεται ποτὲ μιὰ μεταβολὴ ὅποιαδήποτε; Ἡ μήπως πάντοτε καθένα τους πὸ ὑπάρχει, ἔχοντας ἀπλὸ εἶδος τὸ καθένα καθ’ἑαυτό, παραμένει τὸ ἴδιο διαρκῶς καὶ ποτέ μὲ κανένα τρόπο καθόλου δὲν ἐπιδέχεται καμμιά ἀλλοίωση;”⁵⁵⁷

Τις θεῖες δυνάμεις ἢ Ἰδέες μεταδίδει ὁ ἔρωτας γιὰ νὰ μεταδοθεῖ ὁ ἴδιος: προχωρῶντας ἀναγνωρίζει κανεὶς τὴν ἐρωτικὴ ὁδὸ νὰ μεταμορφῶνεται παρακλητικὰ στὶς δυνάμεις πὸ περιέχει, ἐπιστρέφοντας τὸν ἄνθρωπο στὸν ἑαυτό της, πὸ εἶναι ὁ πιὸ δικός του ἑαυτός.⁵⁵⁸ Τὸ βασιλικὸ ἀξίωμα τοῦ Δία δὲν σημαίνει βία, ἀλλὰ τὸν Θεὸ ὡς ἀρχὴ μέσα σὲ κοινὴ φύση, ἀρχὴ ἀγάπης παρὰ ἐξουσίας, ὅπως τὴν περιέγραφε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης:

“Ἡ ἐξουσία πάνω στὰ παιδιά εἶναι βασιλική: ὁ γεννήτορας ἄρχει ἐπειδὴ ἀγάπησε καὶ ἐπειδὴ προηγήθηκε, αὐτὸ εἶναι τὸ εἶδος τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς. Γι’ αὐτὸ σωστὰ ὁ Ὅμηρος ἀποκάλεσε τὸν Δία *Πατέρα ἀνθρώπων ἐπίσης καὶ θεῶν*, τὸν βασιλέα ὄλων. Γιατὶ στὴν φύση του [στὸ ἀξίωμά του] πρέπει νὰ διαφέρει ὁ βασιλέας, ἀλλὰ στὸ γένος [στὴν οὐσία του] νὰ εἶναι ἴδιος, τὸ ὁποῖο ἀκριβῶς ἰσχύει γιὰ τὸ γηραιότερο πρὸς τὸ νεώτερο καὶ γιὰ τὸν γεννήτορα πρὸς τὸ παιδί του”.⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ Ὁ.π., 78d.

⁵⁵⁸ Πρβλ. Ἰω. 14.6.

⁵⁵⁹ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1259b10–17.

“Ἄνεπαισθήτως φθάνουν στήν Ἀρχή, καί πρῶτ’ ἀπ’ ὅλους τὰ Παιδιά τοὺς προὔπαντοῦν”,⁵⁶⁰ ἐξηγεῖ ὁ Χαίλντερλιν γιὰ ὅσους φωτίζονται καί ἀναγνωρίζουν “τοὺς συμπολίτες καί τὸ γένος τους, τοὺς πρωτότοκους, αὐτοὺς ποὺ ἔχουν ἀπογραφεῖ στοὺς οὐρανοὺς”.⁵⁶¹

“Συμβαίνει αὐτό, μοῦ εἶπε, νὰ εἶναι παντοτινὸς ὁ ἔρωτας ποιῶν ἀνθρώπων ποὺ τὸ ἐπιδιώκουν, γιὰ ποιὰ πράξη τους τὴν σπουδὴ καί τὴν κοινὴ τους ὁρμὴ θὰ τὴν λέγαμε ἔρωτα; [...] Εἶναι ἡ γέννηση στήν Ὁμορφιά [...] καί τὸ πρᾶγμα αὐτὸ εἶναι Θεῖο [...] Ὅποιος βλέπει τὴν Ὁμορφιά μὲ τὸ μάτι τῆς ψυχῆς, θὰ κυφορήσει ὄχι εἶδωλα ἀρετῆς, ἐπειδὴ δὲν ἤρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ κάποιον εἶδωλο, ἀλλὰ τὴν ἀληθινὴ ἀρετὴ, γιὰτὶ ἤρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀληθινό. Κι ἔχοντας γεννήσει καί θρέψει τὴν ἀληθινὴ ἀρετὴ, θὰ γίνεαι φίλος τοῦ Θεοῦ καί ἀθάνατος ὁ ἴδιος, ἂν πράγματι ἕνας ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ γίνεαι ἀθάνατος. Μήπως σοῦ φαίνεται ἄσχημη μιὰ τέτοια ζωή;”⁵⁶²

Στὴν θεία ἀγωγή καί τελειοποίηση ποὺ διενεργοῦσαν χαριζόμενες στοὺς ἀνθρώπους καί ὑψωνόμενες ἀντιστρόφως, οἱ Ἰδέες δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ καταστήσουν διανοητικὴ ἀφαίρεση, “κι αὐτοὶ ποὺ χαμογελαστοὶ ἔσκαψαν τὸν ἀγρό μας, / μὲ τὴν

⁵⁶⁰ Χαίλντερλιν, *Ἄρτος καί Οἶνος*, εἰς Τ. Παπατσώνη, *Friedrich Hölderlin*, ὁ.π., σ. 69.

⁵⁶¹ Μ. Βασίλειος, *Εἰς τὴν ἑξαήμερον*, ὁμιλία 9, ἐν. 2· πρβλ. τὸν Πλάτωνα, *Τίμαιος* 90a.

⁵⁶² *Συμπόσιον*, 206b–212a· πρβλ. 210a κ.έ. γιὰ τὴν συγκρότηση τοῦ σώματος τῶν Ἰδεῶν.

μορφή τοῦ δούλου, τώρα ἀναγνωρίζονται, οἱ ὀλοζώντανες τῶν θεῶν οἱ δυνάμεις”⁵⁶³ — μέσα σὲ κίνηση, προσθήκη ἐμπειρίας, ἔμπρακτη ἀναγωγή, παράκληση καὶ δοκιμασία, τὸ τέλος τῆς ὁποίας ὀδηγοῦσε τὸν βίο στὸ τέλος τῆς σύγκρισης, ὅπου κάθε διαφορά ὑποχωρεῖ: “ὁ φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος εἶναι κοντὰ στὴν παρουσία τοῦ παντοτινοῦ ὄντος μέσα στὴν νόησή του, καθόλου εὐκολα δὲν εἶναι ὀρατός· γιατί ἡ χώρα ἐκείνη εἶναι λαμπερή. Γιατὶ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς τῶν πολλῶν εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀντέξουν τὴν ὄραση τοῦ Θεοῦ”.⁵⁶⁴ Στὸ ἀπόλυτο θάρρος, τὸ ὁποῖο οἱ Πατέρες ἀποκαλοῦν ἐγρήγορη καὶ παρρησία, γεννιέται ἡ μακαριότητα τῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἐξηγοῦσε ὁ Ἐμπεδοκλῆς — στὴν ἐπίγνωση τοῦ Θεοῦ διακρίνοντας πλήρη καὶ πραγματικὴ τὴν ἀπόλαυση τοῦ βίου: “μακάριος εἶναι ὁποῖος ἀπέκτησε τὸν πλοῦτο τῆς θείας σοφίας, καὶ δειλὸς ὁποῖου ἡ γνώση γιὰ τοὺς θεοὺς εἶναι μέσα στὸ σκοτάδι”.⁵⁶⁵

“Ἄς ποῦμε γιὰ ποιὸ λόγο πραγματικὰ συγκρότησε, Ἐκεῖνος πὺρ τὴν συγκρότησε, τὴν δημιουργία καὶ τὸ σύμπαν αὐτὸ ἐδῶ. Εἶναι ἀγαθὸς, καὶ ὁ ἀγαθὸς γιὰ κανένα δὲν νοιώθει ποτέ κανένα φθόνον. Κι ἐπειδὴ τοῦ εἶναι τελείως ξένος ὁ φθόνος, τὰ θε-

⁵⁶³ Χαίλντερλιν, “Σὰν σὲ ἡμέρα ἑορτῆς” εἰς *Ἐλεγείες, ὕμνοι καὶ ἄλλα ποιήματα*, ὅ.π., σ. 93.

⁵⁶⁴ Πλάτων, *Σοφιστής* 254a· πρβλ. *Ἰλιάδα* Υ 131, *Ὀδύσσεια* π 161. Τὸ ἴδιο ὁ Μακάριος (*Ὀμιλία* 2, ἐν. 6): “ἡ ψυχὴ ποῦ δὲν ἔχει μνηθεῖ στὸ Πνεῦμα εἶναι ἀδύνατο νὰ πλησιάσει ἐκεῖ ἢ νὰ κοιτάξει τὴν θεία ἀστραπή καὶ νὰ ζήσει μέσα της.”

⁵⁶⁵ Ἐμπεδοκλῆς, *DK* 132.

λησε ὅλα νὰ γίνουν ὁμοια μὲ τὸν Ἴδιο, ὅσο περισσότερο μποροῦν”.⁵⁶⁶

Πλούσιο μαζί καὶ προσωπικό, τὸ ἔργο τῶν Ἰδεῶν σημαίνει “καθολικὴ δυνατότητα κάθε γήινου πράγματος νὰ εἶναι ἄρτος καὶ οἶνος τῆς αἰώνιας ζωῆς”.⁵⁶⁷ Ἡ πεῖρα αὐτὴ ὠφελεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἡσυχία.

Μὲς στὴν πολλὴ συνάφεια τοῦ κόσμου / μὲς στὲς πολλὲς κινήσεις καὶ ὁμιλίες,⁵⁶⁸ δηλαδὴ στὸ ἀντίθετο τῆς ἐρωτικῆς συνάντησης, ὄχι μόνο παρασύρεται κανεὶς σὲ περίσσεια τῆς ἄνοιας, ἀλλὰ (ὅπως χαρακτηριστικὰ συμβαίνει στὴν ἰνδουϊστικὴ κοινωνία) ἐμποδίζεται νὰ συνειδητοποιήσῃ τὸ πῶς προφανές, τὴν ἴδια τὴν ἀπολύτως μοναδικὴ προσήλωση μὲ τὴν ὁποία τὸν φροντίζει ὁ Θεός. Γι’ αὐτὸ ὁ Ἀλώνιος εἰδοποιεῖ ὅτι ἂν δὲν φτάσει ὁ ἄνθρωπος νὰ πεῖ μέσα ἀπὸ τὴν καρδιά του, ὅτι ‘ἐγὼ μόνο καὶ ὁ Θεός εἴμαστε στὸν κόσμο’, δὲν θὰ βρεῖ ἡσυχία,⁵⁶⁹ ὁ γέρον Μωϋσῆς συμβουλεύει, *πήγαινε, κάθισε στὸ κελλί σου, καὶ τὸ κελλί σου θὰ σὲ διδάσκει τὰ πάντα*,⁵⁷⁰ ἐνῶ ὁ Ἰωάννης τῆς

⁵⁶⁶ Πλάτων, *Τίμαιος* 29e· πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης *Εἰς τὰς ἐπιγραφάς*, τ. 5, σ. 94.

⁵⁶⁷ Νοβάλις, *Χριστιανισμὸς ἢ ἄλλως Εὐρώπη*, μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλος, Ἀθήνα 2004, σ. 89.

⁵⁶⁸ Καβάφης, “Ὅσο Μπορεῖς”, *Ἄπαντα*, τ. Α΄, ὁ.π., σ. 25.

⁵⁶⁹ Ἀββᾶς Ἀλώνιος, ἀπ. α΄, *PG* 65, 133.

⁵⁷⁰ Ἄπ. Γ΄, *PG* 65, 284· πρβλ. τὸν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος, *Λόγος ζ΄*, κεφ. 70.

Κλίμακος θαυμάζει ως μείζον άσυγκρίτως, άν κάποιος μπόρεσε νά μή χάνει τόν Θεό ακόμη κι όταν βρίσκεται στους θορύβους του κόσμου και των ανθρώπων.⁵⁷¹

“Κάποια μοναχικότητα φαίνεται πώς είναι αναγκαία για την ανάπτυξη τής ύψηλότερης αίσθησης, και ως έκ τούτου μια υπερβολικά έντονη συνάφεια των ανθρώπων μεταξύ τους αναγκαστικά πνίγει κάποιο άγιο φύτρο, και οι θεοί, οι όποιοι αποφεύγουν την ανήσυχη όχλοβοή των κοινωνικών συγχρωτισμών που μάς αποσπούν, και τις συζητήσεις για εύτελή πράγματα, τρομάζουν και φεύγουν.” Άλλά “όπου δέν υπάρχουν Θεοί, έξουσιάζουν φαντάσματα”.⁵⁷²

ΜΙΑ ΔΙΑΣΤΑΣΗ λογιστικής άφαίρεσης είναι ύπαρκτή στις πλατωνικές Ίδέες, συγγενείς ως προς αυτό με τά *universalia* των σχολαστικών. Τήν διάσταση αυτή άλλοι έρευνητές αναγνωρίζουν αποκλειστικά είτε υπερτονίζουν, και άλλοι αρνούνται τελείως, όμως ένψ δέν μπορεί νά άμφισβητηθεί (ας θυμηθούμε, χαρακτηριστικά, την κριτική τής τέχνης ως άποστάσεως από τις θεμελιωτικές των όντων θείες έννοιες στην *Πολιτεία*), κάθε άλλο παρά έξαντλεί την σημασία των Ίδεών, των όποιων ή έκπεφρασμένα σωτηριολογική προοπτική θα έκλεινε προτού άνοίξει, άν άφηγε άμέτοχο τó βίωμα, την έπιθυμία, τις αισθήσεις, την ίδια την άνώτερη ή υπέρλογη και υπεραισθητή νοητική αίσθηση και άπόβλεψη — άκριβώς εκεί-

⁵⁷¹ Κλίμαξ, Λόγος λα', κεφ. 43.

⁵⁷² Νοβάλις, *Χριστιανισμός...*, ό.π., σ. 43 και 79.

νη, τὴν ὁποία κυρίως κι ἐν τέλει ἀποκλειστικῶς ζητοῦν νὰ ἐνεργοποιήσουν οἱ Ἰδέες, ὑπερβαίνοντας καὶ τὴν ἴδια τὴν πολυπλαπλότητά τους, μεταφέροντας τὸν ἄνθρωπο σὲ πληρότητα προσωπικῆς ἐνώσεως μὲ τὴν θεία Ἀρχή του.

Ἡ σημασία τῶν Ἰδεῶν παρουσιάζεται σαφέστερα, ἂν τις σκεφτόμαστε ὡς ἐν ταυτῷ γενικὲς ἔννοιες, δυνάμεις καὶ ἀρετές, καὶ μάλιστα προσωπικῆς φύσεως. Ὅ,τι ἐκπροσωποῦν οἱ δεκάδες Θεοὶ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ μυθοφιλοσοφίας, περίπου τὸ ἴδιο στὴν δική τους τάξη οἱ πλατωνικὲς Ἰδέες. Ὡς γενικὴ ἔννοια ἢ ἀγαθότητα περιέχει μαζὶ καὶ συνοψίζει τὶς φανερώσεις της σὲ ὅλα τὰ ἀγαθὰ ὄντα. Ὡς δύναμη προκαλεῖ τὴν αὔξησή της στὰ ἐπιδεκτικὰ ἀγαθότητος ὄντα. Ὡς ἀρετὴ ἀσκεῖται καὶ ἐκφράζει ταυτόχρονα τὴν πηγὴ της καὶ τὰ ὄντα ποὺ μετέχοντας στὴν πηγὴ της μετέχουν στὴν ἄσκηση καὶ ἔκφρασή της, παρουσιάζοντας ἔτσι τὸν σύμφωνο μὲ τὴν ἀγαθότητα χαρακτῆρα τους.

Ἡ ὑπερίσχυση τοῦ ὄρου ‘Ἰδέα’ στὰ πλατωνικὰ κείμενα ἴσως ὑποβάλλει ὡς κυριώτερη τὴν ἐννοιολογικὴ διάσταση, ἐνωμένη ὅμως μὲ τὴν ὄραση⁵⁷³ κι ἔτσι μὲ τὶς ὑπόλοιπες αἰσθήσεις καὶ

⁵⁷³ Πρβλ. τὸν Χάιντεγгер, *Εἰσαγωγή στὴ Μεταφυσική*, ὁ.π., σ. 214–5: “ἡ ἰδέα συνιστᾷ τὸ εἶναι τῶν ὄντων, ἀλλὰ ἐδῶ ἡ ἰδέα καὶ τὸ εἶδος χρησιμοποιοῦνται μὲ εὐρύτερη σημασία, ὄχι μόνο γι’ αὐτὰ ποὺ βλέπονται μὲ τὰ μάτια τοῦ σώματος, ἀλλὰ γιὰ ὅλα τὰ νοητά. Τὸ ‘τί’ κάθε φορά εἶναι ἓνα ὄν, ἔγκειται στὴν εἰδή του, κι αὐτὴ μὲ τὴ σειρὰ της παρουσιάζει (κάνει παρ-ὄν) τὸ ‘τί’ [...] ἢ ἐρμηνεῖα τοῦ εἶναι ὡς ἰδέας προέκυψε ἀπὸ τὴ θεμελιακὴ ἐμπειρία τοῦ εἶναι ὡς φύσεως. Αὐτὴ ἀποτελεῖ, καθὼς λέμε, ἀναγκαία συνέπεια ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ εἶναι ὡς προβαίνοντος φαίνεσθαι.”

σύνολη τὴν αἰσθητὴ πραγματικότητα, ἡ δὲ ὑποβολὴ ἰσχύει ὡς τέτοια ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ ἐννοιολογικὴ φύση τῆς προκρίνεται μέσα καὶ ἀνάμεσα στὴν φύση τῆς ὡς δύναμης καὶ ἀρετῆς, δηλαδὴ προϋποθέτοντας διαρκῶς ἐνεργές τὶς ὑπόλοιπες πλευρές τῆς. Στὸν ἀνθρώπινο νοῦ ἡ πλατωνικὴ ἰδέα ὑπάρχει ὡς δημιουργικὴ μνήμη ζωντανῆς καὶ προσωπικῆς πραγματικότητας, κίνησης μεταμορφωτικῆς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀκόμη κίνησης ποὺ ἐκφράζει τὴν μεταμόρφωση αὐτὴ ἢ γνησιότητα Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου στὶς διϋποκειμενικὲς σχέσεις καὶ σὲ κάθε ἀναφορὰ σὲ ὅποιοδήποτε ὄν.

Ὅ,τι στὸν συλλογισμό συμβαίνει ὡς ἐπαγωγή, στὴν ὀλόκληρη ζωὴ σημαίνει ἔμπρακτὴ κλιμακούμενη ἀναγωγή — ὕψωση ποὺ διενεργεῖ ὁ Λόγος τῆς ἐνότητας τοῦ θείου νοῦ μὲ τὸν ἀνθρώπινο. Δὲν πρόκειται γιὰ κάθαρση διανοητικῆς φύσεως,⁵⁷⁴ ἡ πλατωνικὴ Νόηση ἔχει τὴν οὐσία τῆς ὀμηρικῆς, συχνὰ καὶ τὴν μορφὴ, πάντα τὸ μέγεθος. Ἡ πρώτη χιλιετία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὸν βαθμὸ ποὺ ἀφορᾷ τὴν φιλοσοφία καὶ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ὀλόκληρη ὅπως ἓνα πρόσωπο, εἴτε μεταμόρφωση τοῦ Ὀμήρου τὴν πεῖ κανεῖς, εἴτε μόρφωση τοῦ Πλά-

⁵⁷⁴ Ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Λόσκυ (*Ἡ μυστικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ὅ.π., σ. 39), ὅτι “σκοπὸ ἔχει νὰ ἐλευθερώσει τὴν διάνοια ἀπὸ τὴν πολλότητα τοῦ εἶναι”. Ἡ ἀπελευθέρωση αὐτὴ ἐξυπακούεται, ἀλλὰ δὲν ἐξαντλεῖ τὴν σημασία τῆς πλατωνικῆς κάθαρσης καὶ δὲν ἀποτελεῖ αὐτοσκοπὸ ἀλλὰ ἐντάσσεται στὴν προσωπικὴ φύση καὶ ἀξία τῆς ὑπαρξης, πηγάζοντας ἀπὸ “Ἐκεῖνον ποὺ συγκρότησε τὴν δημιουργία καὶ τὸ σύμπαν αὐτὸ ἐδῶ”, ἐπειδὴ “τὰ θέλησε ὄλα νὰ γίνουν ὅμοια μὲ τὸν Ἴδιο, ὅσο περισσότερο μποροῦν”: Πλάτων, *Τίμαιος* 29e.

των, μαζί του γεννιέται και με τον ίδιο τελειώνει, λατρευτικό στην αρχή της φιλοσοφίας του, στοχαστικό και προφητικό στο αποκορύφωμα του ύμνου του. Χάρη στο πρόσωπο αυτό μπόρεσε ο Έλληνισμός να φθάσει στα όρια της Οίκουμένης και στην Βάπτισή του. Η πλατωνική κάθαρση είναι βίωση της απλότητας, επειδή στο άπειρο οι διαφορές εκπίπτουν, είναι του Ένός γιατί γεννιέται από πρόσωπο μέσα σε πρόσωπο, και είναι πράξη, σπουδή και δοκιμασία, επειδή τελειοποιείται στα όρια του βίου, σε ένταση, κλήση, προέκταση, όπως ρεύμα δύναμης που ίκετεύει να αποκαλύψει το Πρόσωπό του, αλλά και τρομερό στην άπειρία του, απαιτώντας θάρρος, υπερεργήγηση, αυθυπέμβαση, ιδρύοντας κίνηση μέσα στην ίδια την τελειότητα, επιβάλλοντας απόσταση μέσα στην ίδια την οικειότητα, αποκαλύπτεται φοβερό μέσα στην ίδια την ασφάλεια.

“Βλέποντας στο πολύ της όμορφιάς και όχι πια στο ατομικό, όπως ο δοῦλος, που αγαπάει την όμορφα ένός μόνο παιδαρίου ή όποιουδήποτε ανθρώπου ή μιᾶς μόνο ασχολίας, κι έτσι δουλεύει στην φαυλότητα και την μικρολογία, αλλά έχοντας στραφεί στο πολύ πέλαγος του καλοῦ, βλέποντας πολλούς, όμορφους και μεγαλοπρεπεῖς λόγους, κυφορεῖ σκέψεις μέσα σε άπειρη αγάπη για την σοφία, ὥσπου ἐδῶ να αποκτήσει δύναμη, να μεγαλώσει και να δεῖ καθαρά κάποια ἐπιστήμη μοναδική, την γνώση ὅλης τῆς Όμορφιάς [...] Γιατί ὅποιος παιδαγωγηθεῖ ὡς ἐδῶ στα ἐρωτικά, ἔτσι ὥστε ἀπὸ ἐδῶ και πέρα να βλέπει σωστά τὰ καλά, φθάνοντας πια στην τελειότητα τῶν ἐρωτικῶν βιωμάτων θὰ δεῖ καθαρά τὸ ἕνα καλό, που ἔχει πρωτόγνωρη και θαυμαστή φύση, ἐκεῖνο ἀκριβῶς, Σωκράτη, για χάρη του ὁποῖου ἦταν και ὄλοι οἱ προηγούμενοι πόνοι. Πρῶτα πρῶτα αἰώνιο, που δὲν γίνεται και δὲν χάνεται, δὲν μεγαλώνει οὔτε μικραίνει, ἔπειτα, που δὲν εἶναι ἔτσι καλὸ και ἔτσι

αίσχρό, οὔτε τότε καλὸ καὶ τότε κακό, οὔτε καλὸ σὲ κάτι καὶ αἰσχρό σὲ κάτι ἄλλο, οὔτε ἐκεῖ καλὸ καὶ ἐκεῖ αἰσχρό, ἔτσι ποὺ γιὰ κάποιους νὰ εἶναι καλὸ καὶ γιὰ ἄλλους κακό. Οὔτε θὰ τοῦ παρουσιαστεῖ τὸ καλὸ σὰν αὐτὸ ἢ τὸ ἄλλο πρόσωπο ἢ χέρια οὔτε τίποτα ἄλλο σωματικό, οὔτε κανέννας λόγος ἢ ἐπιστήμη, οὔτε νὰ βρῖσκεται σὲ κάποιον ἄλλο, ὅπως σὲ ἕνα ζῶο ἢ στὴν γῆ ἢ στὸν οὐρανὸ ἢ κάπου ἄλλοῦ, ἀλλὰ τὸ ἴδιο μόνο του μὲ τὸν ἑαυτὸ του πάντοτε μὲ τὴν ἴδια ὄψη, ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα καλὰ μετέχουν σὲ ἐκεῖνο κάπως ἔτσι, ὥστε ὅταν τὰ ἄλλα γίνονται καὶ χάνονται, ἐκεῖνο νὰ μὴ μεγαλώνει οὔτε νὰ μικραίνει οὔτε νὰ παθαίνει ὀτιδήποτε ἀπολύτως”.⁵⁷⁵

Γι’ αὐτὸ ὁ Ἐκκαρτ δὲν διστάζει νὰ ἀποκαλέσει τὸν Πλάτωνα ἱερέα: “ὁ Πλάτων, ὁ μεγάλος αὐτὸς ἱερέας [...] μιλάει γιὰ μιὰ καθαρότητα^[576] ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸν κόσμο. Δὲν ὑπάρχει οὔτε στὸν κόσμο οὔτε ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο, δὲν ὑπάρχει οὔτε στὸν χρόνο οὔτε στὴν αἰωνιότητα, δὲν ἔχει οὔτε ἐξωτερικὸ οὔτε ἐσωτερικὸ. Ἀπὸ ἐδῶ ὁ Πατέρας ἀντλεῖ τὴν πλησμονὴ καὶ τὴν ἄβυσσο ὅλης Του τῆς θεότητος. Αὐτὸ γεννάει καὶ στὸν κόσμο μὲ τὸν μονογενῆ Υἱὸ του — γιὰ νὰ εἶμαστε ἐμεῖς ὁ ἴδιος Υἱός. Ἡ γέννησή Του εἶναι ἡ διαμονὴ Του μέσα μας, καὶ ἡ διαμονὴ

⁵⁷⁵ Πλάτωνος *Συμπόσιον* 210c–211b· πρβλ. τὸν Πλωτῖνο, *Ἐννεάδες* 6, κεφ. 9, ἐν. 9, στ. 46 κ.έ., καὶ τὸν Γρηγόριο Νύσσης, *Λόγος εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, τ. 9, σ. 34, *Εἰς Ἐκκλησιαστήν*, τ. 5, σ. 313–4, *Κατὰ Εὐνομίου*, βιβλ. 3, κεφ. 10, ἐν. 52.

⁵⁷⁶ Lúterkeit: ἀγνότητα, λαμπρότητα, καθαρότητα, ἀγαθότητα, ἐλευθερία.

Του μέσα μας είναι ή γέννησή Του σέ μᾶς. Μένει πάντα τὸ Ἔνα ποὺ πηγάζει στὸν ἑαυτό Του”.⁵⁷⁷

Ἡ ἸΔΙΑ ἢ ἀρχαία φιλοσοφία μείωνε τὴν σημασία τοῦ Ὁμηρου, εἴτε ἐπικρίνοντας τὸν ἀνθρωπομορφισμό εἴτε, στὴν ὑστερη ἀρχαιότητα, εἰκάζοντας ἀκόμη καὶ ἀποθεώσεις συγκεκριμένων ἀνθρώπων. Αὐτὸ δὲν εἶναι παρεξήγηση, μικρότητα καὶ ‘ἀχαριστία’, ἀλλὰ συνέπεια τῶν προόδων τῆς καὶ προϋπόθεση τῆς λειτουργίας τῆς. Ἀφορμώμενος ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ γνώση ὡς προσωπικὴ του ὁ φιλόσοφος μετέφερε τὴν ψυχὴ διαρκῶς περισσότερο στὴν οἰκειοποίηση τοῦ πιὸ ἄμεσου παρόντος τῆς, ὥστε ὄχι σὲ τυφλὴ ἀπομύθευση ἀλλὰ στὸ αἶτημα γιὰ νέες συμβολιστικὲς καὶ ποιητικὲς διαστάσεις. Ὁ ὁμηρικὸς διάλογος Ὀδυσσέα καὶ Ἀθηναῖς καθεαυτὸν μειονεκτοῦσε, ὅσο ἢ δυνατότητα καὶ πραγματικότητα τῆς προσωπικῆς σχέσης μὲ τὸν Θεὸ ἀνέπτυσσε περαιτέρω τὶς θεολογικὲς ἐπιγνώσεις, διεκδικώντας στὸν φιλοσοφικὸ καὶ ποιητικὸ συμβολισμό ἀνανεωμένους ὅλες τὶς πλευρὲς τοῦ πιὸ ἄμεσου βίου.

Μολονότι τὰ ὁμηρικὰ ἐνάσματα χωροῦσαν στὸ μέγλωμα τῆς προσωπικῆς βίωσης καὶ διερεύνησής τους, παρὰ τὴν σχετικὴ κριτικὴ διέμεναν στὸ ἴδιο τὸ ἐπίκεντρο τῆς βραδύτερα καὶ περιεκτικώτερα δημιουργικῆς λαϊκῆς εὐσέβειας. Ἡ ἀντίθεση

⁵⁷⁷ Μάιστερ Ἔκχαρτ, Ὀμιλία 28, *DW II*, σ. 67–68. Γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Πλάτωνα, πρβλ. ὁμοίως τὸν Κασσιόδωρο: “Plato theologus, Aristoteles logicus” — *Variae I, Ep. 45, PL 69, 539* (σημειώνει ὁ Κούιντ, *DW II*, σ. 68).

φιλοσοφίας και πολυθεϊσμοῦ δὲν ἦταν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν εὐφυΐα καὶ τὴν βλακεία ἢ στὸν ἀνθρωπομορφισμό καὶ τὴν ὑψηλὴ θεωρία, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὴν πείρα τῆς ὑπερβατικῆς ἀπλότητας τοῦ Λόγου, καὶ στὴν ταυτόχρονη, ἐξίσου ἰσχυρὴ, πείρα τῆς ποικιλίας τῶν ἀρετῶν καὶ φανερώσεών Του.

Λογιστικὴ ἐνοποίηση τόσο τέλεια ὅσο ἀπὸ μόνη τῆς κάθε φανέρωσής Του, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχουν οἱ ἀρχαῖοι σὲ καμμιά διάσταση, πολιτισμικὴ ἢ προσωπικὴ, ζῶντας σὲ ἄγνοια τοῦ Ὄνόματος. Ἡ θρησκεία τους ἔφθασε σὲ ἀπίθανο ἀριθμὸ θεῶν, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἀφοῦ κάθε ἀνθρώπος εἶναι μοναδικός, καὶ πιά ἄρχισαν νὰ χάνονται ὅλα τὰ ὀνόματα, ἐνῶ στὴν συνείδηση τόσο τῶν σοφῶν ὅσο τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας ἀναδυόταν ἄγνωστο, ἀνώνυμο καὶ ἐπικείμενο τὸ ἴδιο τὸ γνωστὸ θεῖο Πρόσωπο.

Ἡ γένεση τῆς τραγωδίας

Π ΕΡΙΣΤΑΣΙΑΚΑ ὁ Θεὸς ἔπαιρνε ἀνθρώπινη παρουσία (ἀνδρὶ εἰκώς),⁵⁷⁸ ὅπως ὁ ἄνθρωπος θεϊκὴ (γυνὴ εἰκνυῖα θεῆσιν).⁵⁷⁹ Ὁ ἡμίθεος ἀπολάμβανε μόνιμη ἔνωση, ὅμως οἱ φύσεις δὲν μοιράζονταν τὰ ιδιώματά τους μὲ πληρότητα, ὥστε τὴν ἐπωνυμία του ἐξουσίαζε τὸ ἥμισυ, ἡ ἴδια ἢ ἀτέλεια. Τὴν ἔκφραση ἀνθρωποδαίμων ἔχει χρησιμοποιήσει μόνον ὁ Εὐριπίδης, μία φορά,⁵⁸⁰ χωρὶς νὰ μεταβάλλει τὴν ἡμι-θεϊκὴ του ὑπόσταση, ἐνῶ ἤδη ὁ ὄρος δαίμων εἶναι ἀμφιλεγόμενος, ἔχει καὶ ἀρνητικὴ σημασία, τοῦλάχιστον στὸν Εὐριπίδη, ἀλλὰ ὄχι μόνον.⁵⁸¹ Τὸ ὕψος τῆς ἀνθρώπινης φύσης παρὰ τὸ πάθος

⁵⁷⁸ Ἰλιάδα Ν 357, κ.ά.

⁵⁷⁹ Ὁ.π., Τ 286.

⁵⁸⁰ Στὸν Πῆσο, στ. 971.

⁵⁸¹ Ὅπως στὴν συνέχεια, ἐνῶ ἰσχυροποιεῖται ἡ ἀρνητικὴ σημασία, δὲν παύει οὔτε ἡ θεϊκὴ, μὲ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο, γιὰ παράδειγμα, ὁ Παῦλος μιλώντας στοὺς Ἀθηναίους. Ἐντυπωσιακὰ στὸν Βυζαντινὸ ἱστορικὸ Κίναμο “τὸ ἐπίθετο δαιμόνιος χρησιμο-

ιλιγγιώδες στην τελειότητά της δὲν μποροῦσε νὰ ἀποκτήσει πλήρη γλωσσική ἔκφραση χωρὶς ἐπίγνωση ὅτι ὁ Λόγος ἔγινε τέλειος ἄνθρωπος παντοτινὰ παραμένοντας τέλειος Θεός: περιβλήθηκε τὴν φύση μας, ὄχι γιὰ νὰ τὴν ἀφήσει πάλι, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὴν ἔχει πάντα μαζί Του, θὰ ἐξηγήσει ὁ Χρυσόστομος.⁵⁸²

Χωρὶς συνείδηση τῆς Ἐνανθρώπησης τοῦ ἑνὸς προαιώνιου πατρικοῦ Λόγου, μολονότι “ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία περιεῖχε διηγήσεις γιὰ θεοὺς ποὺ γεννιῶνταν (ὅπως ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἄρτεμις, ὁ Ἑρμῆς, ὁ Διόνυσος καὶ ὁ ἴδιος ὁ Δίας) καὶ πέθαιναν (ὅπως ὁ Διόνυσος καὶ ὁ Κρητικὸς Δίας)”,⁵⁸³ οἱ Ἕλληνες ἀδυνατοῦσαν νὰ οἰκειοποιηθοῦν πλήρως στὴν γλῶσσα τὰ ἴδια τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ἐνοράσεις τους, στὸν βαθμὸ ἀκριβῶς ποὺ διαμόρφωναν περισσότερο θεοπρεπεῖς ἔννοιες! Μποροῦσαν νὰ ζοῦν σὲ ἐνότητα μὲ τὸν Λόγο, ἢ φύση τους νὰ μὴν ἐμποδίζει ἀλλὰ νὰ ἀντιλάμπει τὶς θεῖες ἐνέργειες — καὶ ὅμως, ἀναλογιζόμενοι ἔφθαναν νὰ συκοφαντοῦν τὴν ἴδια τὴν ζωὴ καὶ πεῖρα τους τοῦ θεοῦ μαζί καὶ ἀνθρώπινου πάθους, ὅποτε ὄχι πιὰ ἡ ζωὴ ἀλλὰ ἡ γλῶσσα, τὸ πιὸ ὑψηλὸ καὶ πρωταρχικὸ ἀνάμεσα στὰ ἔργα τους, ἀντὶ γιὰ λειτουργὸς νόστου καὶ σημειῶ εὐλογίας, γινόταν ξαφνικὰ ἐμπόδιο καὶ κατάρρα.

ποιεῖται μόνο μὲ τὴν ἔννοια τοῦ θεϊκοῦ, τοῦ πέρα ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα (99.19· 240.5 κ.έ.· 264.12)”, σημειώνει ὁ Χοῦνγκερ, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. Β', ὅ.π., σ. 245.

⁵⁸² Χρυσόστομος, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην*, PG 59, 80· πρβλ. Ἰω. 11.33–38.

⁵⁸³ Γκάθρυ, *A History of Greek Philosophy*, τ. Β', ὅ.π., σ. 258.

“Πάλι, λοιπόν, θὰ παρακαλέσουμε τὸν Ὅμηρο καὶ τοὺς ἄλλους ποιητές, νὰ μὴ κάνουν τὸν Ἀχιλλέα, ποὺ ἦταν γιὸς τῆς θεᾶς, νὰ πέφτει κάτω στὸ χῶμα, ἄλλοτε μὲ τὴν πλευρὰ του, ἄλλοτε ἀνάσκελα, ἄλλοτε μπρούμυτα, καὶ κάποτε ὄρθιος νὰ τριγυρίζει ἀνόητα στὴν ὄχθη τῆς ἀκούραστης θάλασσας, οὔτε νὰ παίρνει μὲ τὰ δυό του χέρια στάχτη καὶ νὰ τὴν ρίχνει στὸ πρόσωπό του καὶ ὅλα τὰ ἄλλα κλάματα καὶ ὀδυρμούς· [...] καὶ πολὺ περισσότερο θὰ παρακαλέσουμε τοῦλάχιστον νὰ μὴ κάνουν τοὺς Θεοὺς νὰ ὀδύρονται”.⁵⁸⁴

Ἡ ἀλλοτρίωση αὐτὴ ἐφθειρε τελειωτικὰ τὴν θρησκεία τῶν ἀρχαίων, εὐνοῶντας τὶς πολιτισμικὲς προϋποθέσεις τῆς κατάρρευσης τῶν Πόλεων καὶ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐλληνιστικοῦ συγκρητισμοῦ,⁵⁸⁵ ὅπου ἀκόμα καὶ ἀναφομοίωτοι θεοὶ ἤ καὶ διά-

⁵⁸⁴ Πλάτων, *Πολιτεία* 388a–b.

⁵⁸⁵ Ὅχι μόνο ἐλληνιστικοῦ — ἤδη στὰ τέλη τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου κλειστὲς ὁμάδες Ἀθηναίων “τελοῦν τὰ μυστήρια ξένων θεῶν, ὅπως εἶναι ἡ Κυβέλη καὶ ἡ Βενδῆς, ἡ Κοτυττώ, ὁ Ἄττις, ὁ Ἄδωνις, ὁ Σαβάζιος...” (Βερνάν, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 309)— καὶ οὔτε μόνο συγκρητισμοῦ: “ὁ Gustav Droysen ποὺ ἐπλάσε τὸν ὄρο hellenismus (Ἑλληνισμός, ἐλληνιστικὴ περίοδος) [...] ἐννοοῦσε μὲ αὐτὸν τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα καὶ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ, τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς ‘συγχώνευσης’ τοῦ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὸν δυτικὸν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐλληνικῆς παιδείας [...] Ὅπως δὴποτε ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ Ἑλληνας καὶ βαρβάρους ἔγινε λιγώτερο σαφές· διαμορφώθηκε ἓνα εἶδος κοσμοπολιτισμοῦ, ἀλλὰ διατηρήθηκε ὡστόσο ἡ συνείδηση τοῦ Ἑλληνα ὅτι ‘ὡς Ἑλληνας ἦταν κάτι περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους’ (C. Schneider)

φορες μαγεΐες μπορούσαν να αναμιγνύονται αλόγως. Πρόκειται ουσιαστικά για έπιστροφή σε προ-πυθαγόρειες, μαγικές και 'σαμανιστικές' όψεις τής ελληνικής θρησκευτικότητας, αλλά χρωματισμένες τώρα από την συγκρητιστική απέλπισία. Τα πολιτικά (με την στενή σημασία) έπονται, όπως συνέβη και σε άλλες περιόδους: για ποιό λόγο δέν ακολουούθησε συγκρητισμός την άλωση του Βυζαντίου και την 'ματαιώση' του 'Ακάθιστου Ύμνου, ενώ δημιουργείται σήμερα συγκρητισμός, στην ελεύθερη Ελλάδα;

Λέγεται συχνά πώς οι άρχαϊοί ήσαν άτομικιστές, γι' αυτό δέν μπορούσαν να ένωθοϋν πολιτικά, κλπ. 'Η αλήθεια είναι πώς δέν είχαν άρκετή δειλία και μικρότητα για να επιδιώκουν έπιβίωση με άνθινο είδαρ, πειθαρχώντας σε σκιές του 'Ονόματος, όσοδήποτε μεγαλοπρεπείς. 'Η ζωντανή πείρα δέν άφηνε να κυριαρχήσει μηδενισμός, αλλά με την άγνοια του 'Ονόματος καταφατισμός και άποφατισμός ταυτίζονταν, μεταφέροντας στο επίπεδο των θρησκευτών τραγικά μάλλον παρά μηδενιστικά ούτε καν άπλως συγκρητιστικά, ό,τι ό άγιος Γρηγόριος ό Θεολόγος έβλεπε στην ύπαρξη: "και όλων τώ τέλος είσαι, και ένας, και όλα, και κανένας, /... όνομά σου τά όνόματα όλα — πώς να σε καλέσω;"⁵⁸⁶

και ότι είχε μιá ξεχωριστή άποστολή" — Μπέκ, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, ό.π., σ. 18-19.

⁵⁸⁶ Γρηγόριος ό Θεολόγος, *Δογματικά έπη*, PG 37, 507· πρβλ. Β' Κορ. 3.17, και τόν Συμεών, *Ύμνος ΜΕ'*, στ. 7-11.

ΒΙΩΣΗ ἰσοσθενῶν συγκρουόμενων δυνάμεων δημιουργεῖ ἀπορία, ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ αὐτὸ γιὰ τὴν ἀνάδυση τῆς τραγικῆς συνείδησης, ἡ ὁποία προϋποθέτει στὴν ἀντίθεση ταυτόχρονα ἀπόλυτη ἀξιολόγηση καὶ τέλεια ἰσοκυρία. Ὅσο λείπει βέβαιη καὶ ἀπόλυτη ἀξιολόγηση, οἱ συγκρούσεις συντελοῦνται μᾶλλον κατὰ τύχην ἐξ ἀνάγκης,⁵⁸⁷ μὲ ἀναγκαῖα τύχη.⁵⁸⁸

Ἡ ἐσωτερικότητα τῆς ἀρχαίας ψυχῆς ἐνοιωθε τὴν πίεση ὀρίων τόσο πιὸ ἀνυπέρβλητων ὅσο ἀκριβῶς συνέχιζε νὰ μεγαλώνει γνησιώτερη. Δὲν ἦταν λοιπὸν ὕβρις, ἀν καὶ μποροῦσε νὰ γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς ὕβρις. Ἦταν κίνηση στὰ ὅρια τῆς θλίψης, τῆς πίστης καὶ τῆς ὑπομονῆς, ὑπέρβαση τοῦ θνητοῦ φρονήματος ὡς ὑπομονὴ τῆς θνητότητας (γνώθι σεαυτόν, ὑπὸ τὴν σημασία τοῦ θνητὰ φρονεῖν), ἄσκηση καὶ κάθαρση — ὅπως τὸ λέει ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης: κράτα τὸν νοῦ σου στὸν ἄδη, καὶ μὴν ἀπελπίζεσαι.⁵⁸⁹ Τὴν ἄσκηση αὐτὴ πραγματοποιεῖ ἡ τραγωδία, καρπὸς καὶ τρόπος τοῦ ὑπαρξιακοῦ διαλόγου καὶ ἔσχατου φιλοσοφικοῦ ἀδιεξόδου τῶν Ἀθηναίων, μορφὴ τῆς ὑψηλότερης συνείδησης καὶ ἀπορίας τῆς ζωῆς, συζήτησης καὶ

⁵⁸⁷ Πλάτων, *Νόμοι* 889c.

⁵⁸⁸ Σοφοκλῆς, *Ἠλέκτρα*, στ. 48· τὰ χωρία Πλάτωνα καὶ Σοφοκλῆ γιὰ τὴν ἀναγκαῖα τύχη, ἐπισημαίνει ὁ Γκάθρυ, *A History of Greek Philosophy*, τ. Β', ὁ.π., σ. 164, ὅπου συζητᾶται τὸ θέμα περισσότερο, ἰδίως στὴν σ. 414 κ.έ.

⁵⁸⁹ Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, *Περὶ προσευχῆς* (ἀπὸ Σαχάρωφ, ὁ.π., σ. 382). Πρβλ. τὸν Πορφύριο, *Τὸ μυστικὸ εἶναι ἢ εὐχαριστία*, ὁ.π., σ. 49: "ὅταν χάνετε τὴν θεία χάρι, νὰ μὴν κάνετε τίποτα."

φιλίας τους, ή όποία σαρκώνεται ως φιλοσοφική ένότητα τῶν ποιητικῶν καί μυθοθηρησκευτικῶν παραδόσεων.

Δέν υποστηρίζει ικανός λόγος τήν προέλευση τῆς τραγωδίας “ἀπό τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον”.⁵⁹⁰ Ἄν ἀπό μόνη της μιὰ μορφή τέχνης δέν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ νέες μορφές, ἀναγκαῖα ἐξαντλούμενη στήν διάνοιξη ἀπλῶν δυνατοτήτων, τέτοια ἐξήγηση ματαιώνεται καί τὸ πρόβλημα μετατίθεται στήν προέλευση καί διαμόρφωση τοῦ ἴδιου τοῦ διθύραμβου — τοῦ όποίου ἡ ἀναγωγή στήν ἔφεση καί χαρὰ ὄλων τῶν ἀνθρώπων γιά τὸ μιμεῖσθαι καί τὸ μανθάνειν,⁵⁹¹ ἀκόμη καί ἂν ἦταν ὀρθή, πάντως θὰ ἀπέμενε ὑπερβολικά ἀφηρημένη γιά νὰ κατανοήσουμε ἔστω λίγο τήν ποίηση τῆς ἀρχαίας Πόλης.

Μιὰ ιδιαίτερη πνευματικότητα ἀποτελεῖ ἀνὰ πᾶσα στιγμή τὸν χῶρο, μέσα στὸν όποῖο συμβαίνουν δημιουργίες, ὥστε ἀνάγεται κανεὶς ἔγκυρα στὶς ἀρχές ἀναγνωρίζοντας συγκεκριμένες δρωσες πνευματικὲς δυνάμεις, κι ἐφόσον ἔχουν ἤδη παραγάγει ἔργο, διακρίνοντας ἐπίσης ἐνδεχόμενες σχέσεις τους μὲ τίς σημασίες προηγουμένως ἐγκατεστημένων μορφῶν. Ἐπομένως προέχει νὰ ἀναγνωρίζεται ὁ πνευματικὸς λόγος ποὺ ὑπηρετεῖ καί ἀπὸ τὸν όποῖο προέρχεται ὁ διθύραμβος, ἂν πράγματι συντελεῖ στήν ἐμφάνιση τῆς τραγωδίας καί ἂν εἶναι νὰ προκύψει σημαντικὴ ἔστω καί ἐσφαλμένη⁵⁹² ἀντίληψη τῆς ὅλης πο-

⁵⁹⁰ Ἀριστοτέλης, *Περὶ ποιητικῆς* 1449a.

⁵⁹¹ Ὁ.π., 1448b.

⁵⁹² Ἡ σημαντικότητα μιᾶς ἐρμηνείας βρῖσκεται πέρα ἀπὸ σωστὸ καί λάθος, καθαρὰ στήν δύναμή της νὰ διεγείρει καί γονιμοποιεῖ τήν

ρείας στοιχειωδώς συνεκτική. Μέσα από την αναγωγή αυτή γίνεται ταυτοχρόνως δυνατή και η αναγνώριση βαθμῶν και τρόπων συμμετοχῆς τῆς ποιητικῆς μορφῆς ὡς τέτοιας στὴν ποιότητα τῶν σημασιῶν.

ΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, μὲ τὴν θεμελιακὴ ἀξία της στὴν ζωὴ τῶν Ἀθηναίων τοῦ πέμπτου αἰῶνος, εἰκόνισε ἡ τραγικὴ ποίηση στὴν μετρημένη προσθήκη πρωταγωνιστῶν, μόνο ἐνὸς ἀρχικά, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Θέσπις ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν ἀπλὸ θρησκευτικὸ ὕμνο: οἱ κρίσιμες διαφοροποιήσεις εἶναι λίγες,⁵⁹³ καὶ πρωταρχικὴ παρέμενε πάντα ἡ διάκριση τοῦ προσώπου ὡς αἰχμῆς ἡγετικῆς καὶ ἄλλοτε ἀνατρεπτικῆς μιᾶς περισσότερο ἀπρόσωπης “συλλογικῆς ἀλήθειας, τῆς ἀλήθειας τοῦ μέσου πολίτη”,⁵⁹⁴ τοῦ τῷ πλήθει δοκοῦντος, ὅπως τὸ ἀποκαλοῦσε ὁ Πλάτων.⁵⁹⁵ Γιὰ τὴν Πόλη ὡς τέτοια ἡ τραγικὴ διάκριση τοῦ πρωταγωνιστῆ συμβολίζει τὸν κίνδυνο μαζι καὶ τὴν σωτηρία της, σκέψη

σκέψη. Ἐφόσον καθενὸς ἡ πραγματικὴ μὀρφωση προκύπτει κυρίως ἀπὸ ἐντός, δὲν δημιουργεῖ πρόβλημα ἡ διδασκαλία ἀκόμη καὶ ἐσφαλμένων πεποιθήσεων, ἂν ἔχει τὴν σημαντικότητα αὐτή, διεγείροντας τὴν προσωπικὴ σκέψη καὶ δημιουργικότητα, ἔτσι διανοιγόμενη καὶ σὲ διορθώσεις.

⁵⁹³ Ἐπίγνωση ἐντεινόμενη καὶ ἀπὸ τὴν χρῆση προσωπέων—συμβόλων τῶν κύριων συναισθημάτων, δηλαδὴ τοῦ χαρακτῆρα.

⁵⁹⁴ Βιντάλ—Νακέ, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὅ.π., σ. 193.

⁵⁹⁵ *Φαῖδρος* 273a.

πού αγωνιᾶ καὶ ἀγωνίζεται νὰ οἰκαιοποιηθεῖ, ἀπορρίψει ἢ μεταμορφώσει τὴν συγκεντρωμένη δύναμη καὶ συνήθειά της *ὀλόκληρη*: “στὴν Πόλη τῶν Ἀθηνῶν ἡ Βουλὴ προτείνει καὶ ἡ Ἐκκλησία ἀποφασίζει, ἐνῶ στὶς τραγωδίες ὁ χορὸς δὲν ἀποφασίζει ποτέ, ἢ οἱ ἀποφάσεις του γίνονται ἀντικείμενο σαρκασμοῦ. Κατὰ γενικὸ κανόνα, αὐτὸς πού παίρνει τὶς ἀμετάκλητες ἀποφάσεις, αὐτὸς πού ἐνυπάρχουν σὲ κάθε τραγωδία, εἶναι ὁ ἥρωας — ἢ ἡ δύναμη πού τὸν κινεῖ”.⁵⁹⁶

Ἄν καὶ μποροῦσε νὰ καταντάει συχνὰ κάτι ἐργαλειακό, μὲ τοὺς σοφιστές, γιὰ παράδειγμα, ἢ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀκόμη καὶ τὸν Εὐριπίδη, ὅμως ἂν ἡ συζήτηση τῶν Ἀθηναίων ἦταν μόνο ἢ συνεχῶς κάτι τέτοιο, ἂν θὰ μποροῦσε καὶ νὰ λείπει ἢ ἂν ὑπῆρχε γιὰ νὰ ὑπηρετεῖ ἄλλης τάξεως συμφέροντα, ‘πολιτικά’ ἢ ὁποιαδήποτε, ποτέ δὲν θὰ εἶχε ὑπάρξει ἡ ἐλληνικὴ τραγωδία στὶς κορυφές τὶς ὁποῖες γνωρίζουμε.

Στὸν Σοφοκλῆ, ἂν καὶ “πῆρε μέρος στὰ πιὸ ὑψηλὰ ἀξιώματα τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῶν Ἀθηνῶν”,⁵⁹⁷ “τίποτε, ἢ σχεδὸν τίποτε ἀπ’ ὅλες τὶς ἀθηναϊκὲς περιπέτειες τοῦ 5ου αἰῶνα δὲν ἀντανακλᾶται ἄμεσα στὸ ἔργο του — οὔτε οἱ περσικοὶ πόλεμοι, οὔτε ἡ ἡγεμονία τῶν Ἀθηνῶν, οὔτε ὁ πελοποννησιακὸς πόλεμος”.⁵⁹⁸ Δὲν θὰ μποροῦσε νὰ γράφει μόνο ὁ Σοφοκλῆς 123 τραγωδίες, οὔτε κἂν δέκα, εἰς πείσμα τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν

⁵⁹⁶ Βιντάλ-Νακέ, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὅ.π., σ. 194.

⁵⁹⁷ Ὁ.π., σ. 183.

⁵⁹⁸ Ὁ.π., σ. 184.

αίματηρῶν καταστάσεων τῆς ἐποχῆς. Οἱ τραγωδίες ἀνήκουν στοὺς συγγραφεῖς ὅσο στὴν ἴδια τὴν Πόλη, καὶ ἡ δυνατότητα τῶν θεατῶν νὰ ἀπαιτοῦν ἀκόμα καὶ ἄμεση ἐπανάληψη χωρίων, ὅπως ἂν εἶχαν ἐμπρὸς τοὺς βιβλίον ἀντὶ ζωντανῆς παραστάσεως, ἀπὸ μόνη τῆς δείχνει τὴν ἔνταση τῆς συμμετοχῆς στὸ διδάσκειν τῶν ποιητῶν.⁵⁹⁹

Ὅταν ἀναπτύσσεται τέτοια πληθώρα δημόσιας σκέψης τῆς αἰνιγματικῆς αὐτῆς μορφῆς, μὲ τὰ ζητήματα ποὺ θίγονταν καὶ τὸν ποιητικὸ μαζὶ καὶ φιλοσοφικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ προσέγγιζαν, δὲν συμπεραίνει κανεὶς ἀπλὰ πὼς “ἡ Πόλη προβληματίζεται σχετικὰ μὲ τὸν ἴδιο τῆς τὸν ἑαυτὸ”,⁶⁰⁰ ἀλλὰ νοιώθει τὴν ἐνεργητικὴ ἀγωνία ποὺ οἰκοδομοῦσε τὴν ἀθηναϊκὴ Πόλη, τὰ κύρια ζητήματα τῆς ὁποίας ἦταν αἰνίγματα καὶ χρησμοί, παραμένοντας ἀνοιχτά, ἐπίμονα, παράδοξα καὶ πολύπλοκα σὲ τοῦλάχιστον τέτοιο βαθμὸ, ὥστε νὰ ἐπισκιάζουν ἀκόμη καὶ μιὰ ἐπικαιρότητα κάθε ἄλλο παρὰ ἥσυχη ἢ ἀσήμαντη ἢ ἔστω ἄσχετη.

Δὲν ἀπορεῖ κανεὶς, ἂν σκεφτεῖ ὅτι ἀκόμη καὶ στὰ χίλια χρόνια τοῦ Βυζαντίου ὁ στοχασμὸς ἐλάχιστα ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν πολιτικὴ. Ὑπῆρχε καὶ στὴν Ἀθῆνα ἐπικαιρότητα τρικυμιώδης, ποὺ μποροῦσε ἀκόμη καὶ νὰ δικαιώνει τὸν βίον, σύμφωνα μὲ ἀξίες ποὺ οἱ ἴδιοι οἱ ποιητὲς συμμερίζονταν (ἄς θυμηθοῦμε γιὰ

⁵⁹⁹ Τὴν ἐπανάληψη ζητοῦσαν μὲ τὸ ἐπιφώνημα ‘αὔθις’, σημειώνει ὁ Ραγκαβῆς, *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας*, τ. Α΄, ὅ.π., σ. 371.

⁶⁰⁰ Βιντὰλ–Νακέ, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὅ.π., σ. 202.

παράδειγμα τὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τοῦ Αἰσχύλου), καὶ ὑπῆρχε ἓνας διάλογος, ὁ ὁποῖος ὑπερέβαινε τὴν ἐπικαιρότητα, τὶς τρικυμίες τῆς, καὶ τὴν ἴδια τὴν δικαίωση τοῦ βίου: “ὑπερβαίνουνσι τὸ μέτρον τοῦ περὶ αὐτοὺς βίου”, συνοψίζει ὁ Παπαρρηγόπουλος.⁶⁰¹

Καὶ ἡ τραγωδία πέθανε, ὅπως ἔχουμε δεῖ, ὅταν ἔχασαν τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν Πόλη ὡς ἱερὸ χῶρο τῆς ἰσόθεης φιλίας τους καὶ ἀμοιβαίας εὐεργεσίας τοῦ αἰνιγματικοῦ διαλόγου τους, τὴν οὐσία τοῦ ὁποῖου ἀνέλαβε πιά ὁ Πλάτων, Πόλη ὁ ἴδιος μόνος του, μεγάλη παρουσία καὶ ζωντανὴ ἀπόδειξη τοῦ ὅπου *κι ἂν πᾶς, θὰ εἶσαι Πόλις*.

Ὡς τὸν καιρὸ τῆς τραγωδίας ὁ φιλόσοφος ἦταν μᾶλλον Πυθία σὲ σύγκριση ἀκόμη καὶ μὲ τὸν Πλάτωνα. Ἀναπτύσσεται περισσότερο φιλοσοφικὴ ποίηση καὶ προφητεία παρὰ ποιητικὴ ἢ προφητικὴ φιλοσοφία, τὴν ὁποία δημιούργησε στὴν Ἀθήνα ὁ Πλάτων, καὶ συνέχισαν οἱ μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας κυριώτερα, παρὰ ὁ ἴδιος ὁ νεοπλατωνισμός.⁶⁰² Μέσα ἀπὸ τὴν τραγικὴ του ποίηση ὁ στοχασμὸς εἰσέφερε στὴν προσευχὴ καὶ τὸν ὕμνο ἀνοιχτὴ ἐνότητα ὄλων τῶν ποιητικῶν καὶ φιλοσοφι-

⁶⁰¹ Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, βιβλ. 16, ὁ.π., σ. 44.

⁶⁰² Πρβλ. τὸν Ράνσιμαν, (*Βυζαντινὸς πολιτισμὸς*, ὁ.π., σ. 23), γιὰ τὴν ἀπουσία πραγματικῆς πνευματικῆς ἀνησυχίας στὶς σχολὲς τῶν φιλοσόφων, τὴν ὥρα ποὺ “ἡ διδασκαλία τῶν πατέρων βρισκόταν πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία.”

κῶν κινήσεων καὶ παραδόσεων, συσπείρωση τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πραγματοποιιῶντας τὴν ὑπερένταση τῆς ἀγωνίας τῶν Ἀθηναίων γιὰ νόημα, ὑπὸ τὸν ὀρίζοντα ἀκραίων παραδόξων διαχεόμενων στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμο του ἀπὸ τὴν θεία ὑπαρξή, καὶ πάλι ἐπιστρέφοντας στὸν οὐρανὸ τῶν Θεῶν ὅπου μεγάλωναν τὸ μέγεθός τους καὶ ἀνοίγονταν σὲ διαυγέστερη παρατήρηση καὶ ἐρμηνεία.

Στὴν τραγικὴ τόλμη τοῦ φιλόσοφου βίου τῆς Πόλεως “ὀλόκληρο τὸ θεϊκὸ σύμπαν παρουσιάζεται οὐσιαστικὰ ὡς σύμπαν συγκρούσεων”,⁶⁰³ ταυτόχρονα ἀνακλῶντας συμβολικὰ τὰ κοινωνιολογικὰ καὶ κοσμολογικὰ ἀπορούμενα τοῦ διαλόγου τους, μὲ τὴν διάνοια τοῦ ἀνθρώπου νὰ φανερώνεται “παγίδα τῶν δικῶν του ἀποφάσεων”,⁶⁰⁴ καὶ ἀσυγκρίτως κυριώτερα τὸπος ὅπου ἀσκεῖται τὸ πιὸ παράξενο εἶδος βίας, ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἄγνοιας τόσο κρίσιμης καὶ αἰνιγματικῆς, ὥστε νὰ ὑποχωροῦν μπροστὰ τῆς ὅλα τὰ ἄλλα δεινὰ τελείως. Ἡ τραγικὴ ποίηση ἀποτελεῖ σύμβολο τῆς καρδιάς τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας ἐκτινασσόμενης στὴν ἐρμηνεία τῆς ὑπαρξῆς — ἀκραίας ἐντάσεως ἐπανάληψη τῆς ὀμηρικῆς προσευχῆς.

“Πατέρα Δία, σῶσε ἀπὸ τὴν ὀμίχλη τοὺς γιουὺς τῶν Ἀχαιῶν, κάνε πιὰ αἰθρία, δόσε στὰ μάτια μας νὰ δοῦν, καὶ μέσα στὸ φῶς κατὰστρεψέ μας, ἀφοῦ ἔτσι θέλεις”.⁶⁰⁵

⁶⁰³ Βερνάν, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 37–38.

⁶⁰⁴ Ὁ.π., σ. 43.

⁶⁰⁵ *Ἰλιάδα* P 645–7.

Ὁ ἀσκούμενος καὶ δοκιμαζόμενος ἄνθρωπος ὑπερέβαινε τὸ ἐφήμερο, ἀλλὰ στεκόταν στὸ Φῶς ἀπρόσιτου διανοητικὰ Λόγου. Τὸ αἶσθημα τοῦ τυχαίου χανόταν τελείως, ἡ αἰτιότητα δὲν ἀπλωνόταν στὰ τυφλά, καὶ ὅμως παρέμενε αἰτιότητα κάποιας ἀνάγκης, ὅχι ἐπειδὴ ἡ πείρα μειονεκτοῦσε, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ ἐλλογίκευση βρισκόταν σὲ ἀτέλεια καὶ παρεμβαλλόταν, ἡ λέξη ἀδυνατοῦσε νὰ χωρήσει τέλεια στὸ Νόημά της, ὥστε ἡ αἰτιότητα γινόταν παρουσία δύναμης — ὅχι κυρίως τῆς ἀνάγκης, ἀλλὰ δύναμης τοῦ Νοήματος ὡς ἐπικείμενου καὶ μάλιστα μὲ τρομερὴ ἰσχύ, τὴν ἴδια ἰσχύ πού ἀκόμη σήμερα νοιώθουν τὰ λόγια μας, ἡ Ζωὴ ἐν τῷ τάφῳ καὶ ὁ ἄδης τρέμει.

Η ΕΝΤΑΣΗ αὐτὴ καὶ οὐσία τῆς τραγικῆς φιλοσοφίας εἶναι τόσο πρωταρχικὴ, ὥστε ἄφησε γερὸ σημάδι στὴν ἴδια τὴν γλῶσσα, κραταῖο ἤδη στὸν Ὅμηρο, ἡ ἴδια γονιμοποιῶντας τις περιπέτειες τῶν μυθικῶν Ἡρώων καὶ Θεῶν, φέροντάς τις σὲ ἀκόμα πιὸ καθολικὲς διαστάσεις, τροφοδοτῶντας ἔτσι τὴν φιλοσοφικὴ καὶ συμβολικὴ τραγικὴ ποίηση τῆς κλασικῆς ἐποχῆς τοῦ διαλόγου τους.

“Τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ εἶναι ἡ μόνη γλῶσσα τὴν ὁποία ξέρω στὴν ὁποία οἱ ὄροι, οἱ λέξεις, θνητὸς καὶ ἄνθρωπος εἶναι συνώνυμες· ὅταν σὲ ἓνα ἀρχαῖο κείμενο ὑπάρχει ἡ λέξη θνητὸς, πρόκειται γιὰ ἓναν ἄνθρωπο. Καὶ οἱ γαῖδαροι εἶναι θνητοί, ἀλλὰ δὲν πρόκειται γιὰ τοὺς γαῖδάρους [...] γιατί μόνον οἱ ἄνθρωποι πεθαίνουν πραγματικά, γιατί μόνον οἱ ἄνθρωποι ξέραν ὅτι ἀναπότρεπτα θὰ πεθάνουν. Στις νεώτερες γλῶσσες, μερικὲς φορές, στὰ γαλλικά, στὰ ἀγγλικά, στὰ γερμανικά, βρίσκει κανεῖς τὴν ἔκφραση θνητοί, ἀλλὰ ἡ χρῆση της εἶναι ἀπλῶς ἀποτέλεσμα κλασικῆς παιδείας στοὺς ποιητές, δὲν εἶναι ὄρος [πὸ

ἀνήκει στὴν ζωὴ τῆς κοινωνίας καὶ τὴν καθημερινὴ χρήση τῆς γλώσσας, εἶναι ὄρος φιλολογικὸς, ὅπου [προϋποθέτοντας τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ἦθος καὶ σὲ αὐτὸ παραπέμποντας μπορεῖ νὰ] λέμε οἱ θνητοὶ κάνουν τοῦτο, ἢ οἱ θνητοὶ κάνουν ἐκεῖνο κλπ”.⁶⁰⁶

Ὁ σταθερὸς θαυμασμὸς γιὰ τὰ ἑλληνικά, τὰ ἔχει περιβάλει μὲ αἴγλη ἀθανασίας, συσκοτίζοντας ἔτσι τὸ γεγονὸς πὼς ἡ ἀξία τους ὀφείλεται καὶ στὴν ἴδια τὴν δική τους ἐσωτερικὴ / συστατικὴ ἐπίγνωση ὅτι εἶναι προσωρινά, ὅπως ὀλόκληρος ὁ πολιτισμὸς καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος.

Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά ἔχουν πολλοὺς χρόνους γιὰ τὶς διαφορὲς διαστάσεις τοῦ παρελθόντος, ἀνέπτυξαν ἀκόμη καὶ δεύτερο ἀόριστο, δεύτερο παρακείμενο, δεύτερο ὑπερσυντέλικο, δὲν ἔχουν ὅμως ἰδιαίτερο ρηματικὸ τύπο γιὰ τὴν διάρκεια τοῦ μέλλοντος! Στὴν ἀπουσία μέλλοντος διαρκείας εἰκονίζεται ὁ χρόνος ὡς θάνατος, ἐνῶ ἀκόμη καὶ ὁ στιγμιαίος μέλλοντας, οὔτε κἂν αὐτὸς “δὲν εἶναι μελλοντικὴ πραγματικότητα, μὲ τὸν τρόπο ποὺ ὁ ἐνεστῶτας εἶτε οἱ παρωχημένοι χρόνοι εἶναι παροῦσες ἢ παρωχημένες πραγματικότητες, ἀλλὰ ἐμφαίνει ἀπλῶς κατάσταση ποὺ ὑπάρχει δυνάμει καὶ τείνει νὰ πραγματοποιηθεῖ στὸ παρόν”.⁶⁰⁷

“Ὁ Θεόγνις ἀναφωνεῖ: ‘τὸ πιὸ ἀξιοζήλευτο ἀγαθὸ ἐπάνω στὴ γῆ εἶναι νὰ μὴν ἔχει κανεὶς γεννηθεῖ, νὰ μὴν ἔχει ποτὲ δεῖ

⁶⁰⁶ Καστοριάδης, *Ὁ θρηυματισμένος κόσμος*, ὅ.π., σ. 84–85.

⁶⁰⁷ Ὑμπέρ, *Συντακτικὸν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς*, μτφρ. Γ. Κουρμούλης, Ἀθήνα 1957, σ. 130.

τις λαμπρές ακτίνες του ήλιου· ή μιὰ πού γεννήθηκε, νὰ διαβεῖ τὸ γρηγορότερο τις πύλες τοῦ Ἄδη καὶ νὰ ἀναπαυτεῖ κάτω ἀπὸ ἓνα παχὺ στρῶμα γῆς'.⁶⁰⁸ Ὁ Ἡρόδοτος πιστεύει ἐπίσης: 'αὐτὸς πού τὸν ἀγαποῦνε οἱ θεοί, πεθαίνει νέος'.⁶⁰⁹ Οἱ χοροὶ τῶν τραγωδιῶν συμβουλεύουν πολλές φορές: 'φυλαχτεῖτε νὰ πεῖτε ἓναν ἄνθρωπο εὐτυχημένο πρὶν πεθάνει· ξέρετε τί τοῦ φυλᾶνε οἱ θεοί;' καὶ ὁ Εὐριπίδης σὰν ἡχὼ τοῦ Θεόγνι, ὑποστηρίζει πὼς σωστὸ εἶναι νὰ κλαίει κανεὶς αὐτὸν πού γεννιέται, πού ἔχει νὰ τραβήξει τόσες συμφορὲς καὶ νὰ συνοδεύει μὲ τραγούδια χαρᾶς αὐτὸν πού εἶναι πεθαμένος κι ἔχει πάφει πιά νὰ ὑποφέρει⁶¹⁰.⁶¹¹

Ὅρισμένοι μιλοῦν γιὰ ἀτροφικὴ βούληση στοὺς ἀρχαίους ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ ἀπουσία βούλησης! Ἴσως δὲν προσέχουν ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ βίωμα τοῦ θανάτου, τὸ ὁποῖο διαμόρφωνε τὴν ἴδια τὴν θεμέλια σύσταση τῆς γλώσσας, βούληση ἔχει γίνεи ἤδη στὸν Ὅμηρο τὸ αἶτημα—χωρὶς—αἶτημα τῆς Ἀνάστασης — ὅχι μιὰ οὐτοπία, ὁσοδῆποτε 'ιδανικὴ', ἀλλὰ ζωὴ τοῦ πέρα ἀπὸ κάθε ὀργάνωση καὶ σχεδιασμὸ ἀπόλυτου δώρου καὶ μυστηρίου τῆς φιλίας, ἀρχῆς καὶ προορισμοῦ ὅλης τῆς σοφίας καὶ ὅλης τῆς ἀρετῆς. Ζητοῦν στοὺς Ἑλληνας τὴν ρωμαϊκὴ καὶ μοντέρνα βούληση γιὰ παντοδυναμία, καὶ ἀπογοητεύονται, γιὰτὶ δὲν

⁶⁰⁸ Θεόγνις, στ. 425–8.

⁶⁰⁹ Ἡροδότου Α', 31.

⁶¹⁰ Εὐριπίδης, ἀπ. 449.

⁶¹¹ Φλασελιέρ, *Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ὁ.π., σ. 336–7.

προσέχουν ότι το τελευταίο που θέλει ο Άχιλλέας είναι να κυριαρχεί: προτιμάει να άγεται δοϋλος στον επάνω κόσμο αντί να βασιλεύει στον άδη, αλλά ακόμη και ο άδης του είναι ασύγκριτα προτιμότερος από ένα κόσμο όπου δεν υπάρχει ο Πάτροκλος.

“Η έλληνική κατηγορία της πράξης άγνοεί την προοπτική όργάνωση του μέλλοντος, ή πρακτική δραστηριότητα έμφανίζεται τόσο πιο τέλεια όσο λιγώτερο δένεται με τον χρόνο, όσο λιγώτερο τείνει προς ένα στόχο που ή ίδια προσχεδιάζει και προετοιμάζει· το ιδανικό της δράσης είναι να καταργήσει κάθε χρονική απόσταση ανάμεσα στον ένεργητή^[612] και στην πράξη

⁶¹² Αυτόν που ένεργεί, τον ένεργοϋντα. Δεν θα συνιστούσα την λεξιπλασία του *ένεργητή*, για την όποια δεν βλέπω να εύθύνεται πραγματική μεταφραστική ανάγκη, μάλλον αντιπνευματική προσπάθεια άποφυγής κάθε αρχαιοπρέπειας. Το ένεργειν έχει καθολική αναφορά (όλοι οί άνθρωποι ένεργοϋν με διάφορους τρόπους), ενϋ ή κατάληξη –της φαίνεται να δηλώνει επιμέρους ένεργεια αποκλειστικώς (έρευνητής, άνιχνευτής, επιμελητής, δωρητής, κλπ, το ίδιο ακόμη και ο δράστης). Έπειτα, πρέπει πια να υπολογίζεται ότι στον κινηματογράφο έπιστημονικής φαντασίας, όταν τα πρόσωπα ταυτίζονται τελείως με συγκεκριμένους και στενούς ρόλους μιας μονοσήμαντης ‘κοινωνίας’, έχοντας χάσει τις καθολικές και ανθρώπινες διαστάσεις τους, χρησιμοποιοϋνται κατά κόρον άκριβώς λέξεις με την κατάληξη αυτή, ώστε κάθε σχετική λεξιπλασία, θέλει δεν θέλει, άμέσως παραπέμπει εκεί. Προσωπικά, όταν διάβασα τον όρο ένεργητής, χρειάστηκα άρκετο χρόνο για να συμπεράνω ότι πρόκειται άπλως για τον ένεργοϋντα και όχι για ειδικό τεχνικό προσδιορισμό.

του, να τούς κάνει να συμπέσουν ολότελα σ' ένα απόλυτο παρόν. Για τούς Έλληνες τῶν κλασικῶν χρόνων [καί ἤδη στὸν Ὅμηρο], 'δρῶ' σημαίνει περισσότερο βγαίνω ἀπὸ τὸν χρόνο, ξεπερνῶ τὸν χρόνο, παρὰ τὸν ὀργανῶνω καὶ τὸν ὑποτάσσω".⁶¹³

⁶¹³ Βερνάν, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 87.

Περιοαγωγή

ΤΟ ΠΛΑΤΩΝΙΚΟ αίτημα για κάθαρση τῆς βουλήσεως ἢ περιοαγωγή τῆς ψυχῆς “πρὸς τὸ ὄν, ὥστε νὰ μισεῖ ὅσα χρειάζεται νὰ μισεῖ ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, καὶ νὰ θέλει ὅσα χρειάζεται νὰ θέλει”,⁶¹⁴ νοεῖται ὡς προσευχὴ εὐχαριστίας, πέρα ἀπὸ κάθε δυνατὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου.⁶¹⁵ “Ἀπὸ τοὺς Θεοὺς εἶναι κάθε ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου [...] Ἀπὸ τὸν Δία τοὺς δόθηκε ν’ ἀναστυλώσουν τὴν καρδιά τους”, ὁμολογεῖ ὁ Πίνδαρος.⁶¹⁶

Περιοαγωγὴ εἰκονίζονται τὰ οὐράνια σώματα, μὲ τὴν ὑψηλότερη σφαῖρα, τὸ πρῶτο κινούμενο τῆς ἀριστοτελικῆς ἀστρονο-

⁶¹⁴ Νόμοι 653b.

⁶¹⁵ Για παράδειγμα, Πλάτωνος *Πολιτεία* 509b, *Ζ’ Ἐπιστολὴ* 344a κ.έ.

⁶¹⁶ Πίνδαρος, *Πυθιόνικος* 1, στ. 41, μτφρ. Θρασ. Σταύρου, Θεσ/νίκη 1980, σ. 9, καὶ *Πυθιόνικος* 3, στ. 95–96, ὁ.π., σ. 27· πρβλ. τὸν ὄγδοο *Πυθιόνικο*, στ. 73 κ.έ.

μίας, να δέχεται την ζωή της άμεσα και να την μεταδίδει.⁶¹⁷ Τὸ ἴδιο στὴν μαγνητικὴ ἔλξη, ὅταν κάθε βελόνα ἔλκει τὴν προηγούμενη.⁶¹⁸ “Ἡ Μοῦσα κάνει ἢ ἴδια ἔνθεους ποιητές, καὶ ἀπὸ τοὺς ἔνθεους αὐτοὺς ἐξαρτᾶται ἀρμαθιὰ ἄλλων ἐνθουσιαζόντων. Γιατὶ ὅλοι οἱ ἀγαθοὶ ποιητές τῶν ἐπῶν, ὄχι ἀπὸ τὴν τέχνη τους, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι ἔνθεοι καὶ κατέχονται ἀπὸ τὸν Θεὸ ἀπαγγέλου ὅλα αὐτὰ τὰ καλὰ ποιήματα, καὶ οἱ ἀγαθοὶ μουσικοὶ τὸ ἴδιο”,⁶¹⁹ χαρίζουν τὴν Μνήμη πρὸς τοὺς χαρίζεται, ἐπιστρέφουν τὸν ἄνθρωπο στὴν Ἀρχὴ του.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει στὶς οἰκογενειακὲς καὶ κοινωνικὲς σχέσεις, παντοῦ πρωταρχικὰ παιδαγωγία πρὸς διενεργεῖ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς μὲ ὅσα ἀποφασίζει ἢ ἐπιτρέπει. Ποίηση δὲν εἶναι μιὰ εἰδίκευση ἢ χαρισματικὴ ἐξαίρεση ἀλλὰ καθενὸς ἡ ἄσκηση καὶ παιδεία — πέρασμα μέσα ἀπὸ ἀμφίσημη ὑπαρξή: “οἱ Μανίες, πρὸς κατεῖχαν τὸν Ὁρέστη, ὅσο τὸν κρατοῦσαν στὴν κατάσταση τοῦ ἔκφρονος, τοῦ φαίνονταν μαῦρες. Ἀμέσως μόλις ἔκοψε τὸ δάκτυλό του καὶ ξανάγινε σώφρων, τοῦ παρουσιάστηκαν λευκές”.⁶²⁰

⁶¹⁷ Μάιστερ Έκκαρτ, *Παραβολὲς τῆς Γενέσεως LW I,1, 3.142*, σ. 610.

⁶¹⁸ Πλάτωνος *Ἔων 533e*.

⁶¹⁹ *Ὁ.π.*

⁶²⁰ Σημειώνει ὁ Πausanias (Θ, 34, 1) — παραπέμπει καὶ συνοφίζει ὁ Βερνάν, *Οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἐλληνικῆς σκέψης*, ὁ.π., σ. 123.

“Εἶναι οἱ γιοιοὶ τῶν θεῶν. Διότι γνωρίζει ὁ ἄνθρωπος / τὴν κατοικία του μὰ καὶ τὸ ζῶο ποῦ / θὰ χτίσει τὴ φωλιά του, ὅμως / στὴν ἀμάθητη ψυχὴ ἐκείνων / δόθηκε ἡ ἀτέλεια νὰ μὴ γνωρίζουν ποῦ πηγαίνουν. // Εἶναι μυστήριον αὐτὸ ποῦ ἀναβλύζει καθαρὸ. / Καὶ τὸ τραγούδι ἀκόμη, μόλις ποῦ ἐπιτρέπεται νὰ τὸ ἀποκαλύψει”.⁶²¹

Βλέποντας τὸ ἔργο νὰ ξεπερνᾷ ἀσύγκριτα ὅσες (θὰ νόμιζε ὡς) ἱκανότητές του, κάθε προικισμένος ἄνθρωπος ἔχει βοήθεια νὰ μὴν ὑποχωρεῖ στὴν φυσίωση, χάνοντας ὁ ἴδιος ὅ,τι μεταδίδει στοὺς ὑπόλοιπους: “σπάνια ἓνας ἄνθρωπος εἶναι σὲ θέση νὰ κυβερνήσει τὰ χαρίσματά του [...] πάντα σχεδόν, τὸ ταλέντο εἶναι ἐκεῖνο ποῦ κρατᾷ αἰχμάλωτο τὸν κτήτορα, σὰν νὰ τὸν ἔπιασε, θὰ λέγαμε, ἀπὸ τὸν γιανὰ — ναί, καὶ μάλιστα πολλές φορές μ’ αὐτὸ τὸν ταπεινωτικὸ τρόπο”.⁶²² Φυσίωση εἶναι τὸ ἀντίθετο τῆς ὑπόστασης καὶ φιλίας, ὅταν τὸ μὴ ὄν καλεῖ τὸν ἑαυτὸ του ὡς ὄν.

Καθένας ἀποκρίνεται σύμφωνα μὲ τὴν δύναμη ποῦ τοῦ χαρίζεται, στὸν βαθμὸ ποῦ τὴν ὑποδέχεται χωρὶς καθόλου νὰ ἔχει ἀξία ‘του’ καὶ ἱκανότητές ‘του’, ἀλλὰ μὲ τὴν ἡσυχία ποῦ γνωρίζει ὁ Ὅμηρος⁶²³ καὶ ἀκόμη περισσότερο ἡ Λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας, τὰ Σὰ ἐκ τῶν Σῶν Σοὶ προσφέρουμεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα.

⁶²¹ Χαίλντερλιν, “Ὁ Ρῆνος” εἰς *Ἐλεγείες, ὕμνοι καὶ ἄλλα ποιήματα*, ὅ.π., σ. 115.

⁶²² Ντοστογιέφσκυ, *Τὸ ἡμερολόγιον ἑνὸς συγγραφέα*, ὅ.π., σ. 66.

⁶²³ Ὀδύσσεια σ 142.

“Οἱ ποιητές δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ διερμηνεῖς τῶν Θεῶν, κατεχόμενοι ἀπ’ ὅποιον Θεὸ καθένας κατέχεται. Αὐτὰ φανερώνοντας ὁ Θεός, ἐπίτηδες τραγουδῆσε τὸ καλύτερο μέλος μέσα ἀπὸ τὸν πιὸ φαῦλο ποιητὴ [...] καὶ μέσα ἀπ’ ὄλους αὐτούς (ποιητές, ραψωδοὺς, ἀκροατές), ὁ ἴδιος ἔλκει τὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων ὅπου θέλει, κρεμῶντας τὴν Δύναμη ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλο”.⁶²⁴

Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὴν προφητικὴ, τὴν ἱερατικὴ καὶ πρωταρχικὰ μὲ τὴν ἐρωτικὴ ὀρμὴ. Ἡ ἐρωτικὴ ἔχει τὴν ἀμαρτία τῆς στὴν περιφρόνηση καὶ τὴν προδοσία, εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη ἔνθετη ὀρμὴ καὶ περιαγωγὴ,⁶²⁵ ὅλες οἱ ἄλλες πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἐρωτικὴ, περιέχονται μέσα τῆς καὶ ὀδηγοῦν στὴν ἴδια.

Ἡ ΨΥΧΗ δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει ἀληθινὰ χωρὶς τὸ καλύτερό τῆς. Ὅταν ὁ Πλάτων δηλώνει ὅτι αὐτὸς ποὺ ἀγαπάει ἕνα παιδί εἶναι πιὸ θεϊκὸς ἀπὸ τὸ παιδί,⁶²⁶ ἐννοεῖ τὸν μεγαλύτερο ζῆλο ποὺ ὑπάρχει στὴν ἐπίγνωση, ὅπως ὁ Ματθαῖος: δὲν ὑπάρχει μαθητὴς πάνω ἀπ’ τὸν δάσκαλό του [...] ἀρκετὸ στὸν μαθητὴ νὰ γίνεῖ ὅπως ὁ δάσκαλός του⁶²⁷ — ὑπερβολικό, ὅταν παιδα-

⁶²⁴ Πλάτωνος *Ἰων* 534e–535a, 536a. Στὸ πρωτότυπο: ἀνακρεμαννὺς ἐξ ἀλλήλων τὴν δύναμιν.

⁶²⁵ Πλάτωνος *Φαῖδρος* 265b.

⁶²⁶ Πλάτωνος *Συμπόσιον* 180b.

⁶²⁷ Ματθ. 10.24–25.

γωγεί ὁ ἴδιος ὁ Λόγος. Τὸ ὅμοιο μεγαλώνει ἀπὸ τὸ περισσότερο ὅμοιο,⁶²⁸ μυεῖται στὴν ἀρχὴ καὶ ἰσχύ τοῦ κοινοῦ τους Λόγου. “Δὲν ὑπάρχει ἀνόητος μαθητὴς ἐνὸς ἱκανοῦ δασκάλου”,⁶²⁹ οὔτε τὸ ἀντίστροφο, ὅταν δάσκαλος δὲν εἶναι κάποιον ὄριο γνώσεων ἢ δεξιότητων, ἀλλὰ τὸ ἀπεριόριστο τῆς φιλίας καὶ τῆς σοφίας της. Τότε καθέννας γιὰ τὸν δάσκαλό του νοιώθει ὅ,τι ὁ Γρηγόριος ὁ Θαυματουργὸς γιὰ τὸν δικό του: “προσπαθοῦσε νὰ μᾶς μεταδώσει ὅσα ὁ Θεός, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς πολλοὺς ἢ ἴσως μὲ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς μας, μόνο σ’ ἐκεῖνον δώρισε [...] Κι ὅπως μιὰ σπίθα ξαφνικὴ στὸ μέσο τῆς ψυχῆς μας, ἔτσι ἄναψε καὶ ἔκαιγε ὁ ἔρωτας γιὰ τὸν Λόγο τῶν ὄλων [...] καὶ γι’ αὐτὸν ἐδῶ τὸν ἄνδρα, τὸν φίλο καὶ ἄγγελο τοῦ Λόγου”.⁶³⁰

Δάσκαλος πραγματικὸς δὲν γνωρίζει ἂν ἔχει μαθητὲς ἢ ἂν οἱ ἴδιοι τὸν φροντίζουν, καὶ πάλι ἐκεῖνοι δὲν μποροῦν νὰ τὸν ξεπεράσουν, γιὰτὶ ἔχει διαρκῶς μεγαλώσει τὸν ἑαυτό του στὸν θαυμασμό: ὅποιος πιστεύει σὲ μένα, θὰ κάνει καὶ ὁ ἴδιος τὰ ἔργα ποὺ κάνω ἐγώ, καὶ μεγαλύτερα ἀπὸ αὐτὰ θὰ κάνει.⁶³¹ “Κόπιασα πολὺ”, ἐξομολογεῖται ὁ γέροντας Καρίων, “περισσότερο ἀπ’ τὸ παιδί μου τὸν Ζαχαρία, κι ὅμως δὲν ἔφθασα στὰ

⁶²⁸ Πρβλ. τὸν Πλάτωνα, *Νόμοι* 687d: *φίλος υἱὸς πατρί, παῖς ὢν ἀνδρί.*

⁶²⁹ Λεφέβρο, *Ἡ Λευκὴ Σκέψη*, ὁ.π., σ. 39.

⁶³⁰ Γρηγορίου Νεοκαισαρείας τοῦ Θαυματουργοῦ, *Χαριστήριος εἰς Ὠριγένην*, ἐν. 6.

⁶³¹ Ἰω. 14.12.

μέτρα του, στήν δική του ταπεινώση και σιωπή”.⁶³² Ὁ πνευματικὸς πατέρας “δὲν γεννᾷ πνευματικὸ παιδί ‘του’, γεννᾷ ἓνα παιδί τοῦ Θεοῦ. Καὶ οἱ δύο, ἀπὸ κοινοῦ, μπαίνουν στήν σχολή τῆς Ἀλήθειας”.⁶³³

*Οἱ θέσεις μετατίθενται ἀμοιβαῖα κι ἐνώνονται, ὁ ἓνας νικάει τὸν ἄλλο στήν ἀγάπη...*⁶³⁴ — *στὸν ἐραστή του βλέπει τὸν ἑαυτό του ὅπως σὲ καθρέφτη, ἔτσι ποὺ ἀπορεῖ τί βλέπει καὶ*

⁶³² Ἄπ. α', *PG* 65, 249.

⁶³³ Εὐδοκίμωφ, *Ἡ πάλη μετὸν Θεόν*, ὁ.π., σ. 179. *Μὲ τὴν ἐλευθερία μᾶς ἐλευθέρωσε ὁ Χριστός, τόνιζε ὁ Παῦλος (Γαλ. 5.1.) Ἡ ἰνδοῦστικὴ νοοτροπία (ὁ Γκουρὸν εἶναι ὁ Βράχμα) δὲν ἀντέχει σὲ μιὰ παράδοση, ὅπου ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ Ἠγούμενος ἢ ὁ Γέροντας ἴσως γίνεταί ὡς ἓνα βαθμὸ προσωρινὰ μέτρο τοῦ βίου, ὀφείλουν νὰ τὸν διορθώνουν οἱ μοναχοὶ ὅταν σφάλλει (βλ. Μ. Βασιλείου, Ὅροι κατὰ πλάτος 27, *PG* 31, 988· πρβλ. τὸν Σαχάρωφ, Ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, ὁ.π., σ. 100–1): “ἂν κάποιος διαφωνοῦσε μετὴν ἐντολὴ ἢ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Ἠγουμένου Μισαήλ, ἔστω καὶ ἐλάχιστα, τότε ὁ ἐν γένει ἀνδρεῖος ἐκεῖνος ἀσκητῆς, παρὰ τὴν διοικητικὴ ἐξουσία ποὺ ἀσκοῦσε, συνήθως ἀπαντοῦσε: ‘ἂν εἶναι ἔτσι, καλῶς... κάνετε αὐτὸ ποὺ θέλετε’. Καὶ δὲν ἐπανελάμβανε τὸν λόγο του. Κι ὁ γέροντας Σιλουανὸς τὸ ἴδιο, ὅταν συναντοῦσε ἀντίσταση ἀμέσως σιωποῦσε. Γιατί αὐτό; Γιατί ἀφ’ ἐνὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ δὲν ἐπιδέχεται οὔτε βία οὔτε διαμάχη, ἀφ’ ἐτέρου τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ ἔχει ὑπερβατικὸ χαρακτήρα, δὲν ἐκφράζεται μετὰ ἰκανὴ πληρότητα, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ περικλεισθεῖ στὸν λόγο τοῦ πνευματικοῦ, ὁ ὁποῖος φέρει ἀναπόφευκτα σφραγίδα σχετικότητας.”*

⁶³⁴ Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ παρθενίας*, κεφ. 3, ἐν. 2.

ποιὸν ἀγαπάει...⁶³⁵ κάπως σὰν νὰ κλείνεις ὅ,τι εἶχες καὶ νὰ ἀλλάξεις ἀνεγείροντας ἄλλη ὄψη, ποὺ ἔχουν ὅλοι, ὅμως λίγοι ἐνεργοποιοῦν...⁶³⁶ ὁ ἕνας φανερώνει τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἄλλου στὸν ἑαυτὸ του ὅπως σὲ καθρέφτη...⁶³⁷ Ἔτσι ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἰδοποιοῦσε ὅτι “ὅποιος ζητάει νὰ βρεῖ ἕνα σοφό, χρειάζεται νὰ εἶναι πρῶτα ὁ ἴδιος σοφός”...⁶³⁸ Γιατὶ τὸ Ἔνα μεγαλώνει προσωπικὰ ὀδηγούμενο ἀπὸ τὸ περισσότερο Ἔνα, γιατί ἔχουν τὸ χάρισμα τῆς Υἱοθεσίας, καὶ ὀδηγοῦνται ἀπὸ τὸν ἕνα πατέρα τους Χριστό.⁶³⁹

“Ἡ ψυχὴ, ἂν εἶναι νὰ γνωρίσει τὸν ἑαυτὸ της, στὴν ψυχὴ πρέπει νὰ κοιτάξει, καὶ μάλιστα σ’ ἐκεῖνο τὸν τόπο τῆς ψυχῆς, ὅπου γεννιέται ἡ ἀρετὴ, δηλαδή ἡ σοφία, καὶ σὲ ὅ,τι ἄλλο μοιάζει μὲ αὐτό”.⁶⁴⁰

“Καλὰ τὸ λένε οἱ παλιοί, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ Θεία Φρόνηση, μία καὶ ἡ ἴδια ἀρετὴ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, καὶ ἡ ψυχὴ μελετᾷ καὶ σπουδάζει νὰ δεῖ τὸν ἑαυτὸ της ὅπως σὲ καθρέφτη, καὶ νὰ καθρεφτίζει μέσα της τὸν Θεῖο Νοῦ, ἂν ἐφθανε νὰ ἀξίζει τέ-

⁶³⁵ Πλάτων, *Φαῖδρος*, 255d.

⁶³⁶ Πλωτίνου *Ἐννεάδες* 1, κεφ. 6, ἐν. 8.

⁶³⁷ Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολὴ* 301.

⁶³⁸ Παραθέτει ὁ Μάξιμος, *Ἐκ διαφορῶν βιβλίων...*, PG 91, 825.

⁶³⁹ Ὁριγένης, *Εἰς Παροιμίας*, PG 17, 180.

⁶⁴⁰ Πλάτωνος *Ἀλκιβιάδης* 133b.

τοια Κοινωνία, και να ἐξιχνιάζει κάποια ἀπόρρητη ὁδὸ γιὰ τὴν ἔνωση αὐτὴ μὲ τὸν Θεό”.⁶⁴¹

“Ὁ ἄπειρος Θεὸς ποὺ εἶναι μέσα στὴν ψυχὴ συλλαμβάνει τὸν Θεὸ ποὺ εἶναι ἄπειρος. Ὁ Θεὸς συλλαμβάνει τὸν Θεὸ καὶ ὁ ἴδιος ἐργάζεται στὴν ψυχὴ τὸν ἑαυτὸ Του καὶ τῆς δίνει τὴν μορφὴ Του”.⁶⁴²

ΤΗΝ ΟΡΜΗ τῆς σεξουαλικῆς ἡδονῆς, ποὺ μερικοὶ νομίζουν ἀναγκαῖο ἢ ἀκόμη τὸ πιὸ κύριο στοιχεῖο τοῦ ἔρωτα, ὁ Πλάτων περιγράφει καθαρὰ ὡς ἀσθένεια, τύφλωση τοῦ νοῦ καὶ πράγματι ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν ἄλλο — προσωρινὴ καὶ συγγνωστή, στὸν βαθμὸ ποὺ προηγεῖται γνήσια σχέση: ἡ ἀμοιβαία ὑποταγὴ στὴν αὐτοϊκανοποίηση ἐξορίζει τοὺς ἐραστές στὸ σκοτάδι⁶⁴³ — “ἐπιθυμία ποὺ διαλύει τοὺς νοερούς τόνους καὶ παρασύρει στὴν ὕλη τὴν ὁρμὴ τῆς ψυχῆς”⁶⁴⁴ — ὁμως ὁ νοῦς δὲν

⁶⁴¹ Γρηγόριος Νεοκαισαρείας ὁ Θαυματουργός, *Χαριστήριος εἰς Ὠριγένην*, ἐν. 11· πρβλ. Πλωτίνου *Ἐννεάδες*, βιβλ. 3, κεφ. 8, ἐν. 11· κεφ. 9, ἐν. 2.

⁶⁴² Μάιστερ Ἐκκαρτ, Ὁμιλία 84, *DW III*, σ. 462· πρβλ. τὸν Πλάτωνα (*Φαῖδρος* 255b), τὸν Μ. Βασίλειο (*Εἰς Ψαλμούς*, *PG* 29, 392), καὶ Συμεῶν τὸν Νέο Θεολόγο (*Ἦμνος Ζ΄*, στ. 5 κ.έ.).

⁶⁴³ Πρβλ. τὸν ἀββᾶ Ματόη, *Ἀποφθέγματα — συστηματικὴ συλλογὴ*, κεφ. 5, ἀπ. 6. Πρβλ. χαρακτηριστικὰ τὴν νεοελληνικὴ ἔκφραση γι’ αὐτοὺς ποὺ κάνουν σέξ, ὅτι ‘βγάζουν τὰ μάτια τους’.

⁶⁴⁴ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς, *Περὶ τῆς κατὰ Θεὸν λύπης*, *PG* 91, 417.

ἐπιμένει στὸ μηδὲν τῆς τύφλωσης καὶ τοῦ κορεσμοῦ, τὸ καταστρέφει στὴν μεταμέλεια, τὴν ἱερότητα, τὴν χαρὰ καὶ τὴν ἡσυχία τῆς σχέσης ποὺ προηγεῖται. Ὅσο πιὸ γνήσια ἢ ἐρωτικὴ ἐνότητα, τόσο λιγώτερο ἀποβλέπει στὸ ὅποιο φῦλο, ἀπολαμβάνοντας τὴν ἐνιαία θεία προέλευση, φύση καὶ φανέρωση τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε κάθε φυλικὴ ὀρμὴ, φιλομόφυλη ἢ φιλετερόφυλη, ὅποτε ὑπάρχει καὶ ὅσο διαρκεῖ, σημαίνει ἀμέσως στροφὴ τῆς προσοχῆς στὸ ἀπρόσωπο καὶ ἀσήμαντο, ὀδηγούμενη ἀπὸ κορεσμὸ σὲ κορεσμὸ (μὲ ἀλλαγές συντρόφων, κτθ.), εἴτε καταλήγοντας ἀκόμα καὶ στὴν πλήρη ἀπελπισία. Τὴν στροφὴ αὐτὴ στὸ ἀπρόσωπο ὀνόμαζε ὁ Παῦλος *ἀσχημοσύνη*.

“Στὴν πόλη ποὺ εἶναι νὰ κατοικηθεῖ, μοῦ φαίνεται πὼς ἔτσι πρέπει νὰ νομοθετήσεις, ὁ ἐραστής τους νὰ τὰ ἀγαπάει καὶ νὰ εἶναι μαζί τους καὶ νὰ ἀγγίζει τὰ παιδιά ὅπως τὸν γιό του, ἔχοντας στὴν σκέψη του καὶ γεννῶντας μέσα τους κάθε τι ὁμορφο καὶ καλό, ἂν τὸν ἀκολουθοῦν, καὶ κατὰ τὰ ἄλλα ἔτσι νὰ πλησιάζει σὲ ὅποιονδήποτε ἔχει στρέψει τὴν προσοχὴ του, ὥστε ποτὲ οὔτε κατὰ διάνοια νὰ μὴν ἔχει σχέση μαζί του γιὰ κανένα ἄλλο σκοπὸ πέρα ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ εἴπαμε, διαφορετικὰ, θὰ ὑποστεῖ τὸν ψόγο τῆς ἀμουσίας καὶ τῆς ἀπειροκαλίας”.⁶⁴⁵

Ἐστω δοκιμαζόμενος ἀπὸ κατώτερες ὀρμές, ὅσοδήποτε ἀνώριμος καὶ ἀτελής ὁ ἔρωτας ὑπερέχει ἀσυγκρίτως ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς ἀπρόσωπης ‘παιδείας’, ὅταν τὴν ψυχὴ ‘συνετί-

⁶⁴⁵ Πλάτωνος *Πολιτεία* 403b–c. Ἄμουσος εἶναι ὁ βίος ποὺ δὲν οἰκιοποιεῖται τὴν θεία πληρότητα, καὶ ἀπειρόκαλος ὅποιος δὲν ἔχει γευθεῖ τὴν ἱερὴ καὶ πνευματικὴ ὁμορφιά. Καὶ τίς δύο σημασίες περιέχει ἡ *ἀσχημοσύνη* τοῦ Παύλου.

ζουν' και πράγματι νεκρώνουν κανόνες, πειθαρχίες και συμβάσεις. Έραστές πραγματικοί αλλά ανώριμοι, μέσα από διαδοχές δουλώσεως στο αισθησιακό πάθος, μεταμέλειας, και έπιστροφής στην έλευθερία, έχουν άτελη αλλά πάντως θεία ζωή, στον βαθμό τής διαμονής στον Λόγο τής σχέσης τους.⁶⁴⁶ Το ίδιο συμβαίνει στο μυστήριο τής γαμήλιας ζωής, που αγιάζει την κλίση, ώσότου ο αισθησιασμός υποχωρήσει,⁶⁴⁷ όποτε άγγιγμα, λόγος και προσευχή έχουν γίνει ένα.⁶⁴⁸ Έτσι ο Θεός ουσιώνει

⁶⁴⁶ Διάβασε τον Φαίδρο. Στο Συμπόσιον ή μεταμόρφωση τής ψυχής μέσα στην πίστη αυτή είναι ο τόκος εν τῷ καλῷ. Πρβλ. Συμεών τον Νέο Θεολόγο (Ήθικός 6, ΕΣΝΘ, τ. 2, σ. 241): “όταν είσαι μαζί τους και συναναστρέφesai, με άνδρες και γυναίκες, και άγκαλιάζοντας και φιλώντας θα παραμείνεις άβλαβής, δέν θα μετακινήθεις από την φυσική σου κατάσταση, γιατί ως μέλη του Χριστού πολύτιμα και ναούς του Θεού θα δεῖς τα πλάσματά Του και θα τὰ προσέξεις.”

⁶⁴⁷ Πρβλ. Α΄ Κορ. 7.36,38: “ει δέ τις άσχημονεῖν επί την παρθένον αὐτοῦ νομίζει εἰάν ἤ υπέρακμος, και οὕτως όφείλει γίνεσθαι, ο θέλει ποιείτω· οὐχ άμαρτάνει· γαμείτωσαν [...]” “Ωστε και ο γαμίζων την έαυτοῦ παρθένον καλῶς ποιεί και ο μή γαμίζων κρεῖσσον ποιήσει”, γιατί καλύτερο είναι ή γέννηση στην παρθενια: “καλό ή άγνεία και ή παρθενια, κι ἄς σε πείθει ο ίδιος ο Ίησοῦς, όταν γεννιέται από Παρθένο για να τιμήσει την γέννηση και άκόμη περισσότερο την παρθενια”: Γρηγορίου του Θεολόγου *Περί φιλοπτωχίας λόγος* 14, PG 35, 861.

⁶⁴⁸ Πρβλ. τον Σαίξπηρ, *Complete works*, έπιμ. Α. Η. Bullen, Ν.Υ. 1988, σ. 252 (Ρωμαῖος και Ίουλιέτα, πράξη 1.5): “Αγιέ μου άγαπημένε, ἄς κάνουν τα χείλη ο,τι τα χέρια κάνουν, ἄς προσεύχονται.

τὸ τίποτα, καλεῖ τὰ μὴ ὄντα ὡς ὄντα. Ἀληθινὴ ζωὴ, παιδεία καὶ ἄσκησις ἀρχίζει μὲ τὸν ἔρωτα καὶ τελειοποιεῖται στὴν ὑπερβολὴ τοῦ ἔρωτα: ὅταν ἔρθουν τὰ δύο σὲ ἐνότητα, εἶναι ὁ Θεός.⁶⁴⁹

“Ἄν τὰ ἀνώτερα μέρη τοῦ νοῦ ὀδηγήσουν στὸν φιλόσοφο βίω καὶ στὴν ὑποταγὴ στὸν Θεὸ καὶ νικήσουν, τότε οἱ ἐρωτευμένοι κατευθύνουν τὴν ἐδῶ ζωὴ τους μέσα στὴν μακαριότητα καὶ τὴν ἡσυχία τῆς κοινῆς τους νόησης, ἔχοντας ἐξουσία ἐπάνω στὸν ἑαυτό τους καὶ ὁμορφὴ τάξη, ἔχοντας ὑποτάξει τὴν κακία καὶ ἐλευθερώσει τὴν ἀρετὴ τῆς ψυχῆς. Κι ὅταν τελειώσει ὁ βίος τους, ἀποκτοῦν φτεροῦγες καὶ γίνονται ἀνάλαφροι [...] Ὅμως ἡ μαθητεία καὶ συναναστροφή μὲ κάποιον ποὺ δὲν σὲ ἀγαπάει, ἢ ὁποία εἶναι διαποτισμένη ἀπὸ τὴν θνητὴ σωφροσύνη τῶν κανόνων κι ἔχει μόνο θνητὰ καὶ πενιχρὰ ὠφέλη, θὰ γεννήσει τὴν ἀνελευθερία, ποὺ τὴν ἐπαινεῖ τὸ πλῆθος σὰν νὰ ἦταν κάποια ἀρετὴ, καὶ θὰ ἀφήσει τὴν ψυχὴ σου νὰ τριγυρνᾷ ἐννιά χιλιάδες χρόνια στὸν κάτω κόσμον χωρὶς νοημοσύνη”.⁶⁵⁰

⁶⁴⁹ Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, *Πρὸς Ἐφεσίους*, κεφ. 14, ἐν. 1.

⁶⁵⁰ Πλάτωνος *Φαῖδρος* 255a–257a. Τὰ ἐννιά χιλιάδες χρόνια συμβολίζουν τὴν περίοδο στὴν ὁποία ὀλοκληρώνεται ἡ κάθαρση τῆς ψυχῆς. Οἱ τρεῖς τριάδες ποὺ ἐξυπακούονται σημαίνουν ὀλοκλήρωση: περαιτέρω κάθαρση δὲν νοεῖται. Κάθε ψυχὴ δὲν φθάνει ὀπωσδήποτε σὲ ἀπόλυτη καθαρότητα, ἀλλὰ ὀπωσδήποτε στὴν ἐνδεχόμενη, ἢ ὁποία μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ πολὺ μικρὴ. Σχέσεις μὲ τὴν προγενέστερη ἑλληνικὴ παράδοση καὶ ἰδίως τὴν ὀρφικὴ, βλ. εἰς Γκάθρου, *A History of Greek Philosophy*, τ. Β', ὁ.π., σ. 253· πρβλ. τὸν Ἡσίοδο, *Θεογονία*, στ. 736–806.

‘Χάρη’ στὸν συρμὸ τῆς δυτικῆς διανόησης, ἔχει εἰσαχθεῖ καὶ ἴσως ἐπικρατήσῃ ἀκόμη καὶ στὴν Ἑλλάδα ἢ ἔκφραση ‘πλατωνικὸς ἔρωτας’, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ἰδιαίτερη περίπτωση ἢ γιὰ κάτι ἐξωπραγματικό. Ἡ διάκριση πλατωνικοῦ καὶ μὴ πλατωνικοῦ ἔρωτα εἶναι μιὰ ἀπάτη. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἔρωτας, καὶ χάρη στὴν ζωντανὴ πείρα του ἀξιώθηκαν οἱ ἀρχαῖοι νὰ πλησιάσουν τὴν ἀλήθεια σὲ βαθμὸ καὶ μὲ τρόπους ποὺ ντροπιάζουν ὀλόκληρη τὴν νεώτερη ‘φιλοσοφία’ τῶν διπλωμάτων καὶ τῶν μουσείων μας. Στὴν φιλία τους ὀφείλεται ἡ νοημοσύνη τους.

“Εἶναι ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀθάνατου Θεοῦ, ποὺ πορεύεται μέσα στὸ σκοτάδι τοῦ ἄδη καὶ ἀναγγέλει σὲ ‘ὄλες τίς γενεές τοῦ Ἀδάμ’ τὴν χαρὰ τῆς ἐρχόμενης Ἀνάστασης”.⁶⁵¹

“Ὁ ἔλεγχος, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἐχθρό, συχνὰ θὰ μποροῦσε νὰ προκαλέσει, σὲ ὅποιον ἔχει σύνεση, μιὰ ἐπιθυμία νὰ γιαιτρευτεῖ, ἀλλὰ γνωρίζει καλὰ τί κάνει καὶ κατορθώνει νὰ θεραπεύσει τὸ σφάλμα μόνο αὐτὸς ποὺ ἀγάπησε πραγματικά”.⁶⁵² “Αὐτὸς εἶναι ὁ Χριστός. Ὁ πατέρας τοῦ αἰῶνα ποὺ ἔρχεται, ἐπάνω στὸν ὁποῖο οἰκοδομεῖται ἡ ζωὴ τῶν χωρὶς τέλος αἰῶνων”.⁶⁵³ “Δὲν ὑπάρχει τίποτε ἀπὸ τὰ ἀναγκαῖα στοὺς Ἅγιους ποὺ νὰ μὴ τοὺς τὸ προσφέρει ὁ Χριστός. Τοὺς γεννᾷ, τοὺς αὐξάνει καὶ τοὺς τρέφει. Καὶ Φῶς εἶναι καὶ Πνοή. Αὐτὸς τοὺς δημιουργεῖ

⁶⁵¹ Σμέμαν, *Μικρὸ ὁδοιπορικὸ τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος*, μτφρ. Ἑλ. Γκανούρη, Ἀθήνα 1992², σ. 53–4.

⁶⁵² Μ. Βασίλειος, *Ὅροι κατὰ πλάτος*, PG 31, 929.

⁶⁵³ Γρηγόριος Νύσσης, *Κατὰ Εὐνομίου*, βιβλ. 3, κεφ. 1, ἐν. 56.

τὸ Μάτι, μὲ τὸν ἑαυτὸ Του τοὺς φωτίζει, καὶ παρέχει τὸν ἑαυ-
τὸ Του γιὰ νὰ Τὸν βλέπουν. Εἶναι ταυτόχρονα τροφεὺς καὶ
τροφή”.⁶⁵⁴

Αὐτὸ συμβαίνει σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους χωρὶς ἐξαίρεση,
καὶ καθέννας στὸν βαθμὸ ποὺ ἀφήνεται καὶ δέχεται τὰ θεῖα
δῶρα, γνωρίζει τὴν ἔνωση ποὺ διενεργεῖ ὁ Λόγος, ἀκόμη κι ἂν
δὲν γνωρίζει τὸ Ὄνομά Του.

“Αὐτὸ εἶναι τὸ θαυμάσιο παιχνίδι τῶν δυνάμεων, / πῶς μέσ’
ἀπὸ τὰ πράγματα περνοῦν ὑπηρετῶντας, / στὶς ρίζες μεγαλώ-
νοντας καὶ στοὺς χυμοὺς νὰ χάνονται / καὶ πάνω στὶς ψηλὲς
κορφές νὰ φτάνουν ὡς Ἀνάσταση”.⁶⁵⁵

⁶⁵⁴ Ν. Καβάσιλας *PG* 150, 500d: παραθέτει καὶ μεταφράζει ὁ ἱερομ.
Γρηγόριος, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, ὁ.π., σ. 221.

⁶⁵⁵ Ρίλκε, *Τὸ βιβλίον τῶν ὥρῶν*, βιβλίον α': τοῦ μοναστικοῦ βίου,
μτφρ. Δημ. Οἰκονομίδης, Ἀθήνα 1978, σ. 39.

Ἐκλινας οὐρανοῦς

ΤΟ ΟΝΟΜΑ πάνω ἀπὸ κάθε ὄνομα, τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, πρωταρχικὰ δηλώνει τὸ ἄγγιγμα (√ΧΡΙ), τὴν ἐπαφή μέσα στὴν κίνηση καὶ προσέγγισή της, κυρίως τὴν ἐπαφή τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Ἀπὸ τὴν σημασία αὐτὴ ἀπορρέουν ἡ ἐπάλειψη καὶ ἡ μύρωση, καὶ μέσα τους οἱ ὑπόλοιπες. Τὸ ὄνομα Ἰησοῦς σημαίνει ἀληθινὸς σωτήρας, τὸ ὄνομα Χριστὸς φανερώνει γιατί εἶναι ὁ ἀληθινὸς σωτήρας, πέρα ἀπὸ παντογνωσία, παντοδυναμία, κλπ. Στὴν φύση Του εἶναι νὰ τὸν ἀγγίζουσιν καὶ νὰ ἀγγίζει, νὰ τὸν πλησιάζουσιν καὶ νὰ πλησιάζει. Ἡ Ἐκκλησία ὑμνεῖ ἔραστοῦ Χριστοῦ τὸ κάλλος:⁶⁵⁶ “ἔχεις Κύριο ποὺ ἀγαπάει τὴν στοργὴ περισσότερο ἀπὸ τὸν πατέρα σου καὶ σὲ φροντίζει περισσότερο ἀπὸ τὴν μητέρα σου”, ἀνακοίνωνε ὁ Χρυσόστομος σὲ ὅσους ἀκόμη δὲν ἀπέκτησαν προσωπικὴ ἐπίγνωση.

“Ἀπὸ τὸν γαμπρὸ ποὺ ἀγαπάει τὴν νύφη του εἶναι πιὸ ἐρωτικός. Ἀνάπαυσή Του ἔχει τὴν δική σου σωτηρία, καὶ χαίρεται

⁶⁵⁶ *Μηναῖα*, 8 Ὀκτωβρίου.

γι' αὐτὴν πιὸ πολὺ ἀπ' ὅσο χαίρεσαι καὶ σὺ ὁ ἴδιος ὅταν γλυτώ-
νεις ἀπὸ κινδύνους καὶ θανάτους [...] Ὅλους τοὺς τρόπους τῆς
ἀγάπης ποὺ ἔχει ὁ πατέρας γιὰ τὰ παιδιὰ του ἢ ἡ μητέρα γιὰ
τὰ ἐγγόνια της, τοὺς ἔχει Ἐκεῖνος γιὰ σένα".⁶⁵⁷

Ἡ ἴδια ἢ συγγένεια τοῦ *χρη* τῆς κίνησης τοῦ χρίσματος καὶ
ἀγγίγματος μὲ τὸ *χρη* τῆς χρείας καὶ τοῦ καθήκοντος, φανερώ-
νει ὅτι τὸ καθήκον δὲν σημαίνει ὑπακοή σὲ ἰδεολόγημα. "Δὲν
ὑπάρχει καμμία λέξη [στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα] ποὺ ν'
ἀντιστοιχεῖ στὴν δική μας [δυτικοευρωπαϊκὴ] ἔννοια τοῦ κα-
θήκοντος· ἡ ἔννοια τῆς εὐθύνης κατέχει μιὰ πολὺ μικρὴ θέση
μέσα στὸ σύστημα ἀξιῶν [τῶν ἀρχαίων]· ἡ ἰδέα τῆς ὑποχρέω-
σης ἔχει ἀσαφῆ καὶ ἀκαθόριστο χαρακτῆρα".⁶⁵⁸ Οἱ ἀρχαῖοι δὲν
εἶχαν καιρὸ γιὰ καθήκοντα: δὲν προλαβαίνει νὰ ὑπάρξει δεο-
ντολογικὸς χρόνος, ὅταν συμβαίνει συγκέντρωση σὲ πρόσωπο
δύναμης, ὅταν παρασύρονται τὰ σύνορα τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν
ὑπεροχικὴ ἰσχὺ τῆς Θεότητος. Τὸ ἦθος αὐτὸ διατρέχει μὲ
τέλεια διαύγεια τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἀναγνωρίζοντας ὅτι
κατεπλάγη τὰ πέρατα, φάλλοντας, ἔκλινας οὐρανοὺς Χριστὲ
τῇ καταβάσει Σου.

⁶⁵⁷ Χρυσόστομος, *Πρὸς τοὺς σκανδαλιζομένους...*, κεφ. 8, ἐν. 11–12.

⁶⁵⁸ Βερνάν, *Μῦθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 61·
πρβλ. καὶ τὴν παραπομπὴ τοῦ συγγραφέα εἰς Arthur W. H.
Adkins, *Merit and Responsibility. A Study in Greek Values*, Ὁξ-
φόρδη 1960. V. Brochard, *Études de philosophie ancienne et de
philosophie moderne*, Παρίσι 1912, σ. 489–538 καὶ τὴν ἐπα-
νεξέταση τῶν Gauthier–Jolif, ποὺ παρουσιάζει περισσότερες ἀπο-
χρώσεις, ὁ.π., σ. 572–578.

ΚΑΘΕ ΜΕΛΟΣ τοῦ σώματος ἔχει μιὰ ιδιαίτερη δεκτικότητα χαρισμάτων, καὶ πάλι “ἡ ψυχὴ βρίσκεται τὸ ἴδιο τέλεια σὲ ὅλα τὰ μέλη, τὸ ἴδιο τέλεια στὸ πιὸ ἀσήμαντο καὶ στὸ πιὸ σημαντικό, ὡστόσο ἡ οὐσία καὶ πηγὴ τῶν ἐνεργειῶν της εἶναι κυρίως στὴν καρδιά”,⁶⁵⁹ δηλαδή στὸ αἷμα. “Τὸ αἷμα γύρω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη καρδιά εἶναι νόημα”, ἔλεγε ὁ Ἐμπεδοκλῆς.⁶⁶⁰ Ὁ Γρηγόριος Νύσσης δὲν παραδέχεται μεγαλύτερη σχέση τοῦ νοῦ μὲ κανένα μέλος τοῦ σώματος,⁶⁶¹ ἐφόσον ἀπουσιάζει ἀμφίδρομη ἰσότιμη ἐξάρτηση: κάθε μέλος ἀνήκει στὸν νοῦ, χωρὶς νὰ ἀνήκει ὁ ἴδιος σὲ κανένα, καὶ δὲν ὑπάρχει μέλος ἄμοιρο τῶν ἐνεργειῶν του.

Μὲ τὸ αἷμα ὁ νοῦς διενεργεῖ τὴν φυσικὴ ἐνότητα τοῦ σώματος καὶ γίνεται ὁ ἴδιος ἡ καρδιά τοῦ σώματός του, ἡ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὸν ἅγιο Σωφρόνιο, “δὲν εἶναι μόνο ἓνα φυσικὸ ὄργανο ἢ τὸ ὄργανο τῆς ψυχικῆς ζωῆς, ἀλλὰ κάτι τὸ μεταφυσικό, τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάγεται σὲ ὀρισμὸ, εἶναι ἱκανὸ νὰ πλησιάσει τὸν Θεό, τὴν πηγὴ κάθε ὑπάρξεως”,⁶⁶² ἢ νὰ τυφλωθεῖ καὶ νὰ γεννήσει κατώτερες σκέψεις, γιὰτι γενικὰ “ὁ νοῦς γεννάει τοὺς λογισμοὺς του στὴν καρδιά, εἴτε ἀγαθοὺς μέσα σὲ προσοχή,

⁶⁵⁹ Μάιστερ Ἐκκαρτ, Ὁμιλία 82, *DW* III, σ. 423· πρβλ. Ἰω. 15.14, καὶ Ὁριγένους, *Εἰς Παροιμίας*, *PG* 17, 176.

⁶⁶⁰ Ἐμπεδοκλῆς, *DK* 105.

⁶⁶¹ Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, *PG* 44, 156 κ.έ.

⁶⁶² Σωφρόνιος Σαχάρωφ, Ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, ὅ.π., σ. 248.

εἶτε πονηροὺς ὅταν δὲν ἔχει προσοχή”.⁶⁶³ Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ νοῦς πηγάζει καὶ συγκροτεῖ τὸν ὁλόκληρο ἄνθρωπο, κανεὶς δὲν σοφίζεται μὲ μετάγγιση αἵματος, τὸ ὁποῖο (θὰ ἔπρεπε νὰ) ἐνδιαφέρει ἰδίως ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα. Στὴν ψυχοσωματικὴ ἐνότητα τῆς καρδιᾶς τοῦ ὁ νοῦς διενεργεῖ τὰ σφάλματα καὶ τὴν ἐλευθερία του.

⁶⁶³ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Περὶ μετανοίας*, PG 155, 484.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ἐνδέχεται νὰ ἀποκτᾷ προσοχὴ στρεφόμενος στὸ ἀόρατο, παίρνοντας σοφία, εὐλογία καὶ χαρά, ὅχι ἐπειδὴ ἀνακάλυψε τὴν ἀπόλυτη δεοντολογία καὶ τεχνική, ἀλλὰ ἐπειδὴ Ἐκεῖνος κατέρχεται στὸ ὄρατο καὶ τὸ ἀγιάζει. Σαρκώθηκε γιὰ νὰ ἀγγίξει τὸ σῶμα τῆς ταπείνωσης καὶ νὰ καταργήσῃ τὸ κράτος τῆς κατάκρισης.⁶⁶⁴

“Ὁ Λόγος ἔγινε ἄνθρωπος, ἔμεινε σὲ μᾶς, καὶ εἶδαμε τὴν Δόξα Του, Δόξα πὺ ἔχει Μονογενῆς Υἱὸς ἀπὸ τὸν Πατέρα Του, πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας”.⁶⁶⁵

⁶⁶⁴ Γρηγόριος Νύσσης, *Μέγας Κατηχητικός* ἐν. 32, στ. 22· πρβλ. Μ. Ἀθανασίου, *Εἰς Ψαλμούς*, PG 27, 532. Μιλῶντας γιὰ τάφο τῆς ψυχῆς, ὁ Πλάτων δὲν ἐννοεῖ τὸ σῶμα μὲ τὸ ὁποῖο ἀγκάλιαζε τὸν Φαῖδρο, οὔτε τὴν ἔνσαρκη ζωὴ στὴν ὁποία τὸν συνάντησε, ἀλλὰ ἀκριβῶς τὸ σῶμα τῆς ταπείνωσης, τὸ σχῆμα τῆς φθορᾶς πὺ σύρει τὴν ψυχὴ στὸ κατώτερό της ἀποθαρρύνοντας τὴν ἴδια τὴν ἐρωτικὴ ἐνότητα: ἄνθρωπος πὺ μέσα του κυκλοφοροῦν ὑγρά σὲ σωληνάκια, διαχέονται αἷματα, ἀπλώνονται νεῦρα, κόκκαλα, κλπ, κατευθύνοντας μιὰ σάρκα πὺ ἀργοπεθαίνει μαζί τους, δηλαδὴ ὁ συναρμοσμένος σὰν ἐτοιμόρροπο ἐργοτάξιο ἄνθρωπος, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Θεὸς συμβολίζει (ἐκτὸς τῶν ἄλλων) τὴν πτωτικὴ καθενὸς ὑπαρξιακὴ ἐπιλογή, δὲν εἶναι ὅ,τι πιὸ ἰδεῶδες γιὰ τὴν ἀκεραιότητα καὶ ἀθανασία πὺ ἐπιζητεῖ ἢ ἐρωτικὴ συνείδηση. Ὁ Πλάτων λέει, ὅπως ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης: *κράτα τὸν νοῦ σου στὸν ἄδη, καὶ μὴν ἀπελπίζεσαι, πράξε καὶ γνώρισε τὴν σκληρότητά σου, ἀλλὰ ὅπως ὁ Πέτρος, ὅχι ὅπως ὁ Ἰούδας.*

⁶⁶⁵ Ἰω. 1.14.

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, κλῖνον τὰς καρδίας ἡμῶν, προσεύχεται ἡ Ἐκκλησία. Ὄταν ἡ ἀνθρώπινη καρδιά ἀνοίγει καὶ τὸν ὑποδέχεται ὅπως οἱ οὐρανοί, γεννιέται χαρὰ, ὁμορφιά, ἐπίγνωση καὶ εὐθύτητα: “πολλοὶ πλάνοι ἔχουν βγεῖ στὸν κόσμο, αὐτοὶ ποὺ δὲν παραδέχονται ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἔρχεται μὲ σῶμα. Αὐτὸς εἶναι ὁ πλάνος καὶ ὁ ἀντίχριστος”.⁶⁶⁶

“Ὄταν ὁ Κύριος ἀγγίζει τὴν ψυχὴ, ἀνανεώνεται ὁλόκληρη. Αὐτὸ μποροῦν νὰ τὸ ἀντιληφθοῦν μόνο ἐκεῖνοι ποὺ τὸ γνώρισαν ἀπὸ τὴν πείρα τους, γιατί χωρὶς τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἡ γνώση τῶν οὐρανίων εἶναι ἀδύνατη. Τὸ Πνεῦμα αὐτὸ δόθηκε στὴν γῆ ἀπὸ τὸν Κύριο. Ποιὸς θὰ περιέγραφε τὴν χαρὰ νὰ γνωρίζεις τὸν Κύριο καὶ ἀκόρεστα νὰ ὀρμᾷς πρὸς Αὐτὸν ἡμέρα καὶ νύχτα;”⁶⁶⁷

Ὅπως ἡ ψυχὴ βρίσκεται σὲ κάθε μέλος τοῦ σώματος, ὁ Χριστὸς δίνει ζωὴ σὲ ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς κι ἔτσι σὲ ὁλόκληρο τὸ σῶμα. Τελείως πέρα ἀπὸ τὶς σκιές τῶν λέξεων, νοημοσύνη ἀληθινὴ εἶναι ἡ θεία φύση: “Ἐκεῖνος ἔχει περιλάβει μέσα Του τὴν γνώση τῶν ὄλων, ἡ σοφία Του δὲν γνωρίζει ὄρια, ἢ μᾶλλον ἡ ὑπαρξὴ Του εἶναι σοφία”,⁶⁶⁸ “αὐτὸ εἶναι στὴν φύση Του ὁ Θεός, νόηση, ὁλόκληρος νόηση καὶ μόνο”.⁶⁶⁹ Νόηση

⁶⁶⁶ Β΄ Ἰωάν. 7· πρβλ. Φιλ. 3.20–21, καὶ Α΄ Ἰωάν. 2.22: “αὐτὸς εἶναι ὁ Ἀντίχριστος, ὅποιος ἀρνεῖται Πατέρα καὶ Υἱό.”

⁶⁶⁷ Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, *Περὶ τοῦ πνευματικοῦ ἀγῶνος* (ἀπὸ Σαχάρωφ, ὁ.π., σ. 541).

⁶⁶⁸ Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων*, τ. 6, σ. 17.

⁶⁶⁹ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, *Περὶ Θεολογίας*, ἑκατοντὰς 1, κεφ. 82.

εἶναι ἡ ἀγάπη: “τί εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ; Ἡ φύση καὶ ἡ ὑπαρξὴ Του, αὐτό εἶναι ἡ ἀγάπη Του”.⁶⁷⁰

“Ὀλόκληρο τὸ ἀγαθὸ φανερώνεται στὴν ψυχὴ καὶ σὲ ὅλες μαζί τις αἰσθήσεις σὲ μία καὶ τὴν ἴδια κίνηση, γίνεται ὁρατὸ στὴν ψυχὴ, βλέπεται καὶ ἀκούγεται, γλυκαίνει τὴν γεύση, εὐωδιάζει τὴν ὄσφρηση, τὰ χέρια τὸ ἀγγίζουσιν [...] ἀλλὰ ἐκεῖνος ποὺ δὲν βλέπει τὸν Θεό, δὲν γνωρίζει ὅτι τὸν βλέπει ὁ Θεός”.⁶⁷¹

Ἡ λειτουργία τῆς ἀφῆς, κατ’ ἐξοχὴν ἱαματικὴ, στὴν διαφθορά της, δηλαδὴ ὅταν δὲν ὑπάρχει ἀγάπη, γίνεται ἡ πιὸ ἐπικίνδυνη, ἀγγιγμα νεκρῆς ψυχῆς. “Μπορεῖ νὰ μολυνθεῖ κανεὶς σωματικὰ μὲ τὴν ἀφή, γιατί δὲν ὑπάρχει τίποτα πιὸ βαρὺ ἀπὸ τὴν αἴσθηση αὐτή”, εἰδοποιεῖ ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος.⁶⁷² Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ συμβεῖ μὲ ὅλες τις αἰσθήσεις.⁶⁷³ Μέσα ἀπὸ τὴν

⁶⁷⁰ Μάιστερ Ἐκκαρτ, *Ὁμιλία 41, DW II*, σ. 287· πρβλ. τὸν Αὐγουστῖνο, *Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ*, βιβλ. 8, κεφ. 6, *PL 41*, 231, καὶ τὸν Πλωτῖνο, *Ἐννεάδες 1*, κεφ. 7, ἐν. 2.

⁶⁷¹ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Ἠθικὸς 3, ΕΣΝΘ*, τ. 2, σ. 157· πρβλ. τὸν Γρηγόριο Νύσσης, *Εἰς τὸν βίον Μωϋσέως*, κεφ. 2, ἐν. 179, Ἐβρ. 1.14, Ἰω. 15.15, 16.15.

⁶⁷² *Λόγος ιε΄*, κεφ. 47.

⁶⁷³ Ἄς σκεφτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὴν βασκανία, ἡ ὁποία δὲν ἐκδηλώνεται σὲ κανένα, ἂν δὲν ἔχει καὶ ὁ ἴδιος μέσα του τις ἀφορμὲς της, δηλαδὴ ἂν δὲν εἶναι ἐπίσης αὐτοβασκανία, ὅπως δὲν συμβαίνει θεραπεία, ἂν δὲν εἶναι ἐπίσης αὐτοθεραπεία. Γι’ αὐτὸ ὁ Χριστὸς λέει στοὺς θεραπευόμενους: ἡ πίστις σου σέσωκέ σε. Βάσκανος εἶναι ὁ

ψυχή συμβαίνει θεραπεία ἢ μόλυνση, γιατί ἡ ἴδια ὑπάρχει σὲ κάθε ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου.⁶⁷⁴

Ὅποιαδήποτε αἰσθησιακὴ ἐπαφή, στὸν βαθμὸ πού συμβαίνει μέσα σὲ ἀγάπη εἶναι ἐπαφή τοῦ Χριστοῦ, πράξη ἀπόλυτης παιδείας καὶ σωτηρίας. *Ἡ ἡδονὴ εἶναι ἀγαθὸ γιὰ ὅσους θέλουν νὰ εἶναι ἀγαθοί*, δίδασκε ὁ Μανουήλ Παλαιολόγος τὸν γιοῦ του,⁶⁷⁵ καὶ περιέγραφε, ὡς κάποιος βαθμὸ, ὁ Πλάτων: *φιλοῶντας τὸν Ἀγάθωνα, εἶχα τὴν ψυχὴ μου στὰ χεῖλη, γιατί ἤρθε ἡ ταλαίπωρη νὰ διαβεῖ...*⁶⁷⁶ Ἐνωμένο μὲ τὴν ψυχὴ πού ἔχει ἐνωθεῖ μὲ τὸν Λόγο, “τὸ σῶμα ἐνεργεῖ θεραπείες μὲ τὴν ἀφή [...] Ἡ ψυχὴ ἔχει τὴν θέληση, τὸ σῶμα ἀγγίζει, καὶ μὲ τὰ δύο αὐτὰ φεύγει τὸ πάθος”.⁶⁷⁷

ἀχάριστος (πρβλ. Αἰσχύλου, ἀπ. 1034), ἐπομένως ὁ πονηρὸς ἐπίσης καὶ ἄπιστος. Ὁ Παῦλος ἐπιτιμᾷ τοὺς Γαλάτες, *τίς ὑμᾶς ἐβάσκανε τῇ ἀληθείᾳ μὴ πείθεσθαι, οἷς κατ’ ὀφθαλμοὺς Ἰησοῦς Χριστὸς προεγράφη ἐν ὑμῖν ἐσταυρωμένος;* (Γαλ. 3.1).

⁶⁷⁴ Πρβλ. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατηγήσεις φωτιζομένων*, 5, κεφ. 22, γιὰ τὴν ἀρχαία συνήθεια τῆς Ἐκκλησίας νὰ τελεῖται μετὰ τὴν Θεία Κοινωνία ἀγιασμὸς τῶν αἰσθήσεων καθενὸς προσωπικὰ διὰ τῆς ἀφῆς.

⁶⁷⁵ Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, *Περὶ ἀρετῆς καὶ ἀγαθοῦ ἀρχοντος πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ἰωάννην*, λόγος ε΄, PG 156, 464.

⁶⁷⁶ Πλάτων, εἰς *Ἑλληνικὴ ἀνθολογία*, ἐπιμ. Beckby, βιβλ. 5, ἐπίγρ. 78.

⁶⁷⁷ Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ τῆς τριημέρου προθεσμίας*, τ. 9, σ. 292.

Δὲν εἶναι μηχανικὸ ἔργο: τὸν λυπήθηκε, καὶ ἀπλώνοντας τὸ χέρι Του τὸν ἄγγιξε λέγοντας, ‘Θέλω, καθάρισε’, καὶ ἀμέσως ἔφυγε ἀπὸ αὐτὸν ἢ λέπρα καὶ καθάρισε.⁶⁷⁸ — Προϋποθέτει ἀναγνώριση τῆς ιερότητος τῆς στιγμῆς, ἀπρόσιτης στοὺς πολλούς: ὅταν ἀπομακρύνθηκε ὁ ὄχλος, μπῆκε μέσα, κράτησε τὸ χέρι της, καὶ τὸ κορίτσι σηκώθηκε.⁶⁷⁹ — Εἶναι ἀπάντηση σὲ πίστη καὶ αἴτημα: τότε Τοῦ πρόσφεραν τὰ παιδιά γιὰ νὰ ἀκουμπήσει ἐπάνω τους τὰ χέρια Του καὶ νὰ προσευχηθεῖ.⁶⁸⁰ — Σημαίνει ὑποχώρηση τῶν κοσμικῶν φροντίδων καὶ συγκέντρωση στὴν ἀπόλυτη ἀξία τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου: ὅταν ἔδυε ὁ ἥλιος, ὅλοι ὅσοι εἶχαν ἀσθενεῖς ἀπὸ διάφορες ἀρρώστειες τοὺς ἔφεραν σὲ Ἐκεῖνον, καὶ Ἐκεῖνος σὲ καθένα ξεχωριστὰ ἀκουμποῦσε τὰ χέρια Του καὶ τὸν θεράπευε.⁶⁸¹ — Συμβαίνει μέσα σὲ ἀγάπη: ἔσφιξε τὰ παιδιά στὴν ἀγκαλιά Του καὶ τὰ εὐλόγησε μὲ ὅλη τὴν δύναμή Του βάζοντας τὰ χέρια Του ἐπάνω τους.⁶⁸²

⁶⁷⁸ Λουκ. 1.41.

⁶⁷⁹ Ματθ. 9.25.

⁶⁸⁰ Ματθ. 19.13· πρβλ. Μάρκ. 7.32.

⁶⁸¹ Λουκ. 4.40.

⁶⁸² Μάρκ. 10.15–16.

“ΜΗΠΩΣ δὲν γνωρίζετε τὸν ἑαυτὸ σας;” ρωτᾷ ὁ Ἀπόστολος, “ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι μέσα σας;”⁶⁸³ Τὸ ὄνομα ἀπὸ μόνο του δὲν δίνει χάρη: ὁ Ἴδιος εἶναι ἡ Καινὴ Διαθήκη, καὶ Αὐτὸς δὲν ἔλειπε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους. Κακῶς λέγεται μερικὲς φορές πῶς “ἡ Ἐνσάρκωση θέτει μιὰ οὐσιώδη διχοτομία τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου ἀνάμεσα στὰ ὄρια τῆς Δημιουργίας καὶ τῆς Παρουσίας.” Δὲν ἀληθεύει ὅτι “ἡ αἰώνια μοῖρα ἐνὸς ἀνθρώπου θὰ εἶναι ριζικὰ διαφορετικὴ, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἔζησε πρὶν ἢ μετὰ τὴν Ἐνσάρκωση, χωρὶς νὰ φταίει σὲ τίποτα γι’ αὐτό”.⁶⁸⁴ Δυστυχῶς τὴν παρεξήγηση τροφοδοτοῦν καὶ οἱ Ἐκκλησίαι μὲ πολλὰ καὶ μὲ τὸ ἴδιο τὸ ἡμερολόγιο τῆς ‘πρὶν’ καὶ ‘μετὰ’ τὸν Χριστὸ ψευδο-διαιρέσεως.

Τὴν δευτερεύουσα διάσταση, τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν παραδόσεων, συνειδητὰ ἢ μὴ προτάσσουν ὅσοι ἔχουν φυλακίσει τὴν ψυχὴ τους στὸν ἐφήμερο βίο. Ἄν κάτι σώζεται στὸ τέλος τῶν καιρῶν, αὐτὸ δὲν εἶναι οἱ πολιτισμοὶ ἀλλὰ τὰ συγκεκριμένα ἀνθρώπινα πρόσωπα, τῶν ὁποίων “καὶ οἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς ὅλες, ἔχουν ἀριθμηθεῖ”.⁶⁸⁵ Σύμφωνα μὲ τὴν Ἐκκλησία ἡ σωτηρία προϋποθέτει ἀκριβῶς τέλεια ὑπέρβαση τῶν πολιτισμικῶν δεδομένων ἢ σκοπουμένων ὡς τέτοιων: εἴτε προφητεῖες, θὰ καταργηθοῦν· εἴτε γλωσσες, θὰ πάψουν· εἴτε γνώ-

⁶⁸³ Β΄ Κορ. 13.5.

⁶⁸⁴ Καστοριάδης, *Ἡ φαντασιακὴ θέσμιση τῆς κοινωνίας*, ὅ.π., σ. 305.

⁶⁸⁵ Λουκ. 12.7.

σεις, θὰ καταργηθοῦν⁶⁸⁶ — δὲν εἶναι ἡ γνώση, εἶναι τὸ αἴσθημα, εἶναι ὁ τρόπος, εἶναι τὸ ἀνοιγμα, εἶναι τὸ ἀγκάλιασμα...⁶⁸⁷

“Σὲ καθένα μας δόθηκε ἡ ἴδια ἐντολή, μὲ ἄλλα λόγια, κανεῖς μας δὲν εἶναι ἀδικημένος ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μᾶς τιμᾷ οἴλους μὲ ἴσο μέτρο. Σὲ καθένα μας δόθηκε καὶ τὸ ἴδιο ‘ποσό’, ἂν μπορούμε νὰ ἐκφραστοῦμε ἔτσι, μὲ τὸ ὅποιο ἀποκτᾶται ἡ ἔσχατη ἐφικτὴ στὸν ἄνθρωπο τελειότητα τῆς ἀγάπης, τὸ τίμημα τῆς ὁποίας γιὰ ὅλους καὶ γιὰ καθένα μας εἶναι τὸ ἴδιο: ὡς τὸ τέλος νὰ μὴ λυπηθεῖ τὸν ἑαυτό του. Τοῦτο δὲν σημαίνει μόνο νὰ ‘ψωμίσω πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου καὶ παραδῶ τὸ σῶμά μου ἵνα καυθήσωμαι’,⁶⁸⁸ ἀλλὰ νὰ ἀποταχθῶ ‘πᾶσι τοῖς ἑμαυτοῦ ὑπάρχουσιν’⁶⁸⁹ [δηλαδὴ ὅλα ὅσα βρίσκονται] μέσα στὰ ὄρια τοῦ κτιστοῦ μου εἶναι, στὸν χωρισμό μου ἀπὸ τὸν Θεό, στὴν ἐγωϊστικὴ μόνωση καὶ ἀντίθεση πρὸς τὸν διπλανό μου, τὸν συνάνθρωπό μου [...] Κάθε λογικοῦ κτιστοῦ ὄντος ἡ ὑπαρξὴ κινεῖται μεταξὺ δύο ὁρίων: τὸ ἔνα, ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν Θεὸ πὺ φθάνει ὡς τὸ μῖσος γιὰ τὸν ἑαυτό· τὸ ἄλλο, ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν ἑαυτὸ πὺ φθάνει ὡς τὸ μῖσος γιὰ τὸν Θεό”.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ Α΄ Κορ. 13.8.

⁶⁸⁷ Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, *Τὸ μυστικὸ εἶναι ἡ εὐχαριστία*, ὅ.π., σ. 78 (‘Ἀληθινὴ προσευχή.’)

⁶⁸⁸ Α΄ Κορ. 13.3.

⁶⁸⁹ Πρβλ. Λουκ. 14.33.

⁶⁹⁰ Σωφρόνιος Σαχάρωφ, *Ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης*, ὅ.π., σ. 288–9.

Μπορεῖ κανεῖς νὰ διερωτηθεῖ, πῶς γνώρισαν τὸν Χριστὸ οἱ ‘πρὸ’ τῆς Γεννήσεως ἄνθρωποι, τί συνάγεται ἀπὸ ὅσα στοιχεῖα ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μαρτυροῦν γιὰ τὸ νόημα τοῦ βίου τους; Ὅμως τὸ ἐρώτημα, πῶς μιὰ ἐποχὴ ἐξαναγκάζει σὲ πίστη ἢ ἀπιστία, δὲν εὐσταθεῖ, ἂν πράγματι καὶ καθολικὰ πρωταρχικὴ ἰκανὴ προϋπόθεση τῆς προσωπικῆς εὐσέβειας εἶναι ἡ καθαρὴ ἐλευθερία.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀναγνώριζε στὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη μεταθέσεις βίων καὶ σεισμοὺς γῆς — διὰ τὸ τοῦ πράγματος περιβόητον,⁶⁹¹ δηλαδή, ὅχι ἐπειδὴ προηγούμενως κάθε ἄνθρωπος ἀναγκαῖα ἦταν ἀποξενωμένος ἀπὸ τὸν Θεό, ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ἦταν. Ἐφόσον ὁ Θεὸς “δὲν νόμιζε ὅτι πρέπει νὰ φροντίζει τοὺς ἀνθρώπους παρὰ τὴν θέλησή τους, ἀλλὰ νὰ τοὺς εὐεργετεῖ μόνο ἂν θέλουν”,⁶⁹² στὸν βαθμὸ ποὺ δὲν ἤθελαν, δηλαδή δὲν εἶχαν ἤδη ἀνοιχτὴ συνείδηση, δὲν συνέβαιναν σεισμοὶ ἀλλὰ κρότοι στὸ κενό — ποτέ δὲν ἔγιναν στὴν Κίνα, γιὰ παράδειγμα, μεταθέσεις βίων καὶ σεισμοὶ γῆς, οὔτε κἂν στὸ Ἰσραὴλ ἢ Καινὴ Διαθήκη.

Οἱ θεῖες φανερώσεις ἀποκτοῦν ἱστορικὴ σημασία στὸν βαθμὸ ποὺ ἐνισχύουν, τελειοποιοῦν καὶ ἀπηχοῦν στὴν δευτερεύουσα διάσταση, τῆς πολιτισμικῆς δημιουργίας, τὴν δύναμη ποὺ ἔχουν συγκεντρώσει οἱ προσωπικὲς συνειδήσεις: ἂν δὲν ὑπάρχει ὁ Μωϋσῆς, κι ἂν δὲν βρίσκεται ἤδη στὸ Ὅρος, δὲν δίνεται ἡ

⁶⁹¹ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Ὁμιλία 31, *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος*, ἐν. 25.

⁶⁹² Ὁ.π.

Παλαιά Διαθήκη· ἂν δὲν ὑπάρχει ὁ Πέτρος, πού θὰ καταλάβει καὶ θὰ πεῖ ὅτι “Ἐσύ εἶσαι ὁ Χριστός, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος”,⁶⁹³ δὲν δίνεται ἡ Καινὴ Διαθήκη· ἡ ἀλήθεια δὲν ἀπευθύνεται σὲ κουφούς. Ὁ Μωϋσῆς, ὁ Πέτρος, ὁ Ἰωάννης, καὶ ὅλοι οἱ ἅγιοι πού ἔζησαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, ἦταν ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὅποιοσδήποτε, ὅ,τι πολλοὶ σύγχρονοὶ τους καὶ προγενέστεροι πράγματι ἦσαν, στοὺς ὁποίους ἀπλῶς δὲν δόθηκαν τέτοια χαρίσματα, ὥστε νὰ εἶναι γνωστοὶ σὲ μᾶς σήμερα.

ΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ γνώριζαν ὅτι δὲν ὑπῆρξε πρῶτα ὁ κόσμος, καὶ μετὰ ἀπὸ καιρὸ γεννήθηκε ὁ Χριστός: “ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου εὐρέθηκε ἤδη ριζωμένη μέσα στὴν θυσία τοῦ Δημιουργοῦ”,⁶⁹⁴ δὲν θὰ εἶχε δημιουργηθεῖ ποτὲ τίποτα, ἂν δὲν γεννιόταν ὁ Χριστός — ἀρνίον τὸ ἐσφαγμένον ἀπὸ καταβολῆς κόσμου.⁶⁹⁵

“Ὁ δὲ Θεὸς Βασιλεὺς ἡμῶν, πρὸ αἰώνων εἰργάσατο σωτηρίαν ἐν μέσῳ τῆς γῆς”.⁶⁹⁶

⁶⁹³ Βλ. Ματθ. 16.16.

⁶⁹⁴ Εὐδοκίμωφ, *Ἡ πάλη μετὸν Θεόν*, ὁ.π., σ. 205.

⁶⁹⁵ Ἀποκ. 13.8.

⁶⁹⁶ Ψαλμ. 73.12. Ἡ μεσότητα δὲν σημαίνει χρονολογικὴ ὑπαγωγὴ ἀλλὰ τὴν συνάντηση χρόνου καὶ αἰωνιότητος: ἡ Ἐνανθρώπηση δημιουργεῖ ὁλόκληρο τὸν χωροχρόνο μαζί με τὰ πλάσματα πού πε-

Ἐποχές εἶναι οἱ προστεταγμένοι καιροί, ὅπως ἀναγνώριζε ὁ Παῦλος, καὶ πρόσταγμα τοῦ Θεοῦ ὁ Θεὸς Λόγος, θέλων πάντας ρύσασθαι τοὺς ἐξ Ἀδὰμ γηγενεῖς. Στὴν πρωτεύουσα ἢ προσωπικὴ διάσταση, ὅλοι ἀνεξαιρέτως οἱ ἄνθρωποι ἔζησαν ‘μετὰ’ Χριστόν, ὅλοι οἱ ἅγιοι γεννήθηκαν μέσα στὴν ἀγιότητά Του, ὅπου νόηση καὶ μετάνοια εἶναι ἓνα, κι ἔτσι γνωρίζουμε ὅπως οἱ ἀρχαῖοι ὅτι καθέννας καὶ ὅλοι πάντοτε “ζοῦμε, κινούμαστε καὶ ὑπάρχουμε μέσα στὸν Θεό”.⁶⁹⁷ Ἡ βασιλεία Σου Χριστέ ὁ Θεός, βασιλεία πάντων τῶν αἰώνων, καὶ ἡ δεσποτεία Σου ἐν πάσῃ γενεᾷ καὶ γενεᾷ,⁶⁹⁸ ὕμνεῖ ἡ Ἐκκλησία, τὸ ὁποῖο ἴσως ἐξηγεῖ ἐπίσης γιὰ ποιὸ λόγο “τὸ Βυζάντιο, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Δύση, εἶχε υἰοθετήσῃ τὸ ἡμερολόγιο τῆς χρονολογίας ‘ἀπὸ κτίσεως κόσμου’ καὶ ὄχι τὸ ἡμερολόγιο ποὺ ἄρχιζε μὲ τὴν γέννηση τοῦ Χριστοῦ”.⁶⁹⁹ Τὸ ἀπὸ Γεννήσεως ἡμερολόγιο ἴσως μοιάζει ἱερό, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα εἶναι βλάσφημο, βυθίζοντας σὲ μοιραία καὶ ἄδικη σκιά τὶς λεγόμενες ‘πρὸ’ Χριστοῦ ἐποχές, τὶς ὁποῖες τὸ ἴδιο δημιουργεῖ.

Ἡ ΑΓΝΟΙΑ τοῦ Ὄνόματος ἔπληττε τοὺς ἀρχαίους στὴν συμβολιστικὴ διάσταση, ἔχοντας ἔτσι μιὰ ιδιαίτερη συμμετοχὴ

ριέχονται μέσα του. Γι’ αὐτὸ εἶναι λάθος νὰ ὀνομάζεται εἰδικῶς ἡ Ἐκκλησία σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

⁶⁹⁷ Πράξ. 17.28.

⁶⁹⁸ Στιχηρὸ ἰδιόμελο Ἰωάννου μοναχοῦ.

⁶⁹⁹ Ἀρβελέρ, *Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας*, μτφρ. Τ. Δρακοπούλου, Ἀθήνα 1988³, σ. 92.

στήν άσκησή τους. Αυτό γίνεται άντιληπτό στην άρχιτεκτονική έπίσης. Ή άρχαιότητα συγκεντρωνόταν κυρίως σέ ιερή κατεύθυνση, δέν απολάμβανε ναούς στο σχήμα τ' ούρανοϋ. Ή μετάβαση άπό τόν Παρθενώνα στην Άγια Σοφιά, ήδη στην άρχιτεκτονική της σημαίνει μετάθεση τής συνείδησης άπό την ήγεμονία τοϋ Θεοϋ,⁷⁰⁰ όσοδήποτε στοργική, σέ πληρότητα ένωσης μαζί Του. Ό ναός δέν επικάθεται στην γή αλλά ένώνεται μαζί της και την ύψώνει: οί εϋθειές γίνονται ήπιες, χαμηλώνουν σέ κλίμακα θόλων,⁷⁰¹ σκεπάζοντας τόν λαό τοϋ Θεοϋ με τόν ούρανο και παρουσιάζοντας την Οίκουμένη όπως πλατύ δέντρο, ώσπου ή Είσοδος στο έντός τοϋ Φωτός και τών Εικόνων ανακοινώνει μυητικά την καινή πολιτεία τών Άγίων, “δῆμον Θεῶν περι τόν Θεόν”.⁷⁰²

⁷⁰⁰ Σέ σύγκριση με προηγούμενους ναούς, ήδη ό Παρθενώνας πραγματοποιεί βῆμα περαιτέρω ένότητας. Τό έξαιρετικό πλήθος τών κιόνων — “ένα δάσος κυριολεκτικά κιόνων”, όπως τό παρομοιάζει ό Μπόρντμαν (*Άρχαία έλληνική τέχνη*, ό.π., σ. 137)— δίνοντας μάλλον έντύπωση άνθρώπινης σύναξης μεταφέρει την σημασία άπό την έδραίωση τοϋ ιεροϋ στην κοινωνία μαζί του, χαρακτηριστικό που ύποτείνεται έπίσης άπό την άντικατάσταση τών κιόνων με άνθρώπινες μορφές, τες Καρυάτιδες, άπέναντι άκριβώς άπό τόν Παρθενώνα, στο Έρεχθειό.

⁷⁰¹ Πρβλ. τόν Τόυνπη, *Οί Έλληνες και οί κληρονομίες τους*, ό.π., σ. 109 κ.έ.

⁷⁰² Καβάσιλας 649 — παραθέτει ό Νέλλας, *Ζῶον θεούμενον*, ό.π., σ. 179.

Ριζική διαφορά ούτως ἢ ἄλλως ἢ ἄγνοια τοῦ Ὄνοματος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ δημιουργεῖ, γι' αὐτὸ ἡ 'μετὰ' Χριστὸν ἐποχὴ, παρὰ τὴν ἀκριβέστερη θεολογία της, καθόλου δὲν ἀπέφυγε τὸν Ἄδη τῆς ἀσημαντότητας. “Ἄδης δὲν εἶναι κάποιος τόπος, ἀλλὰ στὴν βιβλικὴ γλῶσσα σημαίνει ἀκριβῶς τὴν πραγματικότητα τοῦ θανάτου, τὴν κατάσταση τοῦ σκότους, τῆς ἀπελπισίας, τῆς καταστροφῆς, ὅ,τι δηλαδὴ εἶναι ὁ θάνατος”⁷⁰³ — κατάσταση πρωταρχικὰ ὄχι τῶν πολιτισμῶν ἀλλὰ τῆς προσωπικῆς σκέψης καὶ συνείδησης, “γιατὶ ἄδης νοεῖται [ἐπίσης] καὶ [κατὰ κύριο λόγο] ὁ ἄνθρωπος ποὺ περιέχει καὶ θέλει νὰ εἶναι δικό του τὸ κακό [...] δηλαδὴ [ὁ ἄνθρωπος ὅταν] οἱ σκέψεις καὶ ἐπιθυμίες τῆς ψυχῆς του εἶναι ἔγκλειστες μέσα στὸ σκοτάδι·

“κι ὅταν ἀκούσεις γιὰ μνημεῖο, δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ βλέπεις ἐδῶ, μνημεῖο καὶ τάφος εἶναι ἡ ἴδια ἡ καρδιά σου”.⁷⁰⁴

Ο ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ γνώρισε κυρίως τὸ Πατρικὸ Πνεῦμα τοῦ Λόγου, ἐνῶ ἡ ἀρχαιότητα Θεοὺς Λόγους τοῦ Πατρικοῦ Πνεύματος. Ὑπὸ τὸ σχῆμα αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ συνοψίσει τὴν κύρια διαφορά σὰν μιὰ δύναμη ἄσκησης, ἡ ὁποία ὄχι μόνο δὲν ἀπέκλειε ἀλλὰ καὶ ἐνίσχυε μὲ τὸν τρόπο της τὴν προσωπικὴ καθενὸς ἐνότητα μὲ τὸν Λόγο. Κι ὅπως καθένας ποὺ ἐπρόκειτο νὰ σωθεῖ, μάθαινε μυστικὰ τὸ Ὄνομά Του στὸν βαθμὸ ποὺ πέθαινε γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἔτσι στὴν δευτερεύουσα

⁷⁰³ Σμέμαν, *Μικρὸ ὀδοιπορικὸ τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος*, ὁ.π., σ. 46.

⁷⁰⁴ Μακάριος, *Λόγος νγ'*.

διάσταση, όταν ή ίδια ή αρχαία παράδοση πέθανε για τον έαυτό της, έμαθε και στην διάσταση αυτή το Όνομά Του.

Συμπεραίνουμε (και) έτσι για την χριστιανική περίοδο επίσης, ότι ή γνώση έχει μυστική φύση και πορεία, ή πεποίθηση δέν αποτελεί όπωσδήποτε και όποτεδήποτε κάτι αναγκαίο ή έστω χρήσιμο — αντίθέτως! Αν ή πραγματική παιδεία δέν συμβαίνει ως ιδεολογική κατάρτιση, τó ψευδώνυμο τής κατήχησης δέν τήν αποδεικνύει άπλώς άχρηστη: ή κατήχηση ζημιώνει δραματικά τήν άσκηση όποιου δέν είναι έτοιμος νά άκούσει, άπαξιώνοντας εκείνες άκριβώς τις έννοιες που έχουν έκλεγεί νά προφυλάσσουν τήν καρδιά του νοήματος. Τό όνομα γεμίζει τόν άνθρωπο σαν νά είναι ναός του, τόν μεταβάλλει σέ τόπο τής θείας παρουσίας,⁷⁰⁵ αλλά ποιός μπορεί νά άκούσει τό Όνομά Του — πότε; μετά από τί, ή μέσα σέ τί;

Ό Ύμνος τής Έκκλησίας είδοποιεί για τόν Θεό ότι είναι άπορούντων αντίληψις.⁷⁰⁶ Υπάρχουν προϋποθέσεις και πρώτη ή άπορία, για νά είπωθει τό Όνομα και νά μήν άκουστέι σαν άδεια λέξη και άφορμή συκοφαντίας. Ήδη ό Πυθαγόρας συμβούλευε, τήν περι θεων δόξαν και λόγον μή πρόχειρον μηδέ φανερόν έχειν μηδέ εις πολλούς προφέρειν.⁷⁰⁷ Μπορεί νά υπάρχουν πολλοί σέ ένα ζευγάρι ή σέ ένα άνθρωπο μόνο του.

⁷⁰⁵ Εὐδοκίμου, *Η πάλη με τόν Θεόν*, ό.π., σ. 252.

⁷⁰⁶ Βλ. π.χ. *Μηναία*, 22 Σεπτεμβρίου.

⁷⁰⁷ Πορφύριος, *Πυθαγόρου βίος*, έν. 42. Πρβλ. Γρηγορίου του Θεολόγου *Όμιλία 27, Κατά Εύνομιανών*, έν. 3 και 9.

Ἡ ἔννοια τῶν ‘πολλῶν’ ὑποσημαίνει τὴν σπανιότητα τῆς γνήσιας προσωπικῆς ὕπαρξης καὶ τῶν προϋποθέσεων της.

Ἡ ΟΥΣΙΑ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πνευματικότητας γίνεται ἀντιληπτὴ μὲ πληρότητα ὡς μαρτυρία τῶν ἀρχαίων ἀπὸ τὴν ἄσκησι καὶ κάθαρση ποὺ τοὺς χάρισε ὁ Ὡν ὁ Ἦν καὶ ὁ Ἐρχόμενος, προσωπικὰ στὸν καθένα τους μέσα Του, μὲ ὅλες τὶς ἐπαφές τους μὲ τὸν Ἴδιο καὶ μεταξύ τους, κατὰ τὸ ἐνδεχόμενον ἐκάστου τῶν ἀνθρώπων μετασχηματιζόμενος.⁷⁰⁸

Ἡ μαρτυρία αὐτὴ ἐνδιαφέρει, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἀπὸ αὐτοὺς προερχόμαστε, μὲ τὴν γλῶσσα τους σκεφτόμαστε, καὶ συνεχίζουμε νὰ θαυμάζουμε τὸ καλύτερό τους, ἀλλὰ ἀκόμη περισσότερο γιατί πρὶν ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια βαφτίστηκαν καὶ μᾶς βάπτισαν στὸ Ὄνομα ποὺ κρατᾶμε ἀκόμη σήμερα: σκεπτόμενοι τοὺς ἀρχαίους μαθαίνουμε ποιοὺς ἦταν ὁ γέροντάς μας, ποια ἦταν ἡ ψυχὴ ποὺ ἔχασε καὶ ἀνανέωσε γιὰ τὸν Χριστό.

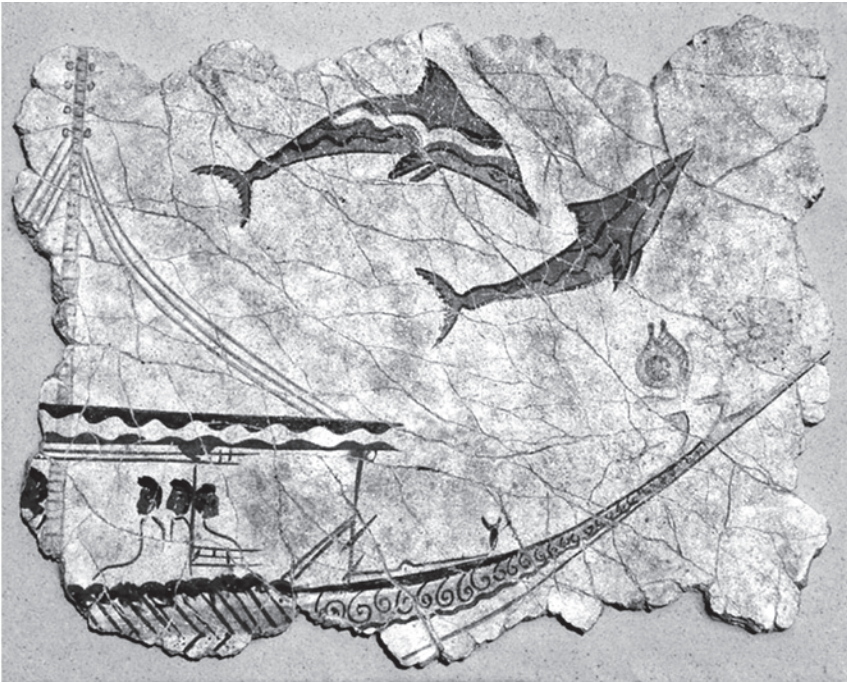
Μερικοὶ νομίζουν πὼς ἡ πίστη ὀφείλει νὰ περιφρονεῖ τὸν Πλάτωνα, ὡς ἐὰν μπορούσε νὰ γίνεῖ ἀρχὴ πνευματικῆς ζωῆς ἢ περιφρόνηση τῶν ἀρετῶν. Καὶ ἡ ἄνοια μεγαλώνει στοὺς νεοπαγανιστὲς τόσο πολὺ, ὥστε νὰ ἔχουν τὸν Πλάτωνα γιὰ κάποιον χυδαῖο, ποὺ ζητᾶει τὰ πρωτεῖα τῆς φιλοσοφίας καὶ δὲν ἔχει ψυχὴ. Ἄν ὁ Ἀβραὰμ εἶδε καὶ χάρηκε,⁷⁰⁹ ποιόν εἶδε καὶ πόσο χάρηκε ὁ μαθητῆς τοῦ Σωκράτη, ἐκεῖνος ποὺ ἄκουσε,

⁷⁰⁸ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, Ὕμνος ΚΒ', στ. 163–4.

⁷⁰⁹ Ἰω. 8.56.

ἀκολούθησε καὶ ἀκόμα εἰκόνισε τὴν Κλήση καὶ τὸν Σταυρό, ὅ,τι “σχεδὸν κανεὶς δὲν καταλαβαίνει”;⁷¹⁰

Ἐπομένως “ἡ αἰώνια μοῖρα ἐνὸς ἀνθρώπου” κατ’ ἀρχὴν δὲν εἶναι μοῖρα, οὔτε “θὰ εἶναι ριζικά διαφορετικὴ, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἔζησε πρὶν ἢ μετὰ τὴν Ἐνσάρκωση”, οὔτε “χωρὶς νὰ φταίει σὲ τίποτα γι’ αὐτό.”

⁷¹⁰ Πλάτωνος *Φαίδων* 64a.

ΜΕ ΤΟΝ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟ για πρώτη φορά στο κοσμικό γίγνεσθαι αναγνωρίζεται με διαύγεια σύνθεση υπερβατικά θεμελιωμένη στην απλότητα και το δημιουργικό πρόσταγμα του Θεού.⁷¹¹ Το πρόσταγμα είναι όριο, σύνορο, όρισμός και φρουρός.⁷¹² Ἦδη ὁ Πλάτων διακρίνει τὸ πρόσταγμα ὡς Λόγο τῆς δημιουργίας μέσα στὸν ἄνθρωπο: “τὸ πιὸ ἰσχυρὸ εἶδος [ὑψηλὸ μαζὶ καὶ θεμελιακὸ ‘σημεῖο’] στὴν ψυχὴ τὸ ἔδωσε ὁ Θεὸς νὰ εἶναι Θεὸς στὸν καθένα μας

“ἐκεῖνο πού, ὅπως λέμε, βρίσκεται στὸ ἄκρο τοῦ σώματος καὶ μᾶς ὑψώνει ἀπὸ τὴν γῆ πρὸς τὴν συγγενείά μας στὸν οὐρανό, γιατί δὲν εἴμαστε φυτὸ γῆινο ἀλλὰ οὐράνιο. Αὐτὸ πού λέμε εἶναι τελείως ἀληθινό. Γιατὶ ἀπὸ ἐκεῖ, ἀπ’ ὅπου φύτρωσε

⁷¹¹ DK 120: “τῆς αὐγῆς καὶ τῆς ἐσπέρας τέρματα ἢ ἄρκτος, καὶ ἀπέναντι ἀπ’ τὴν ἄρκτο τὸ πρόσταγμα τοῦ αἵθριου Δία.” Ὁ αἰθέρας δηλώνει ὕψος, ἡσυχία, διαύγεια, φῶς, ζεστασιά, ἀπλότητα καὶ θεϊκὴ οὐσία. Πρβλ. Δημοκρίτου DK 152, Εὐριπίδου ἀπ. 941, τὸν Γρηγόριο Νύσσης (*Ἀπολογία εἰς τὴν Ἐξαήμερον*, PG 44, 80), καὶ τὸν Ὀρφικὸ ὕμνο τοῦ Αἰθέρος: “μὲ τὴν ὑψηλόβαθρη ἐξουσία τοῦ Διὸς τὴν ἀκατάλυτη πάντα, / [...] πανδαμάτορα, πυρίπνοε, ἔναυσμα ζωῆς σὲ ὄλα τὰ ζωντανά, / ἐσὺ ὁ ὑψηλόφεγγος Αἰθέρας, τὸ ἄριστο στοιχεῖο τοῦ κόσμου” — *Ὀρφικοὶ ὕμνοι*, ὁ.π., σ. 29.

⁷¹² Πρβλ. τὴν *Ἰλιάδα* (Θ 392 κ.έ.) γιὰ τὶς ὄρες ὡς φρουροὺς τῶν οὐράνιων πυλῶν, τὶς ὁποῖες καλύπτουν ἢ ἀποκαλύπτουν μὲ τὸ σύννεφό τους. Πρβλ. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία*, κεφ. 5, στίχοι 44–53, καὶ τὸν Ρίλκε, *Τὸ βιβλίο τῶν ὠρῶν*, ὁ.π., σ. 17: “Νά! σκύβει ἢ Ὄρα καὶ μ’ ἀγγίζει / μὲ καθάριο, μετάλλινο χτύπο: / τρέμουν οἱ αἰσθήσεις. Τὸ νιώθω: μπορῶ, / κι ἢ πλαστοουργὸς ἡμέρα ἀρχίζει.”

ή πρώτη γένεση τῆς ψυχῆς, ὁ Θεὸς ἀνάρτησε τὴν κεφαλὴ καὶ τὴν ρίζα μας, κι ἔτσι ὑψώνει ὀλόκληρο τὸ σῶμα”.⁷¹³

Στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ θεία γέννηση καὶ παιδεία μεγαλώνει, τὰ ὄρια μετατοπίζονται καὶ ὑπάρχουν μετατοπιζόμενα, ἡ τραγικὴ συνείδηση δὲν παύει, ἡ πληρότητα Νοήματος παραμένει ἐπικείμενη, γίνεται ὅμως ἀντιληπτὴ καθαρὰ καὶ παρηγορεῖ ζωντανὰ καὶ προσωπικὰ ἡ πηγὴ τῆς παιδείας. “Μερικοὶ λένε γιὰ τὴν φύση ὅτι εἶναι πνεῦμα ἔντεχνο ποὺ δημιουργεῖ ὁδὸ”, σημειώνει ὁ Γαληνός.⁷¹⁴

“Αὐτὸ πάντως, Κέβη, μοῦ φαίνεται ὅτι σωστὰ λέγεται, πὼς οἱ Θεοὶ εἶναι ποὺ μᾶς φροντίζουν κι ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι εἵμαστε κτήματά τους”.⁷¹⁵ “Μόνος του ὁ Δίας μοιράζει τὰ ἀγαθὰ ὁ Ὀλύμπιος στοὺς ἀνθρώπους, καλοὺς καὶ κακοὺς, ὅπως θέλει ὁ ἴδιος στὸν καθένα”.⁷¹⁶

Ἡ ἄγνοια τοῦ Ὄνόματος ὡς γλωσσικὰ ἀτελὴς συνείδηση, ἔκανε τὶς δυνάμεις καὶ φανερώσεις τοῦ Χριστοῦ, μέσα στοὺς τρόπους καὶ τοὺς βαθμοὺς μὲ τοὺς ὁποίους τὶς οἰκειοποιοῦντο καθέννας, νὰ μοιάζουν διαφοροὶ θεοί.⁷¹⁷ Ἡ σύγκριση ὅμως εἶχε θετικὸ πρόσημο, φανέρωνε στὶς διαφορὲς δύναμη τῆς παιδείας,

⁷¹³ Πλάτων, *Τίμαιος* 90a.

⁷¹⁴ *Περὶ φιλοσόφου ἱστορίας*, ἐν. 20.

⁷¹⁵ Πλάτωνος *Φαίδων* 62b.

⁷¹⁶ *Ὀδύσσεια* ζ 188–9.

⁷¹⁷ Πλάτωνος *Τίμαιος* 42d κ.έ., *Φαῖδρος* 252c κ.έ.

και φύση τῆς παιδείας τὴν θεία φύση, ὁπότε ἡ ζωὴ ἐλευθερωνόταν ἀπὸ τὸ βίωμα τῆς ἀνάγκης. Ἡ σύγκριση ποτέ δὲν σημαίνει ἔκπτωση ἀλλὰ ὑψωση, ποτέ δὲν σταμάτησε νὰ σημαίνει ἀκόμα μεγαλύτερη ὑψωση πέρα ἀπὸ κάθε ἀτέλεια, ἐπομένως τὸν ὀρίζοντα καθαρῆς ὑπέρβασης κάθε διαίρεσης ὅποιασδήποτε, ὥστε οἱ ἔτσι ὑψούμενοι ἄνθρωποι ἀναγνωρίστηκαν πιά και ἀποκλήθηκαν καθαρὰ, ὄχι κτήματα, ἀλλὰ “γεννήματα και παιδεύματα τῶν θεῶν”.⁷¹⁸

“Ἡ ἀνοιχτόκαρδη φιλοξενία, ἡ προτίμηση και ὁ σεβασμὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ἀντιπροσώπευε τὴν Εἰκόνα τῆς θεότητος, ἡ βεβαιότητα ὅτι καμμιά καλὴ σκέψη δὲν γεννιέται στὴν ψυχὴ χωρὶς τὴν κυρίαρχη θέληση τοῦ ὄντος ποὺ εἶναι ἀνώτερό μας, και ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ τίποτε νὰ κατορθώσει μόνος, μὲ τὶς δικές του μόνο δυνάμεις — ὅλα αὐτὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι γεμάτες οἱ σελίδες τῆς Ὀδύσσειας [...] ὅλα σκέψου νὰ τὰ βλέπει, νὰ τὰ ἀκούει, νὰ τὰ φαντάζεται και νὰ τὰ μαντεύει ἕνας γέροντας. Κι αὐτὸς ὁ γέροντας νὰ εἶναι στερημένος ἀπὸ τὰ μάτια του, τὰ μάτια ποὺ ἔχουν ὅλοι οἱ ἄλλοι θνητοί. Κάτεχε ὅμως τὸ μάτι ἐκεῖνο τὸ ἐσωτερικό, ποὺ δὲν εἶχαν οἱ ὅμοιοί του [...] Μ’ ὅλη τὴν ἀτέλεια τῆς θρησκείας τους [...] ὀλόκληρο τὸ εἶναι τῶν Ἑλλήνων κατόρθωσε νὰ ἀποβεῖ εὐγενικό και μεγαλοπρεπές, ἀπὸ τὴν ὁμιλία τους ὡς τὴν μικρότερη χειρονομία τους, ὡς ἀκόμη και τὶς πτωχώσεις τοῦ φορέματός τους. Μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι διαβλέπει σ’ αὐτοὺς τὴν θεία καταγωγή τοῦ ἀνθρώπου”.⁷¹⁹

⁷¹⁸ Πλάτωνος *Τίμαιος* 24d.

⁷¹⁹ Γκόγκολ, “Γράμματα γιὰ τὴν τέχνη και τὴ ζωὴ”, ὁ.π., σ. 60.

Ο ΑΓΙΟΣ Συμεών γράφει ότι “ὅπως τῇ νύχτα, μὲ τὰ αἰσθητὰ μάτια, βλέπουμε μόνο στὸν τόπο ποὺ ἀνάβουμε τὸ λυχνάρι μὲ τὸ φῶς, ἐνῶ ὅλος ὁ ὑπόλοιπος κόσμος εἶναι γιὰ μᾶς νύχτα, ἔτσι γιὰ ὅσους κοιμῶνται στὴ νύχτα τῶν ἀμαρτιῶν, ὁ ἀγαθὸς Κύριος γίνεται μικρὸ φῶς, ἀν καὶ εἶναι Θεὸς ἀχώρητος ἀπὸ ὅλα, ἐπειδὴ μᾶς λυπᾶται γιὰ τὴν ἀρρώστια μας.

“Καὶ ξαφνικὰ ἀνοίγοντας ὁ ἄνθρωπος τὰ μάτια του καὶ βλέποντας τὴν φύση τῆς ὑπαρξῆς ὅπως δὲν τὴν εἶχε δεῖ ποτέ, φθάνει σὲ ἔκπληξη καὶ ἀπὸ μόνου τους ἔρχονται ἀνώδυνα δάκρυα, μὲ τὰ ὁποῖα καθαρίζει καὶ βαφτίζεται τὸ δεύτερο βάπτισμα, αὐτὸ ποὺ λέει στὰ Εὐαγγέλια ὁ Κύριος, “Ἄν κάποιος δὲν γεννηθεῖ ἀπὸ τὸ νερὸ καὶ τὸ Πνεῦμα δὲν πρόκειται νὰ μπεῖ στὴ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν· καὶ πάλι, “Ἄν κάποιος δὲν γεννηθεῖ ἀπὸ ψηλά — ἀπὸ ψηλά λέγοντας, ἐννοεῖ τὴν γέννηση ἀπὸ τὸ Πνεῦμα”.⁷²⁰

Ἡ ἔμπρακτη καὶ στοχαστικὴ διάνοιξη στὴν μία ἀρχὴ μέσα ἀπὸ τὶς φανερώσεις τῶν ἀρετῶν της, ἡ φιλία τῆς σοφίας, δὲν προέκυψε ἀπὸ περιέργεια τί ἐστὶ τὸ ὄν, οὔτε ἀπὸ ἀνάγκη γιὰ ἐνδυνάμωση τοῦ ἐγώ: ἠγεῖται ὁ Λόγος τῆς Ἰλιάδας καὶ τῆς Ὀδύσειας, “ὁ καρπὸς ὁ γεννημένος στὴν ἀγάπη, ἔργο θεῶν καὶ ἀνθρώπων”,⁷²¹ εἰκόνα τῆς ζωῆς ὡς μυστηρίου τῆς προσωπικῆς παρουσίας καὶ ἀπουσίας τοῦ Θεοῦ. Τὸ Λόγον δέξασθαι προηγεῖται τοῦ Λόγον δοῦναι, καὶ ὁ Λόγος εἶναι Πρόσωπο. Ἡ φιλοσοφία γεννήθηκε ὡς ἀπόκριση σὲ μιὰ φωνὴ ποὺ ἀκούγαν

⁷²⁰ Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος, *Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικά*, κεφ. λε', *ΕΣΝΘ*, τ. 2, σ. 392.

⁷²¹ Χαίλντερλιν, “Σὰν σὲ ἡμέρα ἐορτῆς” εἰς *Ἐλεγείες, ὕμνοι καὶ ἄλλα ποιήματα*, ὁ.π., σ. 93.

παντοῦ ἀπορῶντας, σχεδὸν ἀβέβαιοι γιὰ τὴν φύση τῆς, ποιὸς ἀκριβῶς μιλάει,⁷²² τί θέλει,⁷²³ ποιό εἶναι τὸ ὄνομά Του;⁷²⁴ Αὐτὸ δὲν θὰ συνέβαινε, ἂν δὲν ἦταν μέχρι θανάτου ἢ λύπη τῆς φιλίας τοῦ Ἀχιλλέα: “κανεῖς ποτέ δὲν συμφιλιώθηκε μὲ τὸν Θεὸ χωρὶς τὴν δύναμη τοῦ Σταυροῦ”.⁷²⁵ Δὲν θὰ συνέβαινε, ἂν ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν εἶχε ναυαγήσει στὴν παραλία τῆς ἴδιας τῆς πατρίδας του, μὲ τὰ πάντα νὰ εἶναι ἀλλοειδέα —μὲ ἄλλη ὄψη, ξένα— κι ἂν δὲν ἔβλεπε στὸ ἀγνωστο παιδί ἀπέναντί του, φίλο του, ποῦ ἦταν ὁμοιος μὲ τὸν Θεό.⁷²⁶ Στις δύο ἐκεῖνες παραλίες, τῆς Ἰθάκης καὶ τῆς Τροίας, ἄρχισε ἡ φιλοσοφία, καὶ συνέχισε νὰ ταξιδεύει στὸ ἴδιο παιδί, ποῦ ἔδειχνε τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀλήθεια, καὶ ἦταν ἄλλοτε ἄλλο. “Ὡσπου κάποτε στάθηκε ἐμπρός τους ἕνας ξένος, τοὺς εἶπε τὸ Ὄνομα τοῦ παιδιοῦ ποῦ ἀκολουθοῦσαν, κι ὅτι ὁ Θεὸς τοὺς ἀγάπησε καὶ καταργεῖται ὁ ἄδης.

⁷²² Ποιὰ εἶναι ἡ φύση τοῦ Θεοῦ ὡς ὁμιλοῦντος, τὰ θεμέλια τῶν ὄντων στὴν ὑπαρξη ὡς ὑπαρξη τοῦ θείου Λόγου, καὶ ἡ φύση τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου.

⁷²³ Ποιὰ εἶναι ἡ φύση τῶν ὄντων ὡς θείων βουλήσεων, ὁ θεῖος προορισμὸς τῆς ὑπαρξης.

⁷²⁴ Πῶς ἀφορᾷ τὴν ἀνθρώπινη γνώση ἢ θεία φύση καὶ ὑπαρξη, ποιὸς εἶναι ὁ Λόγος τῆς ἐνότητας Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου.

⁷²⁵ Γρηγόριου Παλαμᾶ, *Ὁμιλία ια΄, Εἰς τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν Σταυρόν*, PG 151, 125. Στὴν ὁμιλία αὐτὴ ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρει διάφορες περιπτώσεις ποῦ δείχνουν μὲ ποιὸς τρόπους διενεργήθηκε τὸ μυστήριον τοῦ Σταυροῦ στοὺς πατριάρχες τοῦ Ἰσραήλ.

⁷²⁶ *Ὀδύσσεια* ν 187–231· πρβλ. ρ 485–487.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, 97,
118, 254, 313
- ΑΪΝΤΕΝΑΪΕΡ Χ., 121
- ΑΙΣΧΥΛΟΣ, 84, 144, 156, 164,
170, 175, 209, 213, 214,
229, 231, 233, 236, 262,
288, 316
- ΑΙΣΩΠΟΣ, 187
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, 18,
37, 165, 239, 240, 241, 242,
243
- ΑΛΚΑΙΟΣ, 163
- ΑΛΚΜΑΙΩΝ, 253
- ΑΛΩΝΙΟΣ ΑΒΒΑΣ, 270
- ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ, 21
- ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΣ, 175
- ΑΝΤΕΡΣΕΝ Χ., 36
- ΑΝΤΚΙΝΣ Α., 310
- ΑΠΟΥΛΗΪΟΣ, 237
- ΑΡΑΤΟΣ, 94, 151, 152, 160,
247
- ΑΡΒΕΛΕΡ Ε., 323
- ΑΡΕΘΑΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, 124
- ΑΡΕΝΤ Α., 50, 54, 96, 126, 179,
223, 225, 232, 237, 266
- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, 26, 85, 156,
191, 195, 201, 202, 203,
204, 206, 228, 241, 248,
253, 267, 276, 284, 286, 295
- ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, 229, 236
- ΑΡΧΕΛΑΟΣ, 241
- ΑΡΧΙΛΟΧΟΣ, 163
- ΑΡΧΥΤΑΣ, 69
- ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ, 21, 55, 113,
245, 266, 315
- ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΤΑΤΙΟΣ, 160, 247
- ΒΑΣΣΑΜΗΣ Γ., 21, 51, 160,
165
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, 49, 50,
52, 55, 56, 58, 59, 61, 64, 65,
88, 114, 115, 117, 123, 201,
204, 268, 300, 301, 302, 306
- ΒΕΛΛΕΖ Ε., 18
- ΒΕΡΝΑΝ Ζ., 129, 161, 215, 216,
226, 233, 234, 242, 281,
289, 294, 296, 310
- ΒΙΑΣ, 185
- ΒΙΛΑΜΟΒΙΤΣ, 13, 130, 194,
195

BINKELMAN, 69
BINTAL NAKI Π., 165, 227,
236, 285, 286, 287
ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ, 240
ΒΟΛΦ I., 79
ΒΟΥΔΑΣ, 242
ΓΑΖΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, 44, 45
ΓΑΙΓΚΕΡ Β., 20, 67, 94
ΓΑΛΕΡΙΟΣ, 77
ΓΑΛΗΝΟΣ, 330
ΓΑΛΙΛΑΙΟΣ, 51
ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 18
ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χ., 58, 108
ΓΙΑΣΠΕΡΣ, 64, 126
ΓΙΒΒΩΝ Ε., 79
ΓΚΑΘΡΥ ΟΥΙΛ., 27, 133, 221,
237, 280, 283, 305
ΓΚΑΙΤΕ, 69, 146
ΓΚΟΓΚΟΛ, 90, 129, 331
ΓΚΟΥΑΝΤ ΤΖ., 155
ΓΚΡΙΜΑΛ Π., 142
ΓΚΩΤΙΕ Ρ., 310
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΙΕΡΟΜ., 60, 307
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, 34, 47,
54, 55, 60, 61, 62, 89, 113,
117, 127, 143, 210, 259,
261, 270, 275, 300, 306, 311,
313, 314, 315, 316, 329
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο
ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΣ, 62, 299,
302
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ, 48,
54, 55, 61, 62, 63, 65, 105,
114, 117, 118, 123, 209,
282, 304, 321, 326
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, 63,
157, 333
ΔΕΚΙΟΣ, 81
ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ, 14, 42, 159,
171, 174, 205, 230, 232, 329
ΔΙΟΓΕΝΗΣ, 243
ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ, 25,
230, 235
ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΣ, 66, 81
ΔΟΜΗΤΙΑΝΟΣ, 81
ΔΟΥΚΑΝΓΚΙΟΣ, 79
ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ Ι., 146
ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Π., 13, 28, 32,
68, 125, 164, 203
ΔΡΑΚΩΝ, 220
ΕΓΕΛΟΣ, 199, 200
ΕΚΚΑΡΤ, 54, 114, 117, 118,
127, 193, 194, 275, 276,
296, 302, 311, 315
ΕΛΙΟΤ Τ., 228
ΕΛΥΤΗΣ, 159
ΕΜΕΡΣΟΝ, 52
ΕΜΠΕΔΟΚΛΗΣ, 213, 215, 216,
252, 253, 269, 301, 311
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ, 230

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ, 166, 173, 189,
230
ΕΠΙΜΕΝΙΔΗΣ, 94, 230
ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ Π., 23, 300, 322,
326
ΕΥΚΛΕΙΔΗΣ, 153
ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, 129, 214, 236,
241, 279, 286, 292, 329
ΕΥΣΕΒΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, 244
ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,
123
ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ Δ., 29, 80
ΖΙΓΚΟΝ Ο., 158, 159, 160, 191
ΖΟΛΙΦ Ζ., 310
ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ, 14, 42, 60, 84,
93, 118, 175, 202, 214, 222,
224, 251, 253, 254, 329
ΗΡΟΔΟΤΟΣ, 41, 292
ΗΣΙΟΔΟΣ, 66, 125, 141, 142,
143, 145, 154, 156, 160, 161,
163, 171, 173, 175, 187, 210,
219, 220, 240, 257, 265, 305
ΘΑΛΗΣ, 230
ΘΕΟΓΝΙΣ, 291, 292
ΘΕΟΓΝΩΣΤΟΣ, 189
ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, 81
ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ, 211
ΘΕΣΠΙΣ, 285
ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, 38, 135, 174,
197, 222, 227, 249
ΙΓΝΑΤΙΟΣ Ο ΘΕΟΦΟΡΟΣ, 305

ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ, 19, 21
ΙΟΥΛΙΑΝΟΣ, 66, 82
ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ ΜΑΡΤΥΡΑΣ, 114,
266
ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ ΠΟΠΟΒΙΤΣ, 78,
104, 105
ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, 56,
62, 115, 116, 117
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, 323
ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ,
197, 210, 280, 309, 310
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ,
173, 185, 270, 315
ΙΩΣΗΠΟΣ, 103, 104
ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, 307, 324
ΚΑΒΑΦΗΣ, 177, 270
ΚΑΙΣΑΡ Α., 186, 202, 203
ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗΣ Β., 169
ΚΑΡΙΩΝ ΑΒΒΑΣ, 299, 300
ΚΑΣΙΡΕΡ Ε., 51, 266
ΚΑΣΣΙΟΔΩΡΟΣ, 276
ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ Κ., 38, 64, 85,
150, 157, 158, 196, 206,
228, 234, 235, 291, 319
ΚΑΤΩΝ, 31
ΚΕΝΝΕΝΤΥ Χ., 13, 26
ΚΕΠΛΕΡ, 54
ΚΗΤΣ, 93
ΚΙΚΕΡΩΝ, 25
ΚΙΝΝΑΜΟΣ, 279

ΚΙΡΚΕΓΚΩΡ, 14
ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Π., 42
ΚΛΑΡΚ ΓΚ., 155
ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ, 72,
91, 94, 254
ΚΟΟΥΞ ΚΛ., 22
ΚΟΠΕΡΝΙΚΟΣ, 54
ΚΟΡΝΦΟΡΝΤ Φ., 27, 162, 164,
172
ΚΟΥΪΝΤ Ι., 118, 276
ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ., 33, 145
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ,
20, 99
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ,
316
ΚΩΔΙΝΟΣ, 126
ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ Δ., 23
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, 82,
244
ΛΑΪΜΠΙΝΙΤΣ, 85
ΛΕΜΕΡΛ Π., 32, 34, 83, 123
ΛΕΦΕΒΡ Ζ., 111, 299
ΛΙΒΙΟΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, 28
ΛΙΛΛΕΪ Σ., 155
ΛΟΓΙΟΛΑ, 71
ΛΟΣΚΥ ΒΛ., 118, 273
ΛΟΥΘΗΡΟΣ, 39
ΛΥΚΟΥΡΓΟΣ, 220, 236
ΜΑΚΑΡΙΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ, 110,
269, 325
ΜΑΚΝΑΪΣ Λ., 255
ΜΑΚΝΑΛΤΥ Π., 19
ΜΑΜΦΟΡΝΤ Λ., 54, 71
ΜΑΝΟΥΗΛ Β' ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ,
71, 82, 88, 112, 316
ΜΑΝΤΕΛΣΤΑΜ Ο., 198
ΜΑΞΙΜΟΣ Ο ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ,
47, 60, 90, 91, 107, 157, 192,
301, 302, 314, 329
ΜΑΞΙΜΟΣ ΠΛΑΝΟΥΔΗΣ, 154
ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ, 81, 259
ΜΑΡΞ Κ., 102
ΜΑΡΡΟΥ Ε., 28, 63
ΜΑΤΘΗΣ ΑΒΒΑΣ, 302
ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ, 94
ΜΕΡΛΩ ΠΟΝΤΥ, 86, 198
ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ Γ., 71, 116
ΜΗΓΚΣ Ρ., 27, 144, 228, 239,
240, 241
ΜΙΑΤΩΝ, 65
ΜΟΣ Χ., 123
ΜΠΑΙΗΝΣ Ν., 123
ΜΠΑΚΛΕΡ ΤΖ., 123
ΜΠΑΡΕΣ, 34
ΜΠΑΪΡΟΝ, 190
ΜΠΕΚ Χ., 77, 243, 282
ΜΠΕΡΝΤΙΑΕΦ, 68, 69

ΜΠΕΡΕΟΝ, 29, 30
ΜΠΙΟΥΡΥ ΤΖ., 27, 144, 228,
239, 240, 241
ΜΠΛΕΓΚΕΝ Κ., 144
ΜΠΟΡΝΤΜΑΝ ΤΖ., 30, 31, 122,
131, 132, 324
ΜΠΟΥΡΚΕΡΤ Β., 220
ΜΠΡΟΣΑΡ Β., 310
ΜΩΨΣΗΣ ΑΒΒΑΣ, 270
ΝΑΠΟΛΕΩΝ, 22
ΝΕΛΛΑΣ Π., 324
ΝΕΡΩΝ, 81
ΝΙΑΣΟΝ Μ., 95, 220
ΝΙΤΣΕ, 54, 106, 191, 220
ΝΟΒΑΛΙΣ, 270, 271
ΝΟΚ Α., 20
ΝΤΙΑΣ Χ., 158
ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΥ, 35, 224,
225, 297
ΝΤΡΟΪΖΕΝ ΓΚ., 281
ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ, 121, 247
ΞΕΝΟΦΩΝ, 211, 235, 245
ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Κ., 42, 78
ΟΛΥΜΠΙΟΔΩΡΟΣ, 26, 204
ΟΜΗΡΟΣ, 63, 66, 67, 69, 72, 80,
88, 95, 96, 121, 123, 124,
125, 127, 128, 129, 130, 131,
135, 136, 140, 142, 143,
144, 145, 146, 149, 151,
152, 157, 158, 159, 164, 166,
170, 173, 175, 177, 187, 188,
190, 196, 207, 209, 210,
214, 219, 228, 246, 253,
259, 267, 273, 276, 281,
292, 294, 297
ΟΡΑΤΙΟΣ, 22
ΟΥΑΪΛΑΝΤ ΟΣΚΑΡ, 25, 26
ΟΥΑΪΤ Λ., 18
ΟΥΑΪΤΧΕΝΤ Α., 206
ΟΥΓΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΒΙΚΤΩΡΟΣ, 88
ΟΥΕΛΣ Χ., 53
ΟΥΪΛΣΟΝ Ν., 123
ΠΑΟΥΕΛ ΜΠ., 121
ΠΑΟΥΝΤ Ε., 35
ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, 179
ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Κ., 170, 254
ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 146,
147, 162, 182, 183, 184, 288
ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ, 63, 98
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ, 214, 252, 253,
254, 255, 256, 257, 258, 259
ΠΑΣΚΑΛ, 63
ΠΑΤΡΩΝΟΣ Γ., 17, 102, 103,
258
ΠΑΥΛΟΣ, 21, 43, 66, 93, 94, 95,
96, 116, 117, 203, 206, 279,
300, 303, 316, 323
ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, 296
ΠΕΡΙΚΛΗΣ, 38
ΠΗΤΕΡΣ Φ., 29
ΠΗΓΚΟΤ ΣΤ., 155

ΠΙΝΔΑΡΟΣ, 169, 295
ΠΙΡΑΙΝ Ζ., 28, 29
ΠΙΤΤΑΚΟΣ, 150, 213
ΠΛΑΤΩΝ, 20, 25, 36, 37, 39,
41, 42, 43, 47, 51, 52, 59,
60, 63, 65, 67, 68, 69, 79, 80,
81, 85, 88, 90, 97, 113, 115,
116, 118, 137, 143, 146, 156,
160, 163, 172, 178, 181, 188,
191, 197, 198, 201, 203,
204, 206, 209, 211, 212,
213, 214, 217, 224, 226,
230, 231, 232, 233, 234, 236,
237, 240, 241, 247, 251,
257, 259, 260, 261, 263,
265, 266, 268, 269, 270,
273, 275, 276, 281, 283,
285, 288, 295, 296, 298,
299, 301, 302, 303, 304, 305,
306, 313, 316, 327, 328, 329,
330, 331
ΠΛΙΝΙΟΣ Ο ΝΕΩΤΕΡΟΣ, 103
ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, 25, 62, 91, 217
ΠΛΩΤΙΝΟΣ, 58, 88, 89, 130,
166, 172, 176, 219, 230,
245, 261, 275, 301, 302, 315
ΠΟΛΙΤΗΣ Ν., 260
ΠΟΠΠΕΡ Κ., 255
ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ, 200, 230, 326
ΠΟΡΦΥΡΙΟΣ
ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΗΣ, 185,
186, 215, 283, 320
ΠΡΟΚΛΟΣ, 203, 230
ΠΡΟΥΣΤ, 143
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ, 171, 235
ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ, 200, 221, 230,
326
ΠΥΡΡΩΝ, 230
ΡΑΓΚΑΒΗΣ ΑΛ., 25, 191, 220,
240, 287
ΡΑΪΝΧΑΡΝΤ Κ., 234
ΡΑΜΦΟΣ ΣΤ., 103, 104, 231
ΡΑΝΣΙΜΑΝ ΣΤ., 83, 124, 288
ΡΑΣΣΕΛ ΜΠ., 193
ΡΙΑΚΕ, 63, 87, 307, 329
ΡΟΜΙΓΥ Ζ., 194, 213
ΡΟΝΤΕ Ε., 220
ΡΩΜΑΝΟΣ Ο ΜΕΛΩΔΟΣ, 209,
210
ΣΑΙΣΠΗΡ, 304
ΣΑΝΤΕΡΣ Ε., 103
ΣΑΠΦΩ, 163
ΣΑΧΕΡΜΕΪΡ Μ., 223
ΣΕΛΕΥΚΟΣ ΝΙΚΑΤΩΡ, 239
ΣΕΛΛΙΝΓΚ, 140, 244, 245
ΣΕΣΤΩΦ, 202
ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΣ, 68, 69, 70
ΣΙΛΛΕΡ, 30, 31
ΣΙΛΟΥΑΝΟΣ Ο ΑΘΩΝΙΤΗΣ, 45,
188, 283, 300, 314
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ, 212
ΣΜΕΜΑΝ ΑΛ., 306, 325
ΣΝΑΪΝΤΕΡ Κ., 281
ΣΟΛΩΝ, 220, 237

ΣΟΜΕΡΣΤΑΪΝ Α., 165, 171
ΣΟΡΑΜΠΖΙ Ρ., 255
ΣΟΥΗΤΩΝΙΟΣ, 103, 104
ΣΟΦΟΚΛΗΣ, 170, 202, 214,
215, 216, 236, 283, 286
ΣΠΙΝΟΖΑ, 206
ΣΠΙΝΤΛΙΚ Τ., 22, 40
ΣΤΑΝΙΛΟΑΕ Δ., 107
ΣΤΑΝΔΕΪ Α., 22
ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Β., 39
ΣΤΗΣΙΧΟΡΟΣ, 142
ΣΤΡΑΒΩΝ, 169
ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ Ι., 86, 87
ΣΥΜΕΩΝ ΓΡΗΓΟΡΙΑΤΗΣ, 23,
24
ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, 312
ΣΥΜΕΩΝ Ο ΝΕΟΣ ΘΕΟΛΟΓΟΣ,
62, 90, 143, 205, 254, 261,
282, 302, 304, 315, 327, 332
ΣΥΝΕΣΙΟΣ, 124
ΣΥΡΙΑΝΟΣ, 203
ΣΩΚΡΑΤΗΣ, 25, 31, 75, 114,
152, 167, 188, 198, 211,
232, 233, 235, 236, 245, 327
ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ, 116,
117
ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΣΑΧΑΡΩΦ, 24,
25, 94, 164, 300, 311, 320
ΤΑΙΗΛΟΡ Χ., 66
ΤΑΚΙΤΟΣ, 103, 104
ΤΑΡΚΟΦΣΚΥ, 108
ΤΑΤΑΚΗΣ Β., 72, 115, 154
ΤΕΡΤΥΛΛΙΑΝΟΣ, 31, 32, 66
ΤΖΟΟΥΪΤ ΜΠ., 27
ΤΖΟΪΣ ΤΖΕΗΜΣ, 26
ΤΟΪΝΜΠΗ Α., 26, 57, 240, 243,
324
ΤΡΑΪΑΝΟΣ, 81
ΤΣΑΚΩΝΑΣ Δ., 243
ΤΣΑΡΟΥΧΗΣ Γ., 108
ΤΣΙΠΟΛΑ Κ., 155
ΥΜΠΕΡ Ζ., 291
ΥΠΑΤΙΑ, 82
ΦΗΛΑΝΤ Γ., 237
ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ, 79
ΦΛΑΣΣΕΛΙΕΡ Ρ., 154, 199, 211,
217, 225, 227, 230, 235,
246, 292
ΦΛΟΡΟΦΣΚΥ Γ., 11, 21, 72, 75,
76, 154
ΦΛΩΜΠΕΡ, 109, 248
ΧΑΪΖΕΜΠΕΡΓΚ Α., 80
ΧΑΪΑΝΤΕΡΛΙΝ, 89, 91, 97, 98,
214, 268, 269, 297, 332
ΧΑΪΝΤΕΓΓΕΡ, 153, 201, 202,
205, 246, 272
ΧΑΛΑΝΤΟΥΝ Ι., 57, 58
ΧΑΜΙΛΤΟΝ ΜΠ., 19
ΧΑΞΔΕΪ Α., 67

ΧΙΛΩΝ, 187

ΧΟΥΝΓΚΕΡ Χ., 84, 280

ΧΡΗΣΤΟΥ Π., 13, 18, 19, 31,
50, 66, 80, 135, 136, 137,
139, 207

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ ΑΘΗΝΩΝ, 41,
66, 72, 76, 80, 81, 82, 84,

140, 149, 166, 219, 220,
223, 235, 238

ΨΕΛΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ, 124

ΩΡΙΓΕΝΗΣ, 113, 114, 115, 197,
299, 301, 302, 311

Ἄν σοῦ φανεῖ χρήσιμο αὐτὸ τὸ βιβλίο,
ἀγόρασέ το στὴν ἔντυπη μορφή του.

ELPENOR

www.elpenor.org